МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

О. Я. Стойко, Д. І. Дема

ФІНАНСИ

Підручник

За редакцією
кандидата економічних наук, доцента О. Я. Стойка

Житомир • 2024

УДК 336
С 81

Рекомендовано до друку Вченою радою
Поліського національного університету
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
протокол від 24.01.2024 р. № 6

Рецензенти:

Козак Л. В. – доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри економічної теорії, менеджменту і маркетингу Національного університету «Острозька академія»;

Рудик В. К. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, банківської справи, страхування та електронних платіжних систем Закладу вищої освіти «Подільський державний університет»;

Синчак В. П. – доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту, фінансів, банківської справи та страхування Хмельницького університету управління та права ім. Леоніда Юзькова.

Стойко О. Я., Дема Д. І.

Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. 2-ге вид. перероб. і доп. Житомир : Поліський університет, 2024. 317 с.

У підручнику викладено теоретичні засади функціонування й еволюції фінансів, основи функціонування фінансової, податкової та бюджетної систем, роль фінансового механізму в реалізації фінансової політики. Подано загальну характеристику фінансів суб'єктів господарювання та фінансів домашніх господарств, засади функціонування страхового та фінансового ринків, місцевих і міжнародних фінансів. Наприкінці кожного розділу вміщено питання для самоперевірки та практичні завдання. Навчальний матеріал доповнюється переліком рекомендованих джерел за розділами і термінологічним словником.

Підручник призначено для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, викладачів та аспірантів.

ПЕРЕДМОВА

В умовах ринкових відносин кардинально змінилися суть і значення фінансів як науки. Виникає потреба у створенні нового фінансового механізму, використанні сучасних фінансових важелів для пошуку напрямів ефективного застосування обмежених фінансових ресурсів економічних суб'єктів, покращання їх фінансового стану, розробки та реалізації виваженої фінансової політики. Перебудова економічної системи України потребує нових підходів до підготовки високопрофесійних і креативних фахівців, здатних дослідити економічні явища та процеси, зрозуміти сутність і вектори розвитку фінансових відносин, розробити напрями фінансово-економічної стабілізації держави.

Підручник написано відповідно до галузевих стандартів вищої освіти і призначений для студентів вищих навчальних закладів, що навчаються за освітньо-професійною програмою бакалаврів з галузі знань 07 «Управління та адміністрування» спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок».

Мета підручника – формування фундаментальних знань з теорії фінансів і засвоєння закономірностей їх функціонування як теоретичної основи фінансової політики і розвитку фінансової системи держави.

Курс «Фінанси» є обов'язковою компонентою освітньо-професійних програм вищих навчальних закладів економічних спеціальностей. Навчальний матеріал повністю відповідає навчальній програмі курсу «Фінанси», висвітлюючи у доступній та зрозумілій формі такі програмні питання: теоретичні засади функціонування й розвитку фінансів; основи побудови фінансової системи; засади фінансової політики держави та механізм її реалізації; закономірності функціонування податкової та бюджетної систем; принципи організації місцевих фінансів; механізм державного кредиту та управління державним боргом; основні аспекти функціонування соціальних позабюджетних фондів; основи організації фінансів суб'єктів господарювання та фінансів домашніх господарств; специфіка функціонування страхового і фінансового ринку; сутність і механізм фінансового менеджменту; основи функціонування міжнародних фінансів.

Підручник складається з чотирнадцяти розділів, кожен з яких охоплює відповідну кількість теоретичних питань. Наприкінці кожного розділу наводяться питання для самоперевірки, практичні та тестові завдання. В кінці підручника подано загальний список використаних джерел. У додатках розміщено список рекомендованих джерел за розділами підручника та термінологічний словник.

Кожний розділ підручника дає логічно-послідовне висвітлення матеріалу: від ключових понять і категорій через розкриття їх сутності до питань для самоперевірки та розв'язання практичних завдань. Розгляд теоретичного матеріалу супроводжується значною кількістю рисунків і таблиць, що робить підручник доступним для здобувача і сприяє засвоєнню складних питань навчального курсу «Фінанси». У підручнику чітко і повно подано базовий

категоріальний апарат навчальної дисципліни «Фінанси», враховано нові законодавчі матеріали та нормативно-правові акти органів оперативного управління фінансами.

Автори підручника намагалися зробити його доступним і корисним, лаконічним і систематизованим. Може бути рекомендований для студентів економічних спеціальностей, викладачів вищих навчальних закладів, слухачів курсів перепідготовки та підвищення кваліфікації, державних службовців, бізнесменів, усіх, хто цікавиться питаннями теорії фінансів.

В основу цього підручника покладені матеріали навчального посібника «Фінанси» і підручника «Фінанси», видані видавництвом «Алерта» відповідно у 2014 р. і у 2017 р. під авторством О. Я. Стойка і Д. І. Деми.

РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

1.1. Економічна сутність та особливості фінансів

Фінанси – це одна з найважливіших і найскладніших економічних категорій. Фінанси, як історична категорія, є продуктом наявності держави і товарно-грошових відносин. Вони сформувалися в умовах постійного товарно-грошового обміну у зв'язку з розвитком держави і потребою у фінансових ресурсах для забезпечення розширеного відтворення та задоволення потреб суспільства.

Фінанси також є об'єктивно існуючою категорією, оскільки впливають на процеси суспільного відтворення (виробництво, розподіл, обмін та споживання). Фінанси відображають не всі економічні відносини, а тільки ті, що виникають на стадіях розподілу і перерозподілу. Кожний суб'єкт розподіляє отриманий дохід на дві частини: споживання і нагромадження. У розподільному процесі бере участь держава, яка акумулює частину грошових коштів через податки, обов'язкові платежі, позики, а потім перерозподіляє їх між регіонами, галузями, юридичними та фізичними особами. Суб'єкти господарської діяльності, одержавши дохід, сплачують податки у відповідні бюджети, обов'язкові внески – у позабюджетні фонди. Громадяни із власних доходів оплачують різні послуги, сплачують податки, погашають банківські кредити тощо. У суспільстві перерозподільні відносини здійснюються безперервно.

Фінансам, як і будь-якій економічній категорії, властиві деякі особливості, а саме:

- фінанси є грошовою категорією, бо завжди мають грошову форму втілення. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення й існування фінансів, однак не всі грошові відносини можуть бути фінансовими, водночас всі фінансові відносини є грошовими. За своїм змістом і складом грошові відносини є значно ширшими за фінансові. Наприклад, грошовий обіг, продаж товарів через торговельну мережу, кредит, ціноутворення базуються на застосуванні грошей як загального еквівалента, однак не виражають фінансових відносин;

- фінанси є розподільною категорією, адже саме завдяки фінансам відбуваються розподіл і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту. Завдяки фінансам із виручки від реалізації продукції виокремлюються кошти для відшкодування матеріальних витрат, витрат на оплату праці, амортизаційних відрахувань тощо. Через податки та обов'язкові платежі у розпорядження держави спрямовується частина доходів суб'єктів господарювання і громадян;

- фінанси є ресурсоутворюючою категорією, тому що фінансові відносини повсякчас пов'язані з формуванням і використанням фінансових ресурсів, тобто грошових коштів, що утворюються під час розподілу та перерозподілу вартості

валового внутрішнього продукту. Фонди фінансових ресурсів формуються як на рівні держави, так і на рівні суб'єктів господарської діяльності та використовуються за цільовим призначенням (бюджети різних рівнів, державні цільові фонди, фонд матеріального заохочення, резервний фонд, фонд виплати дивідендів тощо).

За матеріальним змістом фінанси є цільовими фондами грошових засобів, які утворюють фінансові ресурси держави. При цьому фінанси і фінансові ресурси є не тотожними поняттями. Фінансові ресурси не виражають сутність фінансів, не визначають їхнього внутрішнього змісту та суспільного призначення. Фінансова наука займається вивченням не ресурсів як таких, а суспільними відносинами, що виникають під час утворення, розподілу і використання фінансових ресурсів, вона досліджує закономірності розвитку фінансових відносин.

Відтак, **фінансова наука** являє собою систему знань про фінансові явища і процеси, які здійснюються у державі з приводу утворення, розподілу і використання фінансових ресурсів для задоволення суспільних інтересів і потреб. **Предметом фінансової науки** є сукупність фінансових відносин, які виникають на різних рівнях економічної системи між державою, суб'єктами господарювання та громадянами. Функціонування фінансових відносин є ключовим елементом визначення сутності фінансів і форми їх функціонування. Фінансові відносини характеризують рух вартості від одного суб'єкта до іншого, відображають розподільні і перерозподільні процеси та виявляються у грошових потоках. Так, розподільні і перерозподільні процеси фінансових відносин виявляються під час сплати підприємствами податків державі, вилучення частини прибутку підприємства на користь держави або ж отримання фінансової допомоги від держави тощо.

Характеристика фінансових відносин пов'язана з виокремленням їх об'єктів і суб'єктів. Об'єктами фінансових відносин є національне багатство (вартість нагромаджених у державі матеріальних цінностей та задіяних у виробництві природних ресурсів) та вироблений валовий внутрішній продукт (додана вартість, вироблена у державі виробниками товарів, робіт, послуг у поточному році).

Розподіл ВВП є необхідною передумовою забезпечення безперервного процесу виробництва. Фінанси відіграють важливу роль сполучної ланки між декількома виробничими циклами, без них не може відбуватися відтворення виробництва – ні простого, ні розширеного. Тому розподіл ВВП, як об'єкта фінансових відносин, характеризує нормальну фінансову ситуацію: суспільство розподіляє і відповідно споживає або нагромаджує те, що воно створює. Якщо об'єктом фінансових відносин є національне багатство, то для отримання доходів використовується те, що створене попередніми поколіннями чи дане природою. Це є прийнятним в тому випадку, коли в наявності є зайві основні засоби чи матеріальні ресурси, які не використовуються, а також коли є значні запаси природних ресурсів, що перевищують потреби даної держави. В інших випадках розпродаж національного багатства означатиме марнотратство і втрату ресурсів держави.

Суб'єктами фінансових відносин на макрорівні виступає держава, а на мікрорівні – підприємці, робітники та службовці. Права підприємців, робітників і службовців визначають їх безсумнівні права власності на вироблений ВВП. У межах державного сектора економіки такі самі права власності належать державі, яка виступає в цьому випадку звичайним підприємцем. Права держави у розподільних і перерозподільних відносинах забезпечуються у законодавчій формі.

Отже, фінанси виконують вагому роль щодо забезпечення належних умов для формування, розподілу й використання ВВП на державному рівні та забезпечення всіх суб'єктів суспільного відтворення грошовими ресурсами, достатніми для здійснення успішної діяльності.

У процесі суспільного відтворення фінанси виражають грошові відносини, що виникають між:

- суб'єктами господарювання під час придбання товарно-матеріальних цінностей, реалізації продукції та послуг;
- суб'єктами господарювання і вищими установами у процесі утворення централізованих фондів грошових ресурсів і їх розподілу;
- державою і суб'єктами господарювання під час сплати ними податків до бюджетної системи та фінансування витрат;
- державою і фізичними особами при внесенні ними податків та інших платежів;
- суб'єктами господарювання, фізичними особами та цільовими позабюджетними фондами під час сплати платежів й одержанні ресурсів;
- суб'єктами господарювання та комерційними банками в процесі розрахунків з постачальниками, одержання та повернення кредитів тощо;
- окремими ланками бюджетної системи (державний бюджет, місцеві бюджети, державний кредит тощо);
- органами майнового й особистого страхування, підприємствами, громадянами при сплаті страхових платежів і відшкодуванні збитків після настання страхових випадків.

Таким чином, **фінанси** – це сукупність грошових відносин, які виникають між державою, юридичними та фізичними особами з приводу розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту з метою формування фінансових ресурсів та утворення фондів грошових коштів і їхнього використання для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

1.2. Функції фінансів та їх суспільне призначення

Сутність кожної економічної категорії розкривається в її функціях, які характеризують суспільне призначення цієї категорії. Призначенням фінансів є забезпечення діяльності та функціонування держави, юридичних і фізичних осіб. Це забезпечення здійснюється шляхом формування доходів окремих суб'єктів економіки, які є результатом розподілу і перерозподілу виробленого у суспільстві ВВП. Причому, оскільки фінансові відносини опосередковуються рухом грошових потоків і мають яскраво виражений суперечливий характер,

вони потребують і створюють необхідні передумови для контролю за діяльністю всіх суб'єктів цих відносин. Інакше кажучи, будь-яка фінансова операція передбачає розподіл суспільного продукту і контроль за таким розподілом. Звідси випливає, що фінансам властиві дві основні функції: розподільна і контрольна.

Розподільна функція фінансів полягає в тому, що вони виступають інструментом вартісного розподілу. Через розподільну функцію здійснюється розподіл та перерозподіл вартості внутрішнього валового продукту в грошовому виразі між різними економічними суб'єктами та напрямами цільового використання. Завдяки цій функції реалізується суспільне призначення фінансів, яке полягає у забезпеченні кожного господарюючого суб'єкта належними фінансовими ресурсами.

Розподіл вартості валового внутрішнього продукту здійснюється у декілька етапів:

1) *первинний розподіл* – це розподіл доданої вартості і утворення первинних доходів економічних суб'єктів, що беруть участь у створенні ВВП. До первинних доходів на цьому етапі у фізичних осіб (громадян, які зайняті у сфері матеріального виробництва) належить заробітна плата; у юридичних осіб (суб'єктів господарювання сфери матеріального виробництва) – прибуток; у держави – прибуток державного сектора економіки, надходження коштів від державного майна, угідь і послуг, а також непрямі податки.

Однак первинні доходи не формують суспільні грошові фонди, необхідні для розвитку різних галузей національної економіки, забезпечення правопорядку та обороноздатності держави, задоволення матеріальних та культурних потреб громадян. Тому необхідним є подальший розподіл або перерозподіл ВВП;

2) *перерозподіл* полягає в утворенні й використанні централізованих фондів. За рівнем централізації централізовані фонди поділяються на загальнодержавні (державний бюджет і державні цільові фонди), регіональні (місцеві бюджети), відомчі (фонди, що створюються міністерствами і відомствами) і корпоративні (централізація частини доходів структурних підрозділів корпоративних об'єднань).

Перерозподіл, у свою чергу, здійснюється у два етапи:

- перший етап характеризується вилученням у певних суб'єктів господарювання частини доходів у вигляді податків і формуванням централізованих фондів;

- другий етап полягає у використанні централізованих фондів і формуванні доходів окремих суб'єктів. На цьому етапі можуть утворюватися як первинні доходи – заробітна плата працівників бюджетної сфери (вчителі, лікарі тощо), які також підлягають розподілу, оскільки ці особи теж сплачують податки, так і вторинні доходи у формі різних виплат і надання безплатних послуг із централізованих фондів громадянам (субсидії, пенсії, стипендії тощо) та асигнування і виділення коштів суб'єктам господарювання (субсидії, дотації тощо).

Отже, розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту здійсню-

ються між виробничою та невиробничою сферами національної економіки, галузями матеріального виробництва, окремими регіонами держави, формами власності та соціальними групами населення. Кінцева мета розподілу й перерозподілу створеної вартості полягає у розвитку продуктивних сил, зміцненні держави, забезпеченні високого рівня життя широких верств населення.

Контрольна функція фінансів полягає в тому, що фінанси є засобом контролю за діяльністю суб'єктів розподільних і перерозподільних відносин. Ця функція зумовлюється здатністю фінансів кількісно відображати рух фінансових ресурсів і забезпечувати належний контроль за дотриманням пропорцій у розподілі ВВП, правильністю формування, розподілу, перерозподілу та використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарської діяльності.

У практичній діяльності контрольна функція виявляється у фінансовому контролі. Постійний всеохоплюючий фінансовий контроль потрібен для того, щоб під час розподілу і перерозподілу ВВП окремі суб'єкти не привласнювали неналежну їм частину коштів. Тому важливими завданнями фінансового контролю є перевірка за дотриманням чинного законодавства з фінансових питань, цільового розподілу та використання фінансових ресурсів, своєчасності й повноти виконання фінансових зобов'язань перед державним бюджетом, органами податкової служби, комерційними банками, а також взаємних зобов'язань суб'єктів господарювання щодо розрахунків і платежів.

Оскільки фінансові показники діяльності є результативними, то фінансовий контроль є наскрізним і фактично охоплює всі аспекти діяльності держави, юридичних і фізичних осіб. Звідси широкі повноваження органів фінансового контролю і нагляду, їх доступність до всіляких документів і сфер суспільної діяльності. Відтак і результати фінансового контролю підлягають повному оприлюдненню. Фінансова діяльність кожного економічного суб'єкта повинна бути прозорою, що створює передумови для її законності.

Отже, фінанси не тільки беруть активну участь у процесах вартісного розподілу, а і здійснюють контроль за формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів як на макрорівні, так і на мікрорівні.

Деякі вчені стверджують, що фінансам властиві й інші функції: мобілізація фінансових ресурсів, нагромадження капіталу, регулююча, стимулююча, відтворювальна, стабілізаційна тощо. Однак без применшення значення таких підходів можна стверджувати, що роль фінансів у процесі суспільного відтворення виявляється переважно через дію розподільної функції.

Виконуючи розподільну та контрольну функції, фінанси відіграють надзвичайно важливу роль у суспільному відтворенні, а саме:

- забезпечують розподіл ВВП і фінансові потреби держави, юридичних і фізичних осіб;

- здійснюють перерозподіл первинних і вторинних доходів між галузями економіки, регіонами, різними соціальними групами населення, окремими юридичними і фізичними особами;

- забезпечують кругообіг фінансових ресурсів, а відтак безперервність

відтворювального процесу;

- впливають на інтереси учасників розподільних відносин і регулюють різні вектори соціально-економічного розвитку держави;

- виконують ключову роль у системі фінансово-економічних методів управління економікою держави;

- формують систему фінансових показників, що відіграють роль індикаторів фінансового стану і соціально-економічного розвитку держави;

- забезпечують всеохоплюючий контроль за діяльністю суб'єктів розподільних і перерозподільних відносин щодо формування та використання фінансових ресурсів і доходів.

1.3. Фінансові ресурси держави, методи їх формування, розподілу та використання

Однією із особливих ознак фінансів є те, що вони завжди пов'язані із формуванням грошових доходів та нагромаджень, які завжди набувають специфічної форми фінансових ресурсів. **Фінансові ресурси** – це фонди грошових засобів, що формуються державою, суб'єктами господарювання і домашніми господарствами та перебувають у їх розпорядженні. Фінансові ресурси характеризують фінансовий стан економіки і в той же час є джерелом її розвитку, формуються завдяки різним видам грошових доходів, надходжень і відрахувань, а використовуються на розширене відтворення виробництва, матеріальне стимулювання працюючих, задоволення соціальних та інших потреб членів суспільства.

Фінансові ресурси держави є цілісною системою суспільних відносин, які пов'язані із формуванням, розподілом перерозподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів для виконання завдань і функцій держави.

Вони виступають у двох формах:

- ***централізовані фінансові ресурси,*** які формуються на рівні держави в процесі її фінансової діяльності;

- ***децентралізовані фінансові ресурси,*** які формуються на рівні господарюючих суб'єктів для забезпечення їх господарської діяльності та на рівні домашніх господарств для забезпечення належних умов життя членів домогосподарств та їх відтворення.

Відтак фінансові ресурси, які існують у державі, акумулюються на трьох рівнях економічної системи. Фонди фінансових ресурсів акумулюються насамперед на *мікрорівні,* тобто у межах домашніх господарств. У цьому разі джерелом їх формування можуть бути як фінансові ресурси сфери державних фінансів, так і фінансові ресурси підприємництва. Тобто фінансові ресурси на мікрорівні накопичуються як у результаті створення ВВП, так і внаслідок їх перерозподілу. На цьому рівні фінансові ресурси набувають форму накопичень та внесків у банківську систему.

На *мезорівні* фінансові ресурси нагромаджуються у суб'єктів підприємницької діяльності і є безпосереднім наслідком розподілу нового

створеного ВВП. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання мають форму фондів та капіталу господарюючих суб'єктів.

На *макрорівні* фінансові ресурси держави є результатом розподілу, перерозподілу та централізації ВВП і набувають форми бюджетних та позабюджетних фондів фінансових ресурсів. Державні фінанси складаються, по-перше, із власне державних фінансів, по-друге, з регіональних фінансів, по-третє, з місцевих фінансів. Базою цих видів державних фінансів є відповідні бюджети – державний, регіональний, місцевий, які є грошовими фондами формування і використання фінансових ресурсів певних рівнів управління державними структурами.

До основних джерел формування грошових доходів держави належать: податки (від доходу, благ і послуг, капіталу, землі, майна або інших видів нерухомості); різноманітні збори (збори за візи, збори за різного роду дозволи та підписи, ліцензійні збори тощо); так звані неподаткові джерела (субсидії, позички шляхом випуску і розміщення облігацій, доходів від лотереї, доходів від державної підприємницької діяльності тощо).

За формами походження державні фінансові ресурси поділяються на ресурси накопичення (прибуток, відрахування на соціальні потреби, амортизаційні відрахування) та на ресурси вторинного розподілу й перерозподілу (прямі і непрямі податки, доходи від зовнішньоекономічної діяльності, приріст довготермінових вкладів тощо). Між розподілом фінансових ресурсів держави за джерелами формування існує обернена залежність: чим більша частина фінансових ресурсів у державі утворюється як ресурси нагромадження, тим менша частина їх утворюється внаслідок розподілу та перерозподілу. Однак ця залежність не є прямою: наприклад, коли амортизаційні відрахування тільки відображують просте відтворення вартості основних засобів, то кількість ресурсів нагромадження у державі загалом буде незначною.

Головним джерелом ресурсів розподілу є податки і прибуток. Прибуток прямо залежить від розміру амортизаційних відрахувань: чим меншим є розмір амортизаційних відрахувань, тим більшими є розміри прибутку і податку з прибутку.

Фінансова діяльність будь-якої держави спрямована на вирішення двох основних завдань: по-перше, зібрати передбачені державним бюджетом кошти та розподілити їх згідно із суспільними потребами; по-друге, – проконтролювати законність збирання, розподілу та використання державних коштів. Держава здійснює свою фінансову діяльність за допомогою відповідних методів, які являють собою сукупність прийомів і способів, завдяки яким уповноважені державою органи від свого імені утворюють, розпоряджаються та використовують фонди грошових коштів.

Методи фінансової діяльності поділяються на три групи:

1) методи формування фінансових ресурсів;

2) методи розподілу фінансових ресурсів;

3) методи використання фінансових ресурсів.

Методами формування фінансових ресурсів є:

- ***обов'язковий метод мобілізації фінансових ресурсів,*** який є провідним

методом і полягає у примусовому і безвідплатному вилученні частини грошових коштів у їх власників на користь держави. Найпоширенішими видами обов'язкових платежів є податки, а також різні державні збори;

- ***добровільний метод мобілізації фінансових ресурсів,*** який полягає переважно в диспозитивних способах забезпечення фінансових надходжень і механізмів кредитування. Цей метод означає відсутність імперативу (повеління) з боку держави у процесі здійснення платежів і реалізується за рахунок проведення державних лотерей, емісії державних облігацій, інших цінних паперів, використання добровільних пожертвувань фізичних і юридичних осіб тощо.

Методи розподілу фінансових ресурсів:

- ***метод фінансування,*** який означає безповоротне, безоплатне, цільове, планове використання грошових коштів із централізованого фонду, що проводиться на основі затверджених фінансових планів;

- ***метод кредитування,*** який полягає у виділенні коштів на підставах цільового призначення, платності, поворотності та строковості.

Методи фінансування поділяють на підвиди відповідно до певних ознак, наприклад, від мети використання грошових коштів, джерел їх утворення, організаційно-правового порядку, об'єкта, суб'єктів тощо.

Так, якщо фінансові ресурси виділяються з бюджету, то це *бюджетне фінансування;* при відпуску грошових коштів з відомчих фондів (наприклад, фондів міністерств) *фінансування* набуває ознак *відомчого;* виділення коштів із цільових фондів – це *фінансування з цільових фондів.*

Залежно від суб'єкта, що отримує грошові ресурси, та умов їх отримання виділяють:

- *дотацію* – грошову допомогу, що надається з державного бюджету підприємствам, установам та організаціям на відшкодування збитків, обумовлених незалежними від них причинами. У фінансовій діяльності держави використовуються різні види дотацій. Наприклад, у сфері міжбюджетних відносин застосовуються базова дотація, реверсна дотація та додаткові дотації.

- *субвенцію* – грошову допомогу, що надається з державного бюджету місцевим бюджетам, призначену на конкретну мету в порядку, визначеному тим органом, який ухвалив рішення про її надання. Субвенція характеризується цільовим використанням отриманих коштів. У сфері регулювання міжбюджетних відносин застосовуються освітня субвенція, медична субвенція, субвенція на виконання інвестиційних проектів, субвенція на здійснення державних програм соціального захисту та ін.;

- *субсидію* – цільову грошову допомогу, яка надається державою за рахунок коштів державного бюджету, а також спеціальних фондів юридичним та фізичним особам, місцевим органам самоврядування, іншим державам.

Методи використання фінансових ресурсів:

- ***метод установлення цільового призначення державних фондів грошових коштів,*** який полягає в тому, що держава при формуванні фінансової системи одночасно визначає грошові фонди та напрями їх використання. Так,

створивши Пенсійний фонд України, держава окреслила його призначення, закріпивши в нормативних документах завдання та функції цього фонду;

- ***метод визначення порядку використання коштів, отриманих з відповідного фонду,*** означає, що одержані з державного фонду грошові кошти завжди мають цільове призначення і можуть використовуватися тільки на ті цілі, на які вони виділені;

- ***метод установлення порядку розподілу прибутку державних господарюючих суб'єктів,*** за допомогою якого держава встановлює характер використання цих прибутків і, відтак, надає державним грошовим коштам цільове призначення;

- ***метод установлення компетентними державними органами фінансових нормативів і лімітів використання грошових коштів,*** завдяки якому держава визначає максимальні та мінімальні межі, а також обсяги виділення і витрачання грошових коштів за певним напрямом.

Використання методів формування, розподілу та використання фінансових ресурсів визначається змістом і характером суспільних відносин, що регламентуються державою.

1.4. Фінансова система та її складові

Ефективність організації фінансів та успішна реалізація фінансової політики значною мірою залежать від оптимальної будови та дієздатності фінансової системи. В умовах ринкових відносин важливого значення набуває усвідомлення економічної природи й суті фінансів і фінансової системи, їхньої об'єктивної необхідності, зв'язку з іншими економічними категоріями й ролі в економічній системі держави.

Термін «система» походить від грецького «sestema» і означає «поєднання», «утворення». Звідси система – це ціле, складене із частин, які взаємопов'язані спільними функціями. Саме в системі окремі елементи виконують функції, орієнтовані на досягнення узагальнених цілей. Різні складові можуть об'єднуватись в ціле, але ще не можуть бути системою, поки не буде сформований механізм їхнього взаємозв'язку.

В історичному аспекті свого становлення і розвитку фінансова система була покликана забезпечити державу фінансовими ресурсами, необхідними їй для виконання своїх функцій. Джерелом таких фінансових ресурсів є валовий внутрішній продукт, значна частина якого утворюється у сфері матеріального виробництва. Тому основу функціонування фінансової системи становлять фінанси господарюючих суб'єктів усіх форм власності.

Фінансова система – це сукупність урегульованих фінансово-правовими нормами різних сфер та ланок фінансових відносин і фінансових органів та інститутів, завдяки яким формуються, розподіляються, перерозподіляються і використовуються централізовані й децентралізовані фонди грошових коштів.

Сутність фінансової системи характеризується за двома ознаками:

- ***за внутрішньою будовою*** – як сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин, які мають деякі особли-

вості у залученні та використанні фінансових ресурсів, а також належний апарат управління та нормативно-правове забезпечення;

- ***за організаційною будовою*** – як сукупність фінансових органів та інститутів, які забезпечують управління грошовими потоками та фондами грошових коштів.

Внутрішня структура фінансової системи визначає об'єктивну сукупність фінансових відносин і є властивою для будь-якої держави. Вона складається зі сфер і ланок (рис. 1.1).

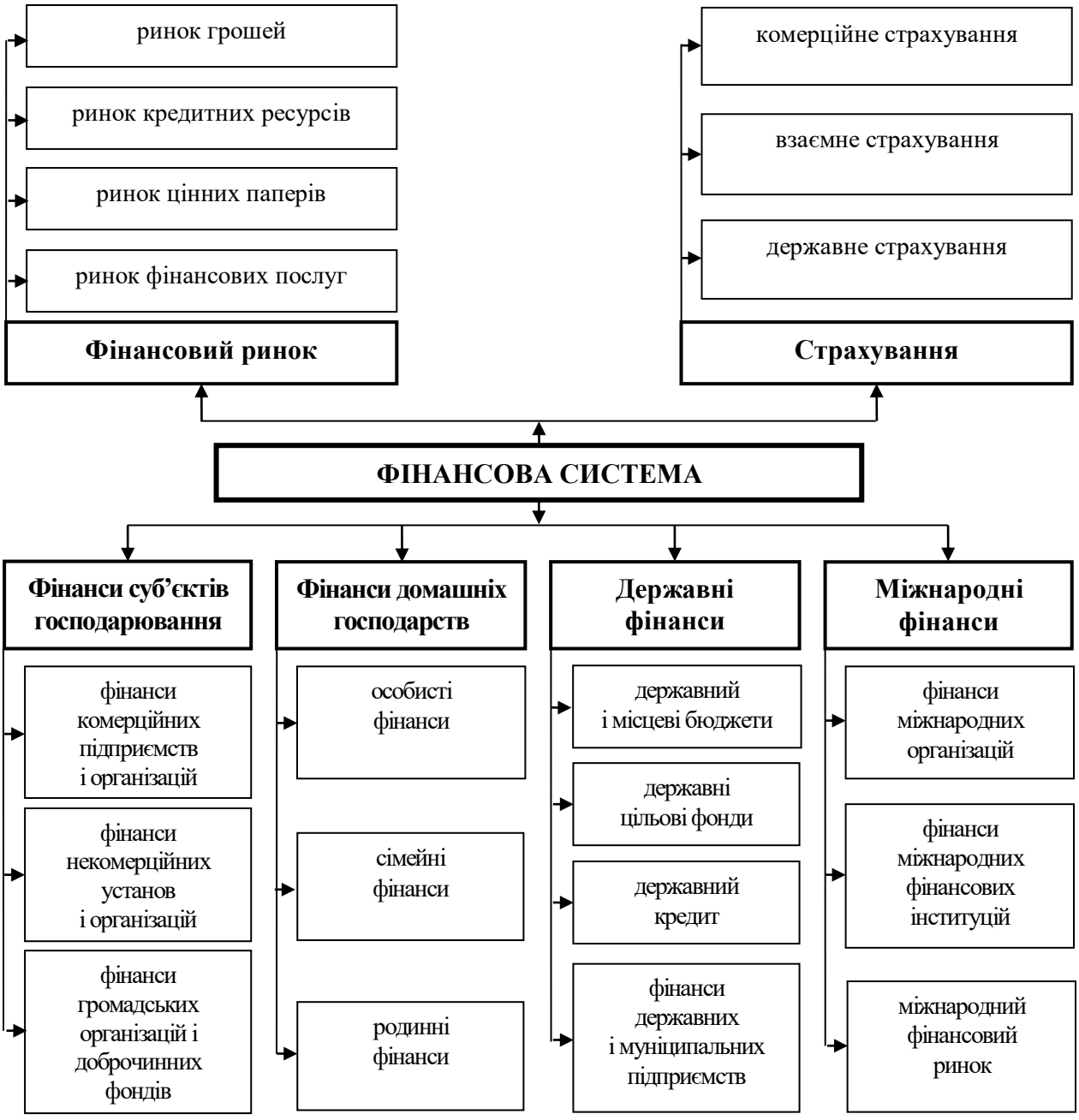

Рис. 1.1. **Сфери і ланки фінансової системи**

Сфера характеризує узагальнену за відповідною ознакою сукупність фінансових відносин. Кожна зі сфер фінансових відносин характеризується своїми особливостями і має конкретне функціональне призначення.

До сфер фінансових відносин включають:

1) фінанси суб'єктів господарювання;

2) фінанси домашніх господарств;

3) державні фінанси;

4) міжнародні фінанси;

5) фінансовий ринок;

6) страхування.

Усі сфери фінансової системи включають окремі *ланки,* які пов'язані між собою багатосторонніми взаємозв'язками. Функціональне призначення ланок полягає в тому, що кожна із них для вирішення своїх завдань використовує специфічні засоби, має певні фонди грошових коштів та апарат управління.

Фінанси суб'єктів господарювання є базовою сферою фінансової системи, до складу якої належать фінанси комерційних підприємств і організацій, фінанси некомерційних установ і організацій, фінанси громадських організацій і доброчинних фондів. Саме тут виробляється найбільша частина ВВП і НД, яка є об'єктом розподілу і перерозподілу через фінансові відносини.

Фінанси суб'єктів господарювання – це грошові відносини, які пов'язані з рухом грошових потоків і виникають під час формування, розподілу та використання фондів фінансових ресурсів і доходів на мікрорівні.

Особливість діяльності фінансів *комерційних підприємств* полягає в тому, що вони діють на засадах комерційного розрахунку, що передбачає одержання прибутку, відшкодування завдяки власним коштам усіх витрат на основну діяльність, а також на її розширення. Для таких підприємств прибуток є головним джерелом соціально-економічного розвитку. Комерційні підприємства функціонують передусім у сфері матеріального виробництва та торгівлі. Від стану фінансів цих підприємств значною мірою залежить загальне фінансове становище в державі, оскільки вони є основним платником податків і зборів до державного бюджету, а також внесків у державні цільові позабюджетні фонди.

Некомерційні організації і установи функціонують на принципово інших засадах, ніж комерційні підприємства. До некомерційних належать переважно установи невиробничої сфери, що надають послуги чи виконують роботи безкоштовно або за помірну плату. Такими установами є загальноосвітні школи, дитячі дошкільні заклади, лікарні, поліклініки, бібліотеки, музеї тощо. Особливістю діяльності вказаних закладів є те, що вони не виробляють матеріальний продукт, не створюють вартість, а існують за рахунок продукту, створеного у матеріальному виробництві. Метою діяльності таких установ не є одержання прибутку, їхні платежі в бюджет є незначними або вони їх взагалі не платять. Головним джерелом фінансування видатків некомерційних установ є бюджетні кошти.

Громадські організації і доброчинні фонди також належать до некомерційних підприємств. Головним джерелом їх доходів є вступні і членські внески, добровільні і спонсорські пожертвування фізичних та юридичних осіб. Громадські організації можуть мати у своїй власності комерційні підприємства, які виділяють їм частину одержаного доходу.

Фінанси домашніх господарств (домогосподарств) є окремою сферою фінансової системи. Вони виражають грошові відносини, що пов'язані з формуванням і використанням фондів грошових коштів для забезпечення матеріальних і соціальних умов життя членів домашніх господарств та їх відтворення. Домашнім називають господарство, яке ведуть одна чи декілька осіб, що проживають спільно і мають спільний бюджет.

Залежно від специфіки формування та особливостей управління бюджетом у складі фінансів домашніх господарств виділяють такі ланки: *особисті фінанси* (коли домогосподарство представлене однією людиною, що має власні джерела доходів і власноруч здійснює витрати згідно із своїми потребами); *сімейні фінанси* (коли домогосподарство складається з однієї сім'ї, що формує єдиний спільний бюджет); *родинні фінанси* (коли домогосподарство включає декілька сімей, кожна з яких має відокремлений бюджет чи один спільний і кілька відокремлених бюджетів).

Доходами домогосподарств є: заробітна плата; доходи від реалізації власного капіталу; доходи від продажу продукції підсобного господарства; доходи, отримані від надання в оренду майна; дивіденди та відсотки від цінних паперів; відсотки від банківських вкладів; соціальна допомога та пенсії; доходи, одержані у вигляді спадщини, тощо. Витратами домогосподарств є витрати на купівлю споживчих товарів, оплату отриманих послуг і виконаних робіт, формування заощаджень, придбання цінних паперів та ін.

Державні фінанси є центральною сферою фінансових відносин, через яку здійснюється вплив держави на економічний і соціальний розвиток. Завдяки їм держава розподіляє і перерозподіляє значну частину валового внутрішнього продукту та національного доходу. Рівень централізації державою частини національного доходу, з одного боку, повинен бути достатнім для забезпечення її відповідним обсягом фінансових ресурсів, а з іншого – достатнім для формування фінансової бази суб'єктів господарювання.

Державні фінанси – це сукупність розподільно-перерозподільних відносин з приводу формування і використання фінансових ресурсів держави, необхідних для виконання державою покладених на неї функцій і завдань.

До цієї сфери фінансової системи належать такі ланки: державний і місцеві бюджети; державні цільові фонди; державний кредит; фінанси державних і муніципальних підприємств.

Головною ланкою державних фінансів є *бюджетна система,* що організаційно залежить від форми державного устрою і до складу якої входять державний та місцеві бюджети.

Державний бюджет – це головний централізований фонд фінансових ресурсів держави, за рахунок якого держава виконує покладені на неї функції. Він є головним інструментом перерозподілу національного доходу, через який перерозподіляється до 40 % національного доходу держави.

Місцеві бюджети – це фонди фінансових ресурсів, що формуються і використовуються на відповідній території. Вони є фінансовою базою місцевих органів влади та управління: забезпечують потреби регіонів і територій у фінансових ресурсах, здійснюють їх внутрішньо-територіальний перерозподіл.

Усі види бюджетів бюджетної системи включаються до *зведеного бюджету,* що є сукупністю показників усіх бюджетів, які входять до складу бюджетної системи держави. Зведений бюджет законодавчими органами влади не затверджується, а використовується для аналізу, прогнозування, визначення засад державного регулювання соціально-економічного розвитку держави.

Державні цільові фонди є самостійною ланкою фінансової системи, грошові кошти яких використовуються за цільовим призначенням. Вони являють собою фонди фінансових ресурсів, що створені державою для розширення обсягу соціальних послуг громадянам, розвитку галузей інфраструктури, надання соціальної допомоги непрацездатним і малозабезпеченим особам. В Україні у сфері соціального страхування функціонують такі позабюджетні державні цільові фонди: Пенсійний фонд України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Державний кредит є специфічною ланкою державних фінансів і безпосередньо пов’язаний з бюджетним дефіцитом, оскільки є джерелом його покриття. Державний кредит є сукупністю грошових відносин, що виникають між державою та юридичними або фізичними особами з приводу акумуляції тимчасово вільних грошових коштів на кредитній основі під час формування загальнодержавного фонду фінансових ресурсів, де держава може виступати у ролі позичальника, кредитора або гаранта.

Фінанси державних підприємств характеризують грошові відносини, пов’язані з діяльністю держави як суб’єкта господарювання. Через процеси роздержавлення і приватизації державний сектор економіки в Україні значно скоротився. При цьому державні підприємства переходять на ті самі принципи організації фінансової діяльності, що й акціонерні та приватні. Як наслідок, значно звужується фінансова діяльність держави в реальному секторі економіки, простежується розмежування державного фінансового сектору і фінансів державних підприємств.

Фінанси муніципальних підприємств відображають грошові відносини, пов’язані з діяльністю місцевих органів влади як суб’єктів господарювання. Муніципальний сектор економіки безпосередньо пов’язаний з комунальною власністю, яка є власністю певної територіальної громади (мешканців міста, села, селища або їх об’єднань). Підприємства комунального господарства функціонують переважно у таких сферах, як житлове господарство, транспорт, комунальна енергетика, шляхи місцевого значення тощо.

Міжнародні фінанси як важлива сфера фінансової системи характеризують перерозподільні відносини на світовому рівні, відображають грошові потоки між суб’єктами різних країн. До складу міжнародних фінансів належать: *фінанси міжнародних організацій, фінанси міжнародних фінансових інституцій, міжнародний фінансовий ринок.* Функціонування міжнародних фінансів зумовлене поглибленням економічних зв’язків між різними державами світу, посиленням інтеграційних процесів в економіці, політиці та соціальній сфері. Вони визначають напрями й пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарської діяльності, впливають на формування

принципів фіскальної політики та на стратегічні фінансові інтереси всіх держав і певних регіонів.

Фінансовий ринок – це специфічна сфера фінансової системи, де формуються і функціонують відносини між учасниками фінансового ринку з приводу купівлі-продажу фінансових активів. Фінансовий ринок є посередником у русі фінансових ресурсів між окремими суб'єктами господарської діяльності, державою і громадянами, а також міжнародними фінансовими інституціями. Основна функція фінансового ринку полягає у перетворенні тимчасово вільних грошових коштів (нагромаджень і заощаджень) на позиковий капітал призначений для інвестування в економіку.

Фінансовий ринок включає ринок грошей, кредитних ресурсів, цінних паперів і фінансових послуг.

На *ринку грошей* проводяться операції з купівлі-продажу фінансових активів із строком обігу до одного року.

Ринок кредитних ресурсів – це мобілізація тимчасово вільних грошових коштів для здійснення процесу фінансового забезпечення виробничої, комерційної та фінансової діяльності юридичних і фізичних осіб. Об'єктом купівлі-продажу на ринку кредитних ресурсів є вільні кредитні ресурси.

Ринок цінних паперів є формою залучення – це мобілізація коштів на потреби господарської діяльності шляхом випуску і реалізації цінних паперів, які є гарантією повернення вкладених коштів і отримання доходу. Операції з продажу цінних паперів проводяться на фондовому ринку.

Ринок фінансових послуг являє собою різні форми мобілізації й переміщення фондів грошових коштів із вільного обігу у сфери інвестиційної діяльності. Фінансові послуги можуть мати ознаки кредитних та валютних операцій, операцій з похідними фінансовими інструментами та страхування.

Важливу роль у фінансовій системі відіграє сфера **страхування**, яка утворює фонди фінансових ресурсів, основним призначенням яких є відшкодування втрат економіки й окремих громадян, що виникли внаслідок непередбачених обставин. Страхові фонди перебувають у розпорядженні страхових компаній і можуть бути використані також як кредитні та інвестиційні ресурси в економіці до настання страхового випадку. Ця сфера включає *державне страхування, комерційне страхування та взаємне страхування.*

В умовах ринкової економіки страхування є обов'язковою складовою ринкової інфраструктури, економічним важелем стабілізації економіки. Воно задовольняє зростаючі потреби у страховому захисті економічних і особистих інтересів членів суспільства.

Поділ фінансової системи на окремі сфери і ланки – явище об'єктивне, зумовлене потребами управління економічним розвитком суспільства. Структура фінансової системи має динамічний характер і може змінюватись під впливом відповідних змін в економіці держави. У процесі економічного та суспільного розвитку одні ланки можуть відмирати, а інші виникати чи доповнювати одна одну. У державах із перехідною економікою окремі ланки фінансової системи перебувають на стадії формування, наприклад, фінансовий ринок, місцеві фінанси, державні цільові позабюджетні фонди.

Фінансова система виступає важливим фактором інтеграції всіх складових економічної системи, гарантією їх ефективного функціонування і акумулятором фінансових ресурсів з метою здійснення повторного циклу виробництва на цьому самому чи вищому рівні. Для здійснення своїх функцій щодо інтегрування економіки фінансова система має забезпечити інтереси всіх суб'єктів підприємницької діяльності, підтримуючи на відповідному рівні дієздатності всі свої структурні і динамічні характеристики.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте фінанси як економічну категорію.
2. Чому фінанси є об'єктивно існуючою категорією?
3. Що є основним матеріальним джерелом фінансів?
4. Які особливості притаманні фінансам?
5. Між якими економічними суб'єктами та за яких обставин виникають грошові відносини?
6. Якими є сутність і принцип здійснення розподільної функції фінансів?
7. Охарактеризуйте етапи розподілу вартості валового внутрішнього продукту?
8. Що є первинними доходами економічних суб'єктів, які беруть участь у створенні ВВП?
9. З яких стадій складається перерозподіл внутрішнього валового продукту?
10. Який механізм реалізації контрольної функції фінансів?
11. В чому виявляється суспільне призначення фінансів?
12. Що таке фінансові ресурси і які є форми фінансових ресурсів держави?
13. На яких рівнях економічної системи держави накопичуються фінансові ресурси?
14. Як поділяються фінансові ресурси держави за формами походження?
15. Які є методи формування фінансових ресурсів і в чому вони полягають?
16. Які є методи розподілу фінансових ресурсів?
17. Якими є зміст і види дотації?
18. Що таке субвенція та для чого її використовують?
19. Якими є зміст і призначення субсидії?
20. Яка існує класифікація методів використання фінансових ресурсів?
21. Дайте визначення терміну «фінансова система».
22. Охарактеризуйте фінансову систему за внутрішньою структурою.
23. Що таке організаційна структура фінансової системи?
24. Які сфери і ланки входять до складу фінансової системи?
25. Чому фінанси суб'єктів господарювання є базовою ланкою всієї фінансової системи?
26. Який зміст фінансів домашніх господарств?

27. Який зміст і призначення державних фінансів, з яких ланок вони складаються?

28. Дайте характеристику міжнародних фінансів.

29. Що таке фінансовий ринок і в чому його призначення?

30. У чому полягає роль страхування в системі державних фінансів і фінансової системи загалом?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Фонди грошових засобів, що формуються державою, суб'єктами господарювання і домашніми господарствами та перебувають у їх розпорядженні.

2. Цілісна система суспільних відносин з приводу формування, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів для здійснення державою своїх завдань і функцій.

3. Сукупність грошових відносин, що виникають у процесі формування, розподілу та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів.

4. Засоби і прийоми завдяки яким уповноважений державою орган від її імені акумулює, розподіляє, перерозподіляє і використовує фонди грошових коштів.

5. Відносини, що характеризують рух вартості від одного суб'єкта до іншого і відображають розподільні та перерозподільні процеси і матеріально виявляються у грошових потоках.

6. Сукупна вартість кінцевого продукту, створеного всередині країни, в ринкових цінах за рік.

7. Безповоротний, безоплатний, цільовий відпуск коштів, що здійснюється на основі затвердженого фінансового плану з відповідного централізованого фонду коштів.

8. Система застосування різноманітних форм і методів для фінансового забезпечення функціонування підприємства та досягнення поставлених ним цілей.

9. Система знань про фінансові явища і процеси, які здійснюються у державі з приводу утворення, розподілу і використання фінансових ресурсів для задоволення інтересів і потреб суспільства.

10. Вартість нагромаджених у державі матеріальних цінностей та задіяних у виробництві природних ресурсів.

11. Виділення коштів на певний строк на засадах платності та поворотності з додержанням цільового призначення.

12. Сукупність інститутів та складових, які забезпечують сприятливі умови для функціонування всієї фінансової системи.

13. Частина сукупного суспільного продукту, що залишається після заміщення спожитих у процесі виробництва засобів виробництва, тобто новостворена вартість.

14. Сукупність сфер і ланок фінансових відносин, пов’язаних з ними грошових фондів та органів управління фінансами.

15. Діяльність держави та її органів у сфері мобілізації, розподілу, перерозподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів.

1.	*Фінансові відносини*	*9.*	*Фінансова система*
2.	*Фінансова діяльність держави*	*10.*	*Фінансування*
3.	*Національне багатство*	*11.*	*Фінанси*
4.	*Фінансова діяльність підприємства*	*12.*	*Валовий внутрішній продукт*
5.	*Фінансова наука*	*13.*	*Кредитування*
6.	*Фінансові ресурси*	*14.*	*Національний дохід*
7.	*Фінансова інфраструктура*	*15.*	*Фінансові ресурси держави*
8.	*Методи фінансової діяльності держави*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Матеріальною основою фінансів є гроші.

2. Сутність фінансів виявляється, передусім, через контрольну функцію.

3. Фінансова система є одним з головних важелів здійснення державою фінансової політики.

4. Розподіл валового внутрішнього продукту є необхідною передумовою забезпечення безперервності виробництва.

5. Фінанси суб’єктів господарювання є базовою сферою державних фінансів.

6. Фінансові ресурси хоч і виступають завжди у грошовій формі, стають ними тоді, коли накопичуються у відповідних фондах.

7. Централізовані та децентралізовані фонди грошових коштів формуються на підставі розподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу.

8. Збільшення національного доходу є однією з умов зростання фінансових ресурсів держави.

9. Усі фінансові відносини є грошовими, однак не всі грошові відносини є фінансовими.

10. Розподільні і перерозподільні процеси фінансових відносин виявляються під час сплати рахунків за товари та послуги.

11. Фінансові відносини завжди пов’язані з формуванням фінансових ресурсів, розподілом і використанням фондів грошових коштів цільового призначення.

12. Фінанси – це сукупність грошових відносин, що виникають у процесі створення валового внутрішнього продукту.

13. На сучасному етапі розвитку фінансових відносин відбувається поступове підвищення їх ролі на макрорівні і повільне зниження – на мікрорівні.

14. Фінансові ресурси утворюються в процесі матеріального виробництва за рахунок створення нової вартості, в результаті чого створюється ВВП.

15. Суспільне призначення фінансів виявляється у формуванні та використанні грошових фондів держави за допомогою особливих форм руху

вартості.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Фінанси – це:

а) грошові фонди населення, підприємств, держави;

б) сукупність відносин, пов'язаних зі створенням, розподілом і перерозподілом ВВП;

в) загальний еквівалент завдяки якому передусім вимірюються витрати праці виробників;

г) сукупність відносин, пов'язаних зі створенням державного бюджету та його використанням.

2. Базовою сферою фінансової системи держави виступають фінанси підприємств, тому що:

а) для них притаманна висока регламентація державних фінансових відносин;

б) у них формуються фінансові ресурси і власні доходи;

в) саме тут утворюється більшість фінансових ресурсів держави;

г) завдяки їм тимчасово вільні кошти перетворюються на позичковий капітал для інвестицій в економіку.

3. Фінанси виконують такі основні функції:

а) розподільну, контрольну;

б) стимулюючу, засобу платежу;

в) контрольну, засобу обігу;

г) розподільну, засобу платежу.

4. До складу державних фінансів не входять:

а) державний кредит;

б) державний бюджет;

в) державні цільові фонди;

г) фінанси підприємств колективної форми власності.

5. Фінансові ресурси – це:

а) фонди, створені міністерствами та відомствами;

б) ресурси в натурально-речовій формі, які використовують у виробничій діяльності суб'єкти господарювання;

в) грошові фонди, які формуються під час розподілу, перерозподілу та використання ВВП за відповідний період;

г) економічні відносини, що складаються у процесі створення та розподілу грошових доходів у держави та господарюючих суб'єктів.

6. Дія контрольної функції фінансів виявляється у:

а) мобілізації фінансових ресурсів суб'єктів економічної діяльності;

б) контролі за формуванням і використанням доходів суб'єктів фінансових відносин;

в) розподілі та перерозподілі всіх грошових надходжень економічних суб'єктів;

г) контролі за формуванням централізованих фондів грошових коштів.

7. Суспільним призначенням фінансів є:

а) грошові відносини з акумуляції фінансових ресурсів у розпорядження держави;

б) рух вартості шляхом перерахування грошових коштів на рахунки кредитних установ;

в) утворення та використання грошових фондів держави за рахунок особливих форм руху вартості;

г) грошові відносини з приводу використання державних засобів на потреби суспільства.

8. У складі фінансової системи виділяють такі сфери:

а) міжнародні фінанси;

б) державний бюджет;

в) державний кредит;

г) міжнародний фінансовий ринок.

9. Специфічна ланка державних фінансів, яка безпосередньо пов'язана з бюджетним дефіцитом, – це:

а) державний кредит;

б) фінанси домогосподарств;

в) комерційний кредит;

г) фінансовий ринок.

10. Суб'єктами фінансових відносин є:

а) доходи, податки, збори;

б) валовий внутрішній продукт;

в) держава, підприємства, громадяни;

г) надходження від державних позик.

11. Поняття «фінансова система» означає:

а) сукупність централізованих фінансів;

б) потоки фінансових ресурсів;

в) сукупність коштів, що перебувають у розпорядженні держави та суб'єктів господарювання;

г) сукупність різних сфер і ланок, які характеризують особливі форми та методи фінансових відносин.

12. Фінансові відносини виникають на стадії:

а) виробництва, обміну, розподілу;

б) розподілу, перерозподілу;

в) виробництва, обміну, перерозподілу;

г) розподілу, перерозподілу, виробництва;

13. Державні фінанси – це:

а) сукупність усієї грошової маси в країні;

б) сукупність фондів грошових коштів, що забезпечують виробничий і відтворювальний процес;

в) обсяг грошової маси, що обслуговує товарний обіг;

г) сукупність грошових відносин з приводу формування, розподілу і використання грошових фондів для виконання завдань і функцій держави.

14. Головною ланкою державних фінансів є:

а) позабюджетні фонди;

б) державний бюджет;
в) державний кредит;
г) місцеві бюджети.

15. У разі розподілу державних грошових коштів використовують:

а) метод планування;
б) метод фінансування;
в) добровільний метод мобілізації фінансових ресурсів;
г) метод установлення нормативів і лімітів використання грошових коштів.

16. Об'єктами фінансових відносин є:

а) грошові доходи;
б) валовий внутрішній продукт і національне багатство;
в) прибуток, податки, цінні папери;
г) держава, підприємницькі структури, населення.

17. Централізовані фонди грошових коштів створюються на рівні:

а) установи;
б) підприємства;
в) держави;
г) коштів індивідуальних осіб.

18. Розподільна функція фінансів реалізується у процесі:

а) первинного розподілу ВВП та НД;
б) контролю за розподілом ВВП до відповідних фондів;
в) вторинного розподілу (перерозподілу) ВВП та НД;
г) розподілу та перерозподілу ВВП та НД через фінансову систему.

19. Категорія, яка являє собою загальний еквівалент, за допомогою якого визначають витрати праці виробників:

а) гроші;
б) капітал;
в) фінанси;
г) фінансові ресурси.

20. Головним джерелом зростання і накопичення фінансових ресурсів держави виступають:

а) доходи населення;
б) валовий національний продукт;
в) доходи суб'єктів підприємницької діяльності;
г) доходи державних та муніципальних підприємств.

РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ

2.1. Генезис категорії фінансів

Генезис фінансів – це момент зародження і подальший процес розвитку категорії фінансів. Екскурс до історичних витоків такого явища, як «фінанси», допоможе сформулювати закономірності розвитку цієї категорії, визначити певну спільність у їх змісті та установити суттєві відмінності між закономірностями їх розвитку в різних суспільно-економічних формаціях.

Фінанси є історичною категорією, зміст якої постійно вдосконалюється зі зміною загальних умов державного устрою. З розвитком товарно-грошових відносин і посиленням ролі держави використовуються дедалі досконаліші форми фінансів, які дозволяють забезпечити учасників розподільного процесу необхідним обсягом фінансових ресурсів.

Сам термін «фінанси» походить від латинського слова *«finis»,* тобто «кінець», «фініш». Це слово у Середньовіччі використовували для позначення строку сплати, а згодом і для визначення документів, що підтверджували погашення боргу, якими завершувалась угода. З часом терміном «фінанси» стали позначати кожен примусовий платіж на користь держави.

Існує й інша думка, згідно з якою авторство терміну «фінанси» приписують французькому вченому Ж. Бодену, який у 1577 р. видав книгу «Шість книг про республіку». Із старофранцузької мови «finer» (платити, оплачувати) цей термін перейшов в усі мови світу, і його стали застосовувати як поняття, пов’язане із сукупністю грошових відносин між державою і населенням, що виникають під час утворення державних фондів грошових коштів.

Задовго до виникнення поняття «фінанси» людство вже мало гроші й товарно-грошові відносини, розвиток яких відповідав особливостям суспільного ладу, але тільки у Середньовіччі виникло таке явище і термін, що його позначає. Це пояснюється формуванням певних історичних передумов, а саме:

1. У Середньовіччі у Центральній Європі внаслідок перших буржуазних революцій ще зберігалися монархічні режими, але їх влада була вже обмеженою, і, найголовніше, – відбулось відсторонення монарха від державної скарбниці. З’явився загальнодержавний фонд грошових коштів – бюджет, яким голова держави (монарх) не міг особисто розпоряджатися.

2. Формування та використання бюджету набули системного характеру, тобто з’явились законодавчо закріплені системи державних доходів і витрат з визначеними складом і структурою. Особливою ознакою бюджету стало те, що основні групи його витратної частини майже не змінювалися впродовж багатьох століть.

3. Податки у грошовій формі набули панівного значення, тоді як раніше доходи держави формувались насамперед за рахунок натуральних зборів і трудових повинностей.

Отже, тільки на цьому етапі розвитку грошових відносин і державності став можливим розподіл і перерозподіл створеного суспільного продукту у вартісному вираженні.

Значний вплив на генезис категорії фінансів роблять суспільний поділ праці та створення й розвиток різних соціально-економічних формацій. Будь-якій суспільній формації і, отже, державі в цій формації відповідає певний фінансовий устрій. Відмінності між фінансами в окремих суспільно-економічних формаціях зумовлені такими причинами:

- кожній суспільній формації притаманна власна класова структура суспільства. Відтак фінанси не можуть не брати до уваги відносини розподілу національного доходу, організовуючи їх перерозподіл на користь держави;

- у будь-якій суспільно-економічній формації фінанси підпорядковуються функціям і завданням держави, яка тією чи іншою мірою захищає інтереси своїх громадян;

- кожний новий суспільний лад обумовлює нову систему господарських відносин (якщо рабовласницькому і феодальному устроям відповідали натуральні відносини, то й утворення доходів держави мало здебільшого натуральний характер; капіталістичне господарство є товарно-грошовим, відповідно й утворення доходів держави відбувається у грошовій формі).

В один і той же історичний час існують держави з різним суспільним ладом, а перехід від однієї суспільно-історичної формації до іншої може тривати впродовж століть. При цьому рівень розвитку фінансової системи буде відповідати досягнутому рівню розвитку суспільних відносин цієї країни.

Розвиток держави і товарно-грошових відносин спричинив історичне формування таких характерних ознак фінансів:

1) це завжди грошові відносини. Фінанси є грошовими відносинами між суб'єктами економіки, що виражаються через рух грошових потоків (готівкових або безготівкових). Однак у суті фінансів відображається не вся сукупність грошових відносин, а тільки такі операції, які можна оцінити у вартісних вимірниках. У зв'язку з цим неправомірно відносити до фінансів натуральні відносини, що мали місце в епоху рабовласництва та феодалізму. Отже, фінанси завжди мають грошову форму вираження, а гроші є обов'язковою умовою існування фінансів;

2) це грошові відносини, які можуть існувати тільки за наявності держави. Для виконання своїх функцій держава потребує певних грошових коштів, які може отримати в результаті розподілу суспільного продукту. Регулярне надходження грошових коштів до державної скарбниці не може бути забезпечене без надання податкам та зборам державно-примусового характеру, що досягається через нормативно-правову діяльність держави та створення необхідного фіскального апарату. Якщо гроші являються продуктом розвитку суспільного поділу праці й товарних відносин, то фінанси – це продукт розвитку держави;

3) це відносини розподілу і перерозподілу сукупного продукту. Для фінансів характерним є рух грошових коштів, що не виходить за межі розподільного процесу. Цей рух на стадії розподілу є одностороннім (без зустрічного еквівалента), а під час обміну має місце двосторонній (зустрічний)

рух вартостей, одна з яких знаходиться у грошовій формі, а інша – у товарній. Саме завдяки фінансам відбуваються розподіл і перерозподіл вартості суспільного продукту за цільовим призначенням і суб'єктами підприємництва, при цьому кожен отримує свою частину створеного продукту. Такий рух набуває особливої форми фінансових ресурсів, основними джерелами формування яких є податки та інші доходи бюджетів, грошові кошти позабюджетних фондів, фінансові ресурси підприємств (прибуток, амортизаційні відрахування та ін.). Відтак фінансові відносини – це розподільні відносини, які виникають у відтворювальному процесі на стадії розподілу, безпосередньо пов'язані з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту та за рахунок розподілу впливають на всі інші стадії відтворювального процесу (виробництво, обмін, споживання).

Якщо грошовим відносинам двох або більше суб'єктів властиві всі три ознаки, то це фінанси. Жодні інші грошові відносини до категорії фінансів не відносяться.

З огляду на історичний аспект виникнення та формування категорії фінансів можна стверджувати, що вони є продуктом цивілізації. Чинниками, які зумовили генезис категорії «фінансів», є:

1) розвиток товарно-грошових відносин, зумовлений використанням основних функцій грошей, зростанням виробництва та збільшенням вартості суспільного продукту;

2) суспільний поділ праці, створення і розвиток різних соціально-економічних формацій;

3) виникнення та зміцнення держави, яка забезпечує систему законодавчих та правових норм;

4) формування та використання загальнодержавного фонду грошових коштів – бюджету;

5) виникнення самостійних, незалежних суб'єктів господарювання, що здійснюють підприємницьку діяльність і формують для виробництва необхідні грошові фонди.

Таким чином, поява фінансів пов'язана з розвитком товарно-грошових відносин, суспільним поділом праці, з посиленням ролі та розширенням функцій держави, потребою держави і підприємницьких структур у фінансових ресурсах, які забезпечують їх діяльність.

2.2. Еволюція фінансів

Історичний характер фінансів як об'єктивної економічної категорії свідчить про те, що її сутнісні характеристики не можуть істотно змінюватись у разі зміни суспільно-економічної формації. Фінанси незалежно від суспільного устрою завжди спрямовані на розробку ефективної системи формування і використання доходів і фондів, які б забезпечували виконання державою своїх функцій. Поряд із цим, незважаючи на спільність сутнісних характеристик у кожній із суспільно-економічних формацій, фінанси мають свої відмінності: за соціальною спрямованістю, роллю у суспільному виробництві конкретних

форм фінансових відносин тощо.

Історичний характер фінансів виявляється не лише у формуванні нових форм фінансових відносин із розвитком суспільства, а й в еволюції кожної форми зокрема. **Еволюція фінансів** – це основні етапи їх розвитку. Еволюцію форм фінансів та їх характерні риси розглянемо у взаємозв'язку із суспільно-історичними формаціями.

Перший етап розвитку фінансів – це нерозвинена форма. Вона характеризується невиробничим характером фінансів, оскільки основна маса грошових коштів використовувалася на військові цілі та по суті не впливала на економіку.

В умовах панування натуральних відносин навіть у найрозвиненіших державах світу гроші не виконували усіх своїх функцій. Відтак фінанси як сукупність грошових відносин не могли мати загального характеру.

У докапіталістичних формаціях більша частина потреб держави забезпечувалась через запровадження різного роду натуральних зборів, податей, повинностей тощо.

Основними доходами рабовласницьких і феодальних держав були надходження від державного майна (доменів) і регалій (монопольного права монарха на певні промисли і торгівлю окремими товарами), військова здобич, данина з підкорених народів, натуральні і грошові збори, мито, позики тощо. Основні витрати спрямовувались на ведення війн, утримання особистого двору монарха, утримання державного апарату, будівництво суспільних споруд (доріг, водопроводів, храмів, каналів, зрошувальних систем тощо).

Як бачимо, для рабовласницької держави грошовий податок міг мати лише випадковий характер і не був панівною формою доходів за феодалізму з натуральною формою ведення господарства.

З розпадом феодального ладу і поступовим зародженням у його надрах капіталістичного способу виробництва все вагомішого значення стали набувати грошові доходи і грошові витрати держави, а частка натуральних зборів скорочувалась. Лише на стадії розпаду цього суспільства, особливо після другого великого суспільного поділу праці, виникають товарно-грошові відносини з надзвичайно вузькою сферою їх використання.

Другий етап еволюції фінансів характеризується вузькістю, тому що фінансова система складалася з однієї ланки – бюджетної, і сфера фінансових відносин була обмеженою. Фінансові відносини були пов'язані передусім з формуванням і використанням державного бюджету, адже для забезпечення матеріальної бази функціонування апарату держави потрібні були централізовані фонди грошових коштів.

На ранніх етапах розвитку держави не здійснювався розподіл між ресурсами держави і ресурсами її глави, оскільки монархи розпоряджались державними коштами як своєю власністю. Тільки з відокремленням державної скарбниці від власності монарха (XVI – XVII ст.) фінанси стають важливою формою надходження і використання грошових коштів на виконання державою своїх завдань і функцій. Такі зміни стали передумовою виникнення таких понять, як «державні фінанси», «державний бюджет», «державний кредит».

Отже, з виникненням і розвитком держави в суспільстві з'являється об'єктивна потреба у створенні системи перерозподільних відносин (розподіл вже розподіленого), яка з розвитком товарно-грошових відносин набуває грошової, а потім і фінансової форми.

Оскільки сфера фінансових відносин безпосередньо залежить від рівня розвитку та ролі товарно-грошових відносин у суспільстві, можна сформулювати деякі закономірності еволюції фінансових відносин у рабовласницькій і феодальній суспільно-економічних формаціях:

- з усієї сукупності фінансових відносин деякого розвитку набули переважно податки, збори та позики;
- фінанси стали нерозривно пов'язаними з доходами і витратами держави;
- фінанси почали виражати приватноправовий принцип діяльності держави;
- фінанси стали більш пов'язаними з правовою діяльністю держави, підпорядкованою інтересам панівного класу;
- податки, збори, а також грошові витрати держави мали неврегульований характер, тобто зазвичай не контролювались представницькими органами влади;
- більша частина державних витрат мала непродуктивний характер.

Отже, розвиток грошових відносин поряд з існуванням натуральних податей і трудових повинностей відіграв значну роль у розпаді рабовласницького і феодального способів виробництва.

Третій етап розвитку фінансів почав формуватися із розвитком державності й подальшим розвитком товарно-грошових відносин – виникла потреба у нових загальнодержавних фондах грошових коштів і, відтак, нових групах грошових відносин з приводу утворення і витрачання коштів цих фондів. Цей етап залежно від рівня розвитку продуктивних сил та набору функцій, які виконує держава, поділяється на два періоди: первинного накопичення капіталу та розвиненого капіталізму.

У період первинного накопичення капіталу фінанси набувають якісно нових ознак порівняно з феодалізмом:

1) система грошових відносин стає підконтрольною представницьким органам влади;

2) здійснюється розмежування доходів і витрат держави та власних доходів і витрат монархів;

3) відносини, пов'язані з формуванням і використанням державних доходів, набувають вартісної форми;

4) державні витрати практично мають непродуктивний характер, оскільки держава не бере участі у підприємницькій діяльності;

5) головними засобами формування доходів держави починають виступати податки й позики;

6) зростає роль державного кредиту.

У період розвиненого капіталізму держава не лише забезпечує власну обороноздатність, охорону приватної власності на засоби виробництва, свободу підприємництва і правопорядок, але й бере участь у процесі виробництва,

розподілу, обміну й споживання суспільного продукту. У цей період фінансам притаманні такі ознаки:

1) істотно зростає значення податків як головного знаряддя акумуляції фінансових ресурсів у державний і місцеві бюджети та перерозподілу національного доходу;

2) значно збільшуються абсолютні суми й частка витрат на економіку та соціальні заходи (освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення та ін.);

3) істотно зростають витрати держави, які зумовлені витратами на мілітаризацію;

4) значного поширення набуває корпоративна форма господарювання;

5) суб'єктами економіки активно використовується банківський та комерційний кредит;

6) через механізм фінансового ринку здійснюється трансформація акумульованих грошових коштів економічних суб'єктів у позичковий та інвестиційний капітал;

7) значного розвитку набувають фінанси державних підприємств, місцеві фінанси, позабюджетні спеціальні урядові фонди;

8) з'являються нові державні витрати, зокрема, на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих регіонів, надання позик і субсидій державам, що розвиваються, тощо.

Четвертий етап розвитку фінансів, незалежно від політичного та економічного устрою держави, характеризується великою кількістю елементів фінансової системи, високим ступенем їх впливу на розвиток економіки та різноманітністю фінансових відносин. На цьому етапі фінанси стають одним із найважливіших засобів непрямого впливу на відносини відтворення сукупного суспільного продукту, робочої сили та виробничих відносин. Сучасній (розвиненій) формі фінансів притаманні такі закономірності:

- набувають розвитку всі сфери і ланки фінансової системи;
- виступають одним з найважливіших методів непрямої дії на відносини суспільного відтворення;
- податки застосовуються як засіб впливу на розвиток матеріального виробництва;
- більша частка національного доходу перерозподіляється через державний бюджет;
- зростає роль прибуткового податку з населення як наймасовішого податку;
- істотно підвищується значення державного кредиту;
- відбуваються помітні зміни в бюджетному устрої та бюджетному процесі;
- існує тенденція довгострокового бюджетного прогнозування;
- виникають принципово нові форми у фінансових відносинах: наприклад, єдині засади побудови деяких податків тощо.

2.3. Етапи становлення і розвитку фінансів України

Екскурс в історію еволюції фінансів в Україні засвідчує, що її фінансова система пройшла тернистий і тривалий шлях свого становлення і розвитку, протягом якого формувались її структура, функції та основоположні засади.

Перші паростки фінансових відносин виникли в нашій державі за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX–XIII ст.). Ключові потреби цих слов'янських держав зводилися зазвичай до таких витрат як утримання князя, ведення військових дій, державне управління, прилюдне судочинство, підтримка дипломатичних зв'язків та ін. Задоволення таких потреб проводилося передусім завдяки особистим повинностям і натуральним зборам. Князь жив здебільшого за рахунок доходів від особистого господарства, важливими елементами якого були мисливство, рибальство, торгівля, скотарство та землеробство і до якого була пристосована ціла система повинностей околишнього населення (ставити княжий двір, косити княжі луки, годувати княжих коней, обробляти княжі поля тощо).

Основним джерелом доходів княжої скарбниці були примусові побори, прадавньою формою яких була *данина* – військова контрибуція, яку підкорені племена сплачували ворогу, що здобув перемогу. З часом вона набула значення родового поняття, яке об'єднало всі обов'язкові платежі населення на користь князя. До них належали натуральні збори, які князь збирав власноруч *(полюддя)* чи які привозилися йому самим населенням *(повози).* Водночас до них додавалися *добровільні дарунки населення* – дари, поклони, почесть. Згодом такі збори набувають повного або часткового грошового вираження. У той же час князівська скарбниця поповнювалась завдяки надходженням від торгівлі (одна із найнадійніших статей князівських доходів), доходів від органів правосуддя, доходів від надання позик тощо.

Вагому роль у слов'янському суспільному житті відіграла *татарська данина,* яка спочатку з'явилася як результат підкорення переможцю, а з часом привчила населення сплачувати прямий податок та призвела до появи поняття *тягла,* як податного обов'язку населення. Згодом збором татарської данини почав займатися московський князь. Нічого не змінилось і після ліквідації татарського ярма: населення продовжувало і далі платити данину, але з цього часу, надійшовши до великокнязівської скарбниці, вона там і залишалась.

Отже, Київська Русь мала достатньо розгалужену систему поповнення державної скарбниці, яка віддзеркалювала наявний соціально-економічний уклад. Проте фіскальні операції проводились безсистемно та без відображення результатів, що зрештою призвело до скорочення доходів князівської скарбниці, а з часом до занепаду держави.

Не маючи міцної економіки і ефективного державного управління Київська Русь та Галицько-Волинське князівство стали залежними від сильніших держав – Польщі та Литві. Період Польсько-Литовської доби (XIV–XVI ст.) ознаменувався поступовим втрачанням ознак української державності (мови, традицій, державної символіки), а також національних особливостей законодавчої, судової і податкової систем. Протягом другої половини XVI–

XVII ст. фінансово-податкова система України зазнала значних змін. У Литовському князівстві основним податком була сербщина, у Польському королівстві – десятина на користь церкви та стація (натуральна повинність на утримання війська). Відтак, заразом із втратою державності у середині XIV ст. фінансову систему нашої держави та її складові встановлювали та регламентували іноземні держави (Польща, Литва, Угорщина, Молдавія).

Відновлення державності та фінансової системи України відбулося за часів Козацької доби (XV–XVIII ст.). Запорізька Січ мала чіткий адміністративний устрій, а також завершену систему надходжень та використання коштів скарбу.

У 1563 р., під час гетьманування Б. Хмельницького, було створено державну скарбницю, вперше сформовано податкову систему. До основних джерел доходів Запорізької Січі належали: військова здобич, кошові регалії і домени, королівські та царські субсидії, мито, торговельний, подимний, мостовий та інші збори, орендна плата тощо.

Основний податковий тягар несли нижчі верстви населення, тоді як доходи української шляхти, козацької старшини та православного духівництва не підлягали оподаткуванню. Організатором та управителем скарбниці був гетьман, хоча по суті вона перебувала у віданні підскарбія. Полковники і сотники розпоряджалися місцевими фінансами певних адміністративно-територіальних одиниць і військових структур.

Поряд із чітким поділом доходів скарб Січі мав регламентовані статті витрат, зокрема: утримання та спорядження Запорізького війська; поточне утримання кошового господарства; надання позик; виплати членам війська та підтримка козаків; утримання церков; платежі на користь Російської імперії; задоволення позовів від інших держав; резервні кошти тощо.

Із посиленням присутності царської Росії в Україні фінансове становище нашої держави кожного разу погіршувалось. Так, була запроваджена заборона на продаж української продукції в країни Європи, на українське населення накладався обтяжливий обов’язок утримувати російське військо, з обігу до російської казни вилучались золоті монети. Російський царат змушував надавати йому достовірну інформацію щодо доходів та витрат української скарбниці.

Під час царювання Петра I українську скарбницю було ліквідовано, почалося планомірне спрямування фінансових ресурсів до царської Росії. Останню спробу відстояти фінансову незалежність України зробив гетьман К. Розумовський, проте його намагання були невдалими. У 1764 р. внаслідок скасування інституту гетьманства фінансову систему України було приєднано до складу фінансової системи Російської імперії.

Наприкінці XVIII ст. українські території знову були поділені та впродовж майже двох століть знаходились у складі Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій. Панування інших держав негативно відобразилось на економічній, культурній та інших сферах державного життя України, стримувало розвиток національної фінансової системи.

Під час промислового розвитку кінця XIX – початку XX ст. суттєво вдосконалилась кредитно-банківська система України, з’явилось чимало

фінансово-кредитних установ, таких як Торговельно-Промисловий банк, страхове агентство «Дністер», Міщанський союз кредитовий і каси взаємодопомоги. Засади функціонування власної фінансової системи формувалися в Україні одночасно з намаганнями створити власну незалежну державу.

Особливе значення для становлення та розвитку фінансів України мав період 1917-1920 рр., коли під впливом революційних перетворень було зроблено декілька намагань відродити українську державність та її основні інститути. Вищим виконавчим органом Української Центральної Ради став Генеральний секретаріат, який вслід за проголошенням Української Народної Республіки став першим українським урядом XX ст. З червня 1917 р. у складі Секретаріату функціонувало Генеральне секретарство фінансових справ. У грудні 1917 р. у Харкові було створено радянський уряд і в його складі – Народне секретарство фінансів, яке в 1919 р. було перейменовано в Наркомат фінансів, а в 1946 р. – у Міністерство фінансів УРСР.

В Українській державі в уряді гетьмана П. Скоропадського і в Українській Народній Республіці в уряді Директорії С. Петлюри фінансову політику здійснювало Міністерство фінансів України. Уряд Центральної Ради 1 березня 1918 р. ввів у обіг власну грошову одиницю – гривню та прийняв закон про надходження податків і прибутків, зібраних на території Української Народної Республіки, в державну скарбницю. За правління гетьмана П. Скоропадського було підготовлено, але не реалізовано з об'єктивних причин перший бюджет української держави.

Із входженням України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік істотно змінюється її фінансово-економічне становище. У всіх республіках СРСР фінансово-економічна політика проводилась однаково і була пов'язана з націоналізацією банків, залізниць, підприємств, запровадженням примусових стягнень із доходів заможного населення. Усі фінансові органи нашої держави були безпосередньо підпорядковані РСФРР, яка здійснювала фінансово-кредитну політику за допомогою Народного комісаріату фінансів РСФРР через свого уповноваженого в Україні, а з 1923 р. – через Народний комісаріат фінансів УРСР. У перші роки радянської влади в Україні за рахунок фінансово-кредитній системі надавалась підтримка націоналізованим підприємствам, які отримували фінансові ресурси безпосередньо з державної скарбниці. Фінансування проводилось через Народний банк, який було створено після націоналізації радянським режимом банківських установ.

Із запровадженням у 1922 р. нової економічної політики (НЕП) змінились і пріоритети фінансово-економічної політики держави, зокрема, основними її напрямами були: запровадження твердої грошової одиниці, дозвіл на приватну торгівлю, денаціоналізація малих і середніх підприємств, зниження тиску держави на фінансово-економічний блок, запровадження єдиної податкової системи, створення ощадних кас та Ощадного банку. В результаті здійснення цих дій значно пожвавішали господарські взаємозв'язки, з'явилися перші паростки відродження фінансових відносин. Проте, не дивлячись на окремі переваги НЕПу (зростання обсягів промислового виробництва, пожвавлення

торгівлі, зниження суспільної напруги), були й суттєві недоліки (відсутність зовнішньоторговельних відносин, продовольча криза тощо), що і призвело до згортання НЕПу та формування командно-адміністративної економіки.

Взагалі перебування України у складі Радянського Союзу дозволило збільшити економічний, промисловий, сільськогосподарський, військовий потенціал, але у той же час була знищена державна незалежність нашої держави. Фінансова система України як адміністративно-територіальної одиниця СРСР існувала символічно, бо критерії цієї політики ухвалював уряд СРСР. З огляду на це, розвиток фінансової та кредитно-грошової систем здійснювався за законами командно-адміністративної економіки.

Новий етап у становленні національної фінансової системи України було розпочато 24 серпня 1991 р. з моменту проголошення Верховною Радою незалежності України. За цей час в Україні склалися стійкі тенденції до функціонування ефективних ринкових відносин, формування самостійної фінансової системи та здійснення ефективної фінансової політики, досягнення макроекономічної стабільності та результативності розподілу фінансових ресурсів. Оцінка становлення та розвитку сучасної фінансової системи України показує, що вона досягла етапу еволюції, який характеризується наявністю великої кількості елементів фінансової системи, високим рівнем їх впливу на економічний розвиток та різноманітністю фінансових відносин.

Таким чином, фінансова система України пройшла довгий шлях розвитку, що характеризувався національною специфікою, впливом права і традицій інших держав. Кожному етапу розвитку державності України відповідав притаманний йому фінансовий устрій, якому властиві певні особливості, що історично сформувались і визначали характер функціонування фінансової системи відповідного періоду. Здобутий досвід і ділові якості українського уряду стали базою для формування національної фінансової системи, що наразі успішно інтегрується у європейський і світовий фінансовий простір.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Що таке генезис фінансів?
2. Якими є походження та історичний розвиток терміну «фінанси»?
3. Які історичні передумови виникнення поняття «фінанси»?
4. Якими причинами зумовлена відмінність фінансів різних суспільно-економічних формацій?
5. Які характерні ознаки мають фінанси?
6. Поясніть зміст твердження: фінанси – це відносини, які не виходять за межі розподільного процесу?
7. Які чинники зумовили генезис категорії фінансів?
8. Охарактеризуйте перший етап розвитку фінансів.
9. Чому другий етап еволюції фінансів характеризується вузькістю?
10. Які закономірності еволюції фінансових відносин у рабовласницькому і

феодальному суспільствах?

11. Які властивості мають фінанси у період первинного накопичення капіталу?

12. Які ознаки фінансів у період розвиненого капіталізму?

13. Які властивості мають фінанси в сучасних умовах?

14. Чому перші ознаки фінансових відносин з'явились в нашій державі за часів існування Київської Русі та Галицько-Волинського князівства?

15. Які основні доходи князівської скарбниці?

16. Яку роль відіграла татарська данина у слов'янському державному житті?

17. Яким був фінансовий устрій за часів Козацької доби?

18. Яке особливе значення в історії вітчизняних фінансів має період відродження української державності (1917–1920 рр.)?

19. Як еволюціонували вітчизняні фінанси за період перебування України у складі СРСР?

20. Якими є особливості становлення та розвитку сучасної фінансової системи України?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Ринкові відносини, пов'язані з процесами купівлі-продажу товарів.

2. Первісна військова контрибуція, що сплачувалася підкореними племенами, а згодом усі обов'язкові платежі населення на користь князя.

3. Загальнодержавний фонд грошових коштів.

4. Земельний податок у Київській Русі, одиницею оподаткування якого був плуг.

5. Збирання натуральних зборів з підлеглого населення в Київській Русі, яке особисто проводив київський князь або його намісник.

6. Момент зародження і подальший процес розвитку категорії фінансів.

7. Повинність у Київській Русі, що означала обов'язок доставляти сільськогосподарські продукти за вказівкою князя на княжий двір, ринок чи в похід.

8. Історичний тип суспільного ладу, цілісний «соціальний організм», що базується на відповідному способі виробництва.

9. Форма податі в Київській Русі, яка походить від одиниці оподаткування – диму (будинку, двору).

10. Об'єктивний процес диференціації праці на окремі види, одночасна їх взаємодія у суспільному виробництві.

11. Примусове стягнення грошових коштів та/чи майна або навіть територій з переможеної держави на користь держави-переможця у війні.

12. Добровільне підношення підлеглого населення в Київській Русі.

13. Основні етапи розвитку фінансів.

14. Плата в Київській Русі за користування окремими земельними наділами, знаряддями праці та ін.

15. Особливий товар, що є загальним еквівалентом вартості інших товарів.

1.	*Генезис фінансів*	*9.*	*Еволюція фінансів*
2.	*Повоз*	*10.*	*Оброк*
3.	*Дари*	*11.*	*Подимне*
4.	*Данина*	*12.*	*Гроші*
5.	*Контрибуція*	*13.*	*Поплужне*
6.	*Бюджет*	*14.*	*Полюддя*
7.	*Суспільно-економічна формація*	*15.*	*Суспільний поділ праці*
8.	*Товарно-грошові відносини*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Фінанси є історичною категорією, зміст якої суттєво змінюється зі зміною загальних умов суспільного ладу.

2. Фінансам притаманний рух грошових коштів, що виходить за межі розподільного і перерозподільного процесів.

3. Гроші слугують матеріальною основою існування і функціонування фінансів.

4. Стабільне надходження коштів до бюджету можливе без надання податкам державно-примусового характеру.

5. Перші паростки фінансових відносин виникли в нашій державі за часів існування Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

6. Існування натуральних податей і трудових повинностей відіграло важливу роль у розвалі рабовласницького і феодального способів виробництва.

7. У будь-якій суспільно-економічній формації фінанси підпорядковуються цілям і завданням держави.

8. Запорізька Січ не мала чіткого адміністративного устрою та власної податної системи.

9. Доходи від органів судочинства були головним джерелом доходів князівської скарбниці.

10. У Середньовіччі в Центральній Європі в результаті перших буржуазних революцій відбулось відсторонення голови держави (монарха) від казни.

11. Грошові податки не могли домінувати за феодалізму з натуральною формою ведення господарства.

12. Кожна держава повсякчас має широке коло джерел утворення грошових фондів, необхідних для реалізації своїх функцій і завдань.

13. В умовах панування натуральних відносин фінанси як система грошових відносин вже набули загального характеру.

14. Розвиток сучасної фінансової системи України характеризується наявністю великої кількості ланок фінансової системи і високим ступенем їх впливу на економіку.

15. У докапіталістичних формаціях витрати були переважно продуктивними.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Термін «finis» у Середньовіччі вживався у грошових відносинах, що складалися між державою та населенням, і розглядався як:

а) фонд коштів;

б) умова кредитної угоди;

в) документ про сплату мита;

г) документ про погашення боргу.

2. Для нерозвиненої форми фінансів властиві:

а) високий ступінь впливу фінансів на економіку;

б) обмежена кількість фінансових відносин;

в) більшість коштів витрачалася на військові цілі;

г) багатоланковість фінансової системи.

3. Фінанси – це:

а) загальний еквівалент;

б) виробничі відносини;

в) товарні відносини;

г) грошові відносини.

4. Головним джерелом мобілізації ресурсів до бюджету на етапі розвиненої форми фінансів є:

а) державний кредит;

б) податки;

в) державні інвестиції;

г) доходи від операцій на фінансовому ринку.

5. Однією з найважливіших історичних передумов формування категорії фінансів у Середньовіччі є:

а) збільшення видатків на оборону країни;

б) інтенсивний розвиток сільського господарства та промисловості;

в) виникнення поняття загальнодержавного фонду грошових коштів;

г) розвиток дипломатичних зв'язків між Західною Європою та країнами Близького Сходу.

6. Головним джерелом доходів князівської скарбниці були:

а) примусові побори;

б) доходи від органів судочинства;

в) надходження від торгівлі;

г) доходи від надання позик.

7. Фінанси можуть існувати тільки за наявності:

а) мануфактурного виробництва;

б) державного управління;

в) кредитно-лихварських відносин;

г) натуральної форми ведення господарства.

8. Який з перелічених факторів не належить до тих, що обумовлюють генезис категорії фінансів:

а) суспільний поділ праці;

б) розвиток товарно-грошових відносин;

в) відсутність незалежних суб'єктів господарювання, які здійснюють підприємницьку діяльність;

г) формування загальнодержавного фонду грошових коштів?

9. Нерозвинена форма фінансів характеризується:

а) невиробничим характером фінансів;

б) наявністю страхового ринку;

в) великою кількістю ланцюгів фінансової системи;

г) інтенсивним розвитком грошових відносин.

10. Якими є передумови виникнення фінансів:

а) поява системи державних доходів і витрат;

б) глава держави став одноосібно розпоряджатися загальнодержавним фондом коштів;

в) усунення монарха від керування військом внаслідок революційних перетворень;

г) різні збори в бюджет надходили у вигляді натуральних податей?

11. Термін «фінанси» має походження:

а) грецьке або італійське;

б) латинське або старофранцузьке;

в) італійське або німецьке;

г) латинське або старослов'янське.

12. Використання податків як методу впливу на розвиток матеріального виробництва властиве:

а) періоду розвиненого капіталізму;

б) нерозвиненій формі фінансів;

в) сучасній (розвиненій) формі фінансів;

г) періоду первинного накопичення капіталу.

13. Яка з перелічених ознак була характерною для третього етапу розвитку фінансів:

а) фінанси практично не впливали на економіку;

б) грошовий податок не був панівною формою доходів;

в) фінансова система складалась лише з однієї ланки – бюджетної;

г) податки та грошові витрати контролювались представницькими органами влади?

14. Первісному суспільному устрою були властиві:

а) наявність постійного державного апарату;

б) виконання грошима усіх своїх функцій;

в) система суспільного розподілу праці;

г) відсутність системи формування державних доходів та витрат.

15. Процес утворення і подальшого розвитку категорії фінансів – це:

а) гіпотеза фінансів;

б) концепція фінансів;

в) генезис фінансів;

г) еволюція фінансів.

16. Військова контрибуція, що сплачувалась підкореними племенами, – це:

а) данина;

б) повози;

в) подать;

г) полюддя.

17. Яким чином взаємопов'язані грошові та фінансові відносини:

а) це ідентичні поняття;

б) усі фінансові відносини є грошовими відносинами;

в) грошові відносини є ширшими за фінансові відносини;

г) фінансові відносини є передумовою виникнення грошових відносин?

18. До найбільш надійної і безперебійної статті князівських доходів належали:

а) надходження від торгівлі;

б) доходи від надання позик;

в) доходи від органів судочинства;

г) добровільні дарунки населення.

19. Характерною ознакою фінансів у період розвиненого капіталізму є:

а) зменшення витрат на мілітаризацію;

б) зниження ролі державного кредиту;

в) поява витрат на охорону навколишнього середовища;

г) забезпечення приватноправового принципу діяльності держави.

20. Фінансам не притаманна така ознака:

а) це завжди грошові відносини;

б) це вимірник цінностей та вартості інших товарів, робіт і послуг;

в) це грошові відносини, які виникають за існування держави;

г) це відносини з приводу розподілу і перерозподілу сукупного продукту.

РОЗДІЛ 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВЕ ПРАВО

3.1. Фінансова політика держави, її сутність і складові

Фінансова політика держави є невід'ємною складовою державної економічної політики. Водночас вона являє собою відносно самостійну складову діяльності держави, найважливіший інструмент проведення державної політики у будь-якій сфері суспільного життя. За допомогою фінансової політики держава здійснює багатобічний і регулюючий вплив на суспільні відносини й процес розширеного відтворення; окреслює пріоритетні напрями розвитку національної економіки; визначає загальну величину фінансових ресурсів, їх джерела та напрями використання; застосовує фінансові методи для розробки механізму регулювання та стимулювання соціально-економічного розвитку.

Зміст фінансової політики визначається єдністю конкретних цілей та належних засобів, за допомогою яких вирішуються намічені завдання. Цілі фінансової політики зумовлені потребами розвитку економіки і досягненням високого рівня індивідуального й суспільного добробуту. Пріоритетним напрямом фінансової політики є забезпечення економічного зростання в державі за рахунок впровадження механізмів фінансового регулювання попиту і пропозиції, споживання, заощадження та інвестицій. Фінансова політика завжди має конкретне втілення, а її реалізація неодмінно пов'язана зі дотриманням балансу між відповідними потребами і реальними можливостями.

Основною метою фінансової політики є підвищення рівня суспільного добробуту за рахунок оптимального розподілу і перерозподілу ВВП між галузями економіки, соціальними верствами населення та окремими регіонами.

Головним завданням фінансової політики держави є забезпечення реалізації тієї або іншої державної програми необхідними фінансовими ресурсами. Відтак за допомогою державної фінансової політики вирішуються такі стратегічні завдання:

- мобілізація максимально необхідного обсягу фінансових ресурсів, що надходять у повне розпорядження держави;
- забезпечення раціонального розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів між галузями національної економіки та територіями;
- зосередження фінансових ресурсів на найголовніших напрямах соціально-економічного розвитку держави;
- впровадження дієвої механізму управління фінансами держави та інших економічних суб'єктів.

Отже, **фінансова політика держави** – це сукупність державних заходів у сфері фінансової діяльності, які спрямовані на акумуляцію фінансових ресурсів, їх розподіл, перерозподіл і використання для виконання державою її завдань і функцій.

Фінансова політика держави як макроекономічний механізм управління включає в себе фінансову стратегію та фінансову тактику управління.

Фінансова стратегія – це довгостроковий курс фінансової політики, що розрахований на тривалу перспективу і передбачає вирішення глобальних

завдань соціально-економічного розвитку держави. Прикладами стратегічних завдань є розвиток і формування ефективного фінансового ринку, оптимізація пропорцій між індивідуальним і суспільним споживанням, створення сприятливого інвестиційного клімату тощо. Спрямованість фінансової стратегії визначається конкретними завданнями розвитку держави на певному історичному етапі і орієнтується на певну модель фінансових відносин у суспільстві. В умовах економічної кризи головним завданням фінансової стратегії є фінансове забезпечення макроекономічної стабілізації, а в умовах економічного зростання – досягнення оптимальних темпів приросту ВВП. Наразі за будь-яких умов підґрунтям успішної фінансової стратегії має стати надійне забезпечення фінансовими ресурсами потреб економіки і впровадження дієвих стимулів для ефективної діяльності суб'єктів економічних відносин.

Фінансова тактика – це поточна політика, націлена на розв'язання конкретних проблем певного періоду, що випливають із розробленої фінансової стратегії. Прикладами фінансової тактики можуть слугувати процес прийняття та виконання бюджету держави, удосконалення системи організації оплати праці, реформування системи пенсійного забезпечення, встановлення пільгового режиму для окремих платників податків тощо. Фінансова тактика передбачає вирішення завдань поточного періоду (зазвичай у межах року), характеризується мобільністю, оскільки має вчасно реагувати на економічні проблеми і диспропорції в економіці. Головне завдання фінансової тактики полягає у досягненні стратегічних цілей розвитку держави.

Основними складовими фінансової політики держави є:

1. ***Фіскальна політика*** – це сукупність заходів держави щодо регулювання її доходів і витрат. Заходи фіскальної політики визначаються поставленою метою, наприклад, боротьба з інфляцією, нівелювання циклічних коливань економіки, зниження рівня безробіття тощо. Фіскальна політика проводиться через упровадження різних способів мобілізації державних доходів, розподілу і перерозподілу цих коштів за певними напрямами державних видатків.

Фіскальна політика, в свою чергу, поділяється на податкову і бюджетну. ***Податкова політика*** визначає діяльність держави у питаннях оподаткування – установлення видів і співвідношення податків, установлення платників та підходів до їх визначення (уніфікований або диференційований), запровадження ставок оподаткування, надання податкових пільг тощо. Вона характеризує як потреби держави у грошових коштах, так і вплив обов'язкових платежів на діяльність суб'єктів господарювання. ***Бюджетна політика*** являє собою діяльність держави щодо формування, виконання та регулювання державного бюджету для забезпечення економічного та соціального розвитку, а також стратегічних орієнтирів держави. Вона виявляється у формах і засобах акумуляції бюджетних коштів та їх витрачанні на різні потреби держави, встановленні джерел покриття дефіциту бюджету, механізмі взаємовідносин між окремими ланками бюджетної системи та ін.

Фіскальна політика має дві форми: дискреційну і недискреційну.

Дискреційна (активна) фіскальна політика полягає в тому, що держава

свідомо маніпулює податками та державними видатками для регулювання реального обсягу виробництва та зайнятості, контролю за рівнем інфляції, прискорення соціально-економічного розвитку. Така фіскальна політика використовується органами законодавчої та виконавчої влади для активної протидії циклічним коливанням.

Дискреційна фіскальна політика буває двох видів:

- стимулююча, яка означає збільшення державних видатків, зниження податкового навантаження, одночасному поєднанні першого і другого. Ця політика проводиться у період економічного спаду та безробіття, але в результаті її проведення може зрости бюджетний дефіцит, що також може призвести до інфляції;

- стримуюча, яка характеризується зниженням державних видатків, збільшенням податків, одночасним поєднанням першого і другого. Ця політика проводиться у період високої інфляції та спрямована на скорочення дефіциту державного бюджету.

Недискреційна (автоматична) фіскальна політика характеризується використанням окремих фінансових інструментів – «вмонтованих стабілізаторів», які автоматично змінюють економічні процеси в державі. Необхідні зміни в рівні державних видатків і податків вводяться автоматично. Вмонтовані стабілізатори – це будь-який захід, що має вплив на зростання бюджетного дефіциту в період економічного спаду або на зменшення дефіциту бюджету в період економічного зростання без спеціальних активних дій з боку уряду та законодавчої гілки влади.

Функції «вмонтованих стабілізаторів» виконують передусім податки, а також усі види державних соціальних допомог і виплат. За нашого часу повної збалансованості за рахунок вмонтованих стабілізаторів досягти важко. Тому у фінансовій діяльності застосовуються одночасно і «вмонтовані стабілізатори», і методи дискреційної політики.

2. ***Грошово-кредитна (монетарна) політика*** – це сукупність дій і заходів держави щодо регулювання грошового та кредитного ринків. Розробку та реалізацію монетарної політики покладено на центральний банк. Головна мета монетарної політики полягає у забезпеченні стабільності цін, повної зайнятості і зростанні реального обсягу ВВП.

Основними інструментами грошово-кредитної політики є:

- *облікова (дисконтна) політика,* яка полягає у регулюванні облікової ставки центрального банку, за якою він кредитує комерційні банки у порядку їх рефінансування;

- *регулювання норми обов'язкових резервів* для комерційних банків та інших депозитних установ, які зобов'язані зберігати частину залучених грошових коштів на кореспондентських рахунках в центральному банку без права їх використання і без виплати відсотків за ними;

- *операції на відкритому ринку,* які пов'язані з купівлею-продажем цінних паперів центральним банком на фондовому ринку. Цей метод грошово-кредитного регулювання є найбільш поширеним у державах з розвиненою ринковою економікою.

3. ***Митна політика*** – це сукупність принципів і напрямів діяльності держави щодо забезпечення власних економічних інтересів і фінансової безпеки завдяки митно-тарифним і нетарифним заходам регулювання зовнішньої торгівлі. Вона може здійснюватися у формі протекціонізму (політики, яка захищає і стимулює розвиток національної економіки) і вільної торгівлі (політики, яка скасовує обмеження у сфері зовнішньоекономічної діяльності) із застосуванням тарифних засобів регулювання.

4. ***Боргова політика*** – це система дій та заходів, які дають змогу врегулювати боргові проблеми держави, забезпечити або відновити її платоспроможність та одержати максимальний ефект від фінансування за допомогою запозичених грошових коштів. Завдяки борговій політиці встановлюються межі та умови державного запозичення, взаємозв'язок між його формами, кредиторами, а також умови і порядок погашення державного боргу.

5. ***Інвестиційна політика*** **–** це сукупність прийомів і заходів, які спрямовують державні та приватні інвестиції в розвиток тих галузей та окремих суб'єктів підприємницької діяльності, які мають пріоритетне значення і визначають науково-технічний прогрес. Основним завданням інвестиційної політики є створення сприятливого інвестиційного середовища для пожвавлення інвестиційної діяльності та збільшення обсягів інвестицій у національну економіку. У випадку проведення активної інвестиційної політики держава широко використовує усі наявні прямі важелі регулювання і доволі часто сама стає безпосереднім інвестором. У разі здійснення пасивної інвестиційної політики максимальна свобода і самостійність економічних суб'єктів в процесі формування власної інвестиційної політики лімітується державою завдяки податковій, амортизаційній, монетарній політиці, системі пільг і санкцій, що мають бути цілком відповідними інвестиційній політиці.

Крім перелічених вище самостійних складових, фінансова політика включає окремі напрями діяльності держави у соціальній сфері, у сферах страхування та фінансового ринку.

Фінансова політика у соціальній сфері полягає у законодавчому та нормативно-правовому регулюванні соціального страхування, встановленні та затвердженні величини страхових внесків, видів та обсягів соціальних виплат, обов'язкових вимог щодо формування страхових резервів, проведенні фінансового контролю за дотриманням чинного законодавства та нагляду за функціонуванням державних цільових фондів.

Фінансова політика держави у сфері страхування забезпечує нормативно-правове регулювання страхової діяльності, залучення страхового ринку до розв'язання важливих фінансових проблем соціального страхування, утворення цільових резервів для компенсації неспроможності окремих страховиків виконати зобов'язання за договорами страхування життя, проведення державного нагляду та контролю за фінансовою діяльністю страхових організацій.

Фінансова політика у сфері фінансового ринку виявляється у прийнятті законодавчих і нормативно-правових актів з фінансових питань діяльності

учасників цього ринку, регулюванні емісії та обігу фінансових активів, впровадженні системи захисту прав інвесторів і здійсненні фінансового контролю за дотриманням цих прав емітентами фінансових активів та особами, які займаються професійною діяльністю на фінансовому ринку.

Успішність проведення фінансової політики значною мірою визначається злагодженістю її окремих складових. Лише скоординована й узгоджена політика у сфері фінансових відносин може дати позитивні наслідки. Фінанси виступають цілісним механізмом, в якому всі елементи доволі тісно взаємопов'язані, а тому помилки у будь-якому напрямі фінансової політики обов'язково призводять до негативних результатів. Процес реалізації фінансової політики держави поділяється на такі етапи: розробка концепції розвитку фінансової системи держави, окреслення основних напрямів застосування фінансового механізму в економічній політиці держави, складання цільових програм розвитку державних та місцевих фінансів, розробка конкретних заходів щодо реалізації положень концепції, напрямів та програм. Ефективність фінансової політики держави тим вища, чим повніше вона враховує об'єктивні потреби економічного розвитку, інтереси суспільства загалом та його складових, історичні умови та особливості поточного моменту.

3.2. Фінансовий механізм та його структура

Держава реалізує свою фінансову політику за допомогою фінансового механізму, склад і структура якого визначаються ступенем розвитку економіки, відносинами власності, історичною та національною специфікою окремої держави.

Фінансовий механізм – це сукупність форм, методів і важелів фінансового впливу на економічний та соціальний розвиток суспільства.

Структура фінансового механізму є досить складною і окреслюється конкретним колом завдань, які вирішує держава на певному етапі її розвитку. Склад фінансового механізму охоплює кілька взаємопов'язаних складових: фінансові методи, фінансові важелі, нормативно-правове забезпечення та інформаційне забезпечення (рис. 3.1).

Фінансові методи є засобом впливу фінансових відносин на виробничий процес. Вони реалізуються за двома напрямами діяльності: управління рухом фінансових ресурсів і комерційних відносин, пов'язаних зі зміною витрат і результатів, з матеріальним стимулюванням і відповідальністю за ефективне використання фондів грошових коштів. Дія фінансових методів виявляється безпосередньо у формуванні та використанні грошових фондів.

У практичній діяльності використовують такі фінансові методи: фінансове планування, оперативне управління, фінансовий контроль, фінансове забезпечення і фінансове регулювання.

Фінансове планування – це діяльність зі складання планів утворення, розподілу, перерозподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарської діяльності, галузевих структур, територіально-

адміністративних одиниць та держави загалом, спрямована на досягнення поставлених цілей і розв'язання певних проблем.

Оперативне управління – це діяльність, пов'язана із необхідністю регулювання розподільних процесів для усунення диспропорцій, виправлення помилок, своєчасного перерозподілу грошових коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

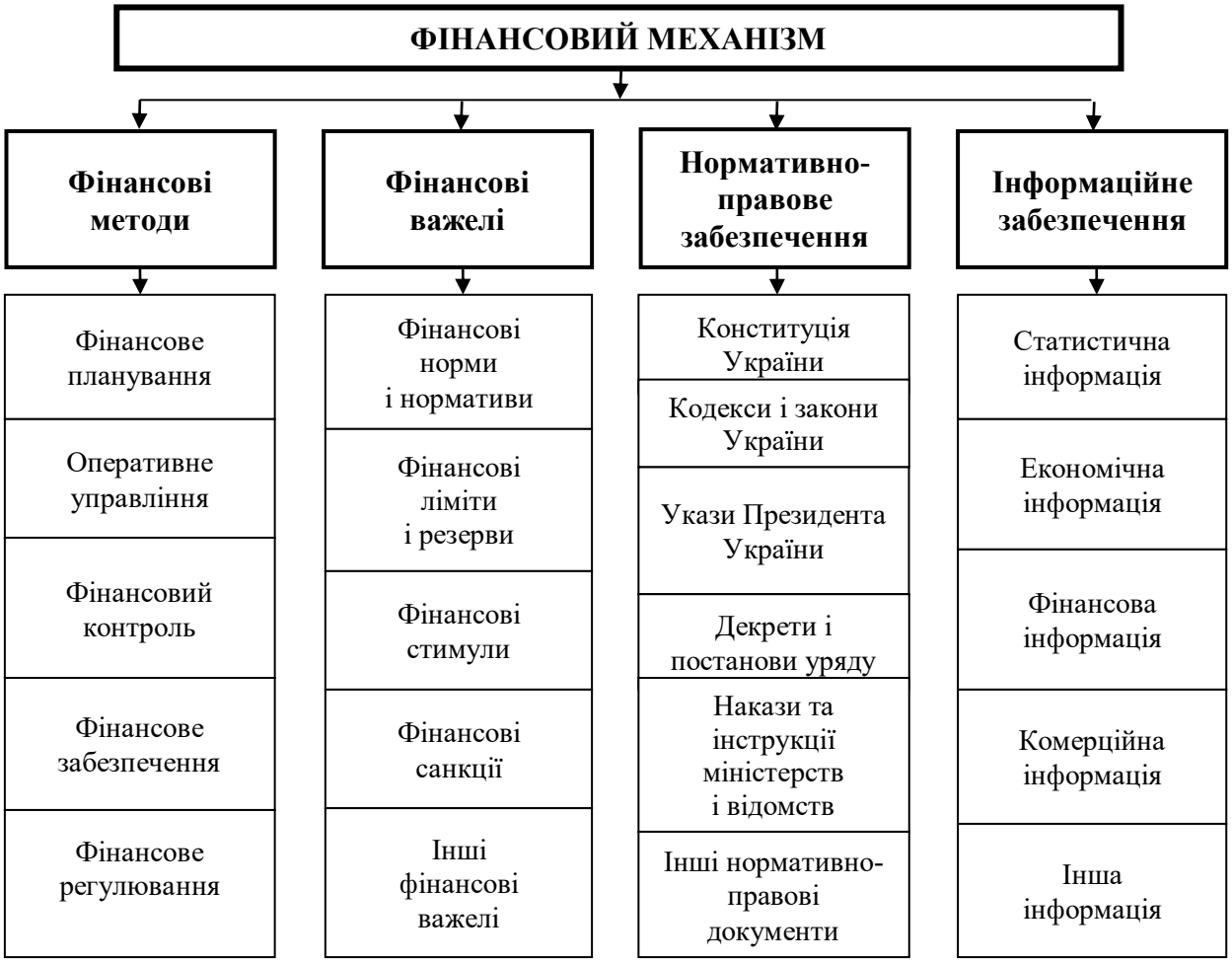

Рис. 3.1. **Склад фінансового механізму**

Фінансовий контроль – це перевірка правильності вартісного розподілу і перерозподілу ВВП та цільового використання грошових коштів із відповідних фондів, порівняння фінансових результатів від витрачання грошових коштів з плановими та виявлення резервів їх збільшення.

Фінансове забезпечення – це утворення цільових фондів грошових коштів суб'єктів господарської діяльності у достатньому обсязі та їх ефективне використання. Воно проводиться у таких формах:

- самофінансування (фінансування діяльності суб'єкта господарювання завдяки власним фінансовим ресурсам);
- бюджетне фінансування (виділення грошових коштів з бюджету на безповоротній основі);
- кредитування (надання коштів на засадах поворотності, платності, строковості, забезпеченості та цільового використання);

- оренда (надання майна у користування на встановлений угодою строк і за окрему плату);

- інвестування (вкладання грошових коштів у певні об'єкти для одержання додаткового доходу).

Фінансове регулювання – це спосіб фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних перетворень і процесів. Основними складовими фінансового регулювання є:

- оподаткування (вилучення частини доходів суб'єктів господарської діяльності і громадян до бюджету та державних цільових фондів з метою задоволення державних інтересів і потреб);

- бюджетні трансферти (передача грошових коштів з бюджету на безоплатній і безповоротній основі – дотації, субвенції, субсидії.

Фінансові важелі – це засоби дії фінансових методів, конкретні форми розподілу і перерозподілу внутрішнього валового продукту. До складу фінансових важелів входять: фінансові норми і нормативи, фінансові ліміти і резерви, фінансові стимули, фінансові санкції та ін.

Фінансові норми і нормативи визначають певний рівень забезпечення видатків, різноманітних видів витрат фінансових ресурсів (ставки податків і неподаткових платежів; ставки заробітної плати, пенсій, стипендій; норми амортизаційних відрахувань; норми витрат у бюджетних установах; норми бюджетного забезпечення; обсяги дотацій, субсидій та субвенцій).

Фінансові ліміти є окремими обмеженнями на використання грошових коштів державного бюджету, суб'єктів підприємницької діяльності (на заробітні плати, премії, стипендії, на господарські потреби) чи громадян. Фінансові резерви являють собою фінансові ресурси, що тимчасово вилучені з обороту і накопичуються у спеціальних фондах для їх застосування в майбутньому у разі виникнення непередбачуваних та збиткових подій. До них належать фінансові резерви суб'єктів господарювання; резервний фонд Кабінету Міністрів; резервні фонди місцевих рад; резервні фонди комерційних банків і страхових організацій; валютні резерви центрального банку тощо.

З метою заохочення суб'єктів господарської діяльності в досягненні кращих результатів застосовують *фінансові стимули,* а саме:

- заохочувальні фонди суб'єктів господарювання, що формуються з прибутку і є основним джерелом грошових коштів для матеріального стимулювання працюючих, задоволення виробничих і соціальних потреб;

- бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку економіки (зокрема, дотації суб'єктам господарювання, діяльність яких має вагоме значення для держави; використання державного замовлення; кредити з бюджету; фінансування завдяки бюджетним коштам державних програм підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів, науково-дослідних робіт тощо);

- спеціальні фінансові пільги (повне чи часткове звільнення від сплати обов'язкових платежів, застосування диференційованих податкових ставок, вилучення окремих сум з оподатковуваних доходів, надання права на проведення прискореної амортизації).

Серед фінансових важелів своєрідне місце посідають *фінансові санкції,* основним призначенням яких є підвищення матеріальної відповідальності суб'єктів господарювання за виконання взятих на себе зобов'язань (санкції за порушення податкового законодавства, санкції за нецільове використання коштів бюджету тощо). Найпоширенішими формами фінансових санкцій є штраф і пеня. Штраф – це грошове стягнення з винних у порушенні чинного законодавства, угод чи правил. Стягується переважно у твердій грошовій сумі з винної особи. Пеня встановлюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання і нараховується за кожний день прострочення платежу.

Для нормального функціонування фінансового механізму необхідно сформувати відповідне ***нормативно-правове забезпечення,*** яке дозволяє визначити єдині правила організації фінансових відносин, захистити економічні інтереси держави, проводити єдину політику у сфері фінансових відносин, забезпечити належну фінансову дисципліну. Нормативно-правове забезпечення функціонування фінансового механізму представлене передусім Конституцією України, Кодексами та законами України, а також підзаконними нормативно-правовими актами. Закони Верховної Ради України є обов'язковими до виконання і мають вищу юридичну силу щодо інших нормативних актів. Підзаконні нормативно-правові документи приймаються компетентними державними органами на основі чинних законів. До таких документів належать: укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, накази та інструкції міністерств і відомств, інші нормативно-правові документи органів управління.

Неодмінною складовою фінансового механізму є ***інформаційне забезпечення,*** яке містить статистичну, економічну, фінансову, комерційну та інші види інформації. Достовірна, своєчасна і вичерпна інформація є основою для прийняття оптимальних фінансових рішень, спрямованих на зростання національної економіки і задоволення суспільних інтересів і потреб громадян. Джерелами фінансової інформації є індикатори, які визначають макроекономічний розвиток держави, окремих галузей, кон'юнктуру фінансового ринку, повідомлення про фінансову діяльність партнерів і конкурентів, фінансову звітність суб'єктів господарської діяльності тощо.

Підвищення темпів зростання економіки і поліпшення рівня суспільного добробуту вимагають безперервного вдосконалення фінансового механізму. Найголовнішими напрямами його удосконалення є: дотримання оптимальних пропорцій розподілу і перерозподілу ВВП і НД; забезпечення необхідних темпів зростання економіки; науково обґрунтоване фінансове планування і прогнозування величини фінансових ресурсів, їх розподілу, перерозподілу і використання; підвищення ефективності фінансового контролю; вдосконалення системи дії фінансових важелів; відповідне правове, нормативне та інформаційне забезпечення функціонування усього фінансового механізму. Стан та ступінь довершеності фінансового механізму пов'язані з удосконаленням господарського механізму загалом та окремих його складових,

зокрема, механізму ціноутворення, механізму кредитування, механізму економічного стимулювання тощо.

3.3. Державне управління фінансами в Україні

Ефективне функціонування фінансової системи держави і проведення цілеспрямованої фінансової політики завдяки фінансовому механізму безпосередньо залежать від організації державного управління фінансами.

Управління фінансами в державі проводиться за допомогою державних органів та інститутів за рахунок форм і методів організації управлінської діяльності. Така діяльність обумовлена історичними, економічними та політичними умовами розвитку держави та підпорядковується фінансовій політиці.

Об'єктами фінансового управління є фінансові відносини, централізовані і децентралізовані фонди фінансових ресурсів усіх елементів фінансової системи. Найвагомішими об'єктами фінансового управління є загальнодержавні фінанси, фінанси суб'єктів господарської діяльності, фінанси домашніх господарств. *Суб'єктами фінансового управління* є держава в особі законодавчих і виконавчих органів (зокрема, фінансових), а також фінансові служби підприємств, організацій і установ. Сукупність усіх державних органів, які здійснюють управління державними фінансами, утворює *фінансовий апарат.* Він забезпечує злагодженість функціонування окремих сфер і ланок фінансової системи за допомогою чіткого поділу функцій і повноважень між фінансовими органами та інститутами.

Отже, **управління фінансами** – це система методів і форм організації фінансових відносин, які використовує фінансовий апарат з метою ефективного формування, розподілу, перерозподілу і використання фінансових ресурсів суб'єктів господарювання для досягнення поставлених завдань і запланованих результатів.

В управлінні фінансами виділяють кілька функціональних складових: планування, стратегічне управління, оперативне управління та контроль.

Фінансове планування виконує значну роль у системі управління фінансовими відносинами, об'єктом якого є фінансова діяльність держави та суб'єктів підприємницької діяльності, а підсумком – складання фінансових планів. Під час фінансового планування держава та суб'єкти господарської діяльності аналізують стан власних фінансів, знаходять резерви збільшення фінансових ресурсів і шляхи їх ефективного використання. Фінансове планування дозволяє провести економічне обґрунтування фінансових рішень і вибрати з них альтернативні варіанти.

Система органів управління фінансами складається з органів стратегічного й оперативного управління фінансами (рис. 3.2).

Стратегічне управління – це загальне управління фінансами, що поєднує дії, розраховані на довгострокову перспективу і вирішення глобальних завдань розвитку фінансової системи держави. Стратегічне управління фінансами

здійснюється вищими органами державної влади та управління: Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України.

Верховна Рада України (ВРУ), як вищий орган законодавчої влади, відповідно до ст. 85 Конституції України, приймає закони, у тому числі з фінансових питань; основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період, затверджує Державний бюджет України та вносить зміни до нього; здійснює контроль за виконанням Державного бюджету; приймає рішення щодо звіту про його виконання; визначає засади зовнішньої та внутрішньої політики.

Рис. 3.2. **Система управління фінансами в Україні**

Президент України, як глава держави, згідно із ст. 106 Конституції

України, створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України.

Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, відповідно до ст. 116 Конституції України, розробляє та реалізовує стратегічні напрями єдиної державної фінансової політики; розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання; забезпечує виконання усіх законів, які стосуються фінансової політики держави та ін.

Оперативне управління фінансами – це поточне управління фінансами, що становить комплекс дій, які розробляються на підставі оперативної оцінки фінансової ситуації, фінансового планування, контролю та регулювання, складання й виконання фінансових планів. Оперативне управління фінансами є провідною функцією апарату фінансової системи держави: Міністерства фінансів України, Державної податкової служби України, Державної митної служби України, Державної казначейської служби України, Державної аудиторської служби України, Державної служби фінансового моніторингу України, фінансових управлінь (відділів), міністерств, відомств, місцевих рад, фінансових служб підприємств та організацій.

Центральним органом державної виконавчої влади з управління фінансами є *Міністерство фінансів України (Мінфін),* діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Згідно з положенням Кабінету Міністрів України «Про Міністерство фінансів України», на Міністерство фінансів покладені такі основні функції:

- розробка та реалізація основних напрямів фінансової політики держави, забезпечення її втілення у життя;
- підготовка проекту державного бюджету України, подання його до Кабінету Міністрів, а після схвалення урядом – до Верховної Ради;
- організація виконання бюджетів, підготовка звіту про його виконання та подання звіту на затвердження до Верховної Ради;
- розробка проектів нового фінансового законодавства та нормативних актів із фінансових питань;
- обґрунтування основних положень фінансової політики держави і подання на розгляд уряду і Верховної Ради України концепції бюджетної та податкової політики;
- розгляд і реалізація управлінських рішень, пов’язаних із використанням фінансових ресурсів держави;
- здійснення контролю за дотриманням фінансового законодавства усіма органами управління;
- керівництво оперативною роботою фінансових органів різних рівнів;
- контроль, ревізія, перевірка фінансово-господарської діяльності всіх

державних організацій, установ і підприємств.

Накази Мінфіну, видані у межах повноважень, передбачених законом, відповідно до п. 8 вищезазначеного положення, обов'язкові для виконання центральними органами виконавчої влади, їх територіальними органами, місцевими держадміністраціями, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та громадянами.

Державна податкова служба України (ДПС) – центральний орган виконавчої влади у сфері податків та інших обов'язкових платежів в Україні, що був створений у 2019 р. шляхом поділу Державної фіскальної служби України. Відповідно до Положення КМУ «Про Державну податкову службу України», діяльність цієї служби спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну податкову політику, державну політику з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового законодавства, а також законодавства з питань сплати єдиного соціального внеску.

Державна митна служба України (Держмитслужба) – центральний орган виконавчої влади у сфері митної справи в Україні, що був створений у 2019 р. шляхом поділу Державної фіскальної служби України. Згідно із Положенням КМУ про «Державну митну службу України», діяльність цієї служби спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну митну політику шляхом забезпечення митної безпеки та захисту митних інтересів України і створення сприятливих умов для розвитку зовнішньоекономічної діяльності, збереження належного балансу між митним контролем і спрощенням законної торгівлі, забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань державної митної справи, запобігання та протидії контрабанді, боротьби з порушеннями митних правил.

Державна казначейська служба України (Казначейство) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну політику у сферах казначейського обслуговування бюджетних коштів, бухгалтерського обліку виконання бюджетів.

Основними завданнями цієї служби, як зазначається у Положенні КМУ «Про Державну казначейську службу України», є: організація виконання Державного бюджету України на основі принципу єдиного казначейського рахунку та здійснення контролю за цим; управління наявними коштами Державного бюджету України та коштами державних позабюджетних фондів; фінансування видатків Державного бюджету України; ведення обліку касового виконання Державного бюджету України та складання звітності про стан виконання Державного бюджету України; здійснення управління державним внутрішнім і зовнішнім боргом України; здійснення керівництва підвідомчими територіальними органами; ведення зведених реєстрів розпорядників коштів

Державного бюджету та державних позабюджетних фондів; розробка нормативно-методичних документів з питань бухгалтерського обліку, звітності та організації виконання бюджетів усіх рівнів для підприємств, установ та організацій, що використовують бюджетні кошти та кошти державних позабюджетних фондів.

Державна казначейська служба України здійснює повноваження безпосередньо та через утворені в установленому порядку територіальні органи. Казначейство є учасником системи електронних платежів Національного банку України.

Бюро економічної безпеки України (БЕБ) – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України. На цей орган, відповідно до Закону України «Про Бюро економічної безпеки України», покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави. Згідно з визначеними завданнями, Бюро економічної безпеки України виконує правоохоронну, аналітичну, економічну, інформаційну та інші функції.

Національний банк України (НБУ) є основною фінансовою інституцією у сфері регулювання грошово-кредитного ринку. Головне завдання НБУ – регулювання грошового обігу й організація ефективного функціонування кредитної системи держави. НБУ також здійснює реєстрацію комерційних банків і видає ліцензії на окремі види банківських операцій; проводить нагляд за діяльністю комерційних банків завдяки встановленню економічних нормативів і величини обов'язкових резервів, здійснює контроль за дотриманням чинного законодавства про валютне регулювання та здійсненням касових операцій комерційними банками та ін. Водночас Національний банк здійснює регулювання ринку небанківських фінансових послуг: страхових, лізингових, факторингових компаній, кредитних спілок, ломбардів та інших фінансових компаній. Національний банк України підзвітний Президенту України і Верховній Раді України в межах їх конституційних повноважень.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) є державним колегіальним органом, підпорядкованим Президенту України, підзвітним Верховній Раді України. НКЦПФР проводить державне регулювання ринку цінних паперів. Основними завданнями НКЦПФР є: проведення реєстрації випуску цінних паперів та регулювання їх кругообігу; забезпечення формування інфраструктури ринку; надання ліцензій фінансовим посередникам, які здійснюють операції з цінними паперами; контроль діяльності суб'єктів ринку цінних паперів – емітентів, інвесторів, фінансових посередників, фондових бірж – відповідно до чинного законодавства у цій сфері.

Місцеві ради та їх виконавчі органи самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети; розпоряджаються на свій розсуд грошовими коштами місцевих бюджетів, окреслюють напрями їх використання; розпоряджаються вільними бюджетними коштами, додатково одержаними під час виконання місцевих бюджетів; визначають місцеві податки і збори згідно із чинним законодавством; мають право випускати і розміщувати

місцеві позики, лотереї та цінні папери, а також одержувати кредити у комерційних банках; можуть бути гарантами під видачу кредитів підприємствам, установам і організаціям, що належать до комунальної власності; мають право розміщувати належні їм грошові кошти в комерційних банках інших суб'єктів права власності, одержувати відсотки від доходів і зараховувати їх до дохідної частини відповідного місцевого бюджету тощо.

3.4. Зміст та організація фінансового контролю в державі

Фінансовий контроль, як одна із складових управління фінансами, є особливою діяльністю щодо перевірки утворення і використання фондів фінансових ресурсів під час створення, розподілу, перерозподілу та споживання ВВП з метою аналізу обґрунтованості й ефективності прийняття рішень і результатів їх виконання. Для здійснення дієвого фінансового контролю необхідне правове забезпечення, тобто закони і видані на їх підставі підзаконні нормативно-правові акти органів державної влади.

Об'єктами фінансового контролю є всі господарські операції, що проводяться із використанням грошових коштів на цілі соціально-економічного розвитку. Суб'єктами фінансового контролю є, з одного боку, як державні, так і недержавні контролюючі органи, з іншого – суб'єкти господарювання всіх форм власності та фізичні особи.

Метою здійснення фінансового контролю є пошук резервів збільшення фондів фінансових ресурсів завдяки скороченню витрат матеріальних і трудових ресурсів на виробництво, правильному відображенню в господарських операціях їх вартості, виявленню непродуктивних витрат і втрат. Вплив фінансового контролю на процеси, які пов'язані з функціонуванням фінансових відносин, виявляється завдяки фінансовим санкціям та іншим заходам з усунення виявлених порушень і недоліків.

Фінансовий контроль ґрунтується на таких принципах:

- об'єктивності (контроль проводиться відповідно до вимог чинного законодавства);
- незалежності (не повинна враховуватися матеріальна або моральна зацікавленість того, хто перевіряє);
- відповідальності (передбачається відповідальність контролюючих суб'єктів за ефективне функціонування системи фінансового контролю);
- всеохопності (фінансовий контроль, якщо можливо, має охоплювати всі сторони фінансово-господарської діяльності);
- превентивності (завчасного здійснення фінансового контролю для запобігання виникненню істотних відхилень фактичного фінансового процесу від встановлених норм);
- регулярності (контроль здійснюється з певною періодичністю);
- дієвості (за результатами контрольної перевірки завжди вживаються належні заходи);
- гласності (результати перевірок публікуються для широкого загалу).

Отже, **фінансовий контроль** – це особливий вид діяльності, що здійснюється всіма гілками влади, а також недержавними структурами щодо забезпечення на підставі чинного законодавства відповідного рівня фінансової дисципліни, ефективного руху централізованих і децентралізованих грошових фондів, а також пошуку напрямів удосконалення процесів розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів у державі.

Фінансовий контроль класифікується за певними ознаками. Залежно від суб'єктів, що проводять фінансовий контроль, він поділяється на державний, внутрішньогосподарський, аудиторський (незалежний), громадський (рис. 3.3).

Державний фінансовий контроль призначений для здійснення фінансової політики держави (розроблення, затвердження і виконання бюджетів всіх рівнів, контроль за фінансовою діяльністю державних підприємств, установ і організацій, виконанням фінансових зобов'язань перед державою господарюючих суб'єктів недержавної форми власності, організацією грошових розрахунків і веденням фінансового обліку та звітності тощо). Державний фінансовий контроль поділяють на загальнодержавний і відомчий.

Рис. 3.3. **Система фінансового контролю в Україні**

Загальнодержавний фінансовий контроль здійснюють Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Державна казначейська служба України, Державна податкова служба України, Державна

митна служба України, спеціальні органи державного фінансового контролю, до яких належать Рахункова палата Верховної Ради України, Державна аудиторська служба України та Державна служба фінансового моніторингу України.

Рахункова палата України є постійно функціонуючим органом контролю, який створюється Верховною Радою України. Вона організовує власну діяльність самостійно, незалежно від інших органів державної влади, звітує перед Верховною Радою України.

На цей орган відповідно до Закону України «Про Рахункову палату Верховної Ради України» покладено такі основні функції та повноваження: контроль за дотриманням законів України, виконанням державного бюджету і загальнодержавних цільових позабюджетних фондів; проведення за дорученням ВРУ контролю за виконанням державного бюджету, за поквартальним розподілом бюджетних доходів і видатків, видатків за обслуговування внутрішнього та зовнішнього боргу України, використанням грошових коштів цільових фондів; контроль за ефективністю управління грошових коштів державного бюджету Державною казначейською службою України, законністю і своєчасністю руху коштів державного бюджету, загальнодержавних цільових фондів у Національному банку України, уповноважених комерційних банках та кредитних установах; контроль органів місцевого самоврядування, підприємств, комерційних банків, організацій стосовно витрачання ними бюджетних коштів; проведення комплексних ревізій і тематичних перевірок; внесення пропозицій щодо вдосконалення бюджетного законодавства. Рахункова палата виступає у ролі експертного органу ВРУ, роблячи певні висновки і рекомендації з питань фінансової діяльності органів державного управління.

Державна аудиторська служба України (Держаудитслужба) виступає центральним органом виконавчої влади, діяльність якого скеровує та координує Кабінет Міністрів України через Міністра фінансів. Основним завданням Держаудитслужби є здійснення державного фінансового аудиту, націленого на аналіз ефективного, законного, цільового, результативного витрачання та збереження державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, досягнення економії бюджетних коштів.

Згідно із положенням КМУ «Про Державну аудиторську службу України» основними повноваженнями Держаудитслужби є здійснення контролю за: цільовим, ефективним використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів; досягненням економії бюджетних коштів і результативності в діяльності розпорядників бюджетних коштів; дотриманням законодавства на всіх стадіях бюджетного процесу щодо державного й місцевих бюджетів; дотриманням законодавства про державні закупівлі; станом внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту; проведенням оцінки управління бюджетними коштами, досягненням їх економії, станом фінансової та господарської діяльності, ефективністю й результативністю діяльності підконтрольних установ; ужиттям заходів задля усунення виявлених під час здійснення державного фінансового контролю

порушень законодавства та притягнення до відповідальності винних осіб тощо.

Державна служба фінансового моніторингу України (Держфінмоніторинг), відповідно до положення КМУ «Про Державну службу фінансового моніторингу України», є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення.

Відомчий фінансовий контроль проводять фінансові служби міністерств, відомств, підприємств, організацій і установ державної форми власності. Об'єктом цього контролю є фінансово-господарська діяльність виробничих структур кожної галузі чи групи споріднених галузей, концернів, об'єднань, де домінує державна форма власності.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль на підприємствах, в установах та організаціях проводиться бухгалтеріями та фінансовими відділами таких підприємств, установ та організацій. Об'єктом цього контролю є господарська і фінансова діяльність безпосередньо самого підприємства та його структурних підрозділів. Внутрішньогосподарський фінансовий контроль спрямований на виявлення та усунення порушень і недоліків у фінансово-господарській діяльності підприємств, установ та організацій.

Аудиторський контроль – це незалежний зовнішній фінансовий контроль, який здійснюється на комерційних засадах. Цей вид фінансового контролю полягає у перевірці публічної бухгалтерської звітності, обліку й іншої інформації з приводу фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання для встановлення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності вітчизняному законодавству.

Аудиторська перевірка здійснюється незалежними особами – аудиторами чи аудиторськими фірмами. Органом незалежного фінансового контролю є Аудиторська палата, яка видає ліцензії юридичним та фізичним особам на право проведення аудиторської діяльності, атестує аудиторів, веде облік аудиторів та їх фірм, готує методичні рекомендації, контролює дотримання вимог чинного законодавства з аудиторського контролю.

Аудит буває обов'язковим та ініціативним. *Обов'язковий аудит* передбачається законодавством для відповідного переліку підприємств і організацій, зокрема: комерційних банків, інвестиційних фондів, інвестиційних компаній, інших небанківських фінансових установ, що здійснюють залучення коштів громадян або займаються торгівлею цінними паперами (бірж, страхових організацій, кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів тощо). Аудиторські перевірки можуть також проводитися *з ініціативи* керівника або власника підприємства, його засновників, акціонерів.

Крім проведення контрольної діяльності, аудиторські послуги можуть надаватися у формі консультацій з питань організації бухгалтерського обліку та здійснення фінансово-господарської діяльності згідно з чинним законо-

давством. Свої послуги аудиторські фірми як комерційні організації надають за плату, розмір якої обумовлюється в угоді між замовником і аудитором.

Громадський фінансовий контроль полягає у виявленні та попередженні різного роду порушень у фінансовій діяльності підприємств, організацій та установ з ініціативи органів місцевої влади чи окремих груп громадян. Його проводять: громадські організації (партії, рухи, профспілкові організації), засоби масової інформації, окремі фахівці (фізичні особи) на засадах добровільності та без будь-якої матеріальної і фінансової компенсації.

Залежно від часу здійснення фінансовий контроль поділяється на:

- *попередній фінансовий контроль,* який проводиться на стадії розробки та прийняття управлінських рішень з фінансових питань і призначений для попередження неправильного і нераціонального використання коштів. Він пов'язаний із процесами встановлення оптимального обсягу централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів у плановому періоді, а також з їх ефективним розподілом та використанням. Початковою інформаційною базою для такого контролю є фактичні дані та фінансові показники попередніх періодів;

- *поточний фінансовий контроль,* який здійснюється для оперативного контролю за реалізацією фінансової діяльності, виконанням планових показників, дотриманням вимог фінансової дисципліни та ін. Він проводиться за допомогою аналізу, перевірки, обстеження діяльності суб'єктів господарської діяльності, його завдання – своєчасно реагувати на зміни умов їх фінансової діяльності.

- *наступний фінансовий контроль,* який здійснюється на завершальній стадії виконання планового завдання. Його метою є контроль за фінансовими результатами, порівняння фактичних і планових показників фінансової діяльності, аналіз ефективності виконаної роботи. Такий вид контролю є основою для попереднього контролю майбутнього періоду. Відтак існує тісний взаємозв'язок між попереднім, поточним і наступним фінансовим контролем.

Залежно від обов'язковості здійснення розрізняють:

- *обов'язковий фінансовий контроль,* який проводиться відповідно до вимог нормативних актів і рішень певних органів державного контролю;

- *ініціативний фінансовий контроль,* який здійснюється за власним бажанням суб'єктів господарювання.

Залежно від мети і завдань фінансовий контроль поділяється на:

- *моніторинг* – сукупність заходів, що здійснюються суб'єктами фінансового контролю і пов'язані зі спостереженням за фінансовими явищами та процесами і застосовується з метою прийняття оперативних рішень;

- *внутрішній аудит* – вид внутрішнього контролю за фінансово-господарською діяльністю суб'єктів господарювання, який проводять штатні працівники, щоб допомогти управлінському персоналу ефективно виконувати свої функції;

- *інспектування* – контроль за станом фінансів підприємств на місцях, який періодично проводиться суб'єктами-представниками держави загалом

або її окремих органів для загального ознайомлення зі станом справ безпосередньо на місцях і надання своєчасної практичної допомоги.

Залежно від способу здійснення і організації фінансовий контроль поділяють на:

- *перевірку,* яку проводять для дослідження окремих питань фінансово-господарської діяльності за звітними даними та іншими документами, які підтверджують виконання операцій. Результати перевірки оформлюють довідкою або доповідною запискою;

- *обстеження,* яке охоплює окремі сторони діяльності суб'єктів господарювання, але на відміну від перевірки проводиться за широким колом показників. Воно здійснюється з метою визначення необхідності проведення детальної перевірки або ревізії;

- *аналіз,* який зазвичай здійснюється регулярно з усього кола питань діяльності суб'єкта господарювання і метою якого є встановлення резервів додаткового отримання коштів, скорочення витрат, поліпшення фінансового становища господарюючого суб'єкта;

- *ревізію,* яка є способом документального контролю усієї фінансово-господарської діяльності підприємств, організацій та установ стосовно її відповідності вимогам чинного законодавства. Ревізія є найглибшим і найвсебічнішим обстеженням діяльності господарюючого суб'єкта з метою оцінки рівня його фінансової дисципліни. Ревізія проводиться, як правило, всіма контролюючими органами. Залежно від об'єкта ревізії бувають повними, частковими, тематичними та комплексними. Залежно від обсягу даних ревізії поділяють на суцільні та вибіркові. За результатами ревізії складають акт.

3.5. Поняття, метод і система фінансового права

Регулювання фінансової діяльності та реалізація фінансової політики держави здійснюються за допомогою норм фінансового права. Система правових норм, які регулюють фінансову діяльність держави, становить фінансове право.

Фінансове право являє собою сукупність і взаємозв'язок правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері акумуляції, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів для забезпечення виконання завдань та функцій держави. Як і кожна галузь права, фінансове право характеризують: предмет правового регулювання; метод правового регулювання; система законодавства.

Предметом фінансового права виступають суспільні відносини, які виникають під час фінансової діяльності держави, тобто в процесі утворення, розподілу, перерозподілу й використання державних грошових коштів. Предметом фінансового права є тільки ті фінансові відносини, що випливають із владної діяльності держави в особі уповноважених нею державних органів під час фінансової діяльності. Інші види грошових відносин регламентуються нормами інших галузей права (цивільним, адміністративним та ін.).

Фінансове право закріплює також загальні принципи і форми фінансової діяльності держави, методи мобілізації та розподілу грошових коштів через централізовані і децентралізовані фонди, отримання їх учасниками фінансових правовідносин. Норми фінансового права фіксують права та обов'язки державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та громадян.

Важливими ознаками предмета фінансового права є:

- організаційний характер, тобто такі відносини існують у сфері публічної фінансової діяльності для утворення необхідних суспільству фондів грошових коштів;

- владний характер, тобто у таких відносинах беруть участь уповноважені державні органи, наділені певними владними повноваженнями (фінансовою компетенцією) стосовно інших суб'єктів фінансових відносин;

- грошовий характер, тобто об'єктом цих відносин є гроші чи грошові зобов'язання, пов'язані з мобілізацією і використанням фондів грошових коштів.

У відносинах з приводу формування і використання грошових коштів централізованих і децентралізованих фондів, потрібних державі для виконання її функцій і завдань, повсякчас виявляється владно-організуюча роль держави в розподілі та перерозподілі ВВП і НД. Відтак ці відносини мають владно-майновий (грошовий) характер.

Метод фінансового права – це органічна сукупність прийомів і способів постійного впливу на поведінку суб'єктів фінансових відносин. Ключовим методом фінансового права є *метод владних приписів,* що характеризується безумовною визначеністю правових приписів, нерівністю суб'єктів правових відносин, каральним характером фінансово-правових санкцій. Через те, що фінансове право безпосередньо пов'язане з фінансовою діяльністю держави, метод владних приписів являє собою органічну систему, яка уособлює цілісність юридичних фактів, з якими пов'язані поява, зміна та припинення фінансових правовідносин, юридичний статус їхніх учасників, розподіл прав та обов'язків між ними, визначення санкцій за порушення приписів фінансових правових норм і порядок їх використання.

Метод владних приписів виражається у змісті певних фінансових правовідносин та у складі їх учасників. Владні приписи пов'язані із забезпеченням фінансової діяльності держави: встановлення розміру та порядку стягнення податків та інших обов'язкових платежів до державного та місцевих бюджетів; встановлення повноважень розпорядників бюджетних коштів; установлення порядку розподілу компетенції між учасниками бюджетних відносин; установлення порядку витрачання фінансових ресурсів, зокрема через кошторисно-бюджетне фінансування; здійснення правового забезпечення державного боргу; проведення грошово-кредитної діяльності тощо.

Додатковий характер мають: метод субординації, метод рекомендацій, метод погодження та низка інших методів, роль яких останнім часом зростає. Це зумовлено ускладненням суспільних взаємозв'язків і зростанням ступеня незалежності суб'єктів фінансових відносин. Але переважно зазначені методи

використовуються не самостійно, а в поєднанні з головним методом фінансово-правового регулювання – методом владних приписів – і доповнюють його.

Суб'єктами фінансового права є юридичні або фізичні особи, поведінка яких регламентується нормами фінансового права у разі наявності у них ознак правоздатності та дієздатності. Суб'єктами фінансового права виступають держава, адміністративно-територіальні утворення, юридичні особи (підприємства, установи, організації усіх форм власності, громадські організації), тобто колективні суб'єкти та громадяни (індивідуальні суб'єкти). Держава як суб'єкт фінансового права виступає в особі уповноваженого органу державної влади або місцевого самоврядування. До них належать органи загальної компетенції (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) чи органи спеціальної компетенції у сфері фінансової діяльності (Державна податкова служба України, Державна митна служба України, Державна казначейська служба України, Національний банк України тощо).

Фінансове право, як і кожна галузь права, складається із значної кількості фінансово-правових норм, сукупність яких визначається складною цілісною системою. ***Система фінансового права*** являє собою об'єктивно обумовлену внутрішню його побудову, об'єднання і розміщення фінансово-правових норм у конкретному порядку (взаємозв'язку і послідовності).

До фінансового права входять норми, які закріплюють принципи і положення, що застосовуються в усіх видах фінансової діяльності, та норми, які приймає держава для регулювання конкретних видів фінансових відносин. Відтак фінансове право містить дві частини: загальну і особливу.

Загальна частина фінансового права включає фінансово-правові норми, які закріплюють засади фінансової діяльності держави, її принципи, методи, правові форми; фінансову систему, коло і компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері фінансів і розподілу їх повноважень; види, форми і методи фінансового контролю. Положення загальної частини фінансового права мають однакове значення під час здійснення фінансової діяльності як державними органами, так і органами місцевої влади.

Норми загальної частини фінансового права деталізуються у фінансово-правових нормах особливої частини, що містить розділи (підгалузі) і фінансово-правові інститути. Розділи поєднують фінансово-правові норми, які регламентують суспільні відносини у сфері державного бюджету, бюджетів органів місцевого самоврядування, цільових позабюджетних державних і муніципальних фондів, загальнодержавних і місцевих податків, зборів (обов'язкових платежів), державного кредиту, фінансів державних підприємств, державного страхування, державних витрат, банківського кредитування та безготівкових розрахунків, грошового обігу і валютного регулювання.

Джерелом фінансового права України є нормативно-правові акти органів законодавчої і виконавчої влади, а також органів місцевої влади, у яких закріплюються юридичні норми, що регламентують фінансово-економічні відносини. Провідним джерелом фінансового права є Конституція України, в якій закріплено засади правової організації фінансової діяльності держави, її суб'єктний склад загалом і за конкретними напрямами зокрема. Конституція

України визначає відправні засади нормативної регламентації фінансових відносин і є базою для фінансового законодавства.

Фінансове законодавство – це сукупність усіх упорядкованих належним чином нормативно-правових актів, які регулюють фінансові відносини в державі. Фінансове законодавство охоплює усі сфери і ланки фінансової системи й усі форми і методи фінансової діяльності, які підлягають правовому регулюванню. В цілому воно поділяється на дві частини: законодавчі акти, що безпосередньо регламентують фінансові відносини, та закони з інших сфер діяльності, в яких визначено фінансові основи їх функціонування.

Серед законодавчих актів України джерелами фінансового права є Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс України, Господарський кодекс, щорічні Закони України «Про Державний бюджет України», закони у сфері грошово-кредитної системи та ін.

Значне місце серед джерел фінансового права займають укази Президента з фінансових питань. Наприклад, Указ Президента України «Про зміцнення фінансової дисципліни і запобігання правопорушень в бюджетній сфері» від 25.12.2001 р. № 1251/2001, Указ Президента України «Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку» від 23.11.2011 № 1063/2011, Указ Президента України «Про Раду з фінансової стабільності» від 24.03.2015 р. № 170/2015 та ін.

Джерелами фінансового права є декрети, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України з фінансових питань. Наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України «Про Державну аудиторську службу України» від 03.02.2016 р. № 43, Постанова Кабінету Міністрів України «Про Бюро економічної безпеки України» від 06.10.2021 р. № 1068, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 01.04.2014 р. № 333-р та ін.

Основною формою актів центральних фінансових органів (Міністерства фінансів України, Державної податкової служби України, Державної митної служби України, Державної казначейської служби України, Державної аудиторської служби України) є нормативно-правові акти (інструкції, методичні вказівки, роз'яснення), затверджені наказами керівників міністерств і відомств. Ці акти деталізують закони і постанови уряду України з фінансових питань.

Ефективність фінансового законодавства, його відповідність конкретним умовам і завданням правового регулювання фінансової діяльності значною мірою залежить від взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади. Саме на основі спільного узгодження ними законопроектів можливе утворення дієздатної системи фінансового права.

Отже, фінансове право, виступаючи засобом законодавчого оформлення та практичної реалізації фінансової політики, робить активний, але опосередкований (завдяки фінансовій політиці та фінансовому механізму) вплив на соціально-економічний розвиток держави та суспільства загалом.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Якими є сутність та основні напрями реалізації фінансової політики держави?
2. Яка основна мета фінансової політики держави і які стратегічні завдання завдяки їй вирішуються?
3. Охарактеризуйте сутність та специфіку фінансової стратегії та фінансової тактики?
4. У чому сутність фіскальної політики і які її складові?
5. У чому полягає зміст дискреційної та недискреційної фіскальної політики?
6. Охарактеризуйте основні інструменти грошово-кредитної політики.
7. Якою є мета митної політики і в яких формах вона реалізовується?
8. З якою метою держава застосовує активну і пасивну інвестиційну політику?
9. Що таке фінансовий механізм і з яких елементів він складається?
10. Охарактеризуйте фінансові методи.
11. Що таке фінансові важелі і з яких елементів вони складаються?
12. З чого складається нормативно-правове та інформаційне забезпечення фінансового механізму?
13. Розкрийте зміст управління фінансами, його об’єкти і суб’єкти.
14. У чому полягає сутність стратегічного управління фінансами та які органи державної влади його здійснюють?
15. У чому сутність оперативного управління фінансами та які органи державної влади його здійснюють?
16. Які функції виконує Міністерство фінансів України?
17. Які функції покладено на Державні податкову, митну та казначейську служби України?
18. На які органи державної влади покладено функції регулювання фінансового ринку?
19. Охарактеризуйте зміст, об’єкти та суб’єкти фінансового контролю.
20. На яких принципах ґрунтується фінансовий контроль?
21. Охарактеризуйте види державного фінансового контролю.
22. Які функції і повноваження мають Рахункова палата України і Державна аудиторська служба України?
23. Яким чином проводиться внутрішньогосподарський фінансовий контроль на підприємствах?
24. Що таке аудиторський контроль і які функції покладено на Аудиторську палату?
25. Які є види і методи фінансового контролю?
26. Що є предметом фінансового права, які його основні ознаки?
27. Охарактеризуйте методи фінансового права.
28. Хто виступає суб’єктами фінансового права?

29. Що включають у загальну частину фінансового права і з чого складається його особлива частина?

30. Охарактеризуйте фінансове законодавство України.

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Зовнішня форма фінансового права, що характеризує його внутрішню сутність (структуру).

2. Політика, яка знаходить вираження у діях держави щодо централізації частини створеного ВВП та її суспільного використання.

3. Незалежний зовнішній фінансовий контроль, який здійснюється на комерційних засадах.

4. Сукупність заходів центрального банку, спрямованих на регулювання пропозиції (маси) грошей.

5. Довгостроковий курс фінансової політики, визначений на перспективу, що передбачає вирішення великомасштабних питань, визначених економічною та соціальною стратегіями.

6. Політика, яка здійснюється в період економічного спаду та безробіття, але в результаті її реалізації може зрости дефіцит бюджету.

7. Сукупність економіко-організаційних та правових форм і методів управління фінансовою діяльністю держави під час утворення і використання фондів фінансових ресурсів для забезпечення різних потреб державних органів влади, суб'єктів господарювання і громадян.

8. Політика, яка спрямована на виконання завдань суспільства на конкретному етапі розвитку за рахунок перегрупування фінансових ресурсів і зміни методів організації фінансових зв'язків.

9. Сукупність державних заходів щодо використання фінансових відносин з метою виконання державою своїх функцій.

10. Політика, яка реалізується в період високої інфляції та націлена на скорочення бюджетного дефіциту.

11. Метод документального контролю усієї фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання стосовно її відповідності чинному законодавству.

12. Самостійна галузь публічного права, яка складається з сукупності правових норм, що регламентують відносини у сфері фінансової діяльності.

13. Будь-який захід, що має тенденцію до зростання бюджетного дефіциту в період економічного спаду чи до його скорочення в період економічного підйому без спеціальних активних дій з боку уряду та законодавчої влади.

14. Діяльність, пов'язана зі складанням планів утворення, розподілу, перерозподілу і витрачання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарської діяльності, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць, держави загалом.

15. Особливий вид діяльності, який проводиться всіма ланками державної влади та недержавними структурами щодо забезпечення на підставі законності

певного рівня фінансової дисципліни, ефективного руху грошових коштів централізованих і децентралізованих фондів, а також пошуку напрямів удосконалення механізму розподілу та перерозподілу грошових коштів у державі.

1.	*Фінансова політика*	*9.*	*Фінансове право*
2.	*Аудиторський контроль*	*10.*	*Фінансова стратегія*
3.	*Фінансове планування*	*11.*	*Фінансовий контроль*
4.	*Фінансовий механізм*	*12.*	*Монетарна політика*
5.	*Фінансова тактика*	*13.*	*Ревізія*
6.	*Фіскальна політика*	*14.*	*Вбудовані стабілізатори*
7.	*Стримуюча фіскальна політика*	*15.*	*Стимулююча фіскальна політика*
8.	*Фінансове законодавство*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Головною метою фіскальної політики є забезпечення стабільності цін, повна зайнятість і зростання реального обсягу ВВП.

2. В умовах економічного розвитку головним завданням фінансової стратегії є досягнення оптимальних темпів зростання ВВП.

3. Стимулююча дискреційна фіскальна політика проводиться у період високої інфляції та характеризується зниженням державних видатків і збільшенням податків.

4. Регулювання норми обов'язкових резервів є найбільш поширеним методом грошово-кредитного регулювання у державах з розвиненою ринковою економікою.

5. Дія фінансових методів виявляється у формуванні та використанні коштів грошових фондів.

6. Основними елементами фінансового забезпечення є оподаткування і бюджетні трансферти.

7. Найпоширенішими формами фінансових санкцій є штраф та пеня.

8. Завдяки фінансовому плануванню здійснюється економічне обґрунтування фінансових рішень та вибір їх альтернативних варіантів.

9. Державна казначейська служба України є особливим підрозділом Міністерства фінансів України, що спеціально займається виконанням Державного бюджету України.

10. Відповідно до концентрації капіталу необхідність втручання держави в економіку зменшується.

11. Рахункова палата України являє собою постійно діючий вищий орган фінансово-економічного контролю в державі.

12. Ініціативний фінансовий контроль здійснюється згідно з вимогами нормативних актів і рішеннями відповідних органів державного контролю.

13. Суб'єктом управління фінансами є централізовані та децентралізовані фонди грошових коштів, що мобілізуються і використовуються в усіх ланках фінансової системи.

14. Перевірка здійснюється з метою докладного вивчення окремих сфер фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів.

15. До підзаконних нормативно-правових документів відносяться укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств та інші правові документи органів управління.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Найдинамічнішою частиною фінансової політики є:

а) фінансовий механізм;

б) тактика керування фінансами;

в) стратегія керування фінансами;

г) функціональна система керування.

2. Основним методом фінансового права є:

а) метод погодження;

б) метод рекомендацій;

в) метод владних приписів;

г) метод субординації.

3. Фіскальна політика – це:

а) валютна політика;

б) інвестиційна політика;

в) грошово-кредитна політика;

г) бюджетно-податкова політика.

4. Центральним спеціалізованим органом з управління фінансами в Україні є:

а) Державна казначейська служба;

б) Міністерство фінансів;

в) Державна податкова служба;

г) Державна аудиторська служба.

5. Фінансове законодавство в Україні приймає:

а) Рахункова палата України;

б) Кабінет Міністрів України;

в) Верховна Рада України;

г) Міністерство фінансів України.

6. Завданнями фінансового контролю є:

а) вибір системи оплати праці;

б) вироблення фінансової стратегії і тактики;

в) складання, затвердження і виконання бюджетів усіх рівнів і позабюджетних фондів;

г) контроль за фінансово-господарською діяльністю підприємств, установ та організацій.

7. Проект Державного бюджету України розробляє:

а) Кабінет Міністрів України;

б) Верховна Рада України;

в) Міністерство фінансів України;

г) Рахункова палата України.

8. Сутністю фінансового планування є:

а) здійснення аналізу фінансової стратегії;

б) визначення організаційно-правових форм підприємств;

в) виявленні порушень та недоліків у фінансово-господарській діяльності суб'єктів господарювання;

г) визначенні фінансових можливостей держави для забезпечення розвитку її економіки.

9. До основних форм прямої участі державного впливу на економічний розвиток належать:

а) фінансовий іжиніринг;

б) моніторинг та інспектування;

в) стандартизація та інформатизація;

г) бюджетне фінансування і перерозподіл ВВП.

10. До державних органів, які здійснюють стратегічне управління фінансами в Україні, належать:

а) Верховна Рада України, Президент України та його апарат, Міністерство фінансів України;

б) Верховна Рада України, Президент України та його апарат, Кабінет Міністрів України;

в) Державна аудиторська служба України, Рахункова палата України;

г) Міністерство фінансів України, управління (відділи) міністерств, відомств, фінансові служби підприємств та організацій.

11. Вищим органом державного фінансово-економічного контролю в нашій державі є:

а) Аудиторська палата України;

б) Рахункова палата України;

в) Бюро економічної безпеки України;

г) Державна податкова служба України.

12. Фінансовий механізм – це:

а) фінансові відносини у зв'язку з розподілом ВВП;

б) сукупність суб'єктів і об'єктів фінансового розподілу;

в) сукупність фінансових розподільних і перерозподільних дій, які держава реалізовує через фінансову систему;

г) система встановлених державою форм, методів і важелів впливу на економічний і соціальний розвиток суспільства.

13. Виконанням Державного бюджету України займається:

а) Рахункова палата;

б) Державна казначейська служба;

в) Державна аудиторська служба;

г) Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

14. Який орган виконавчої влади України здійснює державний фінансовий контроль:

а) Секретаріат Президента;

б) Кабінет Міністрів;

в) аудиторські фірми;

г) Державна аудиторська служба?

15. Фінансова політика являє собою:

а) дію економічних законів у сфері фінансових відносин;

б) функціонування підприємств, організацій та установ у сфері фінансових відносин;

в) комплекс фінансових методів і форм організації фінансових відносин, інструментів та важелів впливу на економічний і соціальний поступ суспільства;

г) сукупність фінансових розподільних і перерозподільних дій, які держава реалізовує через фінансову систему.

16. Залежно від суб'єктів фінансовий контроль поділяється на:

а) обов'язковий, ініціативний;

б) попередній, поточний, наступний;

в) державний, внутрішньогосподарський, аудиторський, громадський;

г) комплексний, тематичний, повний, частковий, суцільний, вибірковий.

17. Діяльність з приводу необхідного втручання в розподільні процеси для ліквідації диспропорцій, усунення недоліків, вчасного перерозподілу грошових коштів і забезпечення досягнення запланованих результатів – це:

а) фінансове забезпечення;

б) оперативне управління;

в) фінансове регулювання;

г) фінансове планування.

18. Який напрям діяльності визначає довгострокову перспективу використання фінансів:

а) фінансовий механізм;

б) організація фінансових відносин;

в) тактика керування фінансами;

г) стратегія керування фінансами?

19. Складовими фінансового механізму є:

а) фінансові ресурси;

б) фінансова тактика;

в) фінансові важелі;

г) фінансова стратегія.

20. Незалежний фінансовий контроль, який здійснюється незалежними контролюючими організаціями, – це:

а) аудит;

б) перевірка;

в) ревізія;

г) інжиніринг.

РОЗДІЛ 4. ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

4.1. Економічна сутність і функції податків

Податки – це вихідна категорія фінансів, економічна основа функціонування держави і найважливіша фінансова форма регулювання ринкових відносин. Це обов'язкова складова економічної системи кожної держави незалежно від моделі економічного розвитку та політичних сил при владі.

Основними передумовами виникнення податків є перехід від натурального господарства до грошового та виникнення держави. На різних етапах історичного розвитку податки відповідали особливостям самого історичного періоду, а саме: способу виробництва, формам оподаткування, видам джерел доходів, напрямам витрат тощо.

Спочатку податки мали тимчасовий характер, вважалося, що вони суперечили недоторканості приватної власності, і їх запровадження допускалося тільки у разі надзвичайних обставин. Ще у першій половині XVII ст. парламент Англії не визнавав постійних податків на загальнодержавні потреби, і король не міг ввести податки без його згоди. Згодом податки перетворилися із тимчасового джерела доходів держави на постійне. Податки стали до такої міри звичним джерелом державних доходів, що визначний політичний діяч Північної Америки Б. Франклін висловив думку, що «платити податки і вмерти повинен кожен».

Теорія оподаткування почала формуватися в останню третину XVIII ст. Чи не вперше науково аргументовану характеристику податків дали виразники англійської класичної політекономії Адам Сміт та Давид Рікардо. Адама Сміта нерідко називають творцем наукової теорії податків. Він одним із найперших у своїй праці «Багатство народів» чітко окреслив принципи оподаткування:

- піддані держави зобов'язані брати участь у її підтримці згідно із своєю платіжною спроможністю, тобто пропорційно доходу, який вони використовують під заступництвом держави;
- податок, який платить будь-який платник, має бути чітко встановленим, а не довільним;
- податки повинні стягуватися у найзручніший час і у найвигідніший спосіб з особи, що його сплачує;
- кожен податок має бути обрахований так, щоб він брав із кишень громадян якомога менше понад те, що він приносить до державної скарбниці.

Податки є платою суспільства за виконання державою її функцій. Це відрахування частини вартості валового національного продукту на загальносуспільні потреби, без задоволення яких суспільство існувати не може. Вони є головним джерелом доходів держави і становлять понад 80 % дохідної частини державного бюджету.

Економічну категорію «податок» необхідно розглядати у декількох аспектах: за економічним змістом, за формою прояву та з організаційно-правового боку. Економічна сутність податків виявляється в грошових

відносинах, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами з приводу примусового вилучення нею частини новоствореної вартості і формування централізованих фондів фінансових ресурсів, достатніх для виконання державою її функцій. Конкретними формами прояву податку є види податкових платежів, які визначаються законодавчими органами влади. З організаційно-правового боку податок – це обов'язковий, безумовний платіж до певного бюджету, що стягується з платників податку відповідно до чинного податкового законодавства.

Податки є не єдиною формою мобілізації грошових коштів до бюджету та інших державних фондів. Ознаки податків мають обов'язкові платежі:

1) ***плата*** – обов'язкові збори, які справляються з платників за умови конкретного еквівалентного обміну між державою та платником (рентна плата, плата за землю та ін.). Розмір плати залежить від обсягу ресурсів, що використовуються, а надходження плати безпосередньо державі визначається державною власністю на ці ресурси. Доходи зібрані від плати, як правило, мають цільовий характер їх використання;

2) ***внески*** – обов'язкові збори з юридичних та фізичних осіб, яким властиві ознаки цільового призначення (єдиний соціальний внесок);

3) ***збір*** – обов'язковий платіж до певного бюджету, що стягується з платників зборів (військовий збір. туристичний збір, збір за місця для паркування транспортних засобів тощо).

Особливостями податку порівняно з обов'язковими платежами є:

- стягнення на умовах безповоротності. Повернення податку можливе лише у разі його переплати чи коли законодавством передбачені пільгові умови щодо цього податку;

- односторонній характер установлення. Податок є індивідуально безповоротним, оскільки сплачується для покриття суспільних потреб, які в основному відокремлені від індивідуальних потреб конкретного платника. Сплата податку не породжує зустрічного зобов'язання держави вчиняти будь-які дії на користь конкретного платника;

- сплачується лише до бюджету, а не до іншого грошового централізованого або децентралізованого фонду;

- не має цільового призначення;

- є виключно атрибутом держави і базується на актах вищої юридичної сили.

Отже, **податки** – це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі розподілу і перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Сутність податків як економічної категорії відображається в їх функціях. Оскільки податкова система є однією із складових фінансової системи, функції податків випливають із функцій фінансів. Податки загалом виконують дві основні функції: фіскальну і розподільно-регулюючу, які мають об'єктивний характер та існують з моменту виникнення податків.

Зміст ***фіскальної функції*** полягає в тому, що за допомогою податків забезпечується наповнення бюджетів усіх рівнів і відповідно джерел формування доходів держави. Фіскальна функція є основною у характеристиці сутності податків, вона визначає їх суспільне призначення. З огляду на цю функцію держава повинна отримувати не тільки достатньо податків, а й, головне, надійних. Податкові надходження мають бути постійними і стабільними й рівномірно розподілятися за регіонами.

За допомогою фіскальної функції податків, з одного боку, формуються фінансові ресурси держави, а з другого, – реалізується велика частина суспільного призначення податків, виявляються конкретні форми утворення грошових фондів держави, які забезпечують виконання покладених на неї функцій. Фіскальна функція податків створює об'єктивні передумови для державного втручання в економічні процеси, тобто зумовлює розподільно-регулюючу функцію.

Суть ***розподільно-регулюючої функції*** полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту між державою та її суб'єктами і через елементи податку (платники податку, об'єкт оподаткування, база оподаткування, ставка податку, податкові пільги та ін.) держава в змозі регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, накопичення капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію. Завдяки податкам держава отримує можливість регулювати певні аспекти соціально-економічного життя на макрорівні, впливати на конкретну поведінку платника податків на мікрорівні. Так, маніпулюючи пропорціями та методами вилучення в юридичних та фізичних осіб частки їх доходів, податок може відповідно змінювати напрями їхньої діяльності.

Податки можуть виконувати й інші функції. Зокрема, деякі науковці виділяють стимулюючу, контрольну, економічну та кредитну функції податків.

4.2. Характеристика елементів податку

Справляння податків ґрунтується на виділенні таких обов'язкових елементів системи оподаткування: платники податку; об'єкт оподаткування; база оподаткування; ставка податку; порядок обчислення податку; податковий період; строк та порядок сплати податку; строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку. Елементи податку визначені у п. 7.1 ст. 7 Податкового кодексу і характеризуються наступним чином:

1. **Платниками податку (суб'єктами оподаткування**) є фізичні або юридичні особи, на які законом покладено обов'язок платити податок. Податкова робота починається саме з установлення платників, оскільки податкова служба держави повинна чітко знати, хто саме вносить той чи інший податок до бюджету, хто відповідає за зобов'язання перед державою.

Термін «платник податку» визначає саме суб'єкт оподаткування. Однак цей суб'єкт здебільшого є тільки посередньою, транзитною ланкою

проходження доходів. Він не стільки сплачує податок, скільки перераховує до бюджету частину отриманих доходів. Реальним платником кожного податку є кінцевий споживач. Саме він сплачує вартість товарів і послуг, а якщо так, то і все, що в їх цінах відображається, – і витрати виробництва та реалізації, і прибуток усіх ланок, де відбувається рух товарів, і відрахування частини отриманих доходів до бюджету. Оскільки основним споживачем у будь-якій державі є її громадяни, то саме вони були, є і завжди будуть основними носіями, тобто реальними платниками податків.

2. **Об'єкт оподаткування** вказує на те, що саме оподатковується тим чи іншим податком. Це другий за черговістю елемент оподаткування, бо, визначивши платника, необхідно встановити, що саме у нього оподатковується. Об'єктом оподаткування можуть бути майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку. Є два підходи до оцінки об'єкта: кількісний (натуральний) та грошовий.

3. **База оподаткування** – це фізичний, вартісний чи інший характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання. Базою оподаткування визнаються конкретні вартісні, фізичні або інші характеристики певного об'єкта оподаткування.

4. **Ставка податку** – це розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування. Установлення податкових ставок є найважливішою і найскладнішою проблемою оподаткування. Саме недосконаліть ставок може порушити як фіскальну значущість, так і регулюючу дію того чи іншого податку.

Залежно від побудови податків розрізняють тверді й відсоткові ставки. ***Тверді*** ставки встановлюються у грошовому виразі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. Вони можуть бути двох видів: *абсолютні* – установлені як фіксована величина стосовно кожної одиниці виміру бази оподаткування, *відносні* – визначені у відсотковому або кратному відношенні до одиниці вартісного виміру бази оподаткування (наприклад, у відсотках до мінімальної заробітної плати).

Відсоткові ставки встановлюються тільки щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вираз (оскільки сума податку має лише грошовий вираз, за винятком натуральних податків). Вони поділяються на три види:

- *пропорційні* – діють в однаковому відсотковому відношенні до об'єкта оподаткування без урахування диференціації його величини;

- *прогресивні* – при збільшенні об'єкта оподаткування збільшується ставка податку. Якщо темпи зростання ставки податку відповідають темпу зростання об'єкта оподаткування, то це проста прогресія. Якщо темпи зростання ставки податку випереджають темпи зростання об'єкта оподаткування, то це складна прогресія (шкала ставок);

- *регресивні* – при збільшенні об'єкта оподаткування зменшується ставка податку.

У цілому видно, що прогресивні податки – це податки, тягар яких найбільше тисне на осіб з великими доходами, регресивні податки найважче вдаряють по фізичних і юридичних особах з незначними доходами.

5. **Обчислення суми податку** здійснюється шляхом множення бази оподаткування на ставку податку із/без застосуванням відповідних коефіцієнтів.

6. **Податковий період** – це період, з урахуванням якого відбувається обчислення та сплата окремих видів податків та зборів. Податковий період може складатися з декількох звітних періодів. Базовий податковий (звітний) період – це період, за який платник податків зобов'язаний здійснювати розрахунки податків, подавати податкові декларації (звіти, розрахунки) та сплачувати до бюджету суми податків та зборів, крім випадків, передбачених Податковим кодексом, коли контролюючий орган зобов'язаний самостійно визначити суму податкового зобов'язання платника податку. Податковим періодом може бути: календарний рік; календарне півріччя; календарний квартал; календарний місяць; календарний день.

7. **Строк і порядок сплати податку та збору.** Строком сплати податку та збору визнається період, що розпочинається з моменту виникнення податкового обов'язку платника податку зі сплати конкретного виду податку і завершується останнім днем строку, протягом якого такий податок чи збір повинен бути сплачений у порядку, визначеному податковим законодавством. Податок чи збір, що не був сплачений у визначений строк, вважається не сплаченим своєчасно.

Сплата податків та зборів здійснюється у грошовій формі в національній валюті України в готівковій або безготівковій формі, крім випадків, передбачених Податковим кодексом або законами з питань митної справи. Порядок сплати податку та збору встановлюється Податковим кодексом або законами з питань митної справи для кожного податку окремо.

Податкові періоди та строки сплати податків та зборів установлюються, виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів, з урахуванням зручності виконання платником податкового обов'язку та зменшення витрат на адміністрування податків і зборів.

8. **Строк і порядок подання звітності про обчислення і сплату податку.** Вважливим елементом адміністрування податків є звітність за податками. Податкова звітність – це документи, які відповідно до законодавства подаються платниками податків до органів податкової служби і на підставі яких здійснюються нарахування та/або сплата податку.

Звітність є об'єктом перевірок, предметом відповідальності (йдеться про подання податкової декларації щодо податку на доходи фізичних осіб та податку на додану вартість) тощо. Предметом звітності за податками з 2011 р., коли було введено в дію Податковий кодекс України, стає вже не податок, а інша категорія – податкове зобов'язання. Останнє містить у собі не лише суму коштів за податком, але й пеню, податковий борг, податкову різницю, штрафну санкцію та ін.

Важливим елементом системи оподаткування є податкові пільги, які

надаються платникам податків в законодавчому порядку. Податкові пільги платникам податків можуть надаватися шляхом зниженої ставки податку та збору; звільненням від сплати податку та збору; зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору; податкового вирахування (знижки), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку та збору.

Отже, в елементах податку конкретно виражаються вимоги, що лежать в основі побудови податкової системи держави. Податкове законодавство про кожен податок і збір має містити вичерпну інформацію, яка б дала змогу конкретно встановити всі елементи податку або збору.

4.3. Поняття та основи побудови податкової системи України

Податкове законодавство України складається з Конституції України, Податкового кодексу України, Митного кодексу України та інших законів з питань митної справи у частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням ввізним або вивізним митом операцій з переміщення товарів через митний кордон України; чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання Податкового кодексу й законів з питань митної справи; рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків та зборів, прийнятих за правилами, встановленими Податковим кодексом.

Податковий кодекс України набрав чинності з 1 січня 2011 р. і значно змінив систему оподаткування в Україні. Податковий кодекс України (ст. 1 цього Кодексу) регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час адміністрування податків та зборів, а також відповідальність за порушення податкового законодавства. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, визначено інші правила, ніж ті, що зазначені в Податковому кодексі, використовуються правила міжнародного договору.

Верховна Рада України встановлює на території України загальнодержавні податки та збори і визначає: перелік загальнодержавних податків і зборів; перелік місцевих податків і зборів, установлення яких належить до компетенції сільських, селищних, міських рад і рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом і перспективним планом формування територій громад.

Сільські, селищні, міські ради та ради об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, в межах своїх повноважень приймають рішення про встановлення місцевих податків і зборів.

Податкова система України – це сукупність загальнодержавних і

місцевих податків і зборів, що справляються в установленому Податковим кодексом порядку. Згідно з Податковим кодексом, в Україні нині діють 11 податків і зборів, з них 7 загальнодержавних та 4 місцевих. Водночас, на органи ДПС покладено контроль за адмініструванням військового збору та єдиного соціального внеску, що регулюється окремими законодавчими актами.

Загальнодержавними є податки і збори, встановлені Податковим кодексом і є обов'язковими до сплати на всій території України.

До загальнодержавних податків належать:

1. Податок на прибуток підприємств.
2. Податок на доходи фізичних осіб.
3. Податок на додану вартість.
4. Акцизний податок.
5. Екологічний податок.
6. Рентна плата.
7. Мито.

Місцевими є податки і збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених Податковим кодексом України, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

До місцевих податків належать:

1. Податок на майно.
2. Єдиний податок.

До місцевих зборів належать:

1. Збір за місця для паркування транспортних засобів.
2. Туристичний збір.

Побудова ефективної податкової системи є однією з найактуальніших проблем під час інтегрування української економіки у європейський та світовий ринок. Її варто розв'язувати через вивчення, аналізу і творчого осмислення як чинної в нашій державі законодавчої бази, так і набутого світового досвіду у сфері оподаткування.

Чинному податковому законодавству України властиве включення його до бюджетного права, що й виокремлює у податковому регулюванні фіскальні функції. Поширеною є ідея про те, що податки – це тільки інструмент для наповнення бюджету держави або, інакше кажучи, джерело грошових коштів, достатніх для функціонування держави, – безпідставна та обмежена. У дійсності податки значно впливають на діяльність суб'єктів господарської діяльності, податкова система реалізовує функцію структурування економіки, формує і посилює одні зв'язки чи знищує інші. Нераціонально акцентувати увагу тільки на наповненні бюджету з податкових джерел, ігноруючи водночас те, яким чином механізм його наповнення впливає на економічні процеси. Отже, податки – це не тільки засіб наповнення бюджету, але і дієвий важіль впливу на діяльність суб'єктів господарювання. Тому необхідно розробити таку податкову систему, яка б забезпечувала або хоча б не стримувала розвиток економіки.

4.4. Податкова політика та принципи оподаткування

Податкова політика відображає сутність і роль системи оподаткування та відноситься до виняткових повноважень держави.

Податкова політика – це діяльність держави щодо встановлення, правового регламентування та організації справляння податків, зборів, інших обов'язкових платежів і внесків у централізовані фонди грошових коштів держави.

Розробляючи свою податкову політику, держава за рахунок збільшення чи скорочення обсягу податкових надходжень, коригування форм оподаткування та ставок оподаткування, звільнення від оподаткування певних галузей виробництва, територій, верств населення може сприяти зростанню або спаданню підприємницької активності, формуванню сприятливої кон'юнктури на фінансовому ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, здійсненню збалансованої соціальної політики. Організація системи оподаткування має істотний вплив на створення і розподіл суспільного продукту, темпи нагромадження капіталу і технологічного оновлення виробничого потенціалу держави.

Податкова політика, яку здійснює держава, має бути гнучкою. Це виявляється в тому, що коли податковий тиск на суб'єктів підприємництва призводить до скорочення обсягів виробництва, податкова система перебудовується на зниження податкового тиску в інтересах виробників. Податкова політика також має бути стабільною, тобто базуватися на чіткому встановленні об'єктів оподаткування, їх обліку, а нормативи оподаткування чи обов'язкових платежів не повинні змінюватися впродовж бюджетного року. Запровадження нових розмірів і нормативів оподаткування не має зворотної сили, а пільгові умови за податками надаються з моменту введення змін до чинного податкового законодавства. Система пільг щодо оподаткування має стимулювати виробництво і процес інвестування, оскільки по суті ті грошові кошти, які мали б бути зараховані у відповідний бюджет, залишаються у виробника, що є своєрідним бюджетним фінансуванням.

Поступове удосконалення податкової системи проводиться у напрямі її лібералізації, децентралізації (державні й місцеві податки) через розширення прав регіонів і територій, зменшення тієї частки ВВП, яка перерозподіляється за рахунок бюджету. Вимагає удосконалення й механізм оподаткування, який має стимулювати національне виробництво у пріоритетних напрямах економіки і сприяти впровадженню у виробництво новітніх технологій та високоефективного устаткування. Податкову політику необхідно вдосконалювати за рахунок послаблення податкового тягаря щодо тих, хто сплачує податки, а не ухиляється у будь-якому випадку від їх сплати.

Дисбаланси податкової системи нашої держави створюють нерівномірні податкові навантаження і, як наслідок, призводять до зростання тіньового сектора економіки, уникнення від оподаткування, скорочення податкових надходжень. Особливо гостро дисбаланси податкової системи проявляються у періоди фінансово-економічної криз. За таких обставин зниження попиту на

цільових ринках, неконтрольоване зростання вартості базових ресурсів, хаос на валютному ринку ставлять на межу виживання низку галузей економіки, які є бюджетоутворюючими.

Метою вдосконалення податкової політики є зміна податкової системи для забезпечення стабілізації економіки, передусім матеріального виробництва, підвищення його результативності й на цій підставі забезпечення доходів державного бюджету і соціально-культурного розвитку держави.

Податкова система має забезпечувати оптимізацію розподілу і перерозподілу національного доходу, спираючись на ***принципи,*** які зазначені в ст. 4 Податкового кодексу:

1. Загальність оподаткування – кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені Податковим кодексом, законами з питань митної справи податки та збори, платником яких вона є згідно з положеннями Податкового кодексу.

2. Рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації – забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу.

3. Невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства.

4. Презумпція правомірності рішень платника податку в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акту, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу.

5. Фіскальна достатність – встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями.

6. Соціальна справедливість – установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків.

7. Економічність оподаткування – установлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування.

8. Нейтральність оподаткування – установлення податків та зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків.

9. Стабільність – зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніш як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року.

10. Рівномірність та зручність сплати – установлення строків сплати податків та зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного

надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками.

11. Єдиний підхід до встановлення податків та зборів – визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку.

Загальнодержавні, місцеві податки та збори, справляння яких не передбачено Податковим кодексом, сплаті не підлягають.

Податкові періоди та строки сплати податків та зборів установлюються, виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів, з урахуванням зручності виконання платником податкового обов'язку та зменшення витрат на адміністрування податків та зборів.

Установлення і скасування податків та зборів, а також пільг їх платникам здійснюються відповідно до Податкового кодексу Верховною Радою України, а також Верховною Радою Автономної Республіки Крим, сільськими, селищними, міськими радами у межах їх повноважень, визначених Конституцією України та законами України.

При встановленні або розширенні існуючих податкових пільг такі пільги застосовуються з наступного бюджетного року.

4.5. Класифікація податків

Кожний вид податків має свої специфічні ознаки й функціональне призначення і посідає певне місце у податковій системі. Роль того чи іншого податку визначається його належністю до певної групи згідно з чинною класифікацією податків. Класифікація дозволяє повніше охарактеризувати сутність і функції податків, підвищити їх роль у податковій політиці держави, визначити напрями й характер впливу на економічний і соціальний розвиток суспільства.

Податки можна класифікувати за певними ознаками:

1) ***стосовно органів державної влади, які їх установлюють.*** Поділ за цією ознакою визначається згідно з Податковим кодексом і передбачає на території України два види податків:

- *загальнодержавні податки і збори*, які встановлюються найвищими державними органами влади та є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України. Такі податки, як правило, формують дохідну частину державного бюджету (податок на додану вартість, акцизний податок, податок на прибуток підприємств, екологічний податок, рентна плата тощо);

- *місцеві податки і збори*, які встановлюються місцевими органами самоврядування і є обов'язковими до сплати за визначеними ставками лише на відповідній території. Такі податки та збори надходять виключно до місцевих бюджетів (податок на майно, єдиний податок, збір за місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір тощо);

2) ***за джерелами сплати:***

- *податки, збори та обов'язкові платежі, які входять у собівартість реалізованої продукції (робіт, послуг)* (плата за землю, екологічний податок, рентна плата за спеціальне використання води, єдиний соціальний внесок

тощо);

- *податки, збори та обов'язкові платежі, які сплачуються з прибутку підприємства* (податок на прибуток підприємств тощо);

- *податки та збори, які сплачуються з доходу фізичних осіб* (податок на доходи фізичних осіб, плата за землю, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, акцизний податок, туристичний збір тощо);

3) ***за економічним змістом:***

- *податки на доходи*, які справляються з доходів фізичних і юридичних осіб (податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, єдиний податок, військовий збір);

- *податки на споживання,* які включаються у вартість (ціну) товарів (продукції) та справляються при їх придбанні (податок на додану вартість, акцизний податок, мито);

- *податки на майно,* які справляються з власників такого майна (плата за землю, транспортний податок, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, транспортний податок);

4) ***за формою оподаткування:***

- *прямі податки,* які встановлюються безпосередньо щодо платників і стягуються за рахунок їхніх доходів. Прямі податки забезпечують такий розподіл податкового тягаря, за якого більше платять ті особи, що мають вищі доходи. До них відносять: податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, податок на майно, єдиний податок тощо;

- *непрямі податки,* які включаються до ціни товарів і послуг. Непрямі податки прямо не залежать від доходу окремого платника, оскільки вони включаються до ціни товарів і послуг, їх платить в абсолютному розмірі більше той, хто більше споживає, а отже, той, хто має вищі доходи. До непрямих податків відносять: податок на додану вартість, акцизний податок, мито;

5) ***за суб'єктами оподаткування:***

- *податки з юридичних осіб* (податок на прибуток підприємств, екологічний податок);

- *податки з фізичних осіб* (податок на доходи фізичних осіб, військовий збір, туристичний збір);

- *змішані податки* (податок на майно, єдиний податок);

6) ***за характером використання податкових платежів:***

- *загальні,* які знеособлюються при надходженні до бюджету (податок на додану вартість, акцизний податок, мито, податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб та ін.);

- *спеціальні (цільові),* які мають цільове призначення (екологічний податок, рентна плата, єдиний соціальний внесок);

7) ***за способом стягнення:***

- *розкладні податки*, які встановлюються у загальній сумі зідно з потребами держави в доходах, а далі цю суму розкладають на окремі частини за окремими територіальними одиницями або платниками (податок на додану вартість, акцизний податок, податок на доходи фізичних осіб);

- *окладні податки*, які передбачають спочатку встановлення ставок, а потім

визначення сум для кожного платника окремо (єдиний податок, плата за землю, мито).

4.6. Характеристика основних податків податкової системи України

1. Податок на додану вартість (ПДВ) належить до непрямих податків, оскільки сплачується за рахунок покупця, а не за рахунок доходів підприємства, яке реалізує відповідні товари чи послуги. ПДВ сплачується до бюджету на кожному етапі просування товару від виробництва до споживання. Об'єктом оподаткування є операції з реалізації продукції, робіт та надання послуг на митній території України, операції з вивезення товарів за межі митної території України та операції з ввезення товарів на митну територію України. Особливістю справляння ПДВ є те, що до бюджету сплачується не вся нарахована сума, виходячи з оборотів з реалізації, а тільки різниця між нарахованою сумою (податковим зобов'язанням) і сумою ПДВ, яка сплачена або підлягає сплаті конкретним платником при купівлі сировини, матеріалів, товарів (податковим кредитом). Це забезпечує оподаткування не всіх оборотів, а лише розміру вартості, що додається до матеріальних витрат і закупівельних цін.

Першим механізм дії ПДВ описав французький спеціаліст Моріс Лоре у 1954 р. Він обґрунтував переваги ПДВ перед іншими універсальними акцизами – податком з обороту і податком з продажів. У 1967 р. ПДВ вперше запроваджено в Данії, у 1968 р. – у Франції та Німеччині, у 1969 р. – у Нідерландах і Швеції. Нині ПДВ стягується у 140 країнах світу. Серед розвинених країн ПДВ немає лише у США.

В Україні податок на додану вартість був введений 1 січня 1992 р. і разом з акцизним збором кількісно замінив раніше діючі податки з обороту та з продажів. Цей податок є бюджетоутворюючим, оскільки сплачується тільки до державного бюджету. Наразі ПДВ є найбільш значним за обсягом з усіх податків, які надходять до державного бюджету України.

Система справляння ПДВ наведена на рис. 4.1.

Платниками податку є будь-яка особа, яка провадить або планує провадити господарську діяльність і реєструється за своїм добровільним рішенням або зобов'язана зареєструватися як платник податку на додану вартість. Крім цього, платниками ПДВ є будь-яка особа, яка ввозить товари на митну територію України в обсягах, які підлягають оподаткуванню, тощо.

Сума податку на додану вартість розраховується за ставками 0, 7, 14 і 20 % бази оподаткування. Сума податку додається до ціни товарів (продукції), робіт і послуг. База оподаткування операцій з постачання товарів/послуг визначається виходячи з їх договірної (контрактної) вартості з урахуванням загальнодержавних податків та зборів (крім акцизного податку).

Рис. 4.1. **Структурно-логічна схема нарахування ПДВ**

ПДВ, що належить до сплати, обчислюють як різницю між податковим зобов'язанням (сумою ПДВ з реалізації товарів, робіт і послуг) і податковим кредитом (сумою ПДВ у придбаних матеріальних ресурсах, енергії, оплачених послугах тощо). При перевищенні суми податкового зобов'язання над податковим кредитом, різниця сплачується до бюджету. При перевищення податкового кредиту над податковим зобов'язання, ця сума підлягає поверненню платнику податку.

Звітним (податковим) періодом для платників ПДВ є один календарний місяць, а у випадках, особливо визначених Податковим кодексом, – календарний квартал.

2. Акцизний податок належить до непрямих податків, установлюється на високорентабельні та монопольні товари і входить до ціни цих товарів. До підакцизних товарів належать: спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво; тютюнові вироби, тютюн і промислові замінники тютюну; рідини, що використовуються в електронних сигаретах; пальне; автомобілі легкові, кузови до них, причепи та напівпричепи, мотоцикли, транспортні засоби, призначені для перевезення 10 осіб і більше, транспортні засоби для перевезення вантажів; електрична енергія.

Схему нарахування акцизного податку подано на рис. 4.2.

Платниками акцизного податку є національні виробники підакцизних товарів та суб'єкти, які імпортують або реалізують ці товари. Об'єктом оподаткування є операції з реалізації підакцизних товарів, а для імпортних – їхня митна вартість. Основою акцизного податку є диференційований підхід до оподаткування різних товарів і товарних груп.

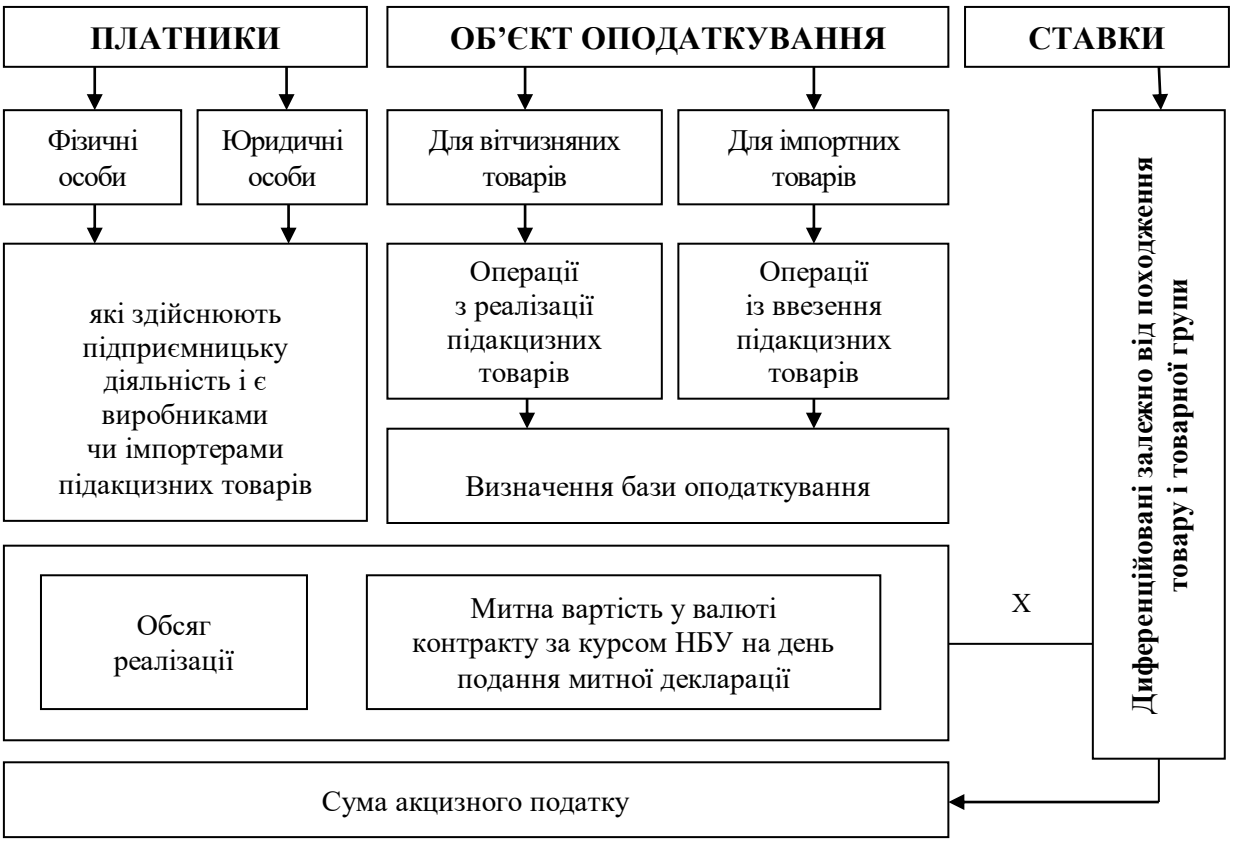

Рис. 4.2. **Структурно-логічна схема нарахування акцизного податку**

База оподаткування залежить від виду застосовуваної ставки акцизного податку. Передбачено три види податкових ставок: адвалорні, специфічні, адвалорні та специфічні одночасно (змішані).

Адвалорні ставки встановлюються у відсотках до вартості товару. *Специфічні* ставки встановлюються у грошовому виразі на одиницю товару, представлену у фізичних одиницях виміру (кг, л, штуки). Застосовуються до підакцизних товарів, таких як спирт етиловий, алкогольні напої, нафтопродукти, скраплений газ, транспортні засоби. *Змішані* встановлюються одночасно за ставками у відсотках до вартості товару та у твердих сумах з одиниці реалізованого товару. Застосовуються до тютюнових виробів, тютюну та промислових замінників тютюну.

Ставки акцизного податку, визначені в Податковому кодексі України, не є постійними, як правило, вони щорічно переглядаються.

Обрахунок і сплату акцизного податку здійснюють двома способами. Для лікеро-горілчаних і тютюнових виробів встановлено стягнення податку за допомогою спеціальних акцизних марок. Для решти товарів обрахунок проводиться за встановленими ставками до обсягу реалізації за відповідний період. На окремі види підакцизних товарів при їх виробництві та реалізації необхідно отримати ліцензію.

Декларацію з акцизного податку платники податку з підакцизних товарів, вироблених на митній території України, та імпортери алкогольних напоїв і тютюнових виробів мають подавати щомісяця не пізніше 20 числа наступного періоду.

3. Мито – це непрямий податок, який справляється з товарів (інших предметів), що переміщуються через митну територію України (ввозяться, вивозяться або слідують транзитом), включається в ціну товарів і сплачується за рахунок кінцевого споживача.

Мито має всі необхідні основні податкові характеристики: сплата мита носить обов'язковий характер; мито є безоплатним платежем; мито використовується для цілей фінансового забезпечення діяльності держави. Мита покликані захищати внутрішнього виробника штучно збільшуючи вартість імпортного товару, а також є джерелом поповнення бюджетних коштів.

Структурно-логічну схему нарахування мита наведено на рис. 4.3.

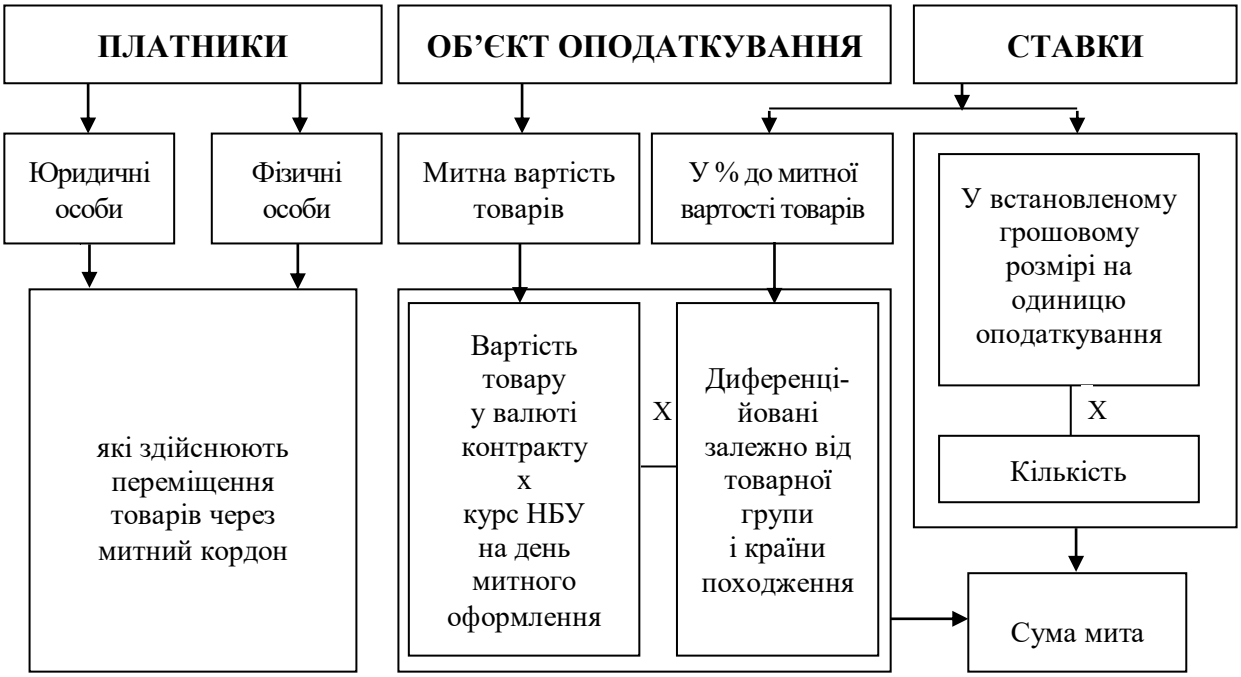

Рис. 4.3. **Структурно-логічна схема нарахування мита**

Платниками мита є декларанти товарів, переміщуваних через митний кордон.

Об'єктом оподаткування є митна вартість товарів або їхня кількісна оцінка, що залежить від виду встановлених ставок.

Ставки мита встановлюються:

- у відсотках до митної вартості товару (наприклад, 20 % від митної вартості);

- у встановленому грошовому розмірі на одиницю товару чи певну одиницю його характеристики (наприклад, 10 євро за 1 кг).

Відсоткові ставки мита встановлено на трьох рівнях: повні, пільгові та преференційні. Їх застосування залежить від того, який митний режим установлено в Україні для тієї чи іншої країни походження товарів.

Нарахування мита на товари та інші предмети, що підлягають митному обкладенню, провадиться на базі їхньої митної вартості, тобто ціни, яка фактично сплачена або підлягає сплаті за них на момент перетину митного

кордону України. Вона нараховується митними органами відповідно до положень Закону України «Про Єдиний митний тариф», ставок Митного тарифу України, чинних на день подання митної декларації, та сплачується як у валюті України, так і в іноземній валюті. Обчислення мита здійснюється за встановленими ставками за товарними групами. Сплата мита проводиться декларантом і є підставою для випуску товарів з митниці.

4. Податок на прибуток підприємств належить до прямих податків. Податок на прибуток підприємств існує у більшості держав світу. Для обчислення оподатковуваного прибутку з доходу підприємства зазвичай віднімають ПДВ, акцизи, інші податки і витрати, які, відповідно до закону, можна відносити на собівартість. Відтак податок на прибуток виявляється завершальним з огляду на послідовність нарахування податків з підприємств.

Зарубіжний досвід показує, що за цим податком використовується велика кількість пільг у різних формах, наприклад прискорена амортизація, пільга на інвестиції і науково-дослідні роботи, податкові знижки для підтримки окремих галузей, стимулювання розвитку нових технологій, використання альтернативних видів енергії тощо. Як правило, основою для обчислення податку є річний прибуток підприємства, що зазначається в декларації, яка подається до податкових органів. До закінчення річних розрахунків впродовж року передбачаються авансові платежі.

Податок на прибуток в Україні справляється на підставі розділу III Податкового кодексу України. Схематично оподаткування прибутку підприємств подано на рис. 4.4.

Рис. 4.4. **Структурно-логічна схема нарахування податку на прибуток підприємств**

Платниками податку на прибуток є:

- з числа резидентів: суб'єкти господарювання – юридичні особи, які проводять господарську діяльність як на території України, так і за її межами;

- з числа нерезидентів: юридичні особи, що створені в будь-якій організаційно-правовій формі та отримують доходи з джерелом походження з України, за винятком установ та організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України.

Об'єктом оподаткування є прибуток із джерелом походження з України та за її межами, який визначається шляхом коригування (збільшення або зменшення) фінансового результату до оподаткування (прибутку або збитку), визначеного у фінансовій звітності підприємства відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності, на різниці, які визначені відповідно до Податкового кодексу України.

Основна ставка податку встановлена на рівні 18 %. В окремих випадках до певних видів діяльності можуть встановлюватися інші ставки податку.

Платник податків зобов'язаний сплатити суму податку на прибуток, зазначену у поданій ним декларації з податку на прибуток, протягом 10 календарних днів, що настають за останнім днем відповідного граничного строку для подання декларації. Базовим податковим (звітним) періодом для визначення і сплати податку є календарний квартал.

5. Податок на доходи фізичних осіб належить до прямих податків і є видом особистого прибуткового оподаткування.

Систему оподаткування доходів фізичних осіб подано на рис. 4.5.

Платниками податку є: фізична особа – резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; фізична особа – нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні; податковий агент. Податковими агентами стосовно податку на доходи фізичних осіб є юридична особа (її філія, відділення, інший відокремлений підрозділ), самозайнята особа, представництво нерезидента – юридичної особи, які зобов'язані обчислювати, утримувати і сплачувати податок до бюджету від імені та за рахунок фізичної особи, вести податковий облік, подавати податкову звітність податковим органам і нести відповідальність за порушення норм Податкового кодексу.

Об'єктом оподатковування у громадян є загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід.

Загальний оподатковуваний дохід – будь-який дохід, який підлягає оподаткуванню, нарахований (виплачений, наданий) на користь платника податку протягом звітного податкового періоду як у грошовій, так і в натуральній формах. Перелік доходів, які є об'єктом оподаткування визначений Податковим кодексом України.

Доходи у вигляді заробітної плати оподатковуються за ставкою податку у розмірі 18 %. Окремі види доходів можуть оподатковуватися за іншими ставками, зокрема 0, 5, і 9 %.

Деякі платники податку на доходи фізичних осіб можуть його зменшити на податкову соціальну пільгу, право на яку визначається відповідно до Податкового кодексу України.

Рис. 4.5. **Структурно-логічна схема нарахування податку на доходи фізичних осіб**

Кодекс також передбачає податковий кредит (податкова знижка) – можливість повернути податок, який фізична особа протягом року витрачала на оплату за навчання дитини; сплату відсотків по іпотечному кредиту і т. д. Для цього необхідно до кінця року подати декларацію про майновий стан і доходи та при необхідності документи, які підтверджують зазначені витрати, понесені таким платником в минулому році.

Порядок обчислення і сплати податку на доходи фізичних осіб залежить від виду доходів. Утримання і перерахування податку у бюджет здійснює податковий агент, який несе встановлену відповідальність за повноту і своєчасність його сплати.

6. Єдиний податок належить до місцевих податків та зборів та є виразником спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності. Єдиний податок можуть застосовувати суб'єкти малого підприємництва та фізичні особи підприємці(ФОП), так і юридичні особи.

В залежності від виду діяльності, розміру доходу, форми підприємництва платників єдиного податку поділено на чотири групи. Ставки податку вставлено в залежності від прожиткового мінімуму, мінімальної заробітні плати та доходу.

Спрощена система оподаткування є одним з ефективних засобів реалізації

стимулюючого впливу оподаткування, гармонізації економічних інтересів держави, регіонів і платників податків, а також забезпечення зайнятості та самозайнятості населення.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Яка економічна сутність податків? Значення їх у фінансовій системі держави.
2. Охарактеризуйте економічну категорію «податок» за економічним змістом, формою прояву та з організаційно-правового боку.
3. Які є види обов'язкових платежів? Охарактеризуйте їх.
4. У чому полягають відмінності між податком і обов'язковим платежем?
5. Які функції виконують податки?
6. Які основні елементи податку?
7. Хто є реальним платником податків?
8. У чому зміст об'єкта і бази оподаткування?
9. Які є ставки податків і як вони впливають на доходи різних верств населення?
10. Що таке податковий період?
11. Якими є строк і порядок сплати податку?
12. Якими є строк і порядок подання звітності про обчислення і сплату податку?
13. Яким є економічний зміст податкової системи?
14. Які є загальнодержавні податки в Україні?
15. Перелічіть місцеві податки і збори.
16. Поясніть зміст податкової політики.
17. Назвіть і поясніть принципи оподаткування.
18. Якими є принципи податкової системи?
19. За якими ознаками класифікують податки?
20. Яким є механізм визначення податку на додану вартість?
21. У яких випадках у платника ПДВ виникає податкове зобов'язання та право на податковий кредит?
22. Які операції не є об'єктом оподаткування ПДВ?
23. Які особливості справляння акцизного податку в Україні?
24. Назвіть підакцизні товари в Україні.
25. У чому полягає механізм справляння мита? Охарактеризуйте його.
26. Хто є платниками податку на прибуток підприємств?
27. Які ставки податку на прибуток підприємств передбачені в Податковому кодексі України?
28. Якими є особливості оподаткування фізичних осіб в Україні?
29. Хто такий податковий агент?
30. Що є об'єктом оподатковування у громадян?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Діяльність держави, яка пов'язана з використанням податків і полягає в розробці концепцій їхнього розвитку та принципів організації.

2. Закріплена у законодавчому порядку частина доходів або майна платника податків, яка враховується під час обчислення суми податку.

3. Законодавчо визначений розмір податку на одиницю оподаткування.

4. Принцип оподаткування, який у разі встановлення податків і зборів враховує потребу у досягненні збалансованості витрат бюджету з його надходженнями.

5. Фізична або юридична особа, яка відповідно до чинного законодавства зобов'язана сплачувати податки й інші обов'язкові платежі.

6. Законодавчо закріплена форма відчуження власності юридичних і фізичних осіб до бюджету відповідного рівня (у розмірах та у строки, передбачені законом) на принципах обов'язковості, безповоротності, індивідуальної безоплатності.

7. Комплекс організаційно-правових норм і способів управління оподаткуванням.

8. Податки, що запроваджуються безпосередньо щодо платників, розмір цих податків прямо залежить від масштабів об'єкта оподаткування.

9. Непрямий податок на товари і послуги, що входить до ціни і сплачується за рахунок коштів покупця.

10. Повне або часткове звільнення платників податків від сплати податків відповідно до чинного законодавства.

11. Певна еквівалентність відносин платника з державою, коли платник перераховує кошти до бюджету, одночасно отримуючи можливість використання певних ресурсів чи послуг.

12. Сукупність різних видів податків, що стягуються в державі з юридичних та фізичних осіб.

13. Частина новоствореної вартості, що спрямовується до бюджету на кожній стадії виробництва товарів, виконаних робіт та наданих послуг.

14. Податки, які входять до ціни товарів та послуг, їх розмір для окремого платника прямо не залежать від його доходів.

15. Принцип оподаткування, за якого обсяг надходжень від сплати окремих видів податків і зборів до бюджету істотно перевищує витрати на їх адміністрування.

1.	*Податки*	*9.*	*Податкова система*
2.	*Плата*	*10.*	*База оподаткування*
3.	*Економічність оподаткування*	*11.*	*Податкові пільги*
4.	*Податкова політика*	*12.*	*Акцизний податок*
5.	*Податок на додану вартість*	*13.*	*Податковий механізм*
6.	*Фіскальна достатність*	*14.*	*Суб'єкт податку*
7.	*Прямі податки*	*15.*	*Непрямі податки*
8.	*Ставка податку*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Надходження від податків і зборів повинні бути постійними, стабільними і рівномірно розподілятися між бюджетами різних рівнів.

2. Розподільно-регулююча функція податків є основною у сутності податків, оскільки визначає їх суспільне призначення.

3. Перелік підакцизних товарів і ставки акцизного податку єдині на території України, встановлюються і затверджуються Верховною Радою України.

4. Регресивні податки найбільше тиснуть на осіб з великими доходами.

5. Податкова політика являє собою діяльність держави у питанні впровадження і стягнення податків та обов'язкових платежів.

6. Сукупний оподатковуваний дохід фізичної особи включає лише виплати за основним місцем роботи, доходи у формі дивідендів за акціями або від підприємницької діяльності.

7. Пільговий механізм оподаткування має стимулювати виробництво і процес інвестування, оскільки грошові кошти, які мали б бути зараховані у відповідний бюджет, залишаються у виробника.

8. Шкалу ставок податку застосовують у випадку, коли ставки податку відповідають темпу зростання об'єкта оподаткування.

9. Податок на додану вартість перераховується до державного бюджету на початковому етапі просування товару від виробництва до споживання.

10. Механізм оподаткування здійснює істотний вплив на реалізацію суспільного продукту, темпи накопичення капіталу і техніко-технологічного оновлення виробничого потенціалу держави.

11. Непрямі податки – це податки, які залежать безпосередньо від доходу платника та сплачуються платниками опосередковано завдяки ціновим механізмам.

12. Пропорційні податкові ставки – це єдині ставки, які не залежать від розміру об'єкта оподаткування.

13. Нейтральність оподаткування полягає у встановленні податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків.

14. До складу місцевих податків і зборів входять: єдиний податок; податок на майно; збір за місця для паркування транспортних засобів; туристичний збір.

15. Податок являє собою відрахування частини вартості суспільного продукту на потреби та інтереси держави, без яких вона не в змозі нормально існувати.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Податки – це:

а) обов'язкові платежі, які сплачують юридичні і фізичні особи до бюджету і які мають цільове призначення;

б) платежі з юридичних і фізичних осіб, установлені у твердих розмірах;

в) обов'язкові платежі, які сплачують юридичні і фізичні особи до бюджету і які не мають цільового призначення;

г) обов'язкові платежі, які сплачують платники за умови конкретного

еквівалентного обміну між ними та державою.

2. До загальнодержавних податків та інших обов'язкових платежів належить:

а) акцизний податок;

б) туристичний збір;

в) єдиний податок;

г) податок на майно.

3. Ставки податку, які зменшуються в міру зростання об'єкта оподаткування, є:

а) обернено-пропорційними;

б) пропорційними;

в) прогресивними;

г) регресивними.

4. Податки виконують такі функції:

а) розподільну та регулюючу;

б) фіскальну і контрольну;

в) фіскальну й розподільно-регулюючу;

г) мобілізації фінансових ресурсів та розподільно-регулюючу.

5. Які види податків і зборів входять до складу місцевих:

а) екологічний податок;

б) збір за місця для паркування транспортних засобів;

в) акцизний податок;

г) рентна плата.

6. Обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб, яким притаманні ознаки цільового призначення:

а) плата;

б) податки;

в) збори;

г) внески.

7. Реальним платником кожного податку є:

а) постачальник продукції;

б) посередник у реалізації продукції;

в) покупець продукції;

г) кінцевий споживач.

8. Обов'язкові платежі, які сплачують платники за умови конкретного еквівалентного обміну між ними і державою, – це:

а) збори;

б) плата;

в) податки;

г) відрахування.

9. Дохід суб'єкта, з якого сплачується податок, – це:

а) база оподаткування;

б) податковий оклад;

в) джерело сплати податку;

г) одиниця обкладання.

10. Ставка податку – це:

а) одиниця виміру об’єкта;

б) розмір податку, що сплачується суб’єктом з одного об’єкта;

в) законодавчо закріплений розмір податку на одиницю оподаткування;

г) законодавчо закріплена частина доходів платника, яка враховується при розрахунку суми податку.

11. Встановлення податків і зборів залежно від платоспроможності платників податків – це:

а) єдиний підхід;

б) доступність;

в) соціальна справедливість;

г) економічна обґрунтованість.

12. Відповідно до рівня державних структур, які встановлюють податки, останні поділяються на:

а) прямі та непрямі;

б) загальнодержавні й місцеві;

в) розкладні та окладні;

г) податки на доходи, споживання і майно.

13. Які види платежів належать до прямих податків:

а) мито;

б) податок на додану вартість;

в) акцизний податок;

г) податок на прибуток підприємства;

14. Хто є дійсним платником ПДВ:

а) виробник товару;

б) продавець товару;

в) зберігач товару;

г) усі відповіді правильні?

15. Податки, тягар який найважче вдаряє по фізичним і юридичним особам з великими доходами, – це:

а) прогресивно-регресивні;

б) пропорційні;

в) регресивні;

г) прогресивні.

16. Оберіть правильне визначення поняття «податкова система»:

а) сукупність податків і обов’язкових платежів, що визначаються державою;

б) сукупність податків, що стягуються в державі з юридичних і фізичних осіб;

в) сукупність загальнодержавних і місцевих податків і зборів, які встановлюються державою;

г) сукупність податків і обов’язкових платежів, що стягуються в державі з юридичних і фізичних осіб.

17. Як класифікуються податкові ставки залежно від методу оподаткування:

а) прямі, непрямі;

б) розкладні, окладні

в) загальнодержавні, місцеві;

г) прогресивні, регресивні, пропорційні?

18. Акцизний податок – це:

а) непрямий податок, що перераховується до бюджету за ставкою 20 % вартості товару;

б) прямий податок, що перераховується до бюджету на кожному етапі просування товару;

в) непрямий податок, який входить до ціни товару і сплачується в бюджет продавцем цього товару;

г) непрямий податок, що входить до ціни товару, сплачується в бюджет покупцями цього товару.

19. До місцевих зборів належать:

а) туристичний збір;

б) рентна плата;

в) екологічний податок;

г) податок на доходи фізичних осіб.

20. До податків, які стягують лише з юридичних осіб, належать:

а) податок на майно;

б) рентна плата;

в) єдиний податок;

г) податок на прибуток підприємств.

РОЗДІЛ 5. БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

5.1. Економічна сутність, функції та призначення бюджету

Державний бюджет є головною ланкою фінансової системи і відображає формування та використання централізованого фонду державних фінансових ресурсів. Державний бюджет є обов'язковим елементом державних фінансів будь-якої держави. Без державного бюджету неможливе існування державності, оскільки в такому випадку відсутні джерела фінансування функцій і завдань держави. Державний бюджет приймається законодавчим органом і є законом, який має виконувати виконавча влада.

Державний бюджет з'явився практично з виникненням держави. Формування та використання бюджету почали мати системний характер у Середньовіччі, коли в результаті перших буржуазних революцій в Центральній Європі відбулось відсторонення голови держави від скарбниці. З'явився загальнодержавний фонд грошових коштів – бюджет, яким голова держави не міг самостійно розпоряджатися.

Сам термін «бюджет» уперше виник у Великій Британії, і в перекладі з англійської мови (budget) означає «шкіряний мішок, торба, гаманець». У подальшому цей термін набув міжнародного поширення, його стали використовувати як поняття, пов'язане із сукупністю грошових відносин, що виникають у процесі утворення і використання головного централізованого фонду грошових коштів держави.

Бюджет держави є доволі складним і багатобічним явищем у суспільстві. Його можна розглянути з трьох сторін: за економічною сутністю; за формою прояву; за матеріальним змістом.

За економічною сутністю **державний бюджет** – це сукупність грошових відносин, які виникають між державою, суб'єктами господарської діяльності й громадянами з приводу утворення та використання централізованого фонду державних грошових коштів з метою задоволення суспільних інтересів і потреб. Відносини, що виникають між державою, господарюючими суб'єктами і громадянами під час утворення та витрачання бюджетних коштів, називають бюджетними відносинами**.**

Об'єктами бюджетних відносин є ВВП, національне багатство, а також зовнішні надходження коштів; суб'єктами бюджетних відносин виступають, з одного боку, держава, з іншого – юридичні і фізичні особи. Бюджетними відносинами охоплюються всі органи державної влади, всі суб'єкти господарської діяльності, кожен громадянин держави, і водночас ці відносини можуть мати двосторонній або односторонній характер. Масштаби і характер участі держави у розподільних і перерозподільних процесах безпосередньо залежать від моделі фінансових відносин у суспільстві.

За формою прояву, **державний бюджет** є головним фінансовим планом формування і витрачання фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні держави. У державному бюджеті відображаються результати розподільних і перерозподільних процесів, що здійснюються завдяки

бюджетним відносинам, передбачаються джерела та обсяги надходжень грошових коштів, напрями розподілу, перерозподілу та використання грошових коштів централізованого фонду держави (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Джерела формування та напрями використання бюджетного фонду

№ з/п	Джерела формування	№ з/п	Напрями використання
1	Податкові надходження	1	Економічна діяльність держави
2	Неподаткові надходження	2	Соціальна сфера і соціальний захист населення
3	Доходи від операцій з капіталом	3	Державне управління, правоохоронна діяльність
4	Бюджетні трансферти	4	Національна оборона
5	Цільові бюджетні фонди	5	Зовнішньоекономічна діяльність
		6	Обслуговування державного боргу

Як фінансовий план бюджет має власну форму, являє собою баланс доходів і видатків, його показники досить тісно взаємопов'язані з іншими фінансовими планами. Державний бюджет як розпис доходів і видатків держави затверджується органами законодавчої і представницької влади (як правило на рік) у вигляді закону.

За матеріальним змістом, **державний бюджет** – це централізований фонд грошових коштів держави. Обсяг державного бюджету – це річна сума грошових коштів, що проходить через цей фонд. Державний бюджет знаходиться у постійному русі: у ньому грошові кошти не накопичуються, а у міру їх надходження витрачаються на фінансування видатків. За своїми масштабами та мобільністю державний бюджет не може зрівнятися з жодним централізованим або децентралізованим грошовим фондом, оскільки у ньому зосереджується близько половини ВВП держави.

Сутність державного бюджету як економічної категорії розкривається завдяки розподільній і контрольній функціям. За допомогою ***розподільної функції*** держава організовує розподіл і перерозподіл ВВП і національного багатства в інтересах усіх членів суспільства та суб'єктів національної економіки. Держава як власник засобів виробництва, з одного боку, має право на окрему частку ВВП на стадії його первинного розподілу, а з іншого – вона виконує суспільні функції (політичну, економічну, правову, соціальну тощо), закріплені за нею у Конституції, які без необхідного обсягу грошових надходжень виконати неможливо. Тому держава організовує розподільні і перерозподільні процеси для централізації частини ВВП у державному бюджеті, що у дійсності є платою суспільства за здійснення державою своїх завдань і функцій. Розподільна функція бюджету характеризується багатократністю розподілу, виявляється у всіх сферах суспільних відносин і використовується країною з метою регулювання соціально-економічного розвитку.

Контрольна функція виявляється в тому, що державний бюджет через формування і використання централізованого фонду грошових коштів

об'єктивно відображає економічні процеси, що протікають в усіх сферах і ланках фінансової системи. Основою контрольної функції бюджету є рух бюджетних коштів, що відображаються у відповідних показниках бюджетних надходжень і видатків. Контрольна функція дає змогу регулювати й стежити за тим, наскільки своєчасно і в якому обсязі фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично дотримуються пропорції в розподілі і перерозподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони витрачаються. Особливість контрольної функції бюджету проявляється у високому рівні централізації фінансових ресурсів у руках держави, а централізація завжди потребує підзвітності і створює передумови для організації всеохоплюючого державного фінансового контролю.

Призначення бюджету полягає в забезпеченні розподілу та перерозподілу ВВП і НД між галузями економіки, категоріями населення й територіями для забезпечення фінансовими ресурсами потреб економічного й соціального розвитку. Водночас бюджетні кошти не є основним джерелом розвитку соціально-економічної сфери, на вказані цілі насамперед спрямовуються власні ресурси й накопичення суб'єктів господарювання та громадян. Фінансові ресурси, сконцентровані в бюджеті, використовуються з метою активного впливу на економічні, соціальні, регіональні, політичні та національні процеси у суспільстві і впровадження вищими органами державної влади національної стратегії розвитку, спрямованої на зміцнення та забезпечення державної безпеки.

5.2. Поняття, джерела формування та склад доходів бюджету

Доходи бюджету – це частина централізованих ресурсів держави, які використовуються нею для виконання своїх завдань і функцій. Вони виражають грошові відносини, які виникають під час формування бюджетного фонду країни і надходять у розпорядження органів державної влади та управління. Формою прояву цих відносин є різні види платежів суб'єктів господарювання та громадян до державного бюджету, а матеріальним втіленням – грошові кошти, які мобілізуються до бюджетного фонду.

Бюджетні доходи, з одного боку, є результатом розподілу і перерозподілу вартості суспільного продукту, а з іншого – об'єктом подальшого розподілу вартості, що сконцентрована у держави. Склад і форми акумуляції бюджетних доходів залежать від системи і методів господарської діяльності, а також від економічних проблем, що розв'язуються суспільством у певний період. Бюджетні доходи формуються завдяки надходженням на безповоротній основі, справляння яких визначене чинним законодавством України.

Доходи бюджету можуть утворюватися за рахунок таких методів централізації фінансових ресурсів: пряме вилучення доходів з державного сектора; одержання доходів від державних угідь, майна і послуг; перерозподіл доходів юридичних і фізичних осіб завдяки податкам; залучення позик.

У державному секторі держава, як і будь-який підприємець, має право на одержання підприємницького доходу – прибутку. Весь прибуток, створений у

державному секторі, належить за правом власності державі. Проте певні права на цей прибуток належать і колективам суб'єктів господарювання, тому весь прибуток державного сектора по суті ніколи не вилучається до державного бюджету. Водночас у взаємовідносинах державних підприємств з державним бюджетом може використовуватись як пряме вилучення доходів, так і оподаткування прибутку на загальних основах. У ринковій економіці, де домінує приватний сектор, використовується податковий метод, а в умовах адміністративної економіки переважає пряме вилучення доходів. Надходження від державного сектора, як правило, незначні, що пояснюється двома причинами:

- держава зазвичай працює у непривабливих для приватного бізнесу сферах діяльності;
- у більшості випадків діяльність державних підприємств є неприбутковою, оскільки спрямовується на виробництво певних товарів чи послуг, а не на отримання прибутку.

Доходи від державних угідь, майна і послуг утворюються на основі прав власності держави. У нашій державі до сьогодні існує загальнонародна власність на землю, тому всі угіддя, надра, корисні копалини належать державі. Доходи від їх використання спрямовуються до державного бюджету. Формою таких доходів є платежі за ресурси: плата за спеціальне використання лісових ресурсів, плата за спеціальне використання водних ресурсів, плата за користування надрами.

Податковий метод утворення доходів бюджету відображає перерозподіл доходів юридичних і фізичних осіб. На противагу прямому вилученню доходів у державному секторі він може здійснюватися тільки на підставі законів.

Позичковий метод полягає у формуванні доходів бюджету на поворотній основі. За звичайних умов основу доходів державного бюджету становлять податки (95-98 %) і позики (2-5 %).

Крім реальних доходів, які утворюються із застосуванням вказаних методів, держава може використовувати емісійний дохід, тобто дохід, що забезпечує фінансування поточних видатків. Проте під час емісії в результаті інфляційних процесів зростає лише номінальна кількість грошей, а реальна вартість грошових коштів не змінюється.

Джерелами формування доходів бюджету є вироблений ВВП (найнадійніше джерело) і національне багатство (характеризує нагромаджені матеріальні цінності і розвідані природні ресурси). Національне багатство використовується за умови, що не вистачає ВВП або є деякий надлишок природних ресурсів.

Джерела утворення бюджетних доходів також поділяються на внутрішні і зовнішні. Зовнішні джерела відображають міжнародний перерозподіл фінансових ресурсів і можуть утворюватися за рахунок прямого перерозподілу (наприклад, репарація); міжнародного кредиту; оподаткування експортно-імпортної діяльності; валютного регулювання (відхилення встановленого курсу валют від реального їх співвідношення); цінового механізму (у світі склався певний масштаб цін, що призводить до міжнародного перерозподілу ресурсів).

Доходи бюджету відповідно до Бюджетного кодексу України класифікуються за наступними розділами:

1. ***Податкові надходження*** – це передбачені Податковим кодексом України загальнодержавні податки і збори та місцеві податки і збори. Вони поділяються на такі групи:

- податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб;
- внутрішні податки на товари та послуги, до яких належать податок на додану вартість, акцизний податок, плата за ліцензії на певні види господарської діяльності;
- рентна плата, яка включає рентну плату за користування надрами для видобування корисних копалин; за користування надрами в цілях, не пов'язаних із видобування корисних копалин; за користування радіочастотним ресурсом України; за спеціальне використання води; за спеціальне використання лісових ресурсів; за транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України;
- податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції. До цієї групи входять: ввізне і вивізне мито на товари та інші предмети, які перетинають митний кордону України; кошти, одержані за вчинення консульських дій; інші надходження від зовнішньоекономічної діяльності;
- інші податки, які включають місцеві податки і збори.

2. ***Неподаткові надходження,*** які залежно від методів їх мобілізації об'єднуються у такі групи:

- доходи від власності та підприємницької діяльності, до яких відносяться надходження від перевищення валових доходів над видатками Національного банку України, надходження від грошово-речових лотерей, рентна плата за транспортування трубопровідним транспортом територією України природного газу та ін.;
- адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності. До цієї групи входять державне мито, плата за утримання дітей у школах-інтернатах, плата за оренду майна, що перебуває у державній чи комунальній власності, тощо;
- інші неподаткові надходження, які включають надходження від штрафів і фінансових санкцій (надходження за порушення стандартів якості продукції, за недотримання правил пожежної безпеки та ін.), власні надходження бюджетних установ (доходи за підготовку та перепідготовку кадрів відповідно до укладених договорів; доходи від концертної діяльності, плата за медичні послуги, вхідна плата в музеї та виставки, плата студентів за проживання у гуртожитках при вищих і середніх спеціальних навчальних закладах тощо), а також надходження грошових коштів від продажу конфіскованого майна, суми кредиторської та депонентської заборгованості суб'єктів господарювання, у яких термін позовної давності минув, надходження грошових коштів від продажу надлишкового майна Збройних сил України та ін.

3. ***Доходи від операцій з капіталом,*** які мобілізуються неподатковим методом і включають такі групи надходжень:

- надходження від продажу основного капіталу (надходження від реалізації валютних цінностей, скарбів, безгосподарного майна, надходження грошових коштів від Державного сховища дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння тощо);

- надходження від реалізації державних запасів товарів (кошти від реалізації матеріальних цінностей державного резерву і від реалізації матеріальних цінностей мобілізаційного резерву);

- надходження від продажу землі і нематеріальних активів, що регламентуються нормами Земельного кодексу України.

4. ***Трансферти*** – це грошові кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав чи міжнародних організацій на безоплатних і безповоротних засадах.

В умовах ринкової економіки у системі формування бюджетних доходів держави головною є податкова форма фінансових взаємовідносин держави та її суб'єктів. Нині податки забезпечують близько 80 % всіх доходів зведеного бюджету України.

5.3. Сутність, склад і класифікація видатків бюджету

Видатки державного бюджету є головним елементом цього фонду, адже вони відображають функції та завдання, покладені на органи державної влади. В процесі складання бюджету та визначення його параметрів держава повинна орієнтуватися не на обсяги доходів, а на потребу у видатках. Визначальним фактором, який впливає на величину, склад і структуру видатків бюджету, є функції органів державної влади, оскільки без забезпечення необхідного рівня бюджетних коштів їх якісно виконати неможливо.

Згідно з Бюджетним кодексом України, виокремлюються поняття «видатки бюджету» та «витрати бюджету». Так, ***видатки бюджету*** – це кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів (обов'язкових платежів) та інших доходів бюджету, проведення їх бюджетного відшкодування. ***Витрати бюджету*** – видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів.

Отже, поняття «витрати» у Бюджетному кодексі включає в себе поняття «видатки», тобто є ширшим. Водночас є й інші суттєві відмінності між вказаними поняттями. Так, поняття «видатки» використовується для позначення тих розподільних і перерозподільних відносин, які пов'язані з використанням грошових коштів централізованого фонду держави. Видатки здійснюються на стадії розподілу і перерозподілу ВВП, характеризуються одностороннім рухом грошових коштів і не обмінюються на відповідні еквіваленти. Суб'єкт бюджетних відносин виділяє грошові кошти зі свого

фонду (здійснює видатки) для їхнього наступного витрачання без одночасного одержання еквівалентної вартості товарів або послуг.

На противагу видаткам бюджету, витрати здійснюються певними суб'єктами на стадії обміну, відзначаються двостороннім рухом вартостей, тобто обмінюються на необхідний еквівалент вартості товарів або послуг. Крім того, витрати є чинником формування собівартості продукції та послуг, що виділяються і реалізуються розпорядниками бюджетних коштів. Тому здійснення витрат виходить за межі бюджетних відносин і стосується кінцевого використання бюджетних коштів держави. Таким чином, видатки бюджету за певних умов перетворюються на витрати (виплата заробітної плати, оплата вартості товарно-матеріальних цінностей, комунальних послуг тощо). Проте окремі видатки можуть не набувати форми витрат, а виділені кошти бюджету продовжуватимуть свій рух (виплата стипендій, надання соціальних допомог, погашення позик тощо).

Видатки державного бюджету регулюються відповідними законами – Бюджетним кодексом України, законом про державний бюджет та іншими юридичними актами органів державної влади.

Видаткова частина державного бюджету складається з двох фондів: загального і спеціального. *Видатки загального фонду* покриваються за рахунок доходів загального фонду бюджету і вони не мають конкретних (закріплених) джерел фінансування. *Видатки спеціального фонду* фінансуються за рахунок коштів цільових фондів, які видаються на конкретну ціль.

Фінансування державних видатків є плановим, цільовим, безповоротним виділенням грошових коштів для забезпечення виконання державою загальних функцій, утримання соціально-культурної сфери, забезпечення державних соціальних гарантій і зобов'язань. Суб'єктами бюджетного фінансування є державні органи, підприємства, установи й організації державної та комунальної форм власності.

Роль і значення бюджетних видатків в економічному і соціальному житті держави розкриває їх *бюджетна класифікація,* за якою видаткова частина бюджету має:

1. ***Функціональну класифікацію,*** що побудована відповідно до основних функцій держави. Функції, які виконуються державою, поділяються на такі групи:

- державні видатки на послуги загального значення: державне управління, судова влада, національна оборона, правоохоронна діяльність, безпека держави, міжнародна діяльність, фундаментальні дослідження та сприяння науково-технічному прогресу;

- видатки на суспільні та соціальні послуги, що надаються суспільству та безпосередньо громадянам (охорона здоров'я, освіта, засоби масової інформації, соціальний захист та соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство, фізкультура та спорт тощо);

- видатки, спрямовані на державні послуги, що пов'язані з економічною діяльністю, а також видатки на регулювання та підвищення результативності господарської діяльності. У цих розділах відображено функції держави,

пов’язані з економічним розвитком, створенням нових робочих місць, організацією роботи транспорту і телекомунікацій, охороною навколишнього середовища та ін.;

- видатки на обслуговування внутрішнього та зовнішнього боргу, видатки з цільових та резервних фондів, видатки на проведення виборів і референдумів.

2. ***Економічну класифікацію,*** за якою видатки поділяються на поточні та капітальні.

Поточні видатки – це видатки бюджету на фінансування підприємств, установ, організацій та органів, встановлені на початок бюджетного року, а також на фінансування з соціального захисту громадян, а саме:

- державне споживання, до якого відноситься закупівля товарів і послуг, необхідних для утримання соціально-економічної інфраструктури (оплата праці державних службовців, придбання предметів і матеріалів, необхідних для поточних господарських цілей, оплата транспортних і комунальних послуг та ін.);

- грошові перекази населенню (трансферти) у формі заробітної плати, пенсій та допомоги. Переважна їх частина пов’язана з виплатою пенсій та допомоги з соціального страхування з метою підтримання на належному рівні платоспроможного попиту тієї частини громадян, яка за віком чи за станом здоров’я є непрацездатною;

- перекази іншим державам, що пов’язані головним чином з переказами державного капіталу урядовим установам за кордон, платежами за зовнішніми позиками, переказами грошових коштів міжнародним організаціям, видатками на утримання воєнних баз на іноземних територіях;

- державні субсидії, які є безоплатним переказом грошових коштів приватному сектору і можуть виділятися на покриття збитків, але основний їх обсяг використовується для підвищення норми накопичення.

Капітальні видатки (видатки розвитку) – це видатки, які пов’язані з інвестуванням бюджетних коштів в основні фонди і нематеріальні активи, з формуванням державних запасів і резервів. До них відносяться витрати на основне будівництво і розвиток діючих об’єктів державної власності (їх розширення і реконструкцію, технічне переоснащення), субсидії інвестиційного характеру, довгострокові бюджетні кредити і державні гарантії інвесторам, що фінансують високоефективні інвестиційні проекти.

3. ***Відомчу класифікацію,*** яка окреслює коло головних розпорядників бюджетних коштів. На її базі Державна казначейська служба України та місцеві фінансові органи ведуть реєстр усіх розпорядників бюджетних коштів. Відомчий підхід до класифікації дає змогу у кожній групі бюджетних видатків виокремити безпосередніх розпорядників бюджетних коштів – відповідне міністерство, державний комітет, державне відомство або іншу юридичну особу, якій виділяються асигнування з бюджету. Такий принцип групування витрат дає змогу забезпечити конкретно-адресний фінансовий контроль за витрачанням бюджетних ресурсів.

4. ***Програмну класифікацію,*** яка застосовується при формуванні бюджету програмно-цільовим методом і відображає роль держави у вирішенні найважли-

віших проблем суспільного життя. Наприклад, в Україні функціонують державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки, державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та ін.

За використанням централізованих у державному бюджеті фінансових ресурсів його видатки умовно поділяються на дві групи: державне споживання та бюджетне фінансування юридичних і фізичних осіб.

Державне споживання – це видатки на утримання державного апарату (управлінського, правоохоронного, судового тощо). Формування доходів державного бюджету у цьому аспекті є платою з боку членів суспільства державі за послуги, що надаються нею у сфері державного управління і забезпечення її обороноздатності та правопорядку.

Бюджетне фінансування – це система грошових відносин, пов'язаних з розподілом, перерозподілом і використанням грошових коштів централізованого фонду держави, що реалізуються через безповоротне і безоплатне виділення бюджетних коштів юридичним і фізичним особам на здійснення заходів, передбачених бюджетом. Якщо бюджетні видатки в частині державного споживання відшкодовуються суспільству у формі певних послуг з державного бюджету, то бюджетне фінансування є фактично або поверненням суспільству, або суспільним споживанням частини централізованого у бюджеті внутрішнього валового продукту. Бюджетне фінансування видатків проявляється у формуванні вторинних, а в окремих випадках – і первинних доходів юридичних і фізичних осіб. Основою для бюджетного фінансування є затверджений бюджет і бюджетний розпис. Процес бюджетного фінансування проводиться у визначеному Бюджетним кодексом порядку органами Державної казначейської служби.

Бюджетне фінансування ґрунтується на таких принципах:

- цільовий характер надання коштів;
- досягнення максимального ефекту при мінімумі витрат;
- безповоротність бюджетних асигнувань;
- безоплатність бюджетних асигнувань;
- надання грошових коштів у міру виконання плану і з урахуванням раніше одержаних асигнувань.

Бюджетне фінансування проводиться у таких формах:

1) *бюджетні інвестиції,* які спрямовуються на фінансування капітальних вкладень і на придбання частки акцій акціонерних товариств;

2) *державні трансферти,* які є цільовим, безповоротним і безоплатним (не еквівалентним) виділенням грошових коштів з бюджету конкретним економічним суб'єктам у формі державних субсидій, субвенцій і дотацій. Субсидії надаються юридичним і фізичним особам і мають форму фінансової допомоги або відшкодування втрат доходів (наприклад, житлові субсидії малозабезпеченим громадянам України на оплату житлово-комунальних послуг). У державах з розвиненою ринковою економікою поширеними є субсидії сільськогосподарським виробникам на відшкодування втрат доходів у зв'язку з підтриманням доступного рівня споживчих цін на продукти

харчування. Субвенції та дотації видаються юридичним особам. Субвенції є різновидом цільових субсидій, що передбачають спільну участь одержувача і бюджету у фінансуванні відповідних витрат. Державні дотації надаються на покриття збитків суб'єктів господарювання, але у тому випадку, коли вони викликані незалежними від суб'єктів підприємницької діяльності причинами;

3) *бюджетні кредити,* які означають надання коштів з бюджету суб'єктам господарювання на поворотних засадах, що загалом не властиве бюджетним відносинам. На противагу банківським кредитам, вони надаються на пільгових умовах і за нижчими відсотковими ставками;

4) *кошторисне фінансування,* яке полягає у виділенні коштів з бюджету на основі спеціального планового документу – кошторису. Воно охоплює такі напрями видатків, як управління, оборона, соціальна сфера, фундаментальні дослідження. З позиції бюджетних установ воно є формою цільового, безоплатного і безповоротного фінансування. Працівники цих установ одержують на цій основі свої первинні доходи. З погляду споживачів суспільних послуг, у соціальній сфері – це так звані безкоштовні послуги, які характеризують вторинні доходи користувачів цими послугами.

Регулювання видатків бюджету знаходить конкретне вираження у цільовому спрямуванні бюджетних коштів. Найвагомішим принципом планування видатків бюджету є додержання пропорцій розподілу коштів з урахуванням реальної потреби в них.

Спрямування грошових коштів в економіку створює передумови для зростання ВВП і НД, а відтак, з одного боку, підвищує можливості бюджету у фінансуванні соціальних заходів, а з іншого – знижує напруження в розподілі бюджетних ресурсів, оскільки скорочує потребу в самому соціальному захисті. У зв'язку з цим при фінансуванні соціального захисту важливо встановити оптимальне співвідношення між видатками бюджету на соціальні заходи та на економічну діяльність.

Загалом система бюджетних видатків має забезпечувати стабільне функціонування держави і сприяти економічному розвитку, що досягається завдяки раціональній структурі видатків.

5.4. Бюджетна система та її складові

Вертикальна структура бюджету держави за рівнями влади характеризується двома поняттями: бюджетний устрій та бюджетна система.

Бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи, взаємозв'язок між її ланками. Бюджетний устрій визначається державним устроєм. У державах з унітарною формою державного устрою бюджетна система складається з двох рівнів: державного та місцевих бюджетів. У державах із федеративним устроєм (США, Німеччина) бюджетна система має три рівні: федеральний бюджет, бюджети членів федерації та місцеві бюджети. В основу бюджетного устрою покладено такі параметри: визначення видів бюджетів, установлення принципів побудови бюджетної системи, розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи, організація

взаємовідносин між бюджетами різних рівнів.

Бюджетний устрій України визначається закріпленим у Конституції України державним ладом України та її адміністративно-територіальним поділом. Україна є унітарною державою, яка поділена на 25 адміністративно-територіальних одиниць (Автономну Республіку Крим і 24 області держави).

Бюджетна система є обов'язковим елементом фінансової системи будь-якої держави. Під бюджетною системою розуміють сукупність усіх бюджетів, які формуються і діють на території окремої держави відповідно до її бюджетного устрою. Економічна природа та сутність бюджетної системи характеризуються не її структурою, тобто не тим, скільки в ній ланок, а тим, які фінансові можливості законодавчо закріплені за кожною ланкою, який ступінь фінансової незалежності мають ці ланки під час виконання покладених на них функцій. Елементами бюджетної системи є: її структура, принципи побудови та організація функціонування.

Бюджетна система України формується відповідно до Конституції України та Бюджетного кодексу України. Згідно з Бюджетним кодексом України, **бюджетна система** – це сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Бюджетна система України складається з таких ланок (рис. 5.1):

1) Державний бюджет України;

2) місцеві бюджети.

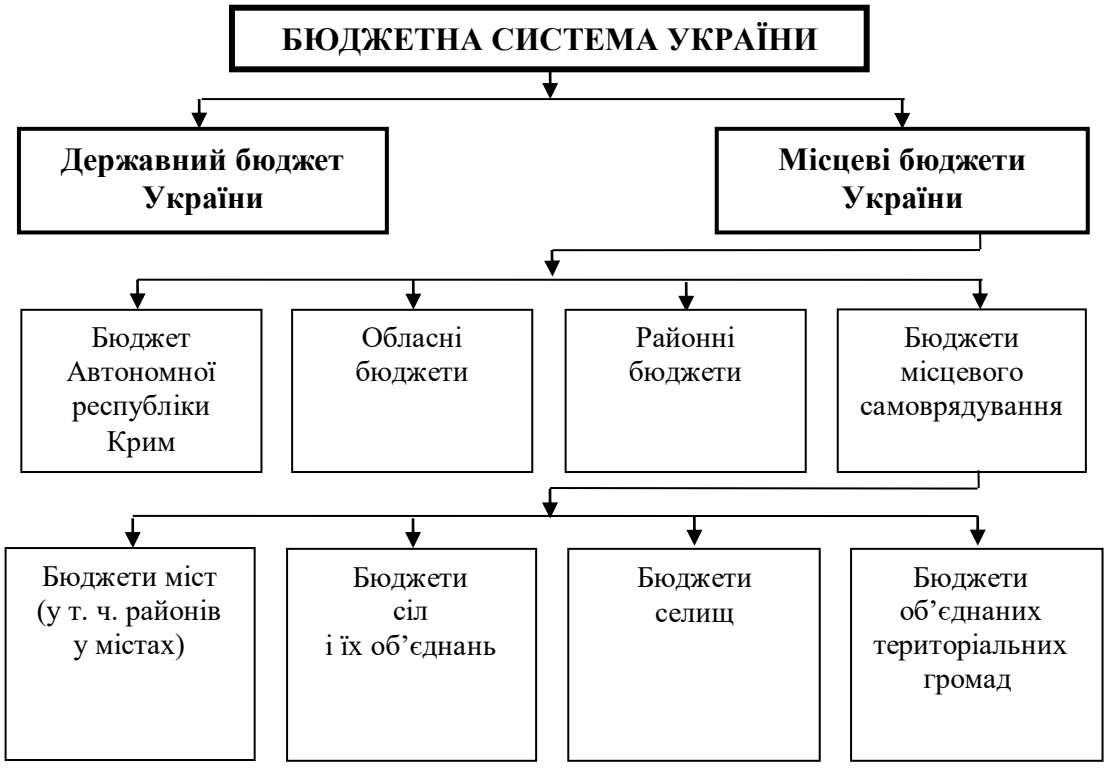

Рис. 5.1. **Бюджетна система України**

Місцевими бюджетами, як визначено у ст. 5 Бюджетного кодексу України,

є бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. Бюджетами місцевого самоврядування є бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах), бюджети об’єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад.

Сукупність показників доходів і видатків усіх бюджетів становить **зведений бюджет** України, який використовується з метою аналізу і визначення основ державного регулювання соціально-економічного розвитку України. Складові зведеного бюджету України, які зазначені у ст. 6 Бюджетного кодексу України, наведені на рис. 5.2.

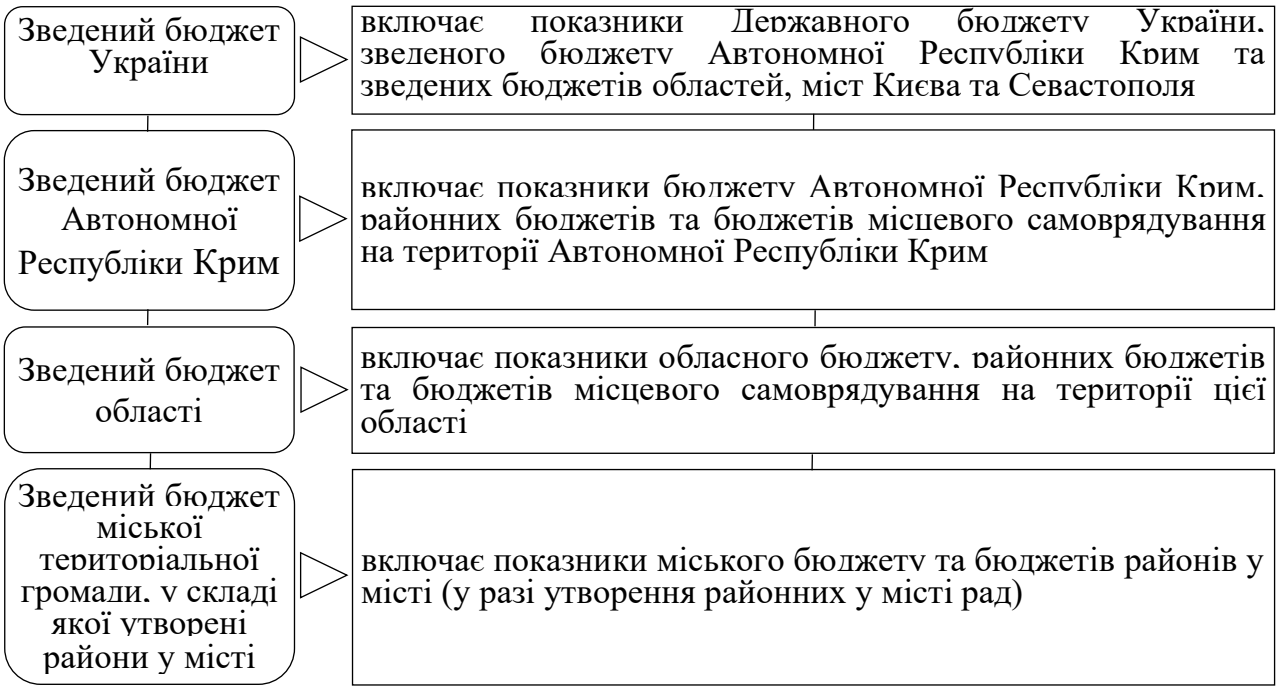

Рис. 5.2. **Складові зведеного бюджету України**

Основні принципи побудови бюджетної системи України закріплено Конституцією України. Так, у ст. 95 Конституції проголошено, що бюджетна система України будується на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.

Бюджетна система України, відповідно до ст. 7 Бюджетного кодексу України, ґрунтується на таких принципах:

1) *принцип єдності бюджетної системи України* – єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів і ведення бухгалтерського обліку та звітності;

2) *принцип збалансованості* – повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період;

3) *принцип самостійності* – Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних місцевих бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів бюджету, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим і відповідних місцевих рад самостійно і незалежно одна від одної розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети;

4) *принцип повноти* – до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

5) *принцип обґрунтованості* – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку України та розрахунках надходжень бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил;

6) *принцип ефективності та результативності* – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням, при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягненні максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

7) *принцип субсидіарності* – розподіл видів видатків між державним бюджетом і місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача;

8) *принцип цільового використання бюджетних коштів* – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями;

9) *принцип справедливості і неупередженості* – бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

10) *принцип публічності та прозорості* – інформування громадськості з питань складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

5.5. Бюджетний процес в Україні

Бюджетний процес – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за цим процесом, підготовкою і затвердженням звітів про виконання бюджетів, що входять до бюджетної системи України.

Відповідно до ст. 19 Бюджетного кодексу України, виділяються такі стадії бюджетного процесу:

1) складання та розгляд Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету) і прийняття рішення щодо них;

2) складання проектів бюджетів;

3) розгляд проекту та прийняття Закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;

4) виконання бюджету;

5) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Учасниками бюджетного процесу є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів, Державне казначейська служба, Національний банк України, Рахункова палата, головні розпорядники та розпорядники бюджетних коштів й інші органи, на які законодавством України покладені бюджетні, податкові та інші повноваження.

Основою бюджетного процесу є *бюджетне планування,* яке полягає у достовірному визначенні обсягу та джерел утворення доходів бюджету; оптимальному розподілі і перерозподілі видатків за окремими групами і галузями, збалансуванні бюджетів різних рівнів.

Бюджетне планування починається з встановлення можливого обсягу бюджетних доходів, обґрунтованість планування яких забезпечує реальність усього бюджетного процесу. Оптимальність розподілу і перерозподілу бюджетних видатків визначається ефективністю витрачання бюджетних коштів із позицій забезпечення економічного розвитку та соціальної справедливості у суспільстві. Процес збалансування бюджету є найскладнішим завданням, адже здебільшого потреби у бюджетних видатках перевищують реальні можливості у формуванні бюджетних доходів.

Згідно із главами 6 і 7 Бюджетного кодексу України, бюджетне планування на державному рівні включає такі стадії та етапи:

1. Складання та розгляд Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету) і прийняття рішення щодо них:

- Міністерство фінансів України розробляє та подає на розгляд Кабінету Міністрів України проект Бюджетної декларації до 15 травня кожного року, що передує плановому. Бюджетна декларація розробляється на основі макроекономічних прогнозів Мінекономрозвитку і враховує стратегічні пріоритети державної політики, визначені органами влади – головними розпорядниками бюджетних коштів;

- Кабінет Міністрів України схвалює Бюджетну декларацію до 1 червня року, що передує плановому, та в триденний строк подає на розгляд до

Верховної Ради України;

- Верховна Рада України ухвалює Бюджетну декларацію до 15 липня року, що передує плановому.

2. Складання проекту бюджету:

- здійснення аналітичної роботи, яка передує складанню проекту бюджету, за період із кінця січня до 1 червня року, що передує плановому;

- визначення Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період;

- складання проекту бюджету на наступний період (на основі показників Бюджетної декларації) за період з початку червня до 1 вересня року, що передує плановому;

- Міністерство фінансів України подає на розгляд Кабінету Міністрів України проект Державного бюджету до 9 вересня року, що передує плановому;

- Кабінет Міністрів України схвалює проект Державного бюджету та подає його на розгляд Верховній Раді України та Президенту до 15 вересня року, що передує плановому;

- Міністерство фінансів України, після схвалення Кабміном проекту Державного бюджету, впродовж 7 днів доводить до ОДА та КМДА прогнозні показники, необхідні для складання проектів місцевих бюджетів.

3. Розгляд проекту та прийняття Закону про Державний бюджет України (рішень про місцеві бюджети):

- Кабінет Міністрів України ухвалює проект Державного бюджету і подає його Верховній Раді України та Президенту України до 15 вересня року, що передує плановому;

- Міністр фінансів доповідає проект Державного бюджету на пленарному засіданні Верховної Ради України не пізніше, ніж через п’ять днів після подання його Кабміном до Верховної Ради України;

- представлений проект Державного бюджету підлягає попередньому розгляду комітетами Верховної Ради України до 1 жовтня року, що передує плановому;

- проект Закону розглядається у трьох читаннях на пленарних засіданнях Верховної Ради України;

- проект Державного бюджету ухвалюється Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому;

- до 25 грудня Президент України візує або накладає вето на прийнятий Закон України «Про Державний бюджет».

Важливим етапом бюджетного процесу є *виконання бюджету,* під час якого здійснюється мобілізація грошових коштів, затвердженим Законом про Державний бюджет, а також організація їх витрачання. Виконання бюджету – це забезпечення отримання запланованих доходів і фінансування передбачених видатків. За такої умови метою виконання бюджету є досягнення своєчасної і повної суми надходжень до бюджету. Видатки мають здійснюватися у найраціональніших формах та обсягах із забезпеченням їх ефективного використання.

Організація виконання Державного бюджету покладається на Кабінет Міністрів, оперативна робота проводиться Міністерством фінансів, яке координує діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету.

Після набрання чинності Закону України «Про Державний бюджет» розпорядники бюджетних коштів:

- впродовж 30 днів затверджують порядки використання коштів бюджету;
- впродовж 45 днів затверджують паспорти бюджетних програм за погодження з Міністерством фінансів.

Особливе значення у ході виконання державного бюджету має організація його касового обслуговування. Касове виконання бюджету (зарахування грошових коштів на бюджетні рахунки та перерахування з них) може проводитися за двома системами: банківською і казначейською. За банківською системою рахунки бюджету відкриваються в установах банків, за казначейської створюється спеціальна структура – Державне казначейство, яке обслуговує рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує бюджетні видатки.

В Україні касове виконання державного бюджету здійснюється Державною казначейською службою, яка підпорядкована Міністерству фінансів України. Вона має єдиний казначейський рахунок у Національному банку України та його регіональних управліннях і через них здійснює усі операції розпорядників бюджетних коштів, забезпечує чіткий контроль за надходженням грошових коштів до бюджету та їх використанням.

Якщо в процесі виконання бюджету рівень бюджетного дефіциту перевищує встановлений або виникає істотне зниження надходжень від дохідних джерел, Верховна Рада України за пропозицією Кабінету Міністрів України приймає рішення про запровадження пропорційного скорочення (на 5, 10, 15 %) видатків бюджету, що затверджені, щомісячно за всіма статтями бюджету (крім статей, що потребують захисту) до кінця бюджетного року. Такий механізм називається секвестром бюджету.

Завершальною стадією бюджетного процесу є *складання і затвердження звіту про виконання Державного бюджету*. Бюджетний період для всіх бюджетів, з яких складається бюджетна система України, становить один календарний рік, який починається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня того ж року.

Річний звіт про виконання Закону України «Про Державний бюджет» подається Кабінетом Міністрів України Верховній Раді України, Президенту України та Рахунковій палаті України не пізніше 1 квітня року, наступного за звітним.

Рахункова палата України впродовж двох тижнів з дня офіційного подання Кабінетом Міністрів України річного звіту про виконання Закону України «Про Державний бюджет» готує та подає до Верховної Ради України висновки про виконання Закону України «Про Державний бюджет» з аналізом ефективності управління грошовими коштами державного бюджету, а також пропозиції щодо усунення порушень і недоліків, виявлених у звітному бюджетному періоді, та вдосконалення бюджетного процесу загалом.

Після висновків Рахункової палати України розгляд річного звіту про виконання Державного бюджету вноситься до порядку денного Верховної Ради України позачерговому порядку. Річний звіт про виконання Закону України «Про Державний бюджет» у Верховній Раді України представляє член Кабінету Міністрів України, відповідальний за розроблення та реалізацію державної бюджетної і фінансової політики. Із співдоповідями про виконання Закону України «Про Державний бюджет» виступають голова комітету ВРУ з питань бюджету та Голова Рахункової палати України.

За результатами розгляду Верховна Рада України приймає рішення щодо річного звіту про виконання Закону України «Про Державний бюджет». Публікацію у засобах масової інформації затвердженого звіту здійснює Міністерство фінансів України.

На всіх стадіях бюджетного процесу проводяться контроль за виконанням бюджетного законодавства, аудит та аналіз ефективності управління бюджетними коштами згідно із законодавством. Тривалість стадій бюджетного процесу різна в окремих державах, але зазвичай увесь бюджетний процес триває в середньому близько двох років.

5.6. Сутність, класифікація та методи фінансування бюджетного дефіциту

Формування і стан бюджету мають важливе значення для держави, кожного суб'єкта господарської діяльності і громадянина, а також для суспільства загалом. Під час збалансування бюджету через зіставлення його доходів і видатків встановлюються показники стану бюджету, до яких належать:

1. **Рівновага доходів і видатків бюджету** (баланс бюджету). Цей показник свідчить про збалансованість бюджету, тобто про достатність дохідних джерел для фінансування потреб держави у плановому році. Такий стан бюджету вважається оптимальним, а його досягнення є найголовнішим пріоритетом бюджетного планування.

2. **Бюджетний профіцит** (перевищення доходів бюджету над його видатками (з урахуванням різниці між поверненням кредитів до бюджету та наданням кредитів з бюджету)). Цей стан бюджету характеризує стабільну фінансову ситуацію, хоча і не є метою діяльності будь-якої держави. Профіцит бюджету може виявлятися в різних формах:

- бюджетних резервів, що сформувалися в результаті зміни економічної кон'юнктури на міжнародному рівні (наприклад, зміна цін на нафтопродукти) чи в межах держави за рахунок її економічного зростання. Проте на практиці бюджетні резерви зазвичай мають правові засади формування. Так, в Україні для фінансування непередбачених видатків, що не мають постійного характеру і не могли бути передбачені у процесі складання проекту державного бюджету, у його складі обов'язково виокремлюється резервний фонд, обсяг якого не може перевищувати 1 % обсягу видатків загального фонду державного бюджету. Порядок витрачання грошових коштів з резервного фонду

державного бюджету визначається Кабінетом Міністрів України;

- перевищення доходів над видатками, яке виникає у результаті надмірної дохідної бази окремих бюджетів порівняно з нормованими органами державної влади та управління вищого рівня бюджетними видатками. Таке перевищення в нашій державі має форму «бюджетного надлишку» і підлягає вилученню до бюджету вищого рівня;

- результатом антициклічної політики держави внаслідок збалансування бюджету в рамках не одного, а кількох років. В окремі роки встановленого періоду утворюються бюджетні профіцити, в інші – дефіцити, але обсяги бюджетних дефіцитів і профіцитів за таких обставин є збалансованими;

- перевищення доходів над видатками внаслідок застосування виваженої податкової політики, яка передбачає уповільнення податкового тиску і зменшення податкових ставок.

3. **Бюджетний дефіцит** (перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету)). Показник дефіциту бюджету свідчить про перевищення передбачених у бюджеті видатків над постійними доходами, до яких зараховують податки, збори й обов'язкові платежі, які відповідно до бюджетної класифікації відносяться до бюджетних доходів. Існування дефіциту бюджету вказує на те, що у плановому бюджетному році до бюджету внесені такі державні видатки, які не мають грошового забезпечення. Це явище є негативним, однак бюджетний дефіцит не свідчить про незбалансованість бюджету в цілому, адже під час складання і затвердження бюджету встановлюються необхідні джерела фінансування бюджетного дефіциту.

Показники дефіциту (як і профіциту) розраховуються під час складання бюджету, заносяться окремим рядком у закон про Державний бюджет України на плановий рік, тобто стосуються державного бюджету як основного фінансового плану. За результатами виконання державного бюджету такі показники обраховуються за спеціальною методикою і зазначаються у звітності про виконання бюджету.

Показник дефіциту державного бюджету, визначений Бюджетною декларацією, на кожен рік середньострокового періоду не може бути більшим, ніж 3 % від прогнозного номінального обсягу ВВП України на відповідний рік. Граничний обсяг дефіциту державного бюджету, встановлений Законом України «Про Державний бюджет України», не може перевищувати визначений Бюджетною декларацією показник дефіциту державного бюджету на відповідний бюджетний період.

Дефіцит державного бюджету виступає досить складним та неоднозначним явищем. Для держави це здебільшого небажане і доволі часто негативне явище. Дефіцит бюджету має негативний вплив на економіку, зокрема підсилює інфляційні процеси, стримує прискорення економічних перетворень в державі, а також має негативні наслідки у соціальній сфері. Водночас поміркований дефіцит бюджету, з точки зору представників кейнсіанської школи, є позитивним явищем, оскільки бюджетний дефіцит дає можливість підвищити сукупний попит через дефіцитне фінансування державних видатків. Модель

дефіцитного фінансування потреб держави є доволі звичайною практикою у державах із різними фінансовими можливостями. Розмір дефіциту бюджету у світі знаходиться у межах від 3 до 15 % від ВВП. Держави ЄС максимально можливим рівнем дефіциту бюджету вважають 6 % від ВВП, хоча вже за 3 % його рівня спостерігаються розгортання інфляційних процесів та скорочення інвестиційної активності.

Бюджетний дефіцит класифікується за такими ознаками:

1) *за формою прояву* і поділяється на:

- плановий дефіцит, який запланований і затверджений законом про державний бюджет;

- фактичний дефіцит, який показує реальне перевищення, офіційно зафіксоване наприкінці бюджетного періоду;

- прихований дефіцит як занижена величина фактичного дефіциту бюджету і державного боргу, що диктується певними політичними мотивами (наприклад, перед виборами з метою підвищення власного рейтингу), також він може бути результатом «жорсткого» курсу уряду на щорічно збалансований бюджет.

2) *за причинами виникнення* і буває:

- свідомим дефіцитом, коли виникає за умов достатності фінансових ресурсів у держави та доволі високого рівня доходів суб'єктів господарювання і громадян. Свідомий дефіцит характеризується політикою помірного оподаткування для зміцнення фінансової бази підприємницьких структур;

- вимушеним дефіцитом, що пов'язано з низьким рівнем виробленого ВВП і нездатністю системи оподаткування забезпечити бюджет держави достатніми доходами;

- циклічним дефіцитом, який є результатом циклічного уповільнення виробництва (скорочення національного доходу та обсягу виробництва) внаслідок кон'юнктурних коливань;

- структурним дефіцитом, що є наслідком свідомої активної політики держави і передбачає маніпулювання податками та видатками уряду для зміни реальної величини національного виробництва і зайнятості, контролю над зростанням цін та прискорення темпів зростання економіки і запобігання спаду обсягів виробництва в державі;

3) *за напрямами дефіцитного фінансування* і може мати:

- пасивний характер, за якого залучені для його покриття кошти спрямовуються на поточні потреби;

- активний характер, коли здійснюється фінансування бюджетних інвестицій, передусім капітальних вкладень, у високоефективні інвестиційні проекти.

4) *за характером впливу на економіку* і розрізняється:

- стійкий дефіцит, що існує впродовж тривалого терміну;

- тимчасовий дефіцит, що спричинений касовими розривами під час виконання бюджету чи подіями, які не можна передбачити і спрогнозувати. Касовий розрив може бути плановим, якщо терміни фінансування з бюджету встановлених видатків об'єктивно не збігаються з термінами надходження

коштів до дохідної частини, а також за умови запланованого дефіциту, та позаплановим – у результаті невиконання плану з надходження доходів чи у випадку перефінансування за окремими видами видатків бюджету.

Для покриття касових розривів у бюджетах утворюється спеціальний фонд у вигляді оборотного залишку бюджетних коштів, сума якого встановлюється під час затвердження бюджету, але не більше 2 % планових видатків загального фонду бюджету. Оборотний залишок бюджетних коштів на кінець бюджетного періоду має бути збережений у визначеному розмірі. Перевищення залишку коштів загального фонду бюджету над оборотним залишком бюджетних коштів на кінець бюджетного періоду становить вільний залишок бюджетних коштів, який використовується на фінансування витрат бюджету відповідно до закону про бюджет.

Існують глибинні та загальні причини дефіциту бюджету, які притаманні будь-якій державі, де видатки бюджету перевищують доходи, і конкретні, специфічні причини, що мають місце в окремій державі. Проблема дефіциту бюджету стосується не тільки обмеженості можливостей держави зібрати необхідні доходи, а й оптимізації державних витрат. Ключовими причинами бюджетного дефіциту в нашій державі є спад виробництва, зниження результативності функціонування галузей економіки та суб'єктів господарювання, невиважена соціально-економічна політика держави.

До основних причин виникнення бюджетного дефіциту належать:

- зниження приросту національного доходу в результаті економічної кризи і падіння виробництва;
- циклічні спади в економіці, особливо коли вони глибокі й довготривалі;
- зниження доходів економічних суб'єктів в умовах кризових явищ в економіці та скорочення надходжень до державного бюджету;
- невідповідні наявним фінансовим можливостям держави склад і структура витрат бюджету;
- неправильно окреслені вектори та непослідовність фінансово-економічної політики держави;
- недієвий механізм оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності;
- слабкий фінансовий контроль з боку державних структур за цільовим та ефективним використанням бюджетних коштів;
- зростання внутрішнього та зовнішнього державного боргу.

Вказані причини обумовлюють зменшення доходів бюджету і суттєве збільшення дефіциту, що, зі свого боку, призводить до зростання інфляції. Дефіцит бюджету вимагає постійного пошуку напрямів його подолання, себто збалансування доходів і витрат бюджету.

Основними способами фінансування бюджетного дефіциту є:

1. ***Кредитно-грошова емісія (монетизація),*** яка пов'язана з емісією додаткової маси грошей в обіг для фінансування дефіциту бюджету. Однак безконтрольний випуск грошей призводить до зростання інфляційних процесів, погіршує стан грошового обігу, спричиняє негативні наслідки в соціально-економічній сфері. Внаслідок монетизації дефіциту бюджету держава може отримати *сеньйораж* – дохід від друкування та карбування грошей. Сеньйораж

виникає за умови, що темпи зростання грошової маси перевищують темпи зростання реального ВВП, в результаті чого середній рівень цін підвищується і в державі починає наростати інфляція. У зв'язку з цим усі юридичні і фізичні особи платять своєрідний інфляційний податок, що з'являється після перерозподілу частини їх доходів на користь держави внаслідок зростання цін. Відтак випуск грошей є найпростішим і водночас фіктивним способом покриття дефіциту бюджету, оскільки призводить до інфляції, яка знецінює профінансовані видатки бюджету.

2. ***Боргове фінансування,*** яке пов'язане із проведенням державних запозичень завдяки випуску і розміщенню державних цінних паперів (облігацій, казначейських векселів тощо) на внутрішньому та зовнішньому ринках. За рахунок використання цього способу частина інвестицій вилучається із виробничого процесу, відбувається скорочення чистого експорту, зростає рівень ринкової відсоткової ставки і зменшуються споживчі видатки. Завдяки борговому фінансуванню можна знизити розмір дефіциту бюджету, але відразу ж автоматично починає зростати державний борг. Відповідно до світових стандартів, величина державного боргу не повинна перевищувати 60 % від обсягу ВВП. Така ж величина граничного обсягу державного боргу зафіксована і в Бюджетному кодексі України.

3. ***Зважена податкова політика,*** яка полягає у здійсненні комплексної реформи системи оподаткування, спрямованої на зниження податкових ставок і розширення бази оподаткування, на противагу політиці високих податків, що підриває можливості накопичення заощаджень та інвестицій. Так, відповідно до концепції американського економіста Артура Лаффера (рис. 5.3), підвищення податкової ставки t^* до певного рівня (до 50 %) сприяє зростанню доходів бюджету (T_{max}) до максимального рівня, а подальше збільшення ставок оподаткування (наприклад, t_3) призводить до падіння податкових надходжень до бюджету (T_1), адже зумовлює падіння ділової активності в державі: немає сенсу працювати, якщо забирають більшу частину зароблено.

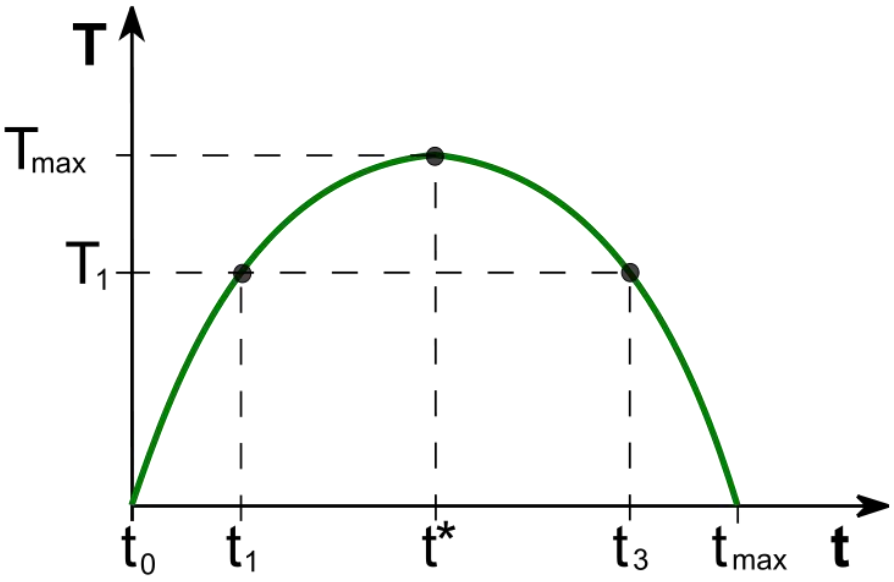

Рис. 5.3. **Крива Лаффера**

Згідно з дослідженнями Артура Лаффера, оподаткування у розмірі 75 % (t_3) дає таку саму величину надходжень до бюджету, як і оподаткування у розмірі 35 % (t_1), а тому недоцільно підвищувати податковий тиск на платників податків, оскільки це призводить лише до ухилення від оподаткування та тінізації економіки. У розвинених країнах рівень оподаткування понад 50 % дістав назву «заборонена зона оподаткування».

Таким чином, бюджетний дефіцит загалом має негативний вплив на економічні та соціальні процеси у державі і є свідченням неефективності політики уряду, фактором макрофінансової нестабільності та зростання ризику економічної діяльності держави. Зростання бюджетного дефіциту призводить до посилення інфляційних процесів в економіці, кризи державних фінансів, зниження результативності системи оподаткування, зростання диференціації в доходах. Водночас бюджетний дефіцит за відповідних умов може бути додатковим імпульсом економічного і соціального розвитку держави, якщо він спонукатиме до пошуку ефективних напрямів раціонального витрачання бюджетних коштів, посилення бюджетної дисципліни, зростання доходів бюджету у майбутньому.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте бюджет як економічну категорію.
2. У чому полягає необхідність створення та використання централізованого фонду державних фінансових ресурсів?
3. Охарактеризуйте бюджет за формою прояву і за матеріальним змістом.
4. Які фактори впливають на розмір бюджетного фонду?
5. Які функції виконує державний бюджет?
6. У чому полягає призначення бюджету?
7. Охарактеризуйте сутність поняття «доходи бюджету»?
8. Якими є методи і джерела формування доходів бюджету?
9. Яка існує класифікація доходів бюджету?
10. Які основні види податкових і неподаткових надходжень?
11. Як поділяються доходи бюджету від операцій з капіталом?
12. У чому сутність понять «видатки бюджету» та «витрати бюджету», в чому полягає відмінність між цими поняттями?
13. У чому полягає зміст функціональної класифікації видатків бюджету?
14. Якою є економічна класифікація видатків?
15. У чому полягає сенс відомчої та програмної класифікацій видатків?
16. Розкрийте сутність бюджетного фінансування та його основні форми.
17. Дайте визначення бюджетної системи України.
18. Якими є склад і структура бюджетної системи?
19. На яких принципах побудована бюджетна система України?
20. Що таке бюджетний процес, які його основні стадії?
21. Якими є зміст і процедура бюджетного планування?

22. У чому полягає процес виконання бюджету?

23. Як здійснюється касове виконання державного бюджету в Україні?

24. Що є завершальною стадією бюджетного процесу?

25. У чому сутність дефіциту бюджету, які причини його виникнення?

26. Що таке бюджетний профіцит, які причини його утворення?

27. Чому бюджетний дефіцит є складним і неоднозначним економічним явищем?

28. Які основні причини виникнення бюджетного дефіциту?

29. За якими ознаками класифікується бюджетний дефіцит?

30. Які є методи фінансування бюджетного дефіциту? Охарактеризуйте їх.

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Виділення юридичним особам у безоплатному порядку грошових коштів з бюджетних і позабюджетних фондів.

2. Дефіцит, який зумовлений касовими розривами під час виконання бюджету або подіями, які не можна передбачити.

3. Сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних між собою ланок, у яких функціонують бюджетні відносини.

4. Порядок складання і виконання бюджетів різних рівнів.

5. Дефіцит, що виникає за достатності фінансових ресурсів у державі та за досить високого рівня доходів юридичних і фізичних осіб.

6. Послідовність заходів і дій зі складання, розгляду та затвердження проекту бюджету, яка встановлена у Бюджетному кодексі.

7. Сукупність конкретних форм бюджетних відносин, методів мобілізації та витрачання бюджетних коштів.

8. Грошові відносини, які пов'язані з витрачанням централізованих і децентралізованих грошових коштів на різні потреби держави.

9. Перерозподіл фінансових ресурсів між бюджетами різних рівнів.

10. Сукупність грошових відносин у зв'язку з формуванням, розподілом і використанням централізованого фонду грошових коштів держави.

11. Грошові відносини, пов'язані з мобілізацією фінансових ресурсів, які є у розпорядженні державних структур.

12. Дохід, одержуваний державою від емісії грошей.

13. Перевищення видатків держави над її доходами.

14. Документ бюджетного планування, що встановлює основи бюджетної політики та показники державного бюджету на середньостроковий період і є базою для складання проекту бюджету держави й прогнозів місцевих бюджетів.

15. Організаційні принципи побудови бюджетної системи, її структура і взаємозв'язок бюджетів, об'єднаних у ній.

1.	*Бюджетна декларація*	*9.*	*Бюджетне фінансування*
2.	*Бюджетне регулювання*	*10.*	*Бюджетне планування*
3.	*Бюджетний механізм*	*11.*	*Бюджетний дефіцит*
4.	*Сеньйораж*	*12.*	*Бюджетна система*

5.	*Тимчасовий дефіцит*	*13.*	*Бюджетні видатки*
6.	*Бюджетний устрій*	*14.*	*Бюджетні доходи*
7.	*Бюджетний процес*	*15.*	*Свідомий дефіцит*
8.	*Бюджет*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Державний бюджет – найбільший грошовий фонд, який використовує уряд з метою фінансування своєї діяльності.

2. Плановий бюджетний дефіцит – це реальне перевищення видатків над доходами.

3. Держава, будучи власником засобів виробництва у державному секторі, проводить підприємницьку діяльність і відповідно є одним із суб'єктів вироблення та розподілу ВВП.

4. Обсяги фінансових ресурсів і отриманих доходів у суспільстві визначаються не потужністю та ефективністю фінансової системи, а станом бюджету.

5. Проект державного бюджету розробляє Кабінет Міністрів України.

6. Склад доходів бюджету, їх структура органічно пов'язані з обсягами ВВП і НД та визначаються фінансовою політикою держави.

7. Державні органи на всіх рівнях управління з метою виконання покладених на них функцій не повинні мати у своєму розпорядженні відповідних фінансових ресурсів.

8. При фінансуванні соціальних заходів важливо визначити правильне співвідношення між бюджетними видатками на соціальні потреби та на економічну діяльність.

9. Брак коштів у бюджеті може бути і за умови високого рівня доходів юридичних та фізичних осіб.

10. Якщо дефіцит бюджету відносно ВВП становить близько 10 %, то фінансовий стан держави є задовільним.

11. Боргове фінансування бюджетного дефіциту спонукає до збільшення інвестицій в економіку.

12. Податкові надходження до бюджету знижуються у період спаду виробництва та безробіття.

13. Бюджетні кредити, на відміну від банківських кредитів, видаються на менш пільгових умовах та за нижчими відсотковими ставками.

14. За рахунок боргового фінансування можна знизити розмір бюджетного дефіциту, але негайно починає автоматично зростати державний борг.

15. Бюджетний профіцит може виникнути внаслідок неправильного планування дохідної бази бюджету.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Державний бюджет – це:

а) грошові відносини, які виникають між державою та юридичними особами з приводу утворення централізованих фондів;

б) грошові фонди, які формуються під час розподілу, перерозподілу та використання ВВП за певний період;

в) система грошових відносин, що складаються у державі під час формування, розподілу, перерозподілу та використання централізованого фонду грошових коштів держави;

г) сукупність грошових відносин, що виникають під час формування, розподілу, перерозподілу та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів.

2. Державний бюджет України як фінансовий план держави затверджується:

а) Указом Президента і має силу закону;

б) постановою Кабінету Міністрів;

в) розпорядженням Міністерства фінансів;

г) Верховною Радою.

3. Під бюджетною системою розуміють сукупність:

а) бюджетів;

б) бюджетних установ;

в) бюджетних відносин;

г) доходів і видатків бюджетів.

4. Сукупність показників усіх бюджетів, що включаються до складу бюджетної системи, – це:

а) зведений бюджет;

б) бюджетний устрій;

в) бюджетна система;

г) бюджетний механізм.

5. Функціональна класифікація визначає склад видатків за:

а) розпорядниками коштів;

б) бюджетними програмами;

в) галузями економіки;

г) завданнями, з виконанням яких пов’язані видатки.

6. Залежно від методів мобілізації доходи бюджету поділяються на:

а) власні та регулюючі;

б) податкові та неподаткові;

в) доходи від юридичних осіб і населення;

г) доходи центрального (державного) бюджету і доходи місцевих бюджетів.

7. Згідно з Бюджетним кодексом України проект бюджету розробляє:

а) Кабінет Міністрів;

б) Міністерство економіки;

в) Міністерство фінансів;

г) Бюджетний комітет Верховної Ради.

8. Які стадії бюджетної діяльності охоплює бюджетний процес:

а) визначення обсягу та джерел формування доходів державного бюджету, складання проекту державного бюджету, розгляд і затвердження державного бюджету, його виконання, складання звіту про виконання державного бюджету;

б) складання та розгляд Бюджетної декларації, бюджетне планування, узгодження державного бюджету із загальною програмою фінансової

стабілізації, виконання державного бюджету, складання звіту про виконання державного бюджету і його затвердження;

в) складання та розгляд Бюджетної декларації, складання проекту державного бюджету, розгляд і затвердження державного бюджету, виконання державного бюджету, складання звіту про виконання державного бюджету і його затвердження;

г) складання та розгляд Бюджетної декларації, складання проекту державного бюджету, виконання державного бюджету, складання звіту про виконання державного бюджету і його затвердження?

9. Видами державного фінансування є:

а) дотації, субвенції, субсидії;

б) дотації, субвенції, податки;

в) позики, субвенції, субсидії;

г) дотації, сеньйораж, субсидії.

10. За матеріальним змістом бюджет – це:

а) документ (фінансовий план);

б) економічні процеси, які відбуваються у структурних сферах економіки;

в) відносини між органами державної влади, з одного боку, та юридичними й фізичними особами, з іншого, щодо розподілу і перерозподілу ВВП;

г) фонд фінансових ресурсів, який знаходиться в розпорядженні органів виконавчої влади певного рівня й використовується для виконання покладених на них завдань і функцій.

11. Головним матеріальним джерелом доходів бюджету є:

а) доходи нерезидентів;

б) доходи підприємств державної власності;

в) валовий внутрішній продукт;

г) доходи державних страхових компаній.

12. Прибуток, який отримує державна скарбниця або центральний банк від емісії грошей, – це:

а) спред;

б) сторно;

в) секвестр;

г) сеньйораж.

13. Державний бюджет стає дефіцитним, якщо:

а) зростають видатки бюджету;

б) видатки бюджету підлягають секвеструванню;

в) постійні доходи бюджету держави переважають над його видатками;

г) спостерігається зменшення податкових надходжень до бюджету за умови збільшення видатків держави.

14. Найпростішим і найпривабливішим методом фінансування бюджетного дефіциту є:

а) емісія грошей;

б) податкова політика;

в) державний кредит;

г) боргове фінансування.

15. В якому випадку відповідно до світової практики дефіцит розглядається як припустимий:

а) на рівні 6 % ВВП;

б) не більше 3 % ВВП;

в) не більше 10 % ВВП;

г) не більше 15 % ВВП?

16. Дефіцит, який пов'язаний з політикою помірного оподаткування для зміцнення фінансової бази суб'єктів господарської діяльності, є:

а) свідомим;

б) циклічним;

в) вимушеним;

г) структурним.

17. Які є методи покриття бюджетного дефіциту:

а) податки, дотації та емісія;

б) податки, державні позики та емісія;

в) капітальні інвестиції, субсидії та дотації;

г) державні позики, капітальні інвестиції та емісія?

18. Профіцит бюджету – це:

а) збільшення видатків держави;

б) збалансованість доходів і видатків бюджету;

в) перевищення доходів держави над її видатками;

г) перевищення видатків держави над її доходами.

19. Дефіцит державного бюджету виникає у разі, коли:

а) сума податкових надходжень скорочується;

б) сума витрат держави перевищує суму надходжень;

в) сума активів держави перевищує розміри її зобов'язань;

г) зобов'язання держави перевищують її активи.

20. За рахунок проведення державних запозичень:

а) зростає бюджетний дефіцит;

б) зменшується ринкова ставка відсотка;

в) збільшуються обсяги кредитних та інвестиційних операцій;

г) збільшуються фінансові ресурси держави та частково фінансується дефіцит державного бюджету.

РОЗДІЛ 6. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

6.1. Сутність, функції та принципи організації місцевих фінансів

Місцеві фінанси, як і фінанси в цілому, є формою грошових відносин, що пов'язані з розподілом і перерозподілом ВВП, під час яких відбувається утворення, розподіл і використання грошових коштів, призначених для потреб регіонів. Якщо причиною функціонування фінансів загалом є наявність товарно-грошових відносин та існування держави, то причиною появи місцевих фінансів є наявність територіальних громад, відокремлення функцій і завдань, які виконують їхні органи влади.

В історичному аспекті створення інституту самоврядування неподільно пов'язане з так званим Магдебурзьким правом – середньовічним міським правом, за яким міста частково звільнялися від центральної адміністрації (королівської) або влади феодалів (приватної) і формували органи місцевого самоврядування. Поняття «Магдебурзьке право» походить від привілеїв, які у 1188 р. одержало німецьке місто Магдебург від архієпископа. Під час німецької колонізації Магдебурзьке право поширилося на теренах східної Європи.

Процес формування місцевих органів самоврядування та їхніх фінансів у різних державах відбувався наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У XIX ст. у більшості держав світу, передусім у Західній Європі, активізуються процеси демократизації суспільного життя. У цей період вже доволі чітко визначається перелік завдань, які в законодавстві багатьох держав належать до місцевих: освіта, медична та ветеринарна допомога, утримання доріг і благоустрій населених пунктів, опіка над бідними й сиротами. Наукове тлумачення місцевих фінансів як сукупності теоретичних положень і відповідної суми знань і вмінь цілком сформувалося наприкінці XIX ст.

У сучасних правових державах світу місцеві органи влади належать до загальної системи державного управління, їх компетенція встановлюється центральною владою. Прослідковується також тенденція до зростання державних функцій, що передаються до компетенції місцевих органів влади. Нині у більшості держав світу до компетенції місцевого самоврядування належать охорона здоров'я, початкова й середня освіта, перепідготовка кадрів з метою працевлаштування, шляхи місцевого значення, благоустрій, житлово-комунальне господарство, житлове будівництво, міські електричні мережі, теплове господарство, водозабезпечення, економічна інфраструктура, догляд за бідними та сиротами, працевлаштування безробітних, організація землекористування, ветеринарна допомога, ритуальні послуги, збирання та утилізація сміття, екологічні проблеми тощо.

У 1985 р. було підписано Європейську Хартію про місцеве самоврядування, яка заклала загальноєвропейські принципи його організації. Від імені України Європейську Хартію про місцеве самоврядування було підписано 6 листопада 1996 р., а ратифіковано Верховною Радою України 15 липня 1997 р.

У даний час в Україні місцеві фінанси функціонують на певних правових засадах, закріплених у відповідних законодавчих документах, що регламентують діяльність органів місцевої влади. До найважливіших законодавчих актів передусім потрібно віднести Конституцію України, Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», щорічні закони про Державний бюджет України та ін. Зміни до Податкового і Бюджетного кодексів України, які були прийняті Верховною Радою України в грудні 2014 р., стали найвагомішим кроком на шляху до бюджетної децентралізації за роки незалежності України. Завдяки цим змінам було запроваджено нові підходи до встановлення взаємовідносин державного бюджету з місцевими бюджетами, що сприяє розширенню прав місцевих органів влади і надає їм значну бюджетну самостійність.

Функціонування місцевих фінансів пов'язане із забезпеченням необхідними фінансовими ресурсами місцевих рад та органів місцевого самоврядування, метою фінансової діяльності яких є задоволення суспільних інтересів і потреб, а також сприяння економічному та соціальному розвитку територій. Наявність завдань і функцій, що покладаються на місцеві органи самоврядування, є об'єктивною передумовою необхідності фінансів для цих органів влади.

За економічним змістом **місцеві фінанси** – це система грошових відносин з приводу формування, розподілу, перерозподілу і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення місцевими органами самоврядування покладених на них функцій і завдань як власних, так і делегованих. До *власних повноважень* належать завдання та функції, які повністю передано місцевим органам самоврядування в межах місцевих потреб і вони є їхньою невіддільною власною компетенцією, а до *делегованих* – завдання та функції, доручені місцевим органам влади центральною владою.

Зміст місцевих фінансів детальніше виявляється у функціях, які вони виконують. Традиційно виділяють три функції місцевих фінансів: розподільну, контрольну та стимулюючу.

Розподільна функція місцевих фінансів пов'язана з формуванням доходів і видатків місцевих бюджетів, утворенням цільових фондів органів місцевої влади, завдяки яким відбувається складний процес забезпечення їх фінансовими ресурсами, достатніми для виконання покладених на місцеве самоврядування завдань. Фінансові ресурси, які мобілізуються у місцевих бюджетах і цільових фондах, розподіляються і витрачаються на задоволення різноманітних місцевих інтересів і потреб. Водночас через механізм міжбюджетних відносин фінансові ресурси, зосереджені на загальнодержавному, обласному і районному рівні, перерозподіляються між окремими адміністративно-територіальними одиницями для здійснення фінансового вирівнювання.

Контрольна функція місцевих фінансів проявляється у діяльності органів місцевої влади у процесі складання проектів місцевих бюджетів, їх розгляді й затвердженні, а також виконанні і складанні звіту про виконання місцевих бюджетів. Сфера дії контрольної функції місцевих фінансів не обмежується місцевими бюджетами, а включає інші фонди грошових коштів і в цілому усі

фінансові ресурси та майно, що перебуває у розпорядженні місцевих органів самоврядування. Контрольна функція місцевих фінансів націлена на забезпечення визначених пропорцій розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів, їх цільове та економне використання.

Стимулююча функція місцевих фінансів реалізується через створення таких умов, за яких місцеві органи самоврядування стають безпосередньо зацікавленими у зростанні обсягів доходів бюджетів, додатковій мобілізації надходжень як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів, пошуку альтернативних джерел доходів, раціональному використанні грошових коштів, які надходять у їх розпорядження. Реальним втіленням стимулюючої функції є чинний порядок формування власних доходів місцевих бюджетів, зацікавлення у перевиконанні запланованих показників надходжень загальнодержавних податків і зборів, самостійність у витрачанні додатково залучених фінансових ресурсів тощо.

Організація місцевих фінансів ґрунтується на таких принципах:

- обов'язковий поділ функцій і повноважень між державною владою та місцевим самоврядуванням;
- чітке розмежування дохідних джерел, а також видатків між державним і місцевими бюджетами;
- надання певних власних доходів місцевому самоврядуванню;
- незалежність у формуванні та використанні фінансових ресурсів;
- державна фінансова допомога несамодостатнім територіальним громадам, здійснення фінансового вирівнювання;
- заохочення до зростання доходів як державного, так і місцевих бюджетів;
- раціональне та економне витрачання матеріальних і фінансових ресурсів;
- проведення регулярного контролю за використанням наявних фінансових ресурсів;
- гласність і відкритість в утворенні та використанні фондів фінансових ресурсів місцевого самоврядування;
- залучення широких верств мешканців громади до прийняття рішень щодо формування та витрачання фінансових ресурсів.

Відтак головне призначення місцевих фінансів полягає у забезпеченні фінансовими ресурсами діяльності органів місцевої влади, пов'язаної із виконанням ними своїх функцій і повноважень; найповнішому задоволенні потреб жителів територіальних громад та якісному наданні локальних суспільних послуг; пошуку додаткових джерел доходів та формуванні стимулюючого механізму щодо ефективного використання наявних матеріальних і фінансових ресурсів.

6.2. Місцеві фінансові інститути та їх характеристика

Зміст і призначення місцевих фінансів виявляються у складі місцевих фінансових інститутів, до яких входять: місцеві бюджети, місцеві податки і збори, цільові фонди органів місцевого самоврядування, комунальний кредит, місцеві позики, фінанси комунальних підприємств (рис. 6.1).

Рис. 6.1. **Склад місцевих фінансових інститутів**

Центральне місце у системі місцевих фінансів посідають **місцеві бюджети,** які включають надходження і витрати на здійснення повноважень органів влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Такі надходження і витрати складають єдиний баланс певного бюджету. У місцевих бюджетах впродовж останніх років концентрується близько третини бюджетних ресурсів держави; за їх рахунок здійснюється задоволення інтересів і потреб жителів відповідних територіальних формувань. У доходи місцевих бюджетів надходять грошові кошти з державного бюджету у формі дотацій і субвенцій, які використовуються для фінансування делегованих повноважень органів місцевої влади і проведення фінансового вирівнювання.

Частина доходів місцевих бюджетів обов'язково утворюється завдяки ***місцевим податкам і зборам***. До місцевих належать податки та збори, установлені згідно з переліком і в межах граничних розмірів ставок, встановлених Податковим кодексом України, рішеннями Верховної Ради Автономної Республіки Крим, сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень і є обов'язковими до сплати на території певних територіальних громад. У ст. 10 Податкового кодексу в редакції від 1 січня 2023 р. визначено, що до місцевих податків належать податок на майно та єдиний податок, а до місцевих зборів – збір за місця для паркування транспортних засобів і туристичний збір. Установлення місцевих податків і зборів, не передбачених Податковим кодексом, забороняється. Зарахування місцевих податків і зборів до відповідних місцевих бюджетів проводиться відповідно до Бюджетного кодексу України.

До місцевих фінансових інститутів належать також ***цільові фонди органів місцевого самоврядування,*** які є складовою спеціального фонду відповідного

місцевого бюджету. Умови та порядок формування та використання цільових фондів регламентуються положенням про ці фонди, що ухвалюється відповідною місцевою радою.

Згідно із ст. 24 Бюджетного кодексу України, у складі місцевого бюджету може створюватися резервний фонд, який утворюється для здійснення непередбачених видатків, що не мають постійного характеру і не могли бути передбачені у процесі складання проекту місцевого бюджету. Рішення щодо необхідності створення цього фонду приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідна місцева рада. Резервний фонд місцевого бюджету не може перевищувати 1 % обсягу видатків загального фонду місцевого бюджету. Рішення про виділення грошових коштів з резервного фонду місцевого бюджету приймаються відповідно Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, виконавчими органами місцевого самоврядування.

Практика функціонування цільових фондів органів місцевого самоврядування у нашій державі є доволі суперечливою. Так, у законодавчих актах, які ознаменували відродження місцевого самоврядування на початку 1990-х років, було передбачено право місцевих органів влади утворювати і використовувати позабюджетні фонди. Однак у подальшому відбувалося поступове згортання сфери їх функціонування за рахунок включення до відповідних місцевих бюджетів. Згідно із п. 9 ст. 13 Бюджетного кодексу України, створення позабюджетних фондів органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування та іншими бюджетними установами не допускається.

Наступним інститутом місцевих фінансів є ***комунальний кредит*** як сукупність грошових відносин, що виникають між органами місцевої влади, з одного боку, та фізичними і юридичними особами – з іншого, за яких місцеві органи влади виступають частіше у ролі позичальника, рідше – кредитора.

Чинне законодавство передбачає можливість створення місцевими радами комунальних банків та інших фінансово-кредитних установ, однак в Україні й досі немає жодної вказаної установи, утвореної за участю місцевих органів влади. Водночас органи місцевого самоврядування можуть виступати гарантами кредитів підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, а також зобов'язань інших підприємств, установ та організацій у випадках, передбачених законом «Про місцеве самоврядування в Україні», проводити розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів на депозитах з дотриманням вимог, визначених Бюджетним кодексом та іншими законами України.

Найпоширенішою формою комунального кредиту є *місцеві запозичення,* до яких належать операції, що пов'язані з одержанням грошових коштів на умовах повернення, платності та строковості, внаслідок яких виникають зобов'язання перед бюджетом та здійснюються операції, пов'язані з поверненням цих коштів до бюджету.

Відповідно до чинного законодавства місцеві запозичення виникають у таких випадках:

- запозичення (позики) з бюджетів вищого рівня. Бюджетним кодексом України передбачено, що запозичення з державного бюджету виділяються місцевим бюджетам для покриття тимчасових касових розривів, що виникають за загальним фондом та бюджетом розвитку місцевих бюджетів, у фінансових установах на термін до трьох місяців у межах поточного бюджетного періоду. Умови та порядок одержання та погашення таких позик встановлюються Міністерством фінансів України;

- запозичення в комерційних банках. Виконавчі органи місцевого самоврядування можуть отримувати короткострокові (на строк до трьох місяців) позики у фінансово-кредитних установах з погашенням у межах поточного бюджетного періоду;

- бюджетні гарантії під запозичення комерційних структур, зокрема на потреби бюджетної сфери (будівництво шкіл, дитячих садків, лікарень тощо). Ця форма виникнення зобов'язань передбачає надання органами місцевого самоврядування гарантій під позики комерційних банків. У разі несвоєчасного погашення позик бюджетна гарантія вступає в силу;

- випуск муніципальних позик. Органи місцевого самоврядування можуть здійснювати емісію цільових муніципальних позик під конкретні заходи, в яких зацікавлена територіальна громада. Облігації місцевої позики реєструються Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку, але держава не несе відповідальності за зобов'язаннями за муніципальними позиками до місцевих бюджетів. Видатки з обслуговування боргу здійснюються за рахунок коштів загального фонду місцевого бюджету.

У розвинених країнах випуск муніципальних позик досить поширений, а облігації органів місцевого самоврядування користуються попитом і довірою у громадян, держава всебічно сприяє проведенню місцевих запозичень для покращення місцевої інфраструктури. У європейських державах за допомогою таких позик утворюють 10-15 % доходів бюджетів органів місцевої влади. В Україні випуск муніципальних позик не набув поширення, що пояснюється певними обставинами: недосконалістю і суперечливістю законодавчої бази; нестабільністю умов господарювання, недостатнім розвитком вітчизняного фондового ринку і, зокрема, відсутністю необхідної інфраструктури; негативним попереднім досвідом у практиці випуску місцевих позик і небажанням органів місцевої влади брати на себе відповідальність за розміщення і погашення позик.

Основна частка фінансів органів місцевого самоврядування припадає на фінансові ресурси підприємств, які є власністю цих органів. У нашій державі місцеві органи влади отримали право мати свою власність, яка називається ***комунальною.*** Суб'єктами права комунальної власності в Україні були визнані всі місцеві ради відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Існує декілька видів комунальної власності: комунальна власність областей, міст, районів, районів у містах, сіл і селищ, спільна комунальна власність територіальних громад. Рухоме і нерухоме майно, природні ресурси, земля та кошти комунальних форм власності стали власністю територіальної громади. Комунальне майно не належить до державного майна і є самостійною формою

власності.

Суб'єкти господарювання комунальної форми власності здійснюють діяльність більш як за 20 напрямами, серед яких житлове господарство, транспорт (автобусні парки, трамвайні та тролейбусні депо, метрополітени), комунальна енергетика (електричні, газові і теплові мережі), комунальне обслуговування, міські шляхи та ін. Підприємства і заклади соціально-культурної сфери комунальної форми власності організаційно можна поділити на три групи: ті, які повністю знаходяться на бюджетному фінансуванні; підприємства, які частково фінансуються завдяки місцевим бюджетам, і підприємства, які функціонують на основі самоокупності.

Матеріальною основою місцевих фінансових інститутів є централізовані і децентралізовані фінансові ресурси, що утворюються у фондовій і нефондовій формах. Головними фінансовими фондами органів місцевого самоврядування є місцеві бюджети, резервні та цільові фонди, фонди грошових коштів комунальних підприємств. У нефондовій формі, як правило, перебувають фінансові ресурси, що мобілізуються місцевими органами самоврядування у вигляді кредитів банків, від розміщення муніципальних позик тощо.

6.3. Місцеві бюджети як фінансова основа органів місцевого самоврядування

Головною ланкою у системі місцевих фінансів є місцеві бюджети, у яких сконцентровано понад 80 % від усіх фінансових ресурсів, що знаходяться у розпорядженні органів місцевої влади. **Місцеві бюджети** – це фонди фінансових ресурсів, що акумулюються і використовуються на певній території. Вони є фінансовою основою місцевих органів влади та управління, бо забезпечують потреби регіонів у фінансових ресурсах і доходах, їх внутрішньо-територіальний перерозподіл.

Економічну сутність місцевих бюджетів варто розглядати з двох боків:

- як організаційну форму формування доходів і здійснення витрат органами місцевого самоврядування. З цього випливає, що місцеві бюджети – це балансові розрахунки доходів і витрат, які акумулюються і використовуються на відповідній території;

- як систему фінансових відносин, що складається між місцевим та державним бюджетами; між органами місцевого самоврядування різних рівнів з перерозподілу фінансових ресурсів; між органами місцевої влади і підприємницькими структурами, що працюють на даній території; між місцевою владою і мешканцями даної території, що складаються у процесі формування і використання грошових коштів місцевих бюджетів.

З 2014 року в Україні було розпочато процес фінансової децентралізації з прийняттям Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, Законів України «Про співробітництво територіальних громад», «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та змін до Бюджетного і Податкового кодексів.

У результаті проведення реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні було досягнуто повної бюджетної самостійності та фінансової незалежності місцевих бюджетів. Відтак, усі місцеві бюджети в Україні є самостійними, що забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел бюджетних доходів, правом органів місцевого влади визначати напрями витрачання бюджетних коштів відповідно до законодавства України, правом відповідних місцевих рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети. Бюджети об'єднаних територіальних громад отримали можливість встановлювати прямі міжбюджетні взаємовідносини з державним бюджетом.

У червні 2020 р. в нашій державі була утворена система нового адміністративно-територіального устрою районного рівня та рівня територіальних громад. У результаті цього в Україні було істотно зменшено кількість місцевих бюджетів. Так, якщо за станом на 21.08.2019 р. їх кількість становила 9139 одиниць, то за станом на 01.02.2021 р. – лише 1597 одиниць, з них: 24 обласних бюджетів та 1 бюджет міста Києва; 119 районних бюджетів; 15 бюджетів районів у містах; 1438 бюджетів територіальних громад.

Відповідно до існуючого адміністративно-територіального устрою України, до складу місцевих бюджетів входять бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. До складу останніх входять бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад. Склад місцевих бюджетів України подано на рис. 6.2.

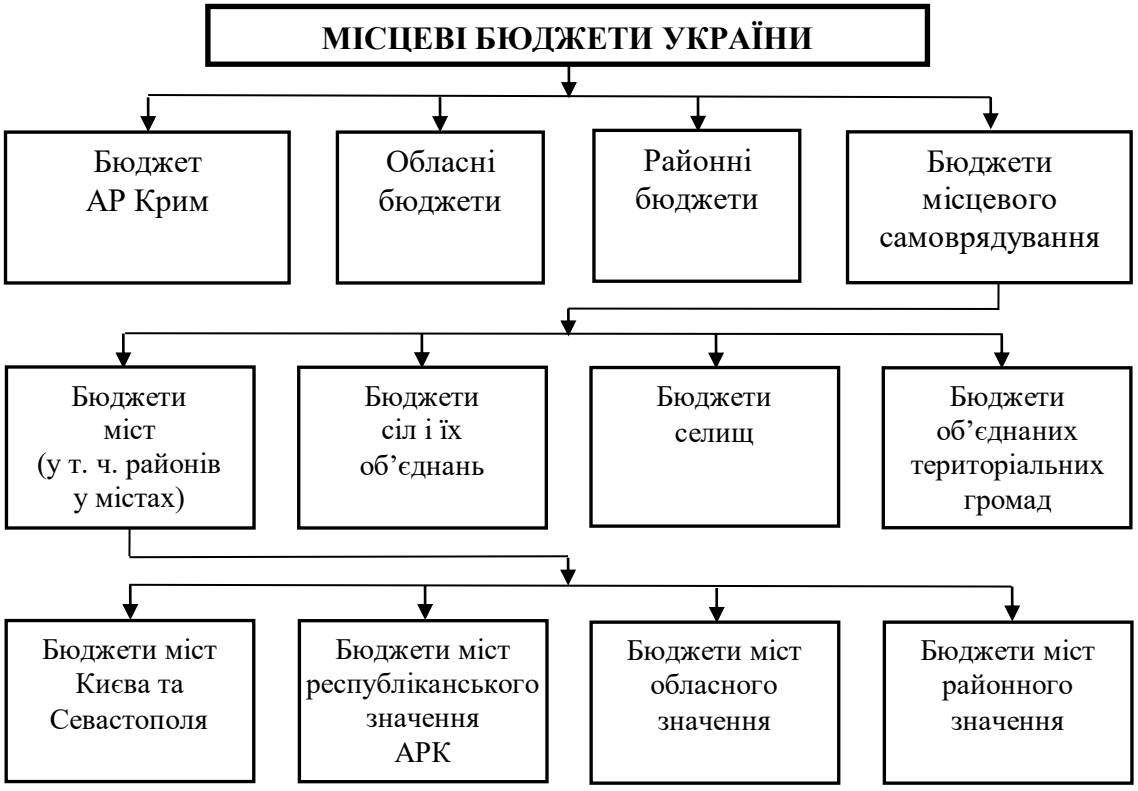

Рис. 6.2. **Склад місцевих бюджетів України**

Доходи місцевих бюджетів являють собою систему грошових відносин, щодо формування, розподілу та використання фінансових ресурсів місцевого рівня і використовується місцевими органами самоврядування для забезпечення поточних і перспективних завдань розвитку територій.

Дохідна частина місцевих бюджетів формується завдяки власним і закріпленим доходам, а також міжбюджетним трансфертам. Перелік власних і закріплених доходів зафіксований у Бюджетному кодексі України на тривалу перспективу, що забезпечує належні умови для розвитку адміністративно-територіальних одиниць і проведення перспективного планування. Надходження власних доходів не враховуються у процесі обрахунку обсягів міжбюджетних трансфертів місцевим бюджетам, що заохочує органи місцевого самоврядування нарощувати дохідну базу. Закріплені доходи місцевих бюджетів складають основу для обчислення податкової спроможності території, їх обсяги впливають на розміри бюджетних трансфертів, які виділяються місцевим бюджетам з державного бюджету.

Власні доходи – це доходи, що формуються місцевою владою самостійно на підставі власних рішень і завдяки джерелам, визначеним місцевим органом самоврядування. Власні доходи складаються із місцевих податків і зборів, доходів від майна, що належить місцевій владі, та від господарської діяльності комунальних підприємств, інші доходи, передбачені чинним законодавством.

Зарубіжна практика показує, що місцеві податки і збори, як правило, становлять доволі високу частку у загальній сумі грошових надходжень органів місцевої влади (у таких європейських країнах, як Норвегія, Фінляндія, Швеція, Данія, Швейцарія, Іспанія – більш як 40 %). Варто зазначити, що роль місцевих податків і зборів у формуванні доходів місцевих бюджетів України в результаті децентралізації значно зросла. Досить розгалуженою є система місцевих податків і зборів у деяких європейських державах. Так, у Бельгії запроваджено 100 місцевих податків і зборів, в Італії – 70, у Франції – понад 50. Проте в окремих країнах застосовується лише кілька місцевих податків, але ці країни є винятком. З прийняттям Податкового кодексу до таких держав можна віднести й Україну, де запроваджено стягнення 2 місцевих податків і 2 місцевих зборів.

Закріплені доходи – це доходи, які повністю або частково (у %) зараховуються у певні види бюджетів безстроково чи на довгостроковій основі і для їх запровадження не потрібне рішення органів влади вищого рівня. До закріплених доходів належать загальнодержавні податки, збори або доходи, що традиційно формують дохідну частину місцевих бюджетів (податок на доходи фізичних осіб, державне мито, плата за ліцензії і торгові патенти тощо). Найбільша частка у загальній сумі закріплених доходів припадає на податок на доходи фізичних осіб, надходження якого розподіляються між місцевими бюджетами окремих видів. Закріплені доходи місцевих бюджетів є базою для встановлення податкової спроможності території. Їх обсяги впливають на величину бюджетних трансфертів, які виділяються місцевим бюджетам з державного бюджету.

Доходи місцевих бюджетів формуються також за рахунок ***міжбюджетних трансфертів,*** які надходять з державного бюджету у вигляді

дотацій і субвенцій. Вони призначені для фінансування делегованих повноважень органів місцевої влади і здійснення фінансового вирівнювання. Поряд з цим надання міжбюджетних трансфертів зумовлене недостатністю власних і закріплених доходів для покриття витрат органів місцевої влади. Наразі у бюджетній практиці застосовуються такі види міжбюджетних трансфертів: базова дотація, субвенції, реверсна дотація, додаткова дотація. Розподіл додаткових дотацій між місцевими бюджетами проводиться на підставі критеріїв, визначених Кабінетом Міністрів України.

Доходи місцевих бюджетів за способом зарахування поділяються на доходи загального фонду та доходи спеціального фонду місцевих бюджетів. Доходи загального фонду місцевих бюджетів включають надходження, визначені ст. 64, 64^1 і 66 Бюджетного кодексу України, та трансферти з інших бюджетів (крім субвенцій, визначених ст. 69^1 та частиною першою ст. 71 Бюджетного кодексу України). До доходів спеціального фонду місцевих бюджетів належать надходження, визначені статтею 69^1 Бюджетного кодексу України.

Головним елементом місцевих фінансів є видатки, оскільки вони відображають функції та завдання, що покладаються на органи місцевого самоврядування. Склад, структура і динаміка видатків характеризує державні, регіональні та місцеві пріоритети економічного та соціального розвитку держави.

Серед усіх видатків місцевих бюджетів розрізняють поточні видатки і видатки розвитку. ***Поточні видатки*** – це видатки місцевих бюджетів на фінансування підприємств, установ, організацій та державних органів, що діє на початок бюджетного року, а також фінансування заходів із соціального захисту громадян тощо. ***Видатки розвитку*** – це видатки місцевих бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності. До таких видатків належать: капітальні вкладення; погашення основної суми боргу; внески органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевої влади у статутні капітали суб'єктів підприємницької діяльності тощо.

В нашій державі розмежування видів видатків між місцевими бюджетами проводиться на підставі принципу субсидіарності із урахуванням критеріїв повноти надання тієї або іншої послуги та наближення її до безпосереднього споживача. Відповідно до ст. 86 Бюджетного кодексу України за цими критеріями види видатків поділяються на такі групи:

- видатки на функціонування бюджетних установ і заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання публічних послуг, гарантованих державою, і які розташовані найближче до споживачів. Видатки цієї групи фінансуються з бюджетів місцевого самоврядування;

- видатки на функціонування бюджетних установ та заходів, які забезпечують надання основних публічних послуг, гарантованих законодавством для всіх громадян України. Видатки цієї групи фінансуються з бюджетів місцевого самоврядування, а також районних бюджетів;

- видатки на функціонування бюджетних установ і заходів, які забезпечують гарантовані державою публічні послуги для окремих категорій громадян, чи фінансування програм, потреба в яких існує в усіх регіонах

України. Фінансуються ці видатки з бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів.

З бюджетів міст Києва і Севастополя фінансуються видатки усіх трьох груп.

Отже, специфіка функціонування та особлива роль місцевих бюджетів проявляється саме у складі та структурі їхньої видаткової частини. Видатки місцевих бюджетів дають змогу розкрити функції органів місцевого самоврядування, які вирішують завдання місцевого значення – забезпечують населення публічними послугами, сприяють всебічному і гармонійному розвитку територій.

6.4. Міжбюджетні відносини та їх регулювання

У процесі виконання певних функцій та надання публічних послуг органи державної та місцевої влади взаємодіють і співпрацюють між собою. При цьому виникають внутрішні фінансові відносини між усіма рівнями влади, які визначені як суб'єкти міжбюджетних відносин. Міжбюджетні відносини є важливим інструментом удосконалення фінансових відносин між органами державної та місцевої влади, дієвим чинником економічного, політичного та соціального розвитку регіонів держави.

Міжбюджетні відносини – це відносини між органами державної влади та місцевого самоврядування з приводу забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, які потрібні для виконання функцій та завдань, передбачених чинним законодавством.

Об'єктом міжбюджетних відносин є фінансові ресурси, які розподіляються між бюджетами різних рівнів для усунення диспропорцій у соціальному і економічному розвитку територій. Суб'єктами міжбюджетних відносин є органи державної влади і місцевого самоврядування, кожен з яких має власні функції, завдання та фінансову автономію.

Основою для існування міжбюджетних відносин є встановлені законодавством держави:

- розмежування повноважень між центральними органами виконавчої влади та органами місцевої влади;
- виконання органами місцевої влади як власних, так і делегованих державою повноважень;
- фінансування витрат на виконання наданих повноважень органам місцевого самоврядування;
- перерозподіл бюджетних коштів за рахунок розмежування доходів і видатків між окремими ланками бюджетної системи;
- забезпечення виконання делегованих повноважень органами місцевої влади у повному обсязі завдяки процедурам бюджетного вирівнювання при недостатності власних фінансових ресурсів у регіонах;
- використання різних форм взаємовідносин, що виникають у ході виконання бюджетів (взаємні розрахунки, бюджетні позики тощо).

До 2015 р. в нашій державі функціонувала система міжбюджетних

відносин, яка базувалася на централізованій моделі бюджетного федералізму. Централізація фіскальних функцій держави обмежувала органи місцевого самоврядування у вирішенні основних завдань щодо управління бюджетним процесом на місцевому рівні. Це проявлялося в їхній залежності від державного бюджету внаслідок збереження пріоритетності нормативного методу розподілу коштів бюджету і значної частки трансфертів у доходах місцевих бюджетів, що мало негативний вплив на розвиток міжбюджетних відносин у нашій державі.

З 2015 р., внаслідок змін у бюджетному та податковому законодавстві, в нашій державі була успішно проведена реформа місцевого самоврядування, вагомою складовою якої стала децентралізація системи міжбюджетних відносин. Реалізація реформи міжбюджетних відносин дала змогу отримати такі результати:

- забезпечено формування сучасних підходів до управління бюджетними ресурсами;
- зріс рівень фінансового забезпечення місцевих бюджетів – їх дохідна спроможність збільшилася більше ніж у два рази;
- створено належні умови для мотивацій органів місцевої влади до зміцнення дохідної бази місцевих бюджетів;
- надано право органам місцевого самоврядування самостійно визначати ставки місцевих податків і зборів в граничних межах, встановлених чинним законодавством, та надавати пільги з їх сплати;
- змінено механізм балансування видаткових повноважень на горизонтальне вирівнювання податкоспроможності місцевих бюджетів, що дає змогу залишати більшу частину грошових коштів на місцевому рівні;
- створено умови для надання якісних суспільних послуг споживачам через розширення видаткових повноважень органів місцевої влади;
- підвищено інвестиційний потенціал місцевих бюджетів;
- розширено перелік місцевих бюджетів, що мають прямі взаємовідносини з державним бюджетом, зокрема це відноситься до бюджетів об'єднаних територіальних громад.

Наразі система міжбюджетних відноси в Україні містить такі форми:

1) міжбюджетні трансферти – грошові кошти, які безоплатно і безповоротно виділяються з державного до місцевих бюджетів та у зворотному напрямі, а також між місцевими бюджетами;

- бюджетні позики (короткострокові запозичення для покриття тимчасових касових розривів через порушення ритмічності виконання дохідної частини місцевого бюджету та обов'язковості здійснення витрат з місцевого бюджету у визначені строки);
- запозичення до державного бюджету для покриття витрат фінансування інвестиційних проектів завдяки фінансовим ресурсам іноземних держав, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій.

Міжбюджетні відносини виникають як по вертикалі, так і по горизонталі зв'язків між різними ланками бюджетної системи. *Вертикальні міжбюджетні відносини* являють собою міжбюджетні відносини між органами державної влади та органами місцевої влади, а також між органами місцевої влади різних

рівнів. Горизонтальні міжбюджетні відносини являють собою міжбюджетні відносини між органами місцевої влади одного рівня. В нашій державі використовуються тільки вертикальні міжбюджетні відносини. Перерозподіл фінансових ресурсів по горизонталі між місцевими бюджетами здійснюється тільки через посередництво відповідного бюджету вищого рівня.

З метою ліквідації розбіжностей у рівнях розвитку певних територій на підставі економічно обґрунтованого забезпечення місцевих органів самоврядування відповідними обсягами фінансових ресурсів у межах прийнятого фінансового плану здійснюється *регулювання міжбюджетних відносин* – щорічний плановий перерозподіл загальнодержавних централізованих фінансових ресурсів між ланками бюджетної системи.

Мета регулювання міжбюджетних відносин полягає у забезпеченні відповідності між повноваженнями на фінансування видатків, законодавчо закріплених за окремими бюджетами, і бюджетними ресурсами, які мають забезпечувати здійснення цих повноважень. Регулювання міжбюджетних відносин проводиться кожним представницьким органом щодо бюджетів нижчого рівня.

Основними завданнями регулювання міжбюджетних відносин є:

- досягнення збалансованості між доходами і видатками бюджетів усіх рівнів;
- дотримання обґрунтованого розподілу дохідних джерел і видаткових повноважень між рівнями бюджетів;
- створення зацікавленості місцевих органів влади у зростанні і розвитку податкового потенціалу;
- взаємоув'язка обсягів отриманої фінансової допомоги у вигляді міжбюджетних трансфертів з конкретними заходами щодо акумулювання доходів;
- стимулювання ефективного і раціонального вирівнювання дохідного потенціалу територіальних одиниць.

Важливою складовою бюджетного регулювання є розмежування доходів і видатків між бюджетами різних рівнів. Але, таке розмежування, проведене на єдиних засадах для бюджетів певного рівня, не дає можливості збалансувати абсолютно всі бюджети. Причиною цього є значні відмінності у формуванні доходів та у складі й обсягах видатків бюджетів територіальних одиниць, які мають об'єктивний характер і спричинені різними природно-кліматичними умовами; економічним розвитком територій та їх спеціалізацією; екологічним станом територій; адміністративно-територіальною специфікою, зокрема розташуванням адміністративних центрів і населених пунктів; демографічними особливостями (кількість населення, його віковий склад, кількість споживачів соціальних послуг, рівень освіти тощо); станом соціальної, побутової, транспортної, фінансової інфраструктури та їх розвитком.

Вплив цих та інших чинників визначає:

1) різну вартість послуг, які надають органи місцевого самоврядування в межах адміністративно-територіальних одиниць;

2) різний податковий потенціал, який прямо впливає на формування

дохідної бази місцевих бюджетів;

3) неоднакову потребу в коштах, що спрямовуються для допомоги окремим соціально незахищеним верствам населення, на утримання об'єктів соціально-культурної сфери та соціальної інфраструктури тощо.

Розмежування та закріплення джерел акумулювання доходів державного та місцевих бюджетів насамперед стосується закріплення податків і зборів за відповідними місцевими бюджетами, а також поділ всіх видів видатків між бюджетами різних рівнів на підставі принципу субсидіарності з урахуванням критеріїв повноти надання гарантованих послуг та наближення їх до безпосереднього споживача. Воно базується на розмежуванні функцій держави між різними рівнями влади: з державного бюджету фінансуються видатки загальнодержавного призначення, з відповідних місцевих бюджетів – видатки регіонального характеру. Водночас можуть застосовуватися такі критерії: розподіл за територіальною ознакою та розподіл залежно від відомчого підпорядкування.

Розмежування бюджетних доходів може здійснюватися за двома методами. Перший метод полягає у закріпленні доходів за кожним місцевим бюджетом у повній сумі або за твердо встановленими нормативами в умовах автономності кожного місцевого бюджету. Другий – це встановлення системи бюджетного регулювання в умовах єдності бюджету, тобто у здійсненні відрахувань до бюджетів нижчих рівнів з урахуванням їхніх потреб. У такому разі всі доходи місцевих бюджетів поділяються на власні доходи та закріплені доходи. Саме такий метод застосовується в Україні.

Система міжбюджетного розмежування доходів доповнюється їх бюджетним регулюванням. У бюджетній практиці України використовуються такі методи бюджетного регулювання:

1) метод відсоткових відрахувань від загальнодержавних податків і зборів, які надходять до місцевого бюджету. Такий підхід дозволяє зацікавити місцеві фінансові органи у якомога повнішій мобілізації не лише власних дохідних джерел, але і загальнодержавних податків і зборів, оскільки певну частку можна отримати тільки за умови їх повного надходження. Водночас місцеві фінансові органи несуть відповідальність за своєчасне і повне надходження загальнодержавних податків і зборів;

2) метод прямого фінансування у вигляді міжбюджетних трансфертів. Надання фінансової допомоги бюджетам місцевого самоврядування може проводитися за рахунок поточних офіційних трансфертів – грошової допомоги (дотації), що отримують такі бюджети за наявності дефіциту дохідних джерел, або капітальних офіційних трансфертів (субвенцій), які передбачають цільове використання отриманих коштів.

Важливу роль у регулюванні міжбюджетних відносин відіграють міжбюджетні трансферти завдяки яким безоплатно і безповоротно передаються грошові кошти з одного бюджету до іншого.

У ст. 96 Бюджетного кодексу України визначено такі види міжбюджетних трансфертів:

1. Базова дотація – трансферт, що надається з державного бюджету

місцевим бюджетам для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій.

2. Субвенції – міжбюджетні трансферти для використання на певну мету в порядку, визначеному органом, який прийняв рішення про надання субвенції. Бюджетна субвенція надається вищестоячим бюджетом нижчестоячому на певну ціль для здійснення програм і заходів, пов'язаних із вирівнюванням соціального розвитку територій і спрямованих на підтримку гарантованого законодавством мінімуму соціальної забезпеченості населення регіонів, де такий мінімум не забезпечується власними бюджетними доходами з незалежних причин економічного характеру і на основі пайової участі у фінансуванні.

З державного бюджету, як зазначено у ст. 97 Бюджетного кодексу України, можуть надаватися такі види субвенцій: субвенції на здійснення державних програм соціального захисту; субвенції на виконання інвестиційних проектів; освітня субвенція; субвенція на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами; субвенція на фінансування заходів соціально-економічної компенсації ризику населення, яке проживає на території зони спостереження; субвенція на фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту і утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах; інші субвенції.

3. Реверсна дотація – кошти, що передаються до державного бюджету з місцевих бюджетів для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій.

4. Додаткові дотації.

Міжбюджетні трансферти можуть не тільки надаватися з державного бюджету, а й також можуть розподілятися між місцевими бюджетами. Зокрема, місцеві ради можуть передбачати у відповідних бюджетах такі види міжбюджетних трансфертів: субвенції на утримання об'єктів спільного користування чи ліквідацію негативних наслідків діяльності об'єктів спільного користування; субвенції на виконання інвестиційних проектів, у тому числі на будівництво або реконструкцію об'єктів спільного користування; дотації й інші субвенції. Умови надання субвенцій між місцевими бюджетами визначаються відповідним договором сторін, якщо інше не встановлено Бюджетним кодексом України.

Згідно із ст. 108 Бюджетного кодексу України, міжбюджетні трансферти з державного бюджету місцевим бюджетам перераховуються з рахунків державного бюджету органами Казначейства України бюджету Автономної Республіки Крим, обласним бюджетам, бюджетам міст Києва і Севастополя, іншим бюджетам місцевого самоврядування, для яких у державному бюджеті визначаються міжбюджетні трансферти. Порядок перерахування міжбюджетних трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам, реверсної дотації, а також порядок перерахування міжбюджетних трансфертів між місцевими бюджетами визначаються Кабінетом Міністрів України і мають забезпечувати своєчасність, рівномірність, гарантованість та повноту перерахування трансфертів. Відповідно до розпису Державного бюджету України органами

Казначейства України здійснюється перерахування базової дотації та реверсної дотації щодекадно, освітньої субвенції – двічі на місяць, а субвенції на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами – один раз на місяць.

Критерієм встановлення дотаційності місцевого бюджету є індекс його податкоспроможності – це коефіцієнт, що визначає рівень податкоспроможності обласного або районного бюджету, зведеного бюджету міста обласного значення або бюджету об'єднаної територіальної громади порівняно з аналогічним середнім показником по всій групі відповідних бюджетів по Україні у розрахунку на одну людину. Для обласних бюджетів індекси податкоспроможності обчислюються окремо за надходженнями податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб, а для бюджетів міст обласного значення, об'єднаних територіальних громад, районних бюджетів такі індекси обчислюються лише за надходженнями податку на доходи фізичних осіб.

Індекси податкоспроможності місцевих бюджетів, відповідно до ст. 100 Бюджетного кодексу України, не можуть змінюватися і переглядатися частіше, ніж один раз на рік, крім випадків: виділення нових або зміни статусу вже існуючих адміністративно-територіальних одиниць; зміни податкового законодавства. Зміна обсягу надходжень податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб за відповідний бюджетний період, у тому числі у випадку зміни місцезнаходження суб'єкта господарської діяльності та його реєстрації як платника податків за новим місцезнаходженням, повинна бути підтверджена органами стягнення.

Базуючись на даних минулого року, Міністерство фінансів України визначає індекс податкоспроможності. Спершу розраховують середній розмір доходів усіх територіальних громадах України. Згодом проводять підрахунки по кожному регіону.

Якщо значення індексу податкоспроможності:

- нижче 0,9 середнього показника по Україні – надається базова дотація певному місцевому бюджету у розмірі 80 % суми, достатньої для досягнення показника 0,9, для збільшення рівня їх забезпеченості. Такий принцип надання базової дотації відповідає принципам європейської системи розподілу міжбюджетних трансфертів, за якої вирівнювання за доходами здійснюється з деякою корективою від загальної потреби, а це сприяє зацікавленості місцевих органів самоврядування щодо наповнюваності певного місцевого бюджету;

- в межах 0,9-1,1 – вирівнювання не проводиться;

- більше 1,1 – з місцевих бюджетів із високим рівнем надходжень на одного мешканця передбачена реверсна дотація з відповідного місцевого бюджету до державного бюджету в обсязі 50 % суми, що перевищує значення індексу 1,1.

Вказаний метод горизонтального вирівнювання податкоспроможності місцевих бюджетів спонукає місцеві органи самоврядування мобілізувати додаткові надходження та розширювати наявну базу оподаткування.

Система міжбюджетних відносин дає змогу збільшити фінансові

можливості регіонів і територій з недостатніми бюджетними коштами завдяки перерозподілу грошових коштів з інших більш фінансово забезпечених регіонів і територій, що дозволяє досягти відносної рівності в одержанні громадянами різних регіонів і територій суспільних послуг з боку держави.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність, необхідність і призначення місцевих фінансів?
2. Якими є функції місцевих фінансів?
3. Якими є принципи організації місцевих фінансів?
4. Який склад і призначення місцевих фінансових інститутів?
5. Що таке місцеві запозичення та в яких випадках вони виникають?
6. Що являють собою фінанси комунальних господарств?
7. Чому місцеві бюджети є центральною ланкою у системі місцевих фінансів?
8. Яка економічна сутність місцевих бюджетів?
9. Що таке дохідна частина місцевих бюджетів?
10. Якою є зарубіжна практика формування дохідної частини місцевих бюджетів?
11. Що таке закріплені доходи і для визначення якого показника використовуються їх обсяги?
12. Чому головним елементом місцевих фінансів є видатки?
13. Яка існує класифікація видатків місцевих бюджетів?
14. Що таке міжбюджетні відносини і в чому полягає необхідність їх існування в Україні?
15. Які результати були досягнуті внаслідок реалізації реформи міжбюджетних відносин в Україні?
16. Охарактеризуйте мету і завдання регулювання міжбюджетних відносин.
17. Чому існує проблема поділу доходів і видатків між бюджетами різних рівнів і як вона розв'язується?
18. Охарактеризуйте види міжбюджетних трансфертів.
19. Яким чином здійснюється розподіл обсягу міжбюджетних трансфертів з державного бюджету до місцевих бюджетів?
20. Що таке індекс податкоспроможності місцевих бюджетів, яким чином і для чого він розраховується?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Видатки на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності.
2. Система формування, розподілу, перерозподілу і використання фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами самоврядування покладених на них функцій і завдань, як власних, так і делегованих**.**

3. Балансові розрахунки бюджетних доходів і витрат, які формуються і використовуються на відповідній території.

4. Грошові кошти, що виділяються з державного бюджету місцевим бюджетам з метою горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій.

5. Видатки, спрямовані на фінансування мережі підприємств, установ, організацій та державних органів, що діє на початок бюджетного року, а також фінансування потреб соціального захисту громадян тощо.

6. Обов'язкові платежі, що запроваджуються сільськими, селищними, міськими радами відповідно до чинного законодавства, стягуються у межах певних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються до їх бюджетів.

7. Бюджетні доходи, які акумулюються місцевим самоврядуванням самостійно на підставі власних рішень і завдяки джерелам, встановленим місцевим органом самоврядування.

8. Грошові кошти, які безоплатно та безповоротно передаються з одного бюджету до іншого.

9. Грошові кошти, що передаються до центрального бюджету з місцевих бюджетів з метою горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій.

10. Сукупність організаційних структур, які забезпечують функціонування місцевих органів влади.

11. Діяльність органів державної та місцевої влади щодо збалансування бюджетів усіх рівнів та видів.

12. Доходи, які в повному обсязі або за затвердженими нормативами зараховуються до бюджетів певного рівня тривалий час.

13. Доходи загального фонду, зафіксовані Бюджетним кодексом України на постійній основі за місцевими бюджетами і враховуються у процесі визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

14. Тимчасово вільні у суспільному виробництві кошти, які позичають місцеві органи влади у фізичних та юридичних осіб.

15. Операції, пов'язані з одержанням грошових коштів на умовах повернення, платності та строковості, внаслідок яких з'являються зобов'язання перед бюджетом, та операції з приводу повернення цих коштів до бюджету.

1.	*Місцеві бюджети*	*9.*	*Видатки розвитку*
2.	*Комунальний кредит*	*10.*	*Базова дотація*
3.	*Міжбюджетні трансферти*	*11.*	*Місцеві запозичення*
4.	*Реверсна дотація*	*12.*	*Власні доходи*
5.	*Поточні видатки*	*13.*	*Закріплені доходи*
6.	*Інститути в системі місцевих фінансів*	*14.*	*Бюджетне регулювання*
7.	*Місцеві фінанси*	*15.*	*Кошик доходів місцевих бюджетів*
8.	*Місцеві податки і збори*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Місцеві бюджети мають повну самостійність, власні та закріплені дохідні джерела і право визначення напрямів їх використання.

2. Доходи місцевих бюджетів, які утворюються лише за рахунок місцевих податків і зборів.

3. Метою фінансової діяльності місцевих органів самоврядування є задоволення своїх інтересів і потреб та сприяння економічному та соціальному розвитку держави.

4. Суб'єктами місцевих фінансів виступають фінансові ресурси, що формуються, розподіляються, перерозподіляються і використовуються місцевими органами самоврядування з метою виконання покладених на них функцій і завдань.

5. Фінансові ресурси місцевих фінансових інститутів формуються як у фондовій, так і у нефондовій формі.

6. Функціонування місцевих фінансів пов'язане із забезпеченням достатніми фінансовими ресурсами місцевих рад та органів місцевої влади.

7. Видатки місцевих бюджетів практично не залежать від бюджетної політики, яку здійснює держава.

8. В Україні розмежування видів видатків між місцевими бюджетами проводиться на підставі принципу субсидіарності з урахуванням критеріїв повноти надання послуги та наближення її до безпосереднього споживача.

9. Головною складовою місцевих фінансів є видатки, адже вони знаходять своє вираження у функціях і завданнях, покладених на органи місцевого самоврядування.

10. Фінанси місцевих органів самоврядування як система складається із кількох основних взаємопов'язаних структурних елементів.

11. Горизонтальні міжбюджетні відносини виникають між органами державної влади та органами місцевої влади, а також між органами місцевої влади різних рівнів.

12. Комунальне майно не належить до державного майна і є самостійною формою власності.

13. Для бюджетів об'єднаних територіальних громад індекс податкоспроможності розраховується за надходженнями податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб.

14. Причиною функціонування місцевих фінансів загалом є виникнення товарно-грошових відносин і держави.

15. У переважній більшості правових держав світу місцеві органи самоврядування не відносяться до загальної системи державного управління.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Місцеві фінанси – це:

а) сукупність органів управління фінансами на рівні регіонів;

б) система грошових відносин, завдяки яким формуються регіональні спеціальні фонди;

в) система грошових відносин, що складаються у державі під час утворення, розподілу, перерозподілу та використання централізованого фонду грошових коштів держави;

г) система грошових відносин, за допомогою яких формуються,

розподіляються та перерозподіляються фонди фінансових ресурсів, що використовуються на соціально-економічний розвиток регіонів і територій.

2. За суб'єктом формування вирізняють бюджети:

а) державний та місцевий;

б) додатковий і приєднаний;

в) закріплений та регульований;

г) поточний і бюджет розвитку.

3. Власністю територіальної громади є:

а) майно приватного сектора;

б) майно державних підприємств;

в) майно кооперативних підприємств;

г) майно підприємств комунального господарства.

4. За економічним змістом доходи місцевих органів влади поділяються на:

а) поточні й капітальні;

б) податкові та неподаткові;

в) власні і закріплені;

г) трансферти від органів центральної влади та органів влади вищого територіального рівня.

5. Який рік став роком приєднання України до Європейської хартії про місцеве самоврядування:

а) 1991;

б) 1996;

в) 1993;

г) 2000?

6. До витрат бюджету розвитку місцевих бюджетів належать:

а) капітальні вкладення;

б) адміністративні витрати;

в) витрати на поточні потреби;

г) витрати на соціальний захист.

7. Вертикальне бюджетне регулювання реалізується:

а) наданням дотацій вирівнювання;

б) наданням субвенцій місцевим бюджетам;

в) шляхом здійснення місцевих запозичень;

г) законодавчим закріпленням бюджетних доходів за відповідними рівнями бюджетної системи.

8. Субвенція – це:

а) міжбюджетний трансферт, що передається з місцевих бюджетів до державного бюджету з метою горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій;

б) міжбюджетний трансферт, що надається з державного бюджету місцевим бюджетам з метою горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій;

в) міжбюджетний трансферт, що виділяється на конкретну мету в порядку, встановленому органом, який прийняв рішення про його надання;

г) правильної відповіді немає.

9. Об'єктивною причиною функціонування місцевих фінансів є:

а) суспільний поділ праці;

б) наявність державного апарату;

в) розвиток товарно-грошових відносин;

г) наявність завдань і функцій, що покладаються на місцеві органи влади.

10. Доходи місцевих бюджетів за способом зарахування поділяються на:

а) податки, збори;

б) закріплені та регулювальні;

в) загальний фонд та спеціальний фонд;

г) податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, трансферти.

11. Головним фінансовим фондом місцевих органів влади є:

а) місцеві бюджети;

б) позабюджетні кошти;

в) випуск муніципальних позик;

г) валютний фонд.

12. Доходи, передані місцевим органам влади на стабільній та довгостроковій основі, – це:

а) власні;

б) поточні;

в) закріплені;

г) регульовані.

13. Поділ видів видатків між місцевими бюджетами проводиться на підставі принципу:

а) субординації;

б) автономності;

в) субсидування;

г) субсидіарності.

14. Горизонтальне бюджетне регулювання реалізується:

а) шляхом здійснення місцевих запозичень;

б) наданням субвенцій місцевим бюджетам;

в) вирівнюванням доходів і видатків однотипних місцевих бюджетів;

г) законодавчим закріпленням бюджетних доходів за відповідними ланками зведеного бюджету.

15. Бюджет міста Києва – це:

а) місцевий бюджет розвитку;

б) місцевий бюджет;

в) місцевий бюджет поточний;

г) державний бюджет.

16. У випадку використання механізму комунального кредиту місцеві органи влади виступають найчастіше у ролі:

а) кредитора;

б) позичальника;

в) гаранта;

г) правильної відповіді немає.

17. Яка форма власності місцевих органів влади?

а) приватна;

б) державна;

в) комунальна;

г) кооперативна.

18. За надходженнями податку на доходи фізичних осіб індекс податкоспроможності розраховується для:

а) обласних бюджетів, бюджетів міст обласного значення, районних бюджетів;

б) бюджетів міст обласного значення, районних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад;

в) бюджетів міст обласного значення, обласних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад;

г) бюджетів міст обласного значення, обласних бюджетів, районних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад.

19. Об'єктами місцевих фінансів є:

а) муніципалітети, комуни, регіони, департаменти;

б) діяльність суб'єктів фінансових відносин;

в) територіальна громада та органи місцевого самоврядування;

г) фінансові ресурси, що утворюються, розподіляються, перерозподіляються і використовуються місцевими органами самоврядування для виконання власних функцій і завдань.

20. Фінансові ресурси органів місцевого самоврядування формуються у нефондовій формі за рахунок:

а) місцевих зборів;

б) місцевих податків;

в) доходів від майна, що належить місцевій владі;

г) запозичень в комерційних банках.

РОЗДІЛ 7. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І ДЕРЖАВНИЙ БОРГ

7.1. Економічна сутність і роль державного кредиту

Державний кредит є незалежною економічною категорією, яка, будучи невіддільною складовою фінансів, має ознаки, притаманні фінансам у цілому, але водночас має особливості, якими відрізняється від інших ланок фінансової системи. Державний кредит є доволі специфічною ланкою державних фінансів: не має ні уособленого органу управління, ні окремого фінансового фонду, а перерозподіляється, як правило, через бюджет. Проте він відображає специфічну форму фінансових відносин держави, а тому виділяється в окрему ланку.

Історично державний кредит виник і набув розвитку в Англії. Ефективне використання державного кредиту для фінансування державних потреб зробило Англію у XVII ст. могутньою і стабільною державою. Позитивний досвід Англії у застосуванні державного кредиту, незважаючи на зростання державного боргу, спонукав уряди різних держав до залучення грошових коштів для покриття своїх потреб за рахунок позик і кредитів, які стали відігравати винятково важливу роль у забезпеченні органів державної влади додатковими фінансовими ресурсами та у фінансуванні бюджетного дефіциту.

В умовах ринкових відносин державний кредит є доволі розвиненою ланкою державних фінансів, що відіграє значну роль у функціонуванні фінансової системи. Ця роль є досить багатогранною і вже давно не зводиться тільки до проблеми пошуку і залучення грошових коштів, яких недостатньо, а пов’язується з регулюванням економічних і соціальних процесів у суспільстві.

Об’єктивна потреба у використанні державного кредиту на задоволення потреб суспільства обумовлена постійною суперечністю між величиною цих потреб і можливостями держави для їх задоволення завдяки бюджетним коштам. Виконання державою своїх функцій вимагає постійного збільшення бюджетних витрат. Однак доходи загальнодержавного фонду завжди обмежені. Тому за наявності вільних фінансових ресурсів у громадян, підприємств і організацій органи державної влади вдаються до державного кредиту.

Доцільність використання державного кредиту для утворення додаткових фінансових ресурсів держави і покриття дефіциту бюджету пояснюється значно меншими негативними наслідками для державних фінансів і грошового обігу на противагу іншим способам (наприклад, емісії грошей) балансування доходів і витрат уряду. Цього досягають переміщенням попиту від фізичних і юридичних осіб до урядових структур без зростання сукупного попиту і кількості грошей в обігу.

Призначення державного кредиту полягає насамперед в тому, що він є способом залучення державою додаткових фінансових ресурсів. За дефіцитності державного бюджету додатково залучені фінансові ресурси використовуються на покриття різниці між бюджетними видатками і доходами.

Як економічна категорія державний кредит є сукупністю економічних відносин між державою, з одного боку, і резидентами (фізичними та юридич-

ними особами) та нерезидентами (у тому числі іноземними державами й міжнародними фінансовими інституціями) – з другого, за яких держава є позичальником, кредитором і гарантом.

Найчастіше держава виступає у ролі позичальника, коли залучає кошти у фізичних і юридичних осіб та іноземних держав. При цьому суб'єктами кредитних відносин, згідно з чинним вітчизняним законодавством, можуть бути: Кабінет Міністрів України; Рада міністрів Автономної Республіки Крим; міські ради; Міністерство фінансів України; Агентство з управління державним боргом України (Боргове агентство); Державна казначейська служба України; Національний банк України. Кредиторами можуть виступати громадяни, підприємства, комерційні банки, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, уряди іноземних держав, міжнародні фінансово-кредитні організації тощо.

Як кредитор держава за рахунок бюджетних коштів надає на платній основі за умови обов'язкового повернення позики юридичним і фізичним особам, урядам іноземних держав. Обсяг таких операцій є набагато меншим, ніж за попередньої форми державного кредиту.

У випадку коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик чи виконання інших зобов'язань, взятих на себе фізичними або юридичними особами, то вона стає гарантом. Перші дві форми кредитних відносин відразу впливають на розмір фонду грошових ресурсів, остання – не завжди призводить до її зміни (якщо боржник розраховується вчасно, то гарант не робить ніяких витрат).

Державний кредит як економічна категорія поєднує в собі особливості кредитних відносин, зокрема, здійснюється на принципах поверненості, строковості і платності. Однак між державним і банківським кредитом є істотні відмінності:

1) потреба суб'єктів господарювання у банківському кредиті виникає з приводу нерівномірного руху вартості у процесі виробництва та обміну, а у приватних осіб – у зв'язку з вирішенням тимчасових індивідуальних фінансових проблем. Потреба у державному кредиті виникає через фінансові негаразди країни;

2) у випадку банківського кредиту економічні інтереси кредитора та позичальника збігаються. Форма власності на грошові кошти, які позичаються, не змінюється. Банківські відсотки за кредит є інструментом впливу на діяльність позичальника. Особливістю державного кредиту є те, що економічні інтереси кредитора і позичальника відносно відокремлені. Держава забезпечує економічну зацікавленість підприємств, комерційних банків, громадян у добровільній передачі своїх грошових коштів у тимчасове користування позичальника (держави). Для цього держава бере на себе гарантійне зобов'язання не тільки повернути позичені кошти, але й сплатити кредитору певну суму доходу, однією з форм якого є відсотки за позику. При державному кредиті відсотки за позику виконують роль економічного стимулу для передачі грошових коштів у розпорядження держави;

3) банківський кредит має цільове призначення і використовується з метою кредитування суб'єктів господарювання для забезпечення безперервного

процесу розширеного відтворення і підвищення його результативності. Банківський кредит можуть отримувати також приватні особи для покриття поточних витрат і витрат капітального характеру. Державний кредит не має цільового призначення. За його рахунок забезпечуються різноманітні платежі товарного та нетоварного характеру, які передбачені державним бюджетом;

4) щодо банківського кредиту терміни повернення коштів чітко регламентуються. Якщо вони порушуються, комерційний банк застосовує до позичальника економічні санкції (підвищуються відсоткові ставки, достроково стягується заборгованість за позиками, припиняється видача нових кредитів тощо). За державного кредиту, коли держава залучає кошти у фізичних і юридичних осіб, відносини між позичальником і кредитором складаються на добровільній основі. При цьому стосовно позичальника не передбачаються і не застосовуються ніякі економічні санкції.

Отже, **державний кредит** – це сукупність грошових відносин, що виникають між державою та юридичними або фізичними особами з питань, по-перше, вилучення тимчасово вільних коштів і використання їх на фінансування державних витрат, по-друге, надання фінансової підтримки підприємствам та організаціям на умовах поверненості, терміновості та платності.

Сутність державного кредиту розкривається в його функціях, які характеризують суспільне призначення цієї категорії. Державний кредит виконує три функції: розподільну, регулюючу і контрольну.

Завдяки ***розподільній функції*** державного кредиту забезпечується утворення централізованих грошових фондів держави або їх витрачання на принципах строковості, платності і повернення. Держава як позичальник акумулює додаткові кошти для фінансування власних витрат.

Регулююча функція державного кредиту означає, що держава, вступаючи в кредитні відносини, регулює грошовий обіг, рівень відсоткових ставок і ліквідність банківської системи. Регулювання грошового обігу проводиться за рахунок операцій купівлі-продажу державних цінних паперів центральним банком. Завдяки операціям з цінними паперами на фондовому ринку досягають зміни маси грошей в обігу, що впливає на пропозицію грошей та рівень відсотка за користування ними.

Контрольна функція державного кредиту забезпечує контроль під час залучення державних позик і розміщення позикових коштів, дозволяє контролювати напрями та цільове використання позик, терміни їх повернення і своєчасність сплати відсотків, здійснювати моніторинг і забезпечувати платоспроможність держави.

7.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик

Розрізняють два види державного кредиту – міжнародний і внутрішній, кожен з яких має свої специфіку і форми вияву (рис. 7.1).

Міжнародний державний кредит – це сукупність відносин, у яких держава виступає на світовому фінансовому ринку як позичальник або як

кредитор. Найтиповішими формами такого кредиту є зовнішні державні позики, забезпечені емісією цінних паперів, позики, що надаються на підставі договорів на двосторонній та багатосторонній основі, державна гарантія.

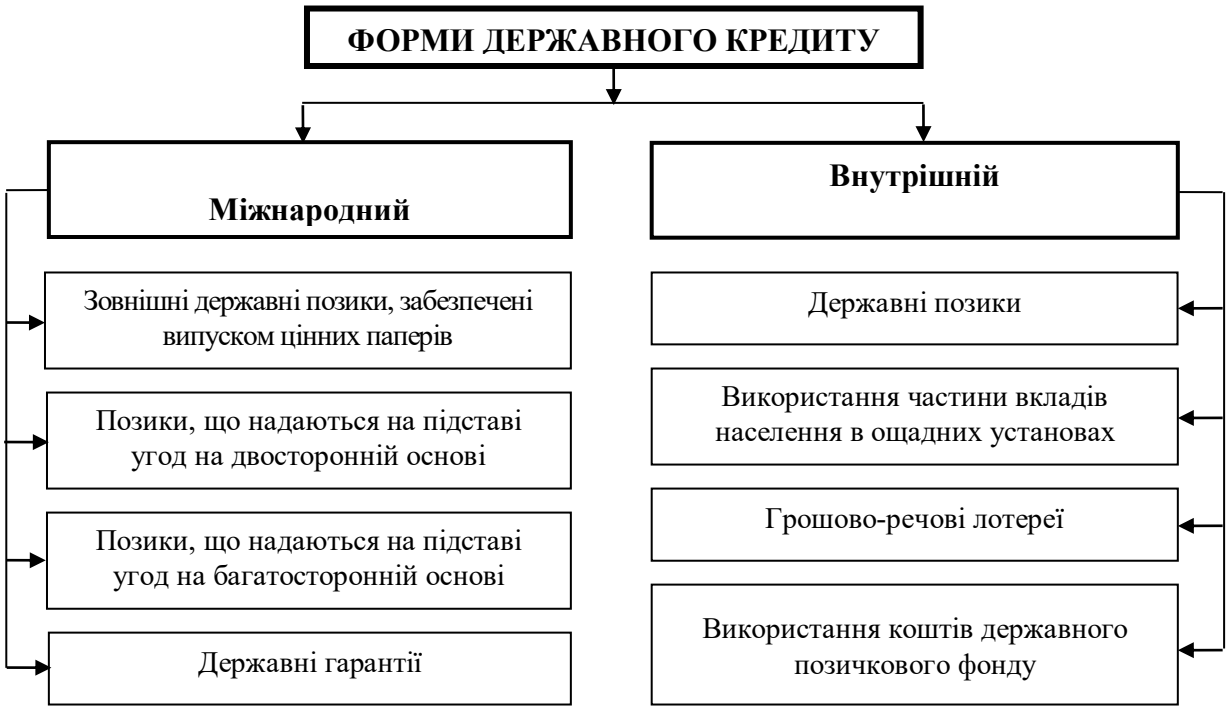

Рис. 7.1. **Форми державного кредиту**

Державні зовнішні позики надаються на умовах поверненості, терміновості і платності. Головною метою державних зовнішніх позик є сприяння зміцненню економічного потенціалу, подолання фінансових труднощів держави-отримувача, надання продовольчої допомоги. Сума отриманих зовнішніх позик із нарахованими відсотками включається у державний борг країни. Державам, які зазнають суттєвих економічних і фінансових труднощів, зовнішні позики можуть бути надані на пільгових умовах.

Зовнішні позики надаються завдяки бюджетним коштам або спеціальним урядовим фондам. Отримувачами позик можуть бути центральні уряди, республіканські й місцеві органи влади. Кредиторами можуть бути іноземні держави, фінансово-кредитні інститути й інші юридичні особи іноземних держав, приватні особи, міжнародні фінансові організації. До них належать Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, держави Європейського співтовариства. Усі проекти, на які можуть бути надані позички вказаними організаціями, поділяються на чотири групи: проекти макроекономічної стабілізації економіки держави-позичальника; проекти структурних перетворень в окремих секторах економіки; інвестиційні проекти; проекти технічної підтримки. Кредити міжнародних фінансово-кредитних організацій надаються на вигідних умовах за низькими відсотковими ставками на строк до 20 років. Найбільшу складність для держави як у частині зростання зовнішньої заборгованості, так і в частині використання кредитів

становлять запозичення, отримані від іноземних комерційних структур під гарантію уряду. Як показує досвід багатьох країн, ці кредити мають найнижчі показники результативності використання.

Державні зовнішні позики надаються у грошовій чи товарній формі (наприклад, позики держав-постачальників енергоносіїв). Зазвичай вони бувають середньо- або довгостроковими. Грошові позики надаються у валюті країни-кредитора чи у вільно конвертованій валюті. Погашення позик за згодою сторін проводиться товарними поставками або валютою. Погашення кредиту і виплата відсотків за ним може відбуватися після завершення пільгового періоду, який надає відстрочення погашення кредиту на 3-5 років після використання позикових коштів.

Внутрішній державний кредит – це сукупність відносин, у яких держава здебільшого виступає позичальником фінансових ресурсів, а її кредиторами є комерційні банки, суб'єкти господарювання, страхові компанії, домашні господарства та ін. Внутрішній державний кредит може виступати у таких формах: державні позики, використання частини вкладів громадян в ощадних установах, грошово-речові лотереї, використання грошових коштів державного позикового фонду.

Державні позики як основна форма внутрішнього державного кредиту характеризуються тим, що тимчасово вільні кошти громадян, підприємств і організацій мобілізуються на фінансування суспільних потреб через емісію і розміщення державних облігацій та казначейських зобов'язань. Ці боргові цінні папери посвідчують боргове зобов'язання держави, з одного боку, а з іншого – засвідчують внесення їхніми власниками грошових коштів до бюджету, гарантують погашення основної суми боргу після встановленого терміну, а також дають право власникам на отримання певного доходу. Основною відмінністю між облігаціями і казначейськими зобов'язаннями є те, що перші можуть бути розміщені серед будь-яких груп інвесторів, а другі – лише серед фізичних осіб.

Згідно із Законом України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», емітентом державних облігацій і казначейських зобов'язань України виступає держава в особі центрального органу виконавчої влади, уповноваженого на реалізацію державної бюджетної політики у сфері управління державним боргом та гарантованим державою боргом, відповідно до законодавства. Обсяг емісії облігацій внутрішньої державної позики України у сукупності з емісією казначейських зобов'язань України не може перевищувати граничного розміру державного боргу та обсягу пов'язаних з обслуговуванням державного боргу видатків, встановлених законом про Державний бюджет України на відповідний рік.

З державними позиками у тісному зв'язку перебуває друга форма державного кредиту, функціонування якої опосередковується через систему ощадних установ. На противагу першій формі державного кредиту, за якої юридичні і фізичні особи купують державні цінні папери за рахунок власних тимчасово вільних коштів, ощадні установи дають кредит державі за рахунок позичкових засобів. Наявність посередника між державою і громадянами в особі ощадних

установ і надання позики останніми державі за рахунок позичкових засобів без відома їх реального власника (громадян) дозволяє виділити ці відносини як особливу форму державного кредиту. У нашій державі перетворення частини внесків населення в державні позики досягається через придбання Ощадбанком державних цінних паперів.

Грошово-речові лотереї як форма державного кредиту доволі активно використовувались в СРСР для поповнення доходів бюджету. В Україні у 2012 р. був прийнятий Закон «Про державні лотереї в Україні», який визначає умови і правила розповсюдження державних лотерей. Так, учасником у державній лотереї може бути фізична особа, яка досягла 18 років та самостійно і добровільно сплатила ставку (ставки) розповсюджувачу державної лотереї. Розігрування призів, виражених в іноземній валюті або в міжнародних розрахункових одиницях, забороняється, але це правило не стосується міждержавних лотерей. Виплата призів здійснюється за рахунок коштів призового (виграшного) фонду, накопиченого оператором державних лотерей, і здійснюється виключно в національній валюті України. Вимога учасника про виплату призу може бути пред'явлена для оплати у терміни, визначені умовами проведення державної лотереї. У разі якщо протягом зазначених в умовах проведення державної лотереї строків лотерейний білет (або інший засіб, що посвідчує право на отримання призу) не пред'являється для оплати, сума призу, що припадає на такий білет, спрямовується до залишкового фонду лотереї. Виплата призів державної лотереї здійснюється на підставі пред'явленого лотерейного білета або іншого засобу, що відповідно до умов проведення державної лотереї посвідчує право гравця на отримання призу.

Використання державою коштів позикового фонду характеризується тим, що державні кредитні установи прямо передають частину позикових ресурсів на фінансування витрат уряду. Ця форма державного кредиту зазвичай функціонує в командно-адміністративній системі. Вона призводить до посилення інфляційних процесів, які особливо небезпечні в умовах жорсткого контролю за випуском грошових знаків з боку демократично обраних органів влади. У цьому зв'язку нормалізація відносин між державою і кредитною системою полягає у визнанні неможливості безпосереднього запозичення позичкових коштів для фінансування дефіциту бюджету.

Основною формою державного кредиту є ***державні позики,*** які класифікуються за певними ознаками:

1) *за правовим оформленням:*

- державні позики, що надаються на підставі угод. Як правило, ними оформляються позики від урядів інших держав (міжурядові позики на двосторонній основі), а також позики від міжнародних організацій (зовнішні позики на багатосторонній основі);

- державні позики, забезпечені емісією цінних паперів (облігаціями та казначейськими зобов'язаннями), за допомогою яких мобілізуються кошти на фінансовому ринку;

2) *за місцем розміщення:*

- внутрішні (облігації, казначейські зобов'язання), що реалізуються в певній державі на внутрішньому фінансовому ринку і переважно у національній валюті. Під час розміщення внутрішніх державних позик активну участь можуть брати і нерезиденти;

- зовнішні, які розміщуються у вигляді облігацій на міжнародному фінансовому ринку, головним чином в іноземній валюті або безоблігаційні позики, що надаються на основі угод і надходять ззовні від урядів інших держав, міжнародних організацій та нерезидентів;

3) *за правом емісії:*

- державні позики, які емітуються центральними органами управління і надходження від них спрямовуються у центральний бюджет;

- місцеві позики, які емітуються місцевими органами управління і спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. У нашій державі місцеві позики ще не набули поширення, проте у майбутньому можуть стати важливим фінансовим важелем економічного розвитку;

4) *за формою випуску:*

- готівкові, які супроводжуються емісією державних цінних паперів;

- безготівкові, які емітуються за допомогою записів на відповідних рахунках в електронному депозитарії;

5) *за характером обігу цінних паперів:*

- ринкові, що вільно купуються і продаються на фондовому ринку;

- неринкові, що мають обмеження стосовно купівлі і продажу або не допускають виходу цінних паперів на ринок, тобто їх власники не можуть їх перепродати;

6) *залежно від термінів погашення заборгованості:*

- короткострокові (строк погашення до одного року);

- середньострокові (від одного до п'яти років);

- довгострокові (понад п'ять років);

7) *залежно від забезпеченості:*

- заставні, які відображають один з основних принципів кредитування – принцип матеріальної забезпеченості. Заставні позики забезпечуються державним майном або конкретними доходами;

- беззаставні, які не мають конкретного матеріального забезпечення і надійність яких визначається авторитетом держави;

8) *за характером виплати доходу:*

- відсоткові, за якими виплата доходу проводиться у вигляді позичкового відсотка. Водночас власники державних цінних паперів можуть одержувати дохід як за фіксованою на весь період кредиту ставкою, так і плаваючою, що регулярно переглядається і може змінюватися відповідно до різних чинників, передусім попиту і пропозиції на грошово-кредитному ринку;

- безвідсоткові (дисконтні), які продаються зі знижкою, а погашаються за номінальною вартістю. Відсоткові платежі за такою облігацією не нараховують, а дохід кредитора виникає в результаті її погашення за ціною, вищою від ціни купівлі;

- виграшні, що продаються без встановлення фіксованих відсотків, а

виплата доходу здійснюється на основі проведення тиражів виграшів. Власники одержують дохід за умови включення номера їхньої облігації у виграшний тираж погашення, водночас дохід отримують лише ті кредитори, чиї облігації виграли;

9) *за характером погашення заборгованості:*

- ординарні, за якими погашення може відбуватися одночасно для всіх випущених позик;
- серійні, за якими погашення проводиться деякими частинами через певні інтервали часу;
- з достроковим погашенням, до якого держава може вдатися з урахуванням ситуації на фінансовому ринку та лише за наявності коштів.

Отже, державний кредит – це сукупність різноманітних форм і методів фінансових відносин. Такий підхід дає змогу створити сприятливі передумови для мобілізації грошових коштів як для держави, так і для її кредиторів. Різноманітність форм забезпечує максимальне врахування різнобічних інтересів юридичних та фізичних осіб.

7.3. Передумови залучення та джерела погашення державних позик

Державний кредит, як і кожна інша форма кредитних відносин, вимагає контролю, який поширюється як на залучення державних позик, так і на їх погашення.

Залучення державних позик має ґрунтуватись на двох факторах: мінімізації вартості позики та досягнення стабільності державних цінних паперів на фінансовому ринку.

Мінімізації вартості позики досягають за допомогою відповідної відсоткової політики та шляхом установлення відповідних умов випуску і погашення позики. Водночас відсоткова політика відображає два протилежні чинники: мінімізацію вартості позики і максимізацію її привабливості, яка, зі свого боку, залежить від доволі високої ставки відсотка. Мінімізації вартості позик сприяє сама ситуація на фінансовому ринку, оскільки державні цінні папери мають найнижчий відсоток, який є своєрідним індикатором цього ринку. Водночас привабливість державних позик досягається передусім через забезпечення високих гарантій держави щодо повернення грошових коштів і виплати доходу.

Стабільність державних цінних паперів забезпечується шляхом оптимізації насиченості ними фінансового ринку. Державних цінних паперів, з одного боку, має бути достатньо для максимізації надходжень від державних позик, а з іншого – не повинно бути їх надлишку, який може призвести до падіння курсової ціни. Державні позики слід залучати у разі, якщо вичерпані інші джерела формування доходів держави чи якщо доцільно знизити податкове навантаження.

Умовами державного запозичення є:

1) *наявність кредиторів, у яких є тимчасово вільні кошти.* Це є вихідною

передумовою випуску державних позик, оскільки без наявності кредиторів державне запозичення не матиме жодного сенсу;

2) *довіра кредиторів до держави.* Вона може бути високою або низькою, проте феномен держави полягає в тому, що вона по суті ніколи не може повністю втратити довіру;

3) *зацікавленість кредиторів у наданні позик державі.* Довіра до держави є завжди дещо вищою, ніж до емітентів – юридичних осіб, і тому цей чинник надійності становить основну зацікавленість кредиторів у наданні позик державі;

4) *можливість держави вчасно і повністю погасити борг і виплатити дохід.* Це найважливіша передумова державних позик, яка забезпечує в майбутньому і довіру до держави, і зацікавленість кредиторів у наданні їй позик.

Джерелами погашення державних запозичень можуть бути:

1) *доходи, одержані від інвестування позичених коштів у високоефективні проекти.* Це найбільш реальне джерело, оскільки найповніше відображає принципи кредитування та забезпечує фінансову стабільність;

2) *надходження від збільшення податків.* Вони можуть стати реальним джерелом у випадку, якщо додаткові надходження від податків отримуються внаслідок розширення податкової бази. Якщо ж заборгованість за державними позиками передбачається покрити за рахунок введення нових податків або підвищення діючих ставок, то краще це зробити відразу, а не робити державне запозичення. Це пояснюється тим, що за державною позикою, окрім повернення боргу, ще нараховуються відсотки, для сплати яких необхідно буде збільшити величину податкових надходжень;

3) *економія коштів від зменшення видатків.* При цьому слід враховувати, що скорочення видатків краще провести відразу, а не за його рахунок планувати погашення державних позик разом з відсотками, для сплати яких потрібно буде збільшити обсяги скорочення державних видатків;

4) *емісія грошей.* Це небезпечний і вкрай небажаний інструмент погашення боргу, оскільки призводить до інфляції, яка знецінює повернені державою кредиторам кошти. За відсутності реальних джерел погашення заборгованості доцільніше відразу здійснити грошову емісію для фінансування бюджетного дефіциту, ніж випускати позики, для повернення яких доведеться у майбутньому друкувати більшу кількість грошей;

5) *кошти, залучені від нових позик (рефінансування боргу).* Повернення старих боргів через випуск нових позик призводить до зростання державного боргу. Рефінансування боргу може проводитись лише як одноразовий захід. Якщо ж така боргова політика проводиться постійно, то це – реальна загроза фінансовій безпеці держави і може призвести до дефолту – визнання державою своєї неплатоспроможності.

7.4. Державний борг і механізм його формування

Використання державою у своїй фінансовій політиці залучення грошових

коштів на кредитних засадах призводить до формування державного боргу. **Державний борг** – це сума заборгованості держави своїм внутрішнім і зовнішнім кредиторам.

Залежно від сфери розміщення державний борг поділяють на внутрішній і зовнішній. ***Внутрішній борг*** – це сукупність зобов'язань держави перед внутрішніми кредиторами (резидентами), а ***зовнішній борг*** – сукупність зобов'язань держави перед іноземними кредиторами (нерезидентами). Останній формується сумарними зобов'язаннями, що перебувають на руках іноземців-кредиторів, незалежно від виду валюти і місця купівлі. Внутрішній борг є вигіднішим і не таким небезпечним, ніж зовнішній. Погашення внутрішнього боргу і виплати відсотків за ним не зменшують фінансового потенціалу держави, тимчасом як зовнішній борг безпосередньо пов'язаний з відпливом капіталу з держави. Державний внутрішній борг гарантується всім майном, що знаходиться у власності держави. Платоспроможність за внутрішніми позиками забезпечується переважно завдяки внутрішнім джерелам. Платоспроможність держави за зовнішніми позиками залежить передусім від валютних надходжень. Можливості у погашенні зовнішнього боргу визначаються станом торговельного балансу. Його позитивне сальдо характеризує ті ресурси, які забезпечують платоспроможність держави і дають змогу урегулювати платіжний баланс.

За періодом сплати розрізняють капітальний і поточний борг. ***Капітальний борг*** є загальною сумою заборгованості держави, що підлягає виплаті у майбутньому незалежно від терміну. ***Поточний борг*** – це борг, час повернення якого настає в поточному бюджетному періоді. Залежно від отримувача кредитних ресурсів державний борг може бути ***прямим*** і ***гарантованим***. До першого належить борг, що показує обсяги позичених ресурсів, які надійшли в розпорядження уряду держави, до другого – зобов'язання держави як гаранта повернення коштів кредитору у випадку неплатоспроможності позичальника.

В Україні державні внутрішні та зовнішні запозичення здійснюються у межах, визначених Законом України «Про Державний бюджет України», з дотриманням граничного обсягу державного боргу на кінець бюджетного періоду. Відповідно до ст. 16 Бюджетного кодексу України, право на здійснення державних внутрішніх та зовнішніх запозичень належить державі в особі Голови Агентства з управління державним боргом України (Боргового агенства) або особи, яка виконує його обов'язки, за дорученням Міністра фінансів України. Основні умови здійснення державних запозичень, у тому числі основні умови кредитних договорів та основні умови розміщення (емісії) державних цінних паперів, визначає Кабінет Міністрів України.

Оперативний облік державного боргу та гарантованого державою боргу, згідно із Положенням КМУ «Про утворення Агентства з управління державним боргом України», здійснюється Борговим агенством України. Воно готує інформацію про стан державного боргу і гарантованого державою боргу для включення її до звіту про виконання Закону України «Про Державний бюджет України» та подає її Міністерству фінансів України. Кабінет Міністрів України

разом зі звітом про виконання Державного бюджету України подає Верховній Раді України, Президенту України та Рахунковій палаті звіт про стан державного та гарантованого державою боргу не пізніше 01 квітня року, наступного за звітним.

Ставлення вчених до боргів держави було і залишається неоднозначним. Державний борг у переважній більшості наукових праць XVIII і XIX ст. розглядався як негативне явище. Так, А. Сміт зазначав у своїх працях, що зростання боргу держави може призвести її до банкрутства як позичальника. Доволі скептично щодо державних запозичень висловлювався й інший відомий учений – Т. Р. Мальтус, який наголошував, що великий державний борг – це ракова пухлина, яка роздирає життя народу і його добробут. Такий погляд поділяв Ж. Б. Сей, який порівнював державний борг із новою зброєю, страшнішою за порох, зброєю, яку держава повинна використовувати тільки у крайньому разі. Проте досвід розвитку світової економіки показує, що державні запозичення не завжди призводять до банкрутства держави чи до її зубожіння. Прикладом цього є досвід Англії, яка визнається батьківщиною державного кредиту і яка всупереч зростанню державного боргу, досягла підйому економіки.

Саме по собі існування державного боргу не дає повного уявлення про реальний фінансовий стан держави, оскільки борг може зростати у міру збільшення ВВП і на його розмір впливає інфляція. Змістовнішим є відносний показник заборгованості, який обчислюють як відношення державного боргу до ВВП. Так, відповідно до Бюджетного кодексу України, загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60 % річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України. Відповідно до прикінцевих і перехідних положень Бюджетного кодексу України, цей норматив не застосовується у випадках: введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях; введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях; проведення на території України антитерористичної операції та/або операції Об'єднаних сил.

Крім того, визначають й інші показники боргового навантаження: відношення загальної суми річних платежів за державним боргом до валового внутрішнього продукту; відношення загальної суми річних платежів за державним боргом до доходів державного бюджету звітного року; валютну структуру державного боргу; відношення державного боргу в іноземній валюті до золотовалютних резервів НБУ; відношення платежів за боргом держави в іноземній валюті у відповідному році до обсягу валютних резервів НБУ на початок відповідного періоду; відношення річних виплат за державним боргом в іноземній валюті до обсягу експорту за відповідний рік.

Водночас, за результатами емпіричного дослідження ОЕСР економічно безпечний рівень державного боргу для держав з ринками, що формуються, становить 30-50 % ВВП, а для розвинутих держав – 70-90 % ВВП. Такий висновок випливає на підставі статистичних даних настання дефолтів у державах з ринками, що формуються, та на власному досвіді України, яка вже

двічі не мала можливості власноруч виконувати свої боргові зобов'язання у разі їх наближення до рівня 30-35 % ВВП.

Зарубіжний досвід показує, що дотримуватися встановлених вимог за міжнародними стандартами досить важко і розвиненим країнам світу. Так, державний борг Японії відносно ВВП у 2021 р. становив 234,4 % (перевищив ВВП більш як у 2 рази), а обсяги державного боргу до ВВП таких країн, як Іспанія, Німеччина, Італія, США за станом на 01.01.2021 р. склали відповідно 190,9 %, 170,6 %, 138,2 %, 99,6 %. Разом з тим, вказані країни були і залишаються найрозвиненішими країнами світу. Звідси випливає, що проблема державного боргу не в його розмірі – в абсолютних сумах і стосовно ВВП, а в забезпеченні платоспроможності держави.

Державний борг, його розміри, способи розміщення і погашення прямо або опосередковано впливають по суті на всі процеси економічного життя держави: зростання економіки і розподіл доходів, дефіцит бюджету і обсяг грошової маси в обігу, звуження або розширення сукупного попиту і пропозиції, рівень споживання і накопичення, баланс поточних зовнішніх рахунків, міжнародну платоспроможність та кредитний рейтинг держави. З огляду на це, держава не повинна категорично відмовлятися від наявності державного боргу як макроекономічного інструменту у процесі реформування економіки.

За цих обставин варто враховувати як позитивний, так і негативний вплив державного боргу на економіку. Залучення зовнішніх позик означає надходження додаткових фінансових ресурсів, що можуть дати стимул до економічного зростання, а зовнішня заборгованість дозволяє державі здійснювати більші сукупні витрати, ніж створений національних дохід, та фінансувати інвестиції, що не забезпечуються внутрішніми нагромадженнями. Однак поряд із надмірними державними витратами, незбалансованістю державного бюджету, неефективною податковою політикою, прорахунками у валютній політиці зовнішній борг може спровокувати надзвичайно важкі кризові явища в економіці, обмежити інвестиційну та інноваційну активність у державі.

Отже, державний борг може виступати як інструмент забезпечення фінансової безпеки або, навпаки, як чинник посилення загроз і ризиків. У цьому зв’язку тільки здійснення ефективної стратегії управління державним боргом сприятиме ефективному використанню запозичень і створить належні умови для оптимізації боргового навантаження.

7.5. Управління державним боргом

З метою оптимізації витрат, пов’язаних з покриттям бюджетного дефіциту, держава здійснює управління державним боргом. **Управління державним боргом** – це сукупність заходів, які проводяться державою в особі її уповноважених органів щодо встановлення обсягів та умов мобілізації грошових коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

Державний борг можна розглядати у двох аспектах: з одного боку, державне запозичення сприяє зростанню економіки, з іншого – борг підвищує

навантаження на державний бюджет. Тому потрібно досягти оптимального співвідношення між інвестиціями, економічним поступом і внутрішніми та зовнішніми запозиченнями. Умови та порядок залучення нових позик мають аналізуватися з урахуванням спроможності держави обслуговувати внутрішній та зовнішній борги за раніше взятими зобов'язаннями.

Управління державним боргом за цих обставин можна розглядати з двох позицій – широкої і вузької. Під управлінням державним боргом *у широкому розумінні* вважається формування одного з напрямів фінансової політики держави, пов'язаної з її діяльністю у ролі позичальника, кредитора і гаранта. Управління державним боргом у широкому розумінні входить у компетенцію державних органів влади і управління, які визначають загальний обсяг бюджетного дефіциту, обсяг позик, необхідний для його фінансування, основні напрями й засоби впливу на грошовий обіг, виробництво, кредит, зайнятість, можливість і доцільність проведення різних загальнодержавних програм.

Під управлінням державним боргом *у вузькому розумінні* вважається комплекс дій, пов'язаних з підготовкою до емісії та реалізації боргових зобов'язань держави, наданням позик і гарантій, а також здійсненням операцій з обслуговування та погашення державного боргу.

Управління державним боргом та гарантованим державою боргом, як визначено ст 15^{-1} Бюджетного кодексу України, здійснює Агентство з управління державним боргом України, яке є центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну бюджетну політику у сфері управління державним боргом та гарантованим державою боргом. Діяльність Боргового агентства України спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через члена Кабінету Міністрів України, відповідального за формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики, або особи, яка виконує його обов'язки.

Водночас Міністерство фінансів України проводить контроль за управлінням державним боргом та гарантованим державою боргом, забезпечуючи встановлення організаційно-методологічних основ здійснення такого управління і систематичне проведення оцінки результатів та результативності такого управління. Рахункова палата України не рідше ніж один раз на три роки здійснює державний зовнішній фінансовий контроль (аудит) діяльності Боргового агентства України в частині управління державним боргом та гарантованим державою боргом. Зі свого боку Боргове агентство України готує щорічний звіт про результати управління державним боргом та гарантованим державою боргом і публікує цей звіт на власному офіційному сайті не пізніше 01 квітня року, наступного за звітним.

Стратегічною метою управління державним боргом є: забезпечення достатніми обсягами ліквідних грошових коштів загального державного управління та мінімізація витрат, пов'язаних з ризиками і загрозами, погашенням та обслуговуванням державного боргу; формування передумов макроекономічної стабільності у коротко- та довгостроковій перспективі.

Під час управління державним боргом розв'язуються наступні проблеми:

- пошук вигідних умов запозичення грошових з позиції мінімізації вартості боргу;

- недопущення нераціонального та нецільового використання запозичених грошових коштів;

- забезпечення вчасної і повної сплати суми основного боргу та нарахованих відсотків;

- встановлення оптимального співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями за умови дотримання фінансової рівноваги держави;

- забезпечення стабільності валютного курсу та фінансового ринку.

До принципів ефективного управління державним боргом належать такі:

- *безумовність* – забезпечення режиму безумовного виконання державою всіх зобов'язань перед кредиторами та інвесторами, які вона як позичальник взяла на себе під час укладання договору позики;

- *зниження ризиків* – розміщення і погашення позик у такий спосіб, щоб максимально знизити негативний вплив кон'юнктури світового ринку капіталів і спекулятивних тенденцій ринку цінних паперів на ринок державних зобов'язань;

- *оптимальність структури* – підтримання оптимальної структури боргових зобов'язань держави за строками обертання і погашення;

- *забезпечення фінансової незалежності* – дотримання оптимальної структури боргових зобов'язань держави між інвесторами-резидентами й інвесторами-нерезидентами;

- *прозорість* – підтримання відкритості у процесі випуску позик, надання доступу міжнародних рейтингових агентств до достовірної інформації про фінансовий стан у державі для забезпечення високої кредитної репутації і рейтингу держави-позичальника.

Управління державним боргом здійснюється у три етапи: залучення, використання та погашення. На етапі залучення позик управління державним боргом проводиться у контексті бюджетного процесу. Так, Законом України «Про державний бюджет України» на відповідний рік установлюються граничні розміри боргу, вказуються обсяги державних запозичень із чіткою класифікацією на внутрішні і зовнішні. На стадії залучення позик основна увага приділяється мінімізації витрат при погашенні боргу з урахуванням таких параметрів: обсяги позик; форми і умови запозичення (відсоткові ставки і валюта; терміни погашення і пільговий період; можливі загальноекономічні і політичні умови); структура позик (за кредиторами й формами позик).

Управління розміщенням запозичених грошових коштів є основною складовою усього механізму управління державним боргом і ґрунтується на принципі максимізації доходу від залучених позик і створення джерел його погашення. Існує декілька способів використання позик:

- *фінансовий,* за якого державні позики виступають джерелом фінансування інвестиційних проектів і спрямовуються на розвиток національного виробництва. Такий спосіб є найпрогресивнішим видом використання державного боргу;

- *бюджетний,* коли залучені фінансові ресурси спрямовуються на поточне споживання за рахунок фінансування поточних бюджетних витрат, зокрема на покриття бюджетного дефіциту. Такий спосіб використання коштів є найменш ефективним з існуючих;

- *фінансово-бюджетний,* за якого державні запозичення використовуються як на покриття поточних бюджетних потреб, так і на інвестиційний розвиток економіки в цілому.

Завершальним етапом управління державним боргом є його погашення та обслуговування, що здійснюються завдяки проведенню платежів з виконання боргових зобов'язань перед кредиторами щодо погашення основної суми боргу, сплаті відсотків та супутніх витрат, які передбачені умовами випуску державних цінних паперів, угодами про позику, державними гарантіями та іншими документами. ***Під погашенням боргу*** розуміють здійснення платежів на виконання боргових зобов'язань держави щодо сплати основної суми боргу, а під ***обслуговуванням боргу*** – здійснення платежів на виконання боргових зобов'язань держави щодо сплати відсотків, комісій та інших платежів, які передбачені умовами запозичення, крім сплати основної суми боргу.

Погашення та обслуговування державного боргу України здійснюються за рахунок коштів, передбачених на цю мету в Законі України «Про Державний бюджет України» на відповідний рік. Відповідно до п. 6 ст. 16 Бюджетного кодексу України, витрати на обслуговування та погашення державного боргу здійснюються Борговим агентством України відповідно до кредитних договорів, а також нормативно-правових актів, за якими виникають державні боргові зобов'язання, незалежно від обсягу коштів, визначеного на таку мету Законом України «Про Державний бюджет України». Якщо очікуваний обсяг витрат на обслуговування та погашення державного боргу перевищить обсяг коштів, визначений Законом України «Про Державний бюджет України» на таку мету, Міністерство фінансів України невідкладно інформує про це Кабінет Міністрів України та Рахункову палату. Кабінет Міністрів України невідкладно інформує про очікуване перевищення таких витрат Верховну Раду України та подає у двотижневий строк пропозиції про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України».

Мінімізація вартості обслуговування державного боргу є стратегічною метою управління державним боргом, а в ширшому розумінні – всієї фіскальної політики держави. Ця мета узгоджується не тільки з чисто фіскальними інтересами, а й з потребами стимулювання інвестиційної активності, а також із довгостроковим поліпшенням добробуту населення, оскільки економія поточних витрат на обслуговування державного боргу знижує податковий тягар для майбутніх поколінь.

Для забезпечення платоспроможності держави, тобто можливості погашення боргів, використовуються різні способи коригування позикової політики. Широко розповсюдженими є рефінансування боргу та реструктуризація боргу.

Рефінансування державного боргу – це погашення основної заборгованості й відсотків завдяки грошовим коштам, отриманим від розміщення нових

позик. Для успішного використання механізму рефінансування потрібна висока фінансова репутація держави-позичальника. На світовому фінансовому ринку репутація позичальників знаходить своє вираження в рейтингах, що присвоюються певній державі спеціальними агентствами відповідно до міжнародних правил рейтингування.

Реструктуризація державного боргу – це перегляд умов його обслуговування (відсотка, суми, строків сплати). Найпоширенішим засобом є реструктуризація офіційного боргу, яка здійснюється у форматі «Паризького клубу». Найбіднішим державам-боржникам для полегшення боргового тягаря пропонується вибір одного із альтернативних варіантів підтримки з боку урядів-кредиторів, які є членами «Паризького клубу». Офіційні кредитори надають такі види підтримки: часткове анулювання боргу; подальше продовження строків дії боргових зобов'язань; зниження ставки відсотків за обслуговування боргу.

Також до інших методів управління державним боргом відносяться: конверсія, консолідація, уніфікація, обмін облігацій за регресивним співвідношенням, відстрочення погашення й анулювання боргу.

Конверсія – це зміна дохідності позики. Вона проводиться у разі зміни ситуації на фінансовому ринку або погіршення фінансового стану держави, коли вона не має можливості виплачувати передбачуваний дохід.

Консолідація – це передання зобов'язань за раніше випущеною позикою на нову позику для продовження строку дії позики. Вона здійснюється у формі обміну облігацій попередньої позики на нові. В окремих випадках може застосовуватись і скорочення строків дії позики.

Уніфікація – це об'єднання декількох позик в одну, коли облігації раніше випущених кількох позик обмінюються на облігації нової позики.

Обмін облігацій за регресивним співвідношенням полягає в тому, що кілька раніше випущених облігацій прирівнюють до однієї нової. Це вкрай небажаний метод, адже він означає не що інше, як часткову відмову держави від власних боргів.

Відстрочення погашення означає перенесення строків виплати боргу. За такої умови на період перенесення строків погашення заборгованості виплата доходів також припиняється. Відстрочення погашення позики переважно здійснюється тоді, коли випуск нових позик є фінансово недоцільним, адже всі доходи від позик використовують на обслуговування раніше випущених позик.

Конверсія, консолідація й уніфікація державних позик та обмін облігацій держави здійснюються переважно щодо внутрішнього державного боргу. Щодо відстрочення погашення позики, то цей підхід можливий і стосовно зовнішніх зобов'язань, однак за згодою кредиторів.

Анулювання боргу означає повну відмову держави від зобов'язань стосовно випущених державних позик (внутрішніх, зовнішніх, з усього державного боргу). Анулювання боргів може бути обумовлене фінансовою неспроможністю держави, тобто її банкрутством, або внаслідок приходу до влади нових політичних сил, які з певних причин відмовляються визнати фінансові зобов'язання попереднього уряду. Однак відмова держави від своїх

зобов’язань не може розглядатись як припустимий варіант. Авторитет держави, як і кожного боржника, залежить від визнання нею власних боргів і забезпечення їх повного погашення у визначені строки.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Якою є економічна сутність і роль державного кредиту?
2. У чому полягають функції державного кредиту?
3. Які основні відмінності між державним і банківським кредитами?
4. Які є форми міжнародного державного кредиту?
5. Які є форми внутрішнього державного кредиту?
6. У чому полягає класифікація державних запозичень?
7. Охарактеризуйте передумови залучення державних позик.
8. Розкрийте умови державного запозичення.
9. Які джерела погашення державних позик?
10. У чому сутність державного боргу і які є види державного боргу?
11. Чому ставлення вчених до державного боргу є неоднозначним?
12. Охарактеризуйте позитивний і негативний вплив державного боргу на економіку.
13. Якими є мета і завдання управління державним боргом?
14. На яких принципах ґрунтується управління державним боргом?
15. Які є етапи управління державним боргом?
16. Які існують способи використання залучених державних позик?
17. Що таке погашення та обслуговування державного боргу?
18. Які державні інституції в нашій державі організовують погашення та обслуговування державного боргу?
19. Якими є методи коригування позикової політики?
20. Який із методів коригування позикової політики є неприйнятним і чому?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Загальна сума заборгованості минулих років і сума відсотків, що мають бути сплачені за позиками.
2. Сума заборгованості за всіма борговими зобов’язаннями держави, сума відсотків за нею і невиконані фінансові зобов’язання держави перед економічними суб’єктами.
3. Сукупність зобов’язань держави перед нерезидентами.
4. Спосіб управління державним боргом, що передбачає зміну дохідності державних позик, яка здійснюється у випадку зміни ситуації на фінансовому ринку.
5. Мобілізація державою тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб у розпорядження певних органів державної влади для використання їх на

покриття державних витрат, водночас держава може виступати як позичальник, кредитор і гарант.

6. Спосіб управління державним боргом, що передбачає зміну строків дії позик, яка переважно здійснюється у формі збільшення строків дії облігацій попередніх позик.

7. Тимчасово вільні кошти населення, підприємств і організацій, які залучаються на покриття суспільних потреб через випуск та реалізацію облігацій, казначейських зобов'язань та інших видів державних цінних паперів.

8. Коротко- і довгострокові цінні папери, які випускає уряд з метою залучення коштів інвесторів і виконання державою своїх функцій.

9. Сукупність заходів щодо оптимізації державного боргу, його погашення і обслуговування, а також умов здійснення державного запозичення.

10. Виплата доходу, що сплачується на користь кредитора відповідно до умов угоди про позику чи про випуск державних цінних паперів.

11. Спосіб управління державним боргом, який передбачає повну відмову держави від зобов'язань за випущеними позиками.

12. Сукупність зобов'язань держави перед резидентами.

13. Погашення основної заборгованості й відсотків завдяки грошовим коштам, отриманим від розміщення нових позик.

14. Спосіб управління державним боргом, що передбачає об'єднання декількох боргових зобов'язань в одне.

15. Державні цінні папери, які купують з певною знижкою, а погашають за номінальною вартістю.

1.	*Державний кредит*	*9.*	*Державний борг*
2.	*Обслуговування державного боргу*	*10.*	*Уніфікація державного боргу*
3.	*Консолідація державного боргу*	*11.*	*Внутрішній державний борг*
4.	*Облігації державних позик*	*12.*	*Конверсія державного боргу*
5.	*Управління державним боргом*	*13.*	*Зовнішній державний борг*
6.	*Анулювання державного боргу*	*14.*	*Державні позики*
7.	*Капітальний державний борг*	*15.*	*Рефінансування державного боргу*
8.	*Облігації з нульовим купоном*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Проблема державного боргу не у його розмірі, а в забезпеченні платоспроможності держави.

2. Найбільш ефективним і дієвим джерелом погашення державних позик є емісія грошей.

3. Авторитет держави, як і кожного боржника, залежить від визнання нею власних боргів і забезпечення їх повного погашення у визначені строки.

4. Дисконтні державні позики характерні тим, що державні цінні папери купуються з певною надбавкою, а погашаються за номінальною вартістю.

5. Граничні розміри державного внутрішнього боргу України, його структуру та джерела погашення встановлює Міністерство фінансів України у порядку, погодженому з Національним банком України.

6. Облігація має характер боргового зобов'язання держави, спрямованого тільки на покриття бюджетного дефіциту.

7. Конверсія державного боргу проводиться у формі обміну облігацій попередньої позики на нові облігації.

8. Джерелом погашення державних позик і виплати відсотків за ними є грошові кошти бюджету.

9. Коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик чи виконання інших зобов'язань, взятих на себе фізичними та юридичними особами, вона є позичальником.

10. До позик держава вдається під час бюджетного дефіциту.

11. Довіра кредиторів до держави завжди дещо нижча, ніж до емітентів – юридичних осіб.

12. За міжнародного державного кредиту стосовно позичальника не передбачаються і не застосовуються ніякі економічні санкції.

13. Потреба у державному кредиті виникає у зв'язку із нерівномірним рухом вартості у процесі виробництва та обміну.

14. Державний кредит не має ні окремого фінансового фонду, ні відокремленого органу управління.

15. Місцеві позики випускаються місцевими органами управління, і кошти, залучені від них, спрямовуються як у центральний бюджет, так і у відповідні місцеві бюджети.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Державний кредит – це:

а) відносини вторинного розподілу дохідної частини бюджету;

б) відносини вторинного розподілу вартості національного доходу;

в) відносини первинного розподілу вартості валового внутрішнього продукту;

г) відносини вторинного розподілу вартості валового внутрішнього продукту.

2. Яке джерело погашення державних позик найбільше призводить до зростання державного боргу:

а) емісія грошей;

б) рефінансування боргу;

в) економія коштів від зменшення податків;

г) додаткові надходження від податків?

3. Якщо центральний банк реалізовує значну кількість державних цінних паперів, то це зумовлює:

а) зменшення ринкової ставки відсотка;

б) скорочення джерел фінансування інвестицій;

в) зростання обсягу позик, наданих комерційними банками;

г) збільшення заощаджень фізичних осіб і прибутків юридичних осіб.

4. Державні цінні папери, які купуються з певною знижкою, а погашаються за номінальною вартістю, є:

а) купонними;

б) виграшними;

в) відсотковими;

г) дисконтними.

5. Вихідною передумовою державного запозичення є:

а) довіра кредиторів до держави;

б) зацікавленість кредиторів у наданні позик державі;

в) наявність кредиторів, які мають тимчасово вільні кошти;

г) можливість держави своєчасно і повністю повернути борг і виплатити дохід.

6. Обслуговування та погашення державного внутрішнього боргу проводить:

а) Боргове агентство України;

б) Кабінет Міністрів України;

в) Міністерство фінансів України;

г) Верховна Рада України.

7. Які функції виконує державний кредит:

а) контрольну та розподільну;

б) фіскальну, планову та розподільну;

в) розподільну, регулюючу та управлінську;

г) розподільну, регулюючу та контрольну?

8. Погашення державних позик здійснюється за рахунок коштів:

а) бюджету;

б) страхових компаній;

в) суб'єктів господарювання;

г) державних цільових фондів.

9. Зміна строків дії державних позик, яка проводиться переважно у формі збільшення строків дії облігацій попередніх позик,– це:

а) конверсія позики;

б) уніфікація позики;

в) консолідація позики;

г) анулювання боргів.

10. Які державні цінні папери їх власники не можуть перепродати:

а) місцеві;

б) неринкові;

в) ринкові;

г) заставні?

11. Найреальнішим джерелом погашення державних позик є:

а) залучені від нових позик кошти;

б) додаткові надходження від податків і зборів;

в) економія грошових коштів від зменшення видатків;

г) доходи, отримані від інвестування позичених коштів.

12. Проблема державного боргу полягає у:

а) абсолютній величині боргу;

б) забезпеченості платоспроможності держави;

в) відсотковому відношенні до національного доходу;

г) відсотковому відношенні до валового внутрішнього продукту.

13. Який вид кредиту зазвичай не передбачає застосування штрафних

санкцій до позичальника:

а) державний;

б) іпотечний;

в) банківський;

г) комерційний?

14. Граничні обсяги державного і зовнішнього боргу встановлює:

а) Президент України;

б) Верховна Рада України;

в) Боргове агентство України;

г) Міністерство фінансів України.

15. Визнання державою своєї неплатоспроможності – це:

а) дефолт;

б) санація;

в) дефляція;

г) банкрутство.

16. Ким виступає держава у кредитних відносинах, які не завжди призводять до зміни величини фонду грошових коштів:

а) емітентом;

б) гарантом;

в) кредитором;

г) позичальником?

17. Найважливішим чинником державних позик є:

а) довіра кредиторів до держави;

б) зацікавленість кредиторів у наданні позик державі;

в) наявність кредиторів, які мають тимчасово вільні кошти;

г) можливість держави своєчасно і повністю повернути борг і виплатити дохід.

18. Можливість погашення зовнішнього боргу визначається:

а) станом торговельного балансу;

б) величиною золотовалютних резервів країни;

в) величиною дохідної частини бюджету;

г) розміром резервного фонду Кабінету Міністрів.

19. Завдяки розподільній функції державного кредиту проводиться:

а) регулювання грошового обігу;

б) фінансування витрат держави;

в) підтримка малого та середнього бізнесу;

г) формування централізованих грошових фондів держави.

20. За правом емісії державні позики поділяються на:

а) внутрішні й зовнішні;

б) готівкові та безготівкові;

в) державні і місцеві;

г) ринкові й неринкові.

РОЗДІЛ 8. СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ

8.1. Поняття, класифікація та роль соціальних позабюджетних фондів

Держава для виконання своїх функцій використовує переважно кошти державного бюджету. Однак вона має певні потреби, які мають особливе значення. Тому для вирішення окремих загальнодержавних програм залучаються інші форми перерозподілу централізованих фінансових ресурсів, до яких належать державні цільові фонди.

Державні цільові фонди – це фонди фінансових ресурсів, які знаходяться в розпорядженні центральних або місцевих органів влади і використовуються для фінансування певних суспільних потреб.

Державні цільові фонди поділяють на цільові бюджетні (фонди, які входять до складу державного бюджету, наприклад, Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю) та цільові позабюджетні (фонди, які не входять до складу державного бюджету, наприклад, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття). Державні цільові фонди також класифікуються за формою власності (державні та недержавні), за рівнем управління (загальнодержавні і регіональні), за цільовим призначенням (соціальні та економічні), за терміном дії (постійні й тимчасові).

Важливу роль у функціонуванні фінансової системи держави відіграють соціальні позабюджетні фонди, які є самостійною ланкою державних фінансів. Основним призначенням цих фондів є забезпечення спеціальних органів державної виконавчої влади таким обсягом фінансових ресурсів, який би був достатнім для виконання ними своїх повноважень.

Виникнення і функціонування соціальних позабюджетних фондів пов'язане з розвитком держави та наявністю товарно-грошових відносин. Об'єктивна необхідність у таких фондах пов'язана з тим, що в умовах товарно-грошового обігу держава повинна ефективно організувати перерозподіл валового внутрішнього продукту, формуючи фонди грошових коштів з метою повної реалізації своєї соціально-економічної політики.

Позабюджетні фонди як фінансова категорія – це фонди фінансових ресурсів, які необхідні для фінансування пріоритетних напрямів економічних і соціальних завдань держави. Вони не включаються до державного бюджету і мають цільове призначення, реалізуючи конституційні права громадян на пенсійне забезпечення, соціальне страхування, охорону здоров'я тощо. Ці фонди є державною власністю.

Зміст позабюджетних фондів характеризується сукупністю розподільних відносин, що здійснюються за їх допомогою, а саме:

- між органами державної виконавчої влади та юридичними особами, що сплачують внески у відповідні фонди;

- між органами державної виконавчої влади і фізичними особами, що сплачують внески та отримують соціальні послуги з цих фондів;

- між органами державної виконавчої влади з приводу перерозподілу грошових коштів державного бюджету і окремих соціальних фондів;

- між органами державної виконавчої влади та кредитними установами, пов'язаними з одержанням та поверненням кредитів, вкладенням тимчасово вільних коштів на депозитні рахунки;

- між робочими органами відповідних фондів й установами, що надають громадянам соціальні послуги.

Залежно від форми бюджети соціальних позабюджетних фондів являють собою фінансові плани спеціальних органів державної виконавчої влади, що мають особливий склад і структуру доходів і видатків, характеризуються відповідним порядком складання, затвердження і виконання. Організаційна структура позабюджетних фондів включає правління і виконавчі дирекції, які розпоряджаються грошовими коштами цільового призначення.

Економічна роль позабюджетних фондів полягає у тому, що вони:

1) є важливим засобом перерозподілу валового внутрішнього продукту, який активно використовується державою. Обсяг акумульованих коштів у цих фондах становить близько половини обсягу доходів державного бюджету;

2) функціонують на страхових засадах, що передбачає солідарний перерозподіл грошових коштів між учасниками; за мінімальних платежів гарантуються грошові виплати у разі настання страхових випадків;

3) забезпечують позабюджетне надходження грошових коштів у вигляді обов'язкових внесків для проведення соціальної політики держави, закріплюючи за страховими внесками конкретні соціальні виплати й послуги. Держава гарантує громадянам матеріальну підтримку у разі настання пенсійного віку, втрати працездатності, втрати годувальника, народження дитини тощо;

4) є дієвим інструментом реалізації пріоритетних загальнодержавних програм, державного впливу на ринку праці під час розв'язання демографічних проблем, організації охорони праці на підприємствах, в установах і організаціях тощо.

8.2. Загальні аспекти функціонування соціальних позабюджетних фондів в Україні

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування в Україні здійснюється позабюджетними страховими фондами, які є страховиками з окремих видів соціального страхування. Ці фонди беруть на себе зобов'язання утворювати доходи і надавати застрахованим особам матеріальне забезпечення та соціальні послуги у разі настання страхових випадків.

Для забезпечення загальнообов'язкового соціального страхування в Україні створено на державному рівні такі фонди:

1) Пенсійний фонд України;

2) Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Утворення інших фондів заборонено законодавством. Так, п. 9 ст. 13 Бюджетного кодексу забороняє утворення позабюджетних фондів органами

державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування й іншими бюджетними установами.

Державні страхові фонди належать до некомерційних самоврядних організацій. Ці фонди не можуть здійснювати іншу діяльність, крім тієї, для якої їх створено. Таким фондам також заборонено витрачати власні кошти на цілі, не пов'язані з виконанням їх завдань і функцій. Грошові кошти цільових страхових державних фондів не входять до складу Державного бюджету України. Ці фонди мають самостійні бюджети.

Позабюджетні фонди здійснюють управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування: здійснюють планування доходів і видатків, реєстрацію та облік платників страхових внесків, збирання й облік страхових внесків, забезпечують фінансування різних видів соціальних виплат, контроль за рухом грошових коштів і здійснюють інші функції відповідно до затверджених статутів.

Управління позабюджетними фондами здійснюється на паритетних умовах представниками держави та суб'єктів соціального страхування (страхувальників і страховиків). Самоврядування в системі цих соціальних фондів полягає у відокремленні органів управління соціальним страхуванням від органів безпосереднього державного управління. Органи соціального страхування є юридично самостійними, але держава несе відповідальність за цю сферу суспільної діяльності – створює правову базу через прийняття законодавчих та нормативних актів, встановлює рівень страхових платежів, коригує структуру та рівень грошових виплат із соціальних фондів, проводить нагляд і контроль, беручи участь на підставі партнерства в управлінні цими фондами.

Організаційна структура позабюджетних фондів складається з правлінь і виконавчих дирекцій, що розпоряджаються грошовими коштами цільового призначення.

Робочі органи соціальних позабюджетних фондів взаємодіють із законодавчою владою, між собою, з фінансово-кредитними установами (рис. 8.1).

Безпосереднє управління здійснюють правління та виконавчі дирекції соціальних позабюджетних фондів. Правління фонду наділене такими повноваженнями:

- затвердження документів, які регламентують внутрішню діяльність відповідного фонду, зокрема виконавчої дирекції;
- затвердження проектів річних бюджетів певного фонду та звіту про їх виконання, порядок витрачання грошових коштів;
- формування резервів страхових грошових коштів для забезпечення відповідних виплат і надання соціальних послуг застрахованим особам;
- окреслення і контроль діяльності виконавчої дирекції фонду та її робочих органів тощо.

Повноваженнями виконавчої дирекції фонду є:

- забезпечення мобілізації обов'язкових страхових внесків та інших доходів;

- проведення оперативного розпорядження грошовими коштами у межах затвердженого бюджету та забезпечення фінансування соціальних виплат;

- здійснення контролю за надходженням коштів та їх цільовим використанням.

Рис. 8.1. **Суб'єкти управління коштами соціальних позабюджетних фондів**

Нагляд за діяльністю позабюджетних фондів здійснює Наглядова рада, до складу якої входять представники від застрахованих осіб, роботодавців і держави. Ця рада здійснює контроль за виконанням завдань статуту і цільовим використанням страхових коштів. Державний нагляд проводить уповноважений Кабінетом Міністрів України центральний орган виконавчої влади. Держава здійснює контроль за дотриманням страховиками та страхувальниками чинних нормативно-правових актів і за ефективним витрачанням фінансових ресурсів, зосереджених у державних соціальних позабюджетних фондах.

Доходи і видатки державних позабюджетних фондів враховуються в їх кошторисах (бюджетах). Проекти кошторисів позабюджетних фондів складаються їх органами управління і передаються на розгляд і затвердження до Верховної Ради України. Кошторис фондів затверджується на один бюджетний період одночасно з Державним бюджетом. Контроль за виконанням бюджетів соціальних фондів проводять органи, що забезпечують контроль за виконанням Державного бюджету. Їх діяльність контролює Рахункова палата України, а виконання передано Державній казначейській службі України.

Чинним законодавством України регламентується порядок формування

доходів позабюджетних фондів (розміри обов'язкових внесків, граничний розмір об'єкта оподаткування, терміни сплати, звітність) і напрями використання ними коштів (види виплат і послуг, окремі абсолютні розміри, перелік отримувачів та умови надання допомог).

Джерелами формування доходів позабюджетних фондів є:

- обов'язкові внески юридичних і фізичних осіб, установлені законодавством;
- добровільні внески та пожертвування юридичних і фізичних осіб;
- цільові надходження з державного бюджету;
- доходи від розміщення тимчасово вільних грошових коштів;
- надходження з інших законодавчо встановлених джерел.

Обов'язкові страхові внески страхувальників-роботодавців і застрахованих осіб (суми єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування встановлені пропорційно за певними видами соціального страхування) є основним джерелом доходів бюджету соціальних фондів і становлять близько 80 % його обсягу.

Відповідно до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», *єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (єдиний внесок)* – це консолідований страховий внесок до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, який здійснюється в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення страхових виплат за поточними видами загальнообов'язкового державного соціального страхування. Такий платіж здійснюється на рахунки системи загальнообов'язкового державного страхування з метою надання страхових виплат працівникам, забезпечуючи у такий спосіб захист соціальних та трудових гарантій від держави. Єдиний внесок не входить до системи оподаткування.

Платниками єдиного внеску є роботодавці; фізичні особи-підприємці, зокрема ті, які обрали спрощену систему оподаткування; особи, які забезпечують себе роботою самостійно – займаються незалежною професійною діяльністю; члени фермерського господарства, якщо вони не належать до осіб, які підлягають страхуванню на інших підставах; особи, які беруть добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування та інші категорії платників податків. Ведеться Державний реєстр загальнообов'язкового державного соціального страхування, до якого входять реєстр страхувальників та реєстр застрахованих осіб.

Нині основна ставка єдиного внеску складає 22 % до визначеної бази нарахування цього внеску. Цей розмір є незмінним з 2016 р., коли ставка єдиного внеску знизилася і були скасовані диференційовані ставки залежно від класу професійного ризику виробництва.

Єдиний внесок для роботодавців, як платників єдиного внеску, нараховується на суму грошового забезпечення кожної застрахованої особи, оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності, що проводиться за рахунок грошових коштів роботодавця, та допомоги по тимчасовій

непрацездатності, допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами, допомоги, надбавки або компенсації згідно із чинним законодавством.

Відповідно до п. 8 ст. 9 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», платники єдиного внеску, що відносяться до роботодавців зобов'язані сплачувати єдиний внесок, нарахований за календарний місяць, не пізніше 20 числа наступного місяця, крім гірничих підприємств, які зобов'язані сплачувати єдиний внесок, нарахований за календарний місяць, не пізніше 28 числа наступного місяця. Роботодавці повинні сплачувати єдиний внесок під час кожної виплати заробітної плати. Сплата єдиного внеску відбувається шляхом перерахування коштів на відповідний банківський рахунок.

Згідно із Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», єдиний внесок для фізичних осіб-підприємців, самозайнятих осіб та членів фермерського господарства нараховується на суму доходу (прибутку), отриманого від їх діяльності, що підлягає обкладенню податком на доходи фізичних осіб. При цьому сума єдиного внеску не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску за місяць, у якому отримано дохід (прибуток). Фізичні особи-підприємці, самозайняті особи та члени фермерського господарства зобов’язані сплачувати єдиний внесок, нарахований за календарний квартал, до 20 числа місяця, що настає за кварталом, за який сплачується єдиний внесок. У такому разі останнім днем сплати єдиного внеску має бути 19 число відповідного місяця.

Усі питання, пов’язані з фінансуванням страхових випадків, здійснення відповідних виплат, подання звітності та притягнення до відповідальності за витрачання грошових коштів фондів знаходиться у віданні відповідних фондів соціального страхування. Статті видатків соціальних позабюджетних фондів встановлюються у суворій відповідності з їх соціальним призначенням, що регулюється відповідними законами, а саме:

- Закони України № 1058-IV і № 2620-IX – щодо загальнообов’язкового державного пенсійного та соціального страхування (з тимчасової непрацездатності та страхування від нещасних випадків);

- Закон України № 1533-III – щодо загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

8.3. Характеристика загальнодержавних позабюджетних фондів, створених в Україні

Найважливішим видом загальнообов’язкового державного соціального страхування є пенсійне. Відповідно до Закону України «Про загальнообо-в’язкове державне пенсійне страхування» у нашій державі запроваджено **трирівневу систему пенсійного забезпечення:**

- ***перший рівень:*** солідарна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, яка передбачає забезпечення мінімальної та

гарантованої пенсії, яка надається державою. Це та пенсія, яку одержують більшість громадян виходячи із трудового стажу та сплачених до Пенсійного фонду страхових внесків;

- ***другий рівень:*** накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, за якої внески обліковуються на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які їх сплачують, і у разі досягнення пенсійного віку можуть ними скористатися;

- ***третій рівень:*** система недержавного пенсійного забезпечення, яка дає можливість додаткового добровільного страхування громадян у недержавних пенсійних фондах.

Перші два рівні належать до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Другий і третій рівні становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення. Громадяни нашої держави можуть бути учасниками одночасно різних рівнів пенсійної системи. Наразі в Україні ефективно функціонує лише перший рівень пенсійного забезпечення. Згідно із Законом України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» запровадження обов'язкової накопичувальної пенсійної системи (другий рівень) планується лише з того року, в якому буде досягнута бездефіцитність бюджету Пенсійного фонду України.

Пенсійний фонд був створений у січні 1992 р., основними завданнями якого були мобілізація та розподіл коштів пенсійного призначення. Відповідно до нової редакції Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» з 01 січня 2023 р. до Пенсійного фонду перейшли усі функції Фонду соціального страхування.

Пенсійний фонд України, відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та Положення про Пенсійний фонд України, є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики, що реалізує державну політику з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню. Пенсійний фонд України є юридичною особою публічного права, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, власні бланки, рахунки в органах Казначейства та уповноважених банках.

Органи управління Пенсійного фонду складаються з правління та виконавчої дирекції Пенсійного фонду. Склад правління Пенсійного фонду включає по п'ять представників від держави, застрахованих осіб і роботодавців. Правління Пенсійного фонду очолює голова, який обирається із членів правління строком на два роки.

Виконавча дирекція Пенсійного фонду є постійно діючим виконавчим органом, організовує та забезпечує виконання рішень правління, діє від імені Пенсійного фонду в межах та в порядку, що визначаються його статутом та положенням про виконавчу дирекцію цього фонду, і підзвітна правлінню Пенсійного фонду. Виконавчу дирекцію Пенсійного фонду очолює директор.

Територіальними органами виконавчої дирекції Пенсійного фонду є головні управління Пенсійного фонду в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управління Пенсійного фонду в районах, містах, районах у містах. Головні управління та управління Пенсійного фонду є юридичними особами, мають самостійні кошториси, печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням.

Основними завданнями Пенсійного фонду України є:

- втілення політики держави з питань пенсійного забезпечення;
- забезпечення загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- надання громадянам житлових субсидій та пільг на оплату житлово-комунальних послуг, заготівлю твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу;
- ведення єдиного обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, осіб, які мають право на пільги, а також одержувачів житлових субсидій;
- проведення страхових виплат та надання соціальних послуг згідно з профільними законами України;
- здійснення заходів з профілактики нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;
- здійснення перевірки обґрунтованості видачі, продовження листків непрацездатності та документів, що є основою для їх складання;
- проведення контролю за витрачанням страхувальниками та застрахованими особами страхових коштів;
- виконання інших завдань, встановлених чинним законодавством.

Кошти Пенсійного фонду України формуються за рахунок:

- надходжень від сплати єдиного соціального внеску, що спрямовуються на державне пенсійне страхування, державне соціальне страхування від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичне страхування у розмірах, визначених чинним законодавством, крім частини страхових внесків, що перераховуються до накопичувальної системи пенсійного страхування;
- інвестиційного доходу, що одержується від інвестування резерву грошових коштів для фінансування дефіциту бюджету Пенсійного фонду в наступних періодах;
- коштів державного бюджету та державних цільових фондів, що спрямовуються до Пенсійного фонду України у випадках, передбачених чинним законодавством;
- коштів, сплачених виконавчій дирекції Пенсійного фонду за надання послуг з адміністрування Накопичувального фонду та послуг недержавним пенсійним фондам – суб'єктам другого рівня системи пенсійного забезпечення;
- сум фінансових санкцій та пені, які застосовуються до юридичних і фізичних осіб за порушення визначеного порядку нарахування, обрахунку і

сплати страхових внесків і використання грошових коштів Пенсійного фонду, а також сум адміністративних стягнень, накладених на посадових осіб і громадян за ці порушення;

- сум не прийнятих до зарахування витрат страхувальника за соціальним страхуванням;

- капіталізованих платежів, що надійшли у разі ліквідації страхувальників у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

- доходів від продажу майна, придбаного завдяки коштам Фонду;

- благодійних внесків юридичних і фізичних осіб;

- добровільних внесків;

- інших надходжень згідно з чинним законодавством.

Кошти Пенсійного фонду України ідуть на:

- виплату пенсій, яка згідно із законодавством здійснюється за рахунок коштів цього фонду. Наразі в Україні виплачуються такі види пенсій: за віком; по інвалідності; у зв'язку з втратою годувальника;

- виплату допомоги на поховання пенсіонера, у тому числі з числа військовослужбовців;

- оплату послуг з виплати та доставки пенсій;

- виплату допомоги по тимчасовій втраті працездатності;

- виплату допомоги по вагітності і пологах;

- виплату допомоги на поховання застрахованим особам, в тому числі потерпілим на виробництві;

- надання одноразових та щомісячних страхових виплат потерпілим на виробництві, членам їх сімей;

- надання житлових субсидій та пільг на оплату житлово-комунальних послуг;

- закупівлю твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу;

- погашення банківських кредитів і відсотків за їх користування;

- покриття адміністративних витрат, пов'язаних з виконанням функцій і завдань, покладених на органи Пенсійного фонду;

- формування резерву грошових коштів Пенсійного фонду, який включає резерв коштів для поточних потреб і резерв коштів для фінансування дефіциту бюджету Пенсійного фонду в наступних періодах;

- інші цілі згідно з чинним законодавством.

Пенсійний фонд не входить до складу Державного бюджету України і є самоврядною неприбутковою організацією, яка організовує та здійснює діяльність на основі статуту, затвердженого його правлінням. Особливістю витрачання коштів Пенсійного фонду є те, що кошти зберігаються в органах Казначейства та уповноважених банках і вилученню не підлягають, а органи управління фонду утримуються за рахунок державного бюджету.

Фонд соціального страхування на випадок безробіття був створений відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» і почав функціонувати у 2001 р. Фонд є правонаступником державного фонду сприяння зайнятості населення. Мета

цього фонду полягає у сприянні забезпеченню ефективної зайнятості, запобіганні безробіттю, створенні нових робочих місць тощо.

Фонд соціального страхування на випадок безробіття є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією. Гарантом забезпечення прав застрахованих осіб та надання їм належних соціальних послуг цим фондом є держава. Грошові кошти цього фонду не входять до складу Державного бюджету України.

Управління Фондом соціального страхування на випадок безробіття проводиться на паритетних умовах державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців, що передбачає створення правління цього фонду у пропорційному співвідношенні від трьох вказаних груп – по 5 осіб від кожної. Управління цим фондом здійснюють його правління, виконавча дирекція та її робочі органи.

Забезпечення соціального захисту незайнятих громадян в умовах соціального страхування на випадок безробіття проводять органи Державної служби зайнятості України. Функції виконавчої дирекції Фонду соціального страхування на випадок безробіття покладені на Державний центр зайнятості, а її робочих органів – на центр зайнятості Автономної Республіки Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські, районні, міжрайонні, міські та районні в містах центри зайнятості.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття пов'язане з матеріальним забезпеченням на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин і наданням відповідних соціальних послуг за рахунок коштів фонду.

Джерелами утворення доходів бюджету Фонду соціального страхування на випадок безробіття є:

- страхові внески страхувальників (суми єдиного соціального внеску, визначені пропорційно за цим видом соціального страхування);
- грошові кошти державного бюджету, що перераховуються до фонду у випадках, передбачених чинним законодавством;
- суми фінансових санкцій, що використовуються до платників внесків відповідно до чинного законодавства;
- доходи, отримані від розміщення тимчасово вільних грошових коштів фонду, у тому числі резерву грошових коштів фонду, на депозитних рахунках;
- благодійні внески фізичних і юридичних осіб;
- інші надходження згідно із чинним законодавством України.

Страхуванню на випадок безробіття не підлягають: пенсіонери, які працюють, та особи, що мають право на пенсію; іноземці та особи без громадянства, що тимчасово працюють за наймом в нашій державі, якщо інше не визначено міжнародними договорами України.

Від сплати страхових внесків звільняються такі категорії осіб: застраховані особи на період відпустки у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку та відпустки у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею шестирічного віку за медичним висновком; застраховані особи у частині одержаної допомоги у зв'язку з безробіттям.

Напрямами видатків Фонду соціального страхування на випадок безробіття є:

- виплата допомоги у зв'язку з безробіттям, у тому числі одноразової для організації безробітним підприємницької діяльності;
- витрати на перекваліфікацію робітників;
- витрати на працевлаштування;
- одноразова матеріальна допомога безробітному та непрацездатним особам, які перебувають на його утриманні;
- допомога на поховання у випадку смерті безробітного або особи, котра перебуває на його утриманні;
- підбір підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, зокрема через організацію громадських робіт для безробітних;
- інформаційні та консультаційні послуги, що пов'язані з працевлаштуванням безробітних;
- інші напрями, визначені чинним законодавством.

Видатки бюджету цього фонду щодо виплати допомоги у разі безробіття є захищеними. Фінансування таких видатків здійснюється у першочерговому порядку.

Таким чином, система державних позабюджетних фондів дає змогу комплексно та дієво розв'язувати найважливіші соціальні завдання щодо соціального захисту населення, підвищення його життєвого рівня, збереження і поліпшення здоров'я громадян, соціальної орієнтації безробітного населення, надання соціальних послуг населенню.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Чим зумовлена необхідність функціонування соціальних позабюджетних фондів?
2. Якою є економічна сутність соціальних позабюджетних фондів?
3. У чому полягає роль соціальних позабюджетних фондів?
4. Яка існує класифікація соціальних позабюджетних фондів?
5. Які державні цільові фонди створено в Україні для забезпечення загальнообов'язкового соціального страхування?
6. Чому державні цільові фонди належать до некомерційних самоврядних організацій?
7. Яким чином здійснюється управління соціальними позабюджетними фондами?
8. Що таке єдиний внесок?
9. Який порядок нарахування і сплати єдиного внеску?
10. Якими є рівні вітчизняної системи пенсійного забезпечення?
11. Які завдання виконує Пенсійний фонд України?
12. За рахунок яких джерел формуються доходи Пенсійного фонду України?

13. На які цілі використовуються кошти Пенсійного фонду України?

14. Якими є склад доходів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття?

15. Якими є напрями використання коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень доберіть відповідний термін (поняття):

1. Консолідований страховий внесок, збір якого спрямовується до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на постійній основі.

2. Добровільне накопичення пенсійних коштів, яке здійснюється недержавними юридичними особами.

3. Форма перерозподілу і витрачання фінансових ресурсів, що мобілізуються державою з метою фінансування деяких потреб суспільства.

4. Цільовий позабюджетний фонд, що мобілізує страхові внески застрахованих осіб, які обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках, для інвестування та отримання доходів з вигодою для застрахованих осіб.

5. Фонди, виникнення яких пов'язане з вирізненням окремих функцій держави.

6. Період (строк), впродовж якого особа підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та перераховуються внески (нею, роботодавцем) на страхування.

7. Фізична особа, на користь якої проводиться загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

8. Фонди, які формуються з метою прискореного вирішення актуальних питань і припиняють свою діяльність після виконання покладених на них функцій і завдань.

9. Самостійна фінансова система, яка повинна створювати належні умови з метою покриття витрат, пов'язаних із забезпеченням зайнятості громадян.

10. Вилучення державою у громадян частини створеного ними національного доходу і повернення їм благ і послуг у формі освіти, дошкільного виховання, охорони здоров'я, культурного обслуговування, соціального страхування та забезпечення.

11. Система гарантій, які надаються для забезпечення соціального захисту громадян завдяки державним страховим коштам.

12. Самостійна фінансова структура, грошові кошти якої не включаються до державного бюджету і не можуть бути спрямовані на інші цілі, за винятком виплат пенсій і допомоги.

13. Централізований фонд фінансових ресурсів держави, який використовується для виконання покладених на неї функцій.

14. Вартісна оцінка споживчого кошику, що містить мінімальний набір продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, достатніх для

забезпечення здоров'я людини та її життєдіяльності.

15. Система загальнообов’язкового державного страхування, за якої пенсія, яку отримують більшість громадян, залежить від трудового стажу та сплачених до Пенсійного фонду страхових внесків.

1.	*Солідарна пенсійна система*	*9.*	*Державний бюджет*
2.	*Механізм соціальних гарантій*	*10.*	*Державні цільові фонди*
3.	*Тимчасові фонди*	*11.*	*Застрахований*
4.	*Пенсійний фонд України*	*12.*	*Накопичувальний пенсійний фонд*
5.	*Єдиний внесок*	*13.*	*Соціальне страхування*
6.	*Фонд соціального страхування у разі безробіття*	*14.*	*Прожитковий мінімум*
7.	*Система недержавного пенсійного забезпечення*	*15.*	*Страховий стаж*
8.	*Постійні фонди*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Відповідно до чинного вітчизняного законодавства створювати позабюджетні фонди мають право органи центральної влади, органи місцевої влади, а також бюджетні установи.

2. Утворення фондів цільового призначення проводиться з метою надання певних соціальних гарантій громадянам у разі досягнення непрацездатного віку, втрати працездатності, годувальника, роботи та інших непередбачуваних випадків.

3. Правовий статус державних цільових фондів регламентується нормами Конституції України, що визначають напрями соціальної політики держави.

4. Обсяг джерел формування грошових коштів позабюджетних цільових фондів не залежить від фінансового стану держави.

5. Напрями витрачання грошових коштів позабюджетних цільових фондів залежать від призначення цих фондів, конкретних соціально-економічних умов і змісту розроблених цільових програм, що реалізуються.

6. Пенсійний фонд України наділений правом здійснювати комерційну діяльність і одержувати доходи від розміщення тимчасово вільних грошових коштів фонду.

7. Позабюджетні цільові фонди відносяться до комерційних самоврядних організацій.

8. У системі загальнообов'язкового державного соціального страхування страховиком є держава, яка зобов’язується формувати колективні страхові фонди і здійснювати виплати страхового відшкодування.

9. Головним централізованим фондом грошових коштів нашої держави є Пенсійний фонд України.

10. Кожен громадянин України може бути учасником одночасно різних рівнів системи пенсійного забезпечення.

11. За рахунок державних цільових фондів неможливо впливати на процес суспільного виробництва та зайнятість населення.

12. Відповідно до цільового призначення державні фонди поділяють на загальнодержавні та регіональні.

13. Грошові кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття входять до складу державного бюджету і не можуть бути використані для будь-яких інших цілей.

14. Джерела формування позабюджетних цільових фондів встановлюються залежно від характеру і масштабності завдань, для реалізації яких вони сформовані.

15. Єдиний соціальний внесок входить до системи оподаткування.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Позабюджетні цільові фонди в Україні створюються:

а) на регіональному рівні;

б) тільки на місцевому рівні;

в) на державному та місцевому рівнях;

г) тільки на державному рівні.

2. Виконання бюджетів соціальних страхових фондів в Україні доручено:

а) Державній казначейській службі України;

б) Міністерству фінансів України;

в) Рахунковій палаті України;

г) Державній податковій службі України.

3. За рівнем управління державні цільові фонди поділяють на:

а) економічні й соціальні;

б) загальні і спеціальні;

в) постійні і тимчасові;

г) загальнодержавні та регіональні.

4. Основним джерелом формування доходів позабюджетних фондів є:

а) грошові кошти державного бюджету;

б) цільові надходження з бюджету;

в) добровільні внески і пожертвування юридичних і фізичних осіб;

г) обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб, визначені чинним законодавством.

5. Страхування у разі постійної втрати працездатності здійснюється за рахунок:

а) Пенсійного фонду України;

б) Державного бюджету України;

в) Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю;

г) Фонду соціального страхування на випадок безробіття.

6. Які цільові фонди входять до складу державного бюджету нашої держави:

а) Пенсійний фонд України;

б) Фонд соціального страхування на випадок безробіття;

в) Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю;

г) усі відповіді неправильні?

7. Цільові виплати на прожиття громадянам з мінімальними доходами здійснюються за рахунок:

а) Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю;

б) Пенсійного фонду України;

в) Державного бюджету України;

г) Фонду соціального страхування на випадок безробіття.

8. Органи управління Пенсійного фонду України утримуються завдяки:

а) грошовим коштам Пенсійного фонду;

б) грошовим коштам місцевих бюджетів;

в) грошовим коштам Державного бюджету;

г) грошовим коштам Державної казначейської служби.

9. На рахунки якої установи в Україні сплачується єдиний соціальний внесок:

а) Пенсійного фонду;

б) Державної податкової служби;

в) Міністерства фінансів;

г) Рахункової палати?

10. Надання житлових субсидій та пільг на оплату житлово-комунальних послуг здійснюється за рахунок грошових коштів:

а) Державного бюджету;

б) Пенсійного фонду;

в) Фонду соціального страхування на випадок безробіття;

г) Фонду державного майна.

11. Основним централізованим фондом грошових коштів держави є:

а) Державний бюджет;

б) Державний пенсійний фонд;

в) Державний фонд соціального страхування на випадок безробіття;

г) Державний фонд регіонального розвитку.

12. Який фонд створений з метою проведення перекваліфікації робітників:

а) Пенсійний фонд;

б) Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю;

в) Фонд соціального страхування на випадок безробіття;

г) усі відповіді неправильні?

13. Пенсійний фонд України має право:

а) виплачувати пенсії по інвалідності в результаті професійного захворювання;

б) видавати коротко- і довгострокові кредити пенсіонерам;

в) вносити грошові кошти на депозитні рахунки в комерційних банках;

г) проводити розрахунково-касове обслуговування пенсіонерів.

14. Касове виконання бюджетів соціальних фондів в Україні забезпечує:

а) Рахункова палата України;

б) Міністерство фінансів України;

в) Національний банк України;

г) Державна казначейська служба України.

15. Фонди, які формуються для прискореного розв'язання актуальних проблем і припиняють функціонування після виконання покладених на них функцій і завдань, є:

а) постійними;

б) соціальними;

в) тимчасовими;

г) економічними.

16. Третій рівень пенсійної системи передбачає:

а) загальнообов'язкове державне страхування;

б) добровільне недержавне пенсійне страхування;

в) обов'язкове накопичення пенсійних внесків на особистих рахунках громадян;

г) залежність майбутнього обсягу пенсій від страхового стажу та величини сплачених внесків.

17. Допомога на поховання застрахованим особам, в тому числі потерпілим на виробництві, виплачується за рахунок коштів:

а) Пенсійного фонду;

б) Державного бюджету;

в) Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю;

г) Фонд соціального страхування на випадок безробіття;

18. Відповідно до цільового призначення державні цільові фонди поділяються на:

а) економічні й соціальні;

б) державні та регіональні;

в) загальні і спеціальні;

г) постійні і тимчасові.

19. Складовими системи накопичувального пенсійного забезпечення в Україні є:

а) обов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення та недержавне пенсійне забезпечення;

б) солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та система недержавного пенсійного забезпечення;

в) тільки накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

г) накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

20. Оперативне управління позабюджетними цільовими фондами здійснюють:

а) державні органи влади;

б) Кабінет Міністрів України;

в) Державна казначейська служба України;

г) спеціально створений адміністративний апарат.

РОЗДІЛ 9. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

9.1. Сутність, функції та призначення фінансів суб'єктів господарювання

Фінанси суб'єктів господарської діяльності є базовою сферою фінансової системи, адже саме тут створюються валовий внутрішній продукт і національний дохід – основні джерела фінансових ресурсів держави. На макроекономічному рівні фінанси суб'єктів господарської діяльності забезпечують мобілізацію фінансових ресурсів держави за рахунок бюджету та соціальних позабюджетних фондів. Саме тому від стану фінансів суб'єктів підприємницької діяльності залежить можливість задоволення потреб суспільства і фінансова стійкість держави.

Фінанси суб'єктів господарювання функціонують на мікроекономічному рівні і тому мають як спільні ознаки, так і окремі відмінності від фінансів держави загалом. Загальною ознакою фінансів суб'єктів господарювання є те, що вони характеризують сукупність грошових відносин з приводу розподілу вартості валового внутрішнього продукту. Особливі ознаки фінансів господарюючих суб'єктів виражають грошові відносини, які окреслюють первинний розподіл вартості валового внутрішнього продукту, утворення та витрачання грошових доходів і децентралізованих фондів. Специфіка фінансів суб'єктів господарювання обумовлена їх функціонуванням у різних галузях економіки та різноманітними організаційно-правовими формами господарської діяльності.

Економічну природу фінансів суб'єктів підприємницької діяльності виражає сукупність грошових відносин, що виникають у господарюючих суб'єктів під час їх створення і проведення виробничо-фінансової діяльності. До таких видів відносин належать:

1. Відносини між підприємствами та іншими суб'єктами підприємницької діяльності (з постачальниками, покупцями, будівельниками, транспортниками та іншими підприємствами як всередині держави, так і зовні), які з'являються в процесі купівлі-продажу продукції, виконаних робіт, надання послуг тощо. Такі відносини у діяльності підприємств є доволі суттєвими і виконують первинну роль, адже саме у сфері матеріального виробництва формується національний дохід, підприємства отримують виручку від реалізації продукції і прибуток.

2. Відносини всередині самого підприємства, які виникають між окремими його структурними підрозділами (філіями, цехами, відділами), а також між адміністрацією підприємства та його працівниками. Фінансові відносини всередині підприємства пов'язані з утворенням статутного капіталу, формуванням і розподілом прибутку та коштів фондів спеціального призначення, оплати праці працівників, виплати премій і матеріальної допомоги тощо.

3. Відносини підприємств з вищими організаціями всередині фінансово-промислових груп, які виникають завдяки концентрації і монополізації вироб-

ництва. Вони пов'язані з мобілізацією і використанням централізованих грошових фондів з метою поповнення основних і оборотних активів, фінансування інновацій, наукових і маркетингових досліджень тощо.

4. Відносини між підприємствами та різними ланками фінансово-кредитної системи, а саме: з бюджетною системою (державним і місцевими бюджетами), соціальними позабюджетними фондами, кредитно-банківськими установами, страховими компаніями, фондовим ринком, різними фондами та ін.

Фінансові відносини між підприємствами і державою пов'язані з акумуляцією і витрачанням коштів бюджетних і позабюджетних фондів. Ці відносини виникають у процесі сплати податків і платежів у бюджети різних рівнів та позабюджетні фонди чи за умови отримання з бюджету грошових коштів у формі асигнувань, дотацій, субсидій тощо.

Фінансові відносини між підприємствами і кредитно-банківською системою виникають під час організації безготівкових розрахунків, одержанням і поверненням позик, внесенням грошових коштів на депозитні рахунки комерційних банків, отриманням лізингових, факторингових, трастових та інших послуг.

До цієї групи відносин належать також різні фінансові відносини підприємств зі страховими компаніями з приводу сплати в них підприємствами страхових платежів і одержання від них відповідних страхових компенсацій; з фондовим ринком у зв'язку з емісією цінних паперів, їх реалізацією, купівлею-продажем на фондових біржах цінних паперів інших підприємств; з інвестиційними фондами у вигляді залучення довгострокових кредитів для розширення виробництва та ін.

Отже, ***об'єктом фінансів*** суб'єктів господарської діяльності є грошові відносини, пов'язані з рухом грошових коштів, формуванням і використанням коштів грошових фондів. ***Суб'єктами*** цих відносин можуть бути підприємства та організації, комерційні банки і страхові компанії, позабюджетні фонди та інвестиційні фонди, аудиторські організації, інші суб'єкти господарювання, які є юридичними особами.

Матеріальною базою фінансово-економічних відносин є гроші. Грошові відносини виникають між учасниками суспільного виробництва на всіх стадіях відтворювального процесу, на всіх рівнях господарювання та у всіх сферах суспільної діяльності. Під час відтворення здійснюється розподіл вартості валового внутрішнього продукту за цільовим призначенням, а також розподіл його між державою та господарюючими суб'єктами, кожен з яких отримує свою частку створеного суспільного продукту в грошовій формі. Водночас грошові відносини перетворюються на фінансові, якщо рух грошових коштів стає відносно самостійним, а таке відбувається під час утворення, розподілу, використання грошових доходів і фондів відповідно до цільового призначення у формі фінансових ресурсів. Тому гроші створюють необхідні умови для появи фінансів як незалежної сфери грошових відносин.

Отже, **фінанси суб'єктів господарювання** – це грошові відносини, пов'язані з формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням доходів і грошових фондів господарюючих суб'єктів у процесі суспільного відтворення.

Фінанси суб'єктів господарської діяльності у процесі суспільного відтворення виражають свою сутність через розподільну і контрольну функції.

Розподільна функція фінансів пов'язана з первинним розподілом і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту, який створюється у сфері матеріального виробництва, шляхом утворення централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів, що витрачаються на потреби держави і суб'єктів господарювання. За допомогою розподільної функції відбувається формування фінансових ресурсів підприємства під час виробничо-господарської діяльності, їх розподіл і використання для забезпечення операційної, фінансової та інвестиційної діяльності, для виконання власних фінансових зобов'язань перед бюджетом, комерційними банками, суб'єктами господарювання тощо.

Контрольна функція фінансів суб'єктів господарювання виявляється у контролі за акумулюванням і використанням їх фінансових ресурсів у процесі суспільного відтворення. Наявність контрольної функції фінансів обумовлена необхідністю вартісного обліку витрат на виробництво і реалізацію продукції (виконання робіт, надання послуг), утворення доходів і фондів грошових коштів господарюючого суб'єкта та їх використання. Дія контрольної функції виявляється через застосування фінансових показників діяльності підприємств, їх оцінки і розробки належних заходів щодо підвищення ефективності розподільних відносин.

Фінанси суб'єктів підприємницької діяльності є важливою складовою системи управління економікою. Без фінансів господарюючих суб'єктів неможливо забезпечити індивідуальний кругообіг виробничих фондів на розширеній основі, запроваджувати досягнення науково-технічного прогресу, стимулювати інноваційну й інвестиційну діяльність, регулювати структурну перебудову національної економіки. Обов'язковими передумовами ефективного функціонування фінансів суб'єктів господарювання є: різноманітність форм власності; свобода підприємництва та самостійність у прийнятті рішень; вільне ринкове ціноутворення та конкуренція; самофінансування підприємництва; обмеження і регламентація державного втручання у діяльність підприємницьких суб'єктів; правове забезпечення правил економічної поведінки всіх суб'єктів підприємницької діяльності.

Призначенням фінансів суб'єктів господарювання є забезпечення фінансовими ресурсами постійного процесу їх виробництва, розширення їх основних і оборотних фондів, систематичне зниження собівартості продукції, зростання нагромаджень і підвищення ефективності суспільного виробництва.

9.2. Основи організації фінансів суб'єктів господарювання

Ринкові відносини зумовлюють посилення ролі фінансів господарюючих суб'єктів у системі господарювання. Конкурентоспроможність і платоспроможність суб'єктів господарювання визначаються раціональною організацією їх фінансів, яка має бути такою, щоб це сприяло підвищенню ефективності суспільного виробництва. Під **організацією фінансів підприємств** розуміють

форми, методи, способи мобілізації та використання фінансових ресурсів, контроль за їх кругообігом з метою досягнення економічних цілей відповідно до чинних законодавчих актів.

В основу організації фінансів суб'єктів господарської діяльності покладено комерційний розрахунок, який ґрунтується на принципах саморегулювання, самоокупності, самофінансування. *Комерційний розрахунок* – це метод ведення господарювання, що полягає у постійному порівнюванні у вартісній формі витрат і результатів фінансово-господарської діяльності. Його метою є отримання максимального прибутку за мінімальних витрат капіталу та мінімально можливого рівня ризику.

Господарська діяльність переважної більшості підприємств має комерційний характер, їх мета полягає в одержанні прибутку та досягненні економічних і соціальних результатів діяльності. Поряд з цим існує некомерційне господарювання як самостійна систематична господарська діяльність, що проводиться суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів діяльності без мети отримання прибутку. До некомерційних здебільшого належать освітянські, наукові, медичні, доброчинні та інші організації невиробничої сфери економіки.

Визначальний вплив на організацію фінансів суб'єктів господарювання мають:

- організаційно-правова форма господарювання;
- галузеві техніко-економічні особливості;
- форма об'єднання підприємств, якщо підприємство входить до будь-якого об'єднання.

В Україні можуть функціонувати різні види підприємств, які відрізняються метою і характером діяльності, кількістю власників капіталу, їхніми правами і відповідальністю. Організаційно-правова форма господарювання підприємств регламентується Господарським кодексом України.

Залежно від форм власності в нашій державі можуть діяти підприємства таких видів:

- приватне підприємство, що функціонує на базі приватної власності громадян або суб'єкта господарської діяльності (юридичної особи);
- підприємство, що функціонує на основі колективної власності (підприємство колективної власності);
- комунальне підприємство, що функціонує на базі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, що функціонує на основі державної власності;
- підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності);
- спільне комунальне підприємство, що діє на договірних засадах спільного фінансування (утримання) певними територіальними громадами – суб'єктами співпраці.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу в Україні діють підприємства:

- унітарні, які створюється одним засновником. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

- корпоративні, що утворюються, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Організаційно-правова форма господарювання підприємств визначає зміст фінансових відносин під час формування статутного капіталу, відповідальність за зобов'язаннями, розподіл і використання прибутку. Це повною мірою стосується ***господарських товариств***, які є юридичними особами, статутний (складений) капітал яких поділений на частки між учасниками. До господарських товариств відносяться підприємства, установи, організації, створені на підставі угоди юридичними і фізичними особами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності для отримання прибутку.

Господарські товариства можуть проводити будь-яку підприємницьку діяльність, яка не суперечить чинному законодавству України. Господарські товариства створюються і функціонують на підставі установчих документів (статуту, засновницького договору). На підставі статуту створюються і функціонують товариство з обмеженою відповідальністю, товариство з додатковою відповідальністю, акціонерне товариство, а на основі засновницького договору – повне і командитне товариство. Господарське товариство може також створюватися та діяти на підставі модельного статуту в порядку, встановленому чинним законодавством.

Залежно від характеру інтеграції (осіб або капіталу) і міри відповідальності за зобов'язаннями (повна або часткова) господарські товариства поділяються на повні, з обмеженою відповідальністю, додатковою відповідальністю, командитні, акціонерні.

Повним товариством є господарське товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить.

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості своїх вкладів.

Товариством з додатковою відповідальністю є господарське товариство, засноване однією або кількома особами, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких визначений статутом. Учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом

товариства з додатковою відповідальністю і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу.

Командитним товариством є господарське товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства.

Акціонерним товариством є господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерне товариство не відповідає за зобов'язаннями акціонерів, а акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, лише в межах номінальної вартості належних їм акцій.

За типом створення акціонерні товариства можуть бути *публічними і приватними*. Тип акціонерного товариства визначається у статуті акціонерного товариства. Публічним акціонерним товариством є акціонерне товариство, щодо акцій якого здійснено публічну пропозицію та/або акції якого допущені до торгів на організованому ринку капіталу. Приватне акціонерне товариство може здійснювати лише приватне розміщення акцій. Якщо приватне акціонерне товариство має намір здійснити публічну пропозицію власних акцій, загальні збори такого товариства разом з прийняттям рішення про здійснення публічної пропозиції власних акцій повинні прийняти рішення про зміну типу акціонерного товариства з приватного на публічне.

По-різному складаються фінансові відносини на підприємствах і стосовно розподілу прибутку. Прибуток корпоративних комерційних організацій, що залишається після розподілу у загальновстановленому порядку, розподіляється між учасниками на умовах корпоративності. Прибуток унітарних підприємств після сплати податку на прибуток та інших обов'язкових платежів до відповідного бюджету та позабюджетних фондів цілком залишається у їх розпорядженні і використовується для виробничого та соціального розвитку.

На організацію фінансів суб'єктів господарювання значний вплив мають також **галузеві особливості їх діяльності**. Галузева техніко-економічна специфіка впливає на склад і структуру виробничих фондів, тривалість виробничого циклу, особливості кругообігу грошових коштів, джерела фінансування простого і розширеного відтворення, склад і структуру фінансових ресурсів як у грошовій, так і в натуральній формах.

Так, особливістю організації діяльності торговельного підприємства є поєднання операцій виробничого характеру (сортування, фасування, пакування тощо) з операціями з реалізації товарів. Торговельне підприємство здійснює витрати тільки для доведення закуплених товарів до споживача. Є галузева специфіка у складі і структурі оборотних коштів такого підприємства: значна їх частка припадає на товарні запаси. Галузева специфіка структури основних фондів полягає у поєднанні власних і орендованих фондів.

На підприємствах із тривалим виробничим циклом (літакобудування, суднобудування), а також із сезонним характером виробництва (сільське господарство) з'являється потреба в додаткових фінансових ресурсах, що обумовлює залучення грошових коштів у формі банківського кредиту. Це, зі свого боку, призводить до зростання собівартості продукції, адже кредитні кошти є платними. Особливості виробничого процесу в деяких видах підприємницької діяльності впливають на швидкість обігу фінансових ресурсів, структуру грошових фондів, що обслуговують цей процес, взаємовідносини господарюючих суб'єктів із бюджетом і соціальними позабюджетними фондами. Всі ці особливості враховуються при формуванні фінансових ресурсів суб'єктів господарювання та їх використанні.

На організацію фінансів підприємств також впливають різні **форми їх об'єднань**. Згідно з Господарським кодексом України, ***об'єднанням підприємств*** визнається господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань. Об'єднання підприємств є юридичною особою і можуть утворюватися на невизначений строк або як тимчасові об'єднання.

В Україні можуть створюватись і діяти два типи об'єднань підприємств:

1) *добровільні,* які мають право на добровільних засадах об'єднувати свою виробничу, комерційну, науково-технічну та інші види діяльності на умовах і в порядку, визначених чинним законодавством України;

2) *інституційні,* які утворюються за рішенням Кабінету Міністрів України або органів, до повноважень яких належить управління державними чи комунальними підприємствами, на умовах і в порядку, встановлених чинним законодавством України. Підприємство, що входить до інституційного об'єднання, не має права без згоди об'єднання виходити з його складу, а також об'єднувати на добровільних засадах власну діяльність з іншими суб'єктами підприємництва та приймати рішення про припинення своєї діяльності.

Господарським кодексом України визначено, що залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть створюватися як *господарські об'єднання* або як *державні чи комунальні господарські об'єднання*.

1) господарське об'єднання – це об'єднання підприємств, створене за ініціативою підприємств, незалежно від їх виду, які на добровільній основі об'єднали свою господарську діяльність. Господарські об'єднання функціонують на підставі установчого договору та/або статуту, який затверджується їх засновниками;

2) державне (комунальне) господарське об'єднання – це об'єднання підприємств, створене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або, у встановлених законом випадках, рішенням міністерств (інших органів, до сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання), чи рішенням компетентних органів місцевої влади. Державне (комунальне) господарське об'єднання функціонує на підставі рішення про його утворення та статуту, який ухвалюється органом, що прийняв рішення про утворення об'єднання.

Організаційно-правовими формами господарських об'єднань в Україні є асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені чинним законодавством. Державні і комунальні господарські об'єднання створюються здебільшого у формі корпорації чи концерну, незалежно від найменування об'єднання (комбінат, трест тощо).

Асоціація – це договірне об'єднання, утворене для постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися. Члени асоціації зберігають юридичну і фінансову самостійність. Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність підприємств – учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями.

Корпорація – це договірне об'єднання, утворене на підставі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум – це тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками відповідної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Учасниками консорціуму можуть бути державні і приватні фірми, а також окремі держави (наприклад, міжнародний консорціум супутникового зв'язку). Учасники консорціуму зберігають юридичну і фінансову самостійність. У разі досягнення мети утворення консорціуму він припиняє свою діяльність.

Концерн – це статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій на базі їх фінансової залежності від одного чи групи учасників об'єднання з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну передають йому частину своїх повноважень, зокрема право представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями. Після створення концерну суб'єкти господарської діяльності втрачають свою самостійність. Учасники концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну.

Асоційовані підприємства (господарські організації) – це група суб'єктів господарювання – юридичних осіб, пов'язаних між собою відносинами економічної та/або організаційної залежності у формі участі в статутному капіталі та/або управлінні. Залежність між асоційованими підприємствами може бути простою і вирішальною. *Проста залежність* між асоційованими підприємствами виникає у разі, якщо одне з них має можливість блокувати прийняття рішень іншим (залежним) підприємством, які повинні прийматися згідно із законом та/або установчими документами цього підприємства кваліфікованою більшістю голосів. *Вирішальна залежність* між асоційованими підприємствами з'являється у разі, якщо між підприємствами встановлюються відносини контролю-підпорядкування за рахунок переважної участі контролюючого підприємства в статутному капіталі та/або загальних зборах чи інших органах управління іншого (дочірнього) підприємства, зокрема

володіння контрольним пакетом акцій. Відносини вирішальної залежності можуть встановлюватися за умови одержання згоди відповідних органів Антимонопольного комітету України.

Холдингова компанія – це акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох чи більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що знаходяться у державній власності). Якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та визнається банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства.

Законодавством України можуть встановлюватися й інші форми поєднання інтересів підприємств (спілки, союзи, асоціації підприємців тощо).

9.3. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання

Незалежно від сфери функціонування суб'єктів господарювання їх виробничо-фінансова діяльність пов'язана з утворенням, розподілом і використанням фінансових ресурсів. Формування фінансових ресурсів відбувається під час утворення підприємства і реалізації його фінансових відносин у разі проведення господарсько-фінансової діяльності. Забезпечення цієї діяльності здійснюється за рахунок різних джерел: власних, залучених і позичених фінансових ресурсів підприємства (рис. 9.1).

Власні кошти – це кошти підприємства, які постійно знаходяться в обігу й кінцевий строк використання яких не визначений. Формуються вони за допомогою власного капіталу, тобто тієї частини активів підприємства, яка залишається після виконання його зобов'язань.

Позичені кошти – це ті кошти, які підприємство одержує на встановлений строк за плату й на умовах повернення. Формуються вони зазвичай за допомогою коротко- і довгострокових кредитів комерційних банків.

Залучені кошти – це кошти, які не належать підприємству, але в результаті діючої системи розрахунків постійно знаходяться в його обігу. Залучаються вони за допомогою усіх видів кредиторської заборгованості підприємства.

Усі види вищевказаних джерел беруть участь як у формуванні активів підприємства, так і в проведенні його виробничо-господарської діяльності з метою одержання прибутку.

Отже, **фінансові ресурси підприємства** – це загальна сума власного, позиченого й залученого капіталу, що використовується підприємством для формування власних активів і проведення виробничо-господарської діяльності з метою отримання прибутку.

Загальна сума фінансових ресурсів кожного підприємства складається з таких елементів:

Рис. 9.1. **Склад фінансових ресурсів підприємства**

1) ***статутний капітал*** – основне первісне джерело власних фінансових ресурсів підприємства. Статутний капітал є сукупністю коштів засновників, необхідних для функціонування підприємства, вкладених в активи, а також майнових прав, що мають грошову оцінку. Порядок і джерела формування статутних капіталів залежать від типу підприємства і форми власності. Величина статутного капіталу характеризує розмір коштів, які були інвестовані у фінансово-господарську діяльність підприємства.

За рахунок статутного капіталу формуються основний і оборотний капітали, які знаходяться у процесі безперервного руху, набуваючи різних форм залежно від стадії кругообігу. Поділ капіталу на основний і оборотний пов'язаний з характером їх кругообігу та формою участі у створенні готової продукції;

2) ***резервний капітал*** утворюється на підприємстві за рахунок відрахувань від прибутку та використовується для покриття збитків і подолання тимчасових фінансових ускладнень. Згідно з чинним законодавством, обов'язковість створення резервного капіталу передбачене для господарських товариств у Законі України «Про господарські товариства», відповідно до якого вони повинні створювати резервний (страховий) фонд у розмірі, встановленому

установчими документами, але не менш, як 25 % статутного капіталу. Окремий випадок становлять акціонерні товариства, які відповідно до Закону України «Про акціонерні товариства» зобов'язані формувати резервний капітал у розмірі не менше ніж 15 % статутного капіталу акціонерного товариства шляхом щорічних відрахувань від чистого прибутку товариства або за рахунок нерозподіленого прибутку. Розмір щорічних відрахувань до резервного (страхового) фонду передбачається установчими документами, але не може бути меншим 5 відсотків суми чистого прибутку;

3) ***амортизаційний фонд*** утворюється під час використання основних засобів і нематеріальних активів за допомогою амортизаційних відрахувань і застосовується для їх відтворення;

4) ***фонд розвитку*** акумулює кошти, що використовуються для розвитку виробництва;

5) ***валютний фонд*** утворюється на підприємстві, яке одержує виручку у валюті від експортних операцій чи купує валюту для імпортних операцій;

6) ***фонд оплати праці*** формується на підприємствах для грошових виплат працівникам за виконану роботу відповідно до трудового договору;

7) ***фонд виплати дивідендів*** утворюється в акціонерних товариствах раз на рік для виплати акціонерам дивідендів за акціями.

За винятком ***постійних грошових фондів***, на підприємствах можуть утворюватися оперативні ***тимчасові фонди*** (відвернені кошти в акредитиві).

Кошти суб'єктів господарювання використовуються не тільки у фондовій формі. Так, використання підприємством грошових коштів для виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом, позабюджетними фондами, комерційними банками, страховими організаціями здійснюються у ***нефондовій формі***. У нефондовій формі підприємства також одержують субсидії, дотації, банківські позики, спонсорські внески тощо.

Залежно від джерел акумулювання фінансові ресурси підприємства поділяються на такі, що утворені:

- за допомогою власних і прирівняних до власних грошових надходжень (внески засновників у статутний капітал);
- у результаті здійснення фінансово-господарської діяльності (нерозподілений прибуток, амортизаційний фонд, резервний капітал);
- внаслідок операцій на фінансовому ринку (від випуску та розміщення цінних паперів, а також кредитні ресурси);
- завдяки перерозподілу грошових коштів (бюджетні субсидії, страхові відшкодування, інші види ресурсів).

Пошук фінансових джерел розвитку підприємства, забезпечення найефективнішого розміщення фінансових ресурсів набуває важливого значення в діяльності фінансових служб підприємства за умов ринкової економіки. Господарювання в ринкових умовах потребує адекватних підходів до формування фінансових ресурсів підприємств. Наразі вагома частка у джерелах фінансових ресурсів підприємств припадає на внески юридичних і фізичних осіб. Водночас суттєво зменшуються обсяги фінансових ресурсів, які надходять від галузевих структур, обсяги бюджетних субсидій від органів державної

влади. Також зросло значення прибутку, амортизаційних відрахувань і позичкових коштів у формуванні фінансових ресурсів підприємств.

Обсяг виробництва, ефективна діяльність підприємства обумовлюють розмір, склад і структуру його фінансових ресурсів. Чим вищий обсяг виробництва і вища ефективність функціонування підприємства, тим більший обсяг власних фінансових ресурсів, і навпаки. Також від величини фінансових ресурсів залежить зростання виробництва та соціально-економічний розвиток підприємства. Достатність фінансових ресурсів, їх результативне використання характеризують фінансове становище підприємства: платоспроможність, ліквідність, фінансову стійкість. Тому найважливішим завданням підприємства є пошук резервів збільшення своїх фінансових ресурсів і найефективніше їх використання з метою підвищення результативності роботи підприємства загалом.

У процесі формування фінансових ресурсів підприємства важливе значення має забезпечення оптимальної структури власних джерел, тобто співвідношення між власними та залученими грошовими коштами. Збільшення частки власних грошових коштів позитивно впливає на фінансову діяльність підприємств, а висока частка залучених коштів ускладнює фінансову діяльність підприємства та вимагає додаткових витрат на сплату процентів за банківськими кредитами, дивідендів на акції, знижує ліквідність балансу підприємства, підвищує рівень фінансового ризику. Відтак, у кожному конкретному випадку потрібно детально обміркувати доцільність залучення додаткових фінансових ресурсів.

9.4. Економічний зміст і роль прибутку в умовах розвитку підприємництва

Як економічна категорія, **прибуток** – це грошове вираження вартості реалізованого чистого доходу, основну форму грошових нагромаджень суб’єктів господарювання. Підприємство отримує прибуток після того, як матеріалізована у створеному продукті вартість буде реалізована і отримає грошову форму. Величина одержаного прибутку характеризує результативність роботи підприємства, фінансовий результат його підприємницької діяльності.

Прибуток є одним із головних джерел фінансових ресурсів підприємств, утворення централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів. Завдяки прибутку відбувається мобілізація в значному обсязі бюджетних ресурсів держави, проводиться фінансування розширення підприємств, матеріальне стимулювання працівників, реалізація соціально-культурних заходів тощо. Відтак успішна, прибуткова діяльність суб’єктів господарювання є основою економічного розвитку держави.

Прибуток, відображаючи результати фінансово-виробничої діяльності підприємств як суб’єктів господарювання, зазнає впливу багатьох факторів. Формування прибутку господарюючих суб’єктів має певні особливості залежно від сфери їх функціонування, галузі господарства, форми власності тощо. Серед чинників, що впливають на формування прибутку, можна виділити такі: вста-

новлений порядок визначення фінансових результатів діяльності; обчислення собівартості продукції (робіт, послуг); розрахунок загальногосподарських витрат; визначення прибутків (збитків) від фінансових операцій та іншої діяльності.

Зростання прибутку сприяє збільшенню потенційних можливостей підприємства та підвищенню ступеня його ділової активності. За розміром отриманого прибутку обчислюють частку доходів власників підприємств, розміри дивідендів акціонерів та інших доходів. Також прибуток визначає рентабельність капіталу і впливає на вартість усього підприємства в цілому.

Багатоканальне використання прибутку підсилюється в умовах господарювання на ринкових засадах. В цих умовах суб'єкти господарювання, здобувши фінансову самостійність і незалежність, мають повне право самостійно визначати, на які цілі і в яких розмірах використовувати прибуток, що залишається після сплати до бюджету встановлених податків і платежів. Прибуток є джерелом забезпечення як внутрішньогосподарських потреб підприємств, так і джерелом мобілізації бюджетних ресурсів держави. Тому в одержанні прибутку мають бути зацікавлені не лише трудові колективи підприємств, але і держава загалом.

Формування, облік і визначення фінансових результатів підприємства – прибутку (збитку) – здійснюється за такими видами його діяльності: звичайна діяльність, у тому числі операційна та інша звичайна діяльність, а також діяльність з приводу виникнення надзвичайних подій. Підприємство може одержувати прибуток внаслідок основної, інвестиційної та фінансової діяльності.

Згідно із стандартами бухгалтерського обліку, **прибуток** – це сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати. **Збитком** вважається перевищення суми витрат над сумою доходів, для одержання яких були понесені ці витрати.

Схему формування загального та чистого прибутку (збитку) підприємства наведено на рис. 9.2.

Валовий прибуток (збиток) обчислюють як різницю між чистим доходом (виручкою без ПДВ, акцизного податку) від реалізації продукції та собівартістю реалізованої продукції.

Прибуток (збиток) від основної (операційної) діяльності обчислюють як суму валового прибутку та інших операційних доходів за мінусом адміністративних витрат, витрат на збут та інших операційних витрат.

Прибуток (збиток) від звичайної діяльності обраховують як суму прибутку від основної (операційної) діяльності, доходів від участі в капіталі, фінансових та інших доходів за мінусом витрат від участі в капіталі, фінансових та інших витрат.

Результат (прибуток, збиток) від надзвичайних ситуацій – це різниця між доходами, що надійшли у відшкодування понесених від стихійного лиха втрат, та збитками, спричиненими цим лихом.

Загальний прибуток (збиток) обчислюють як суму прибутку від звичайної діяльності підприємства, скореговану на суму надзвичайних доходів і витрат.

Розрахований загальний прибуток суб'єкта господарської діяльності підлягає розподілу. Водночас одна його частина вилучається до державного бюджету для формування фінансових ресурсів держави, а друга – є джерелом формування фінансових ресурсів самого підприємства і використовується ним для забезпечення господарської діяльності.

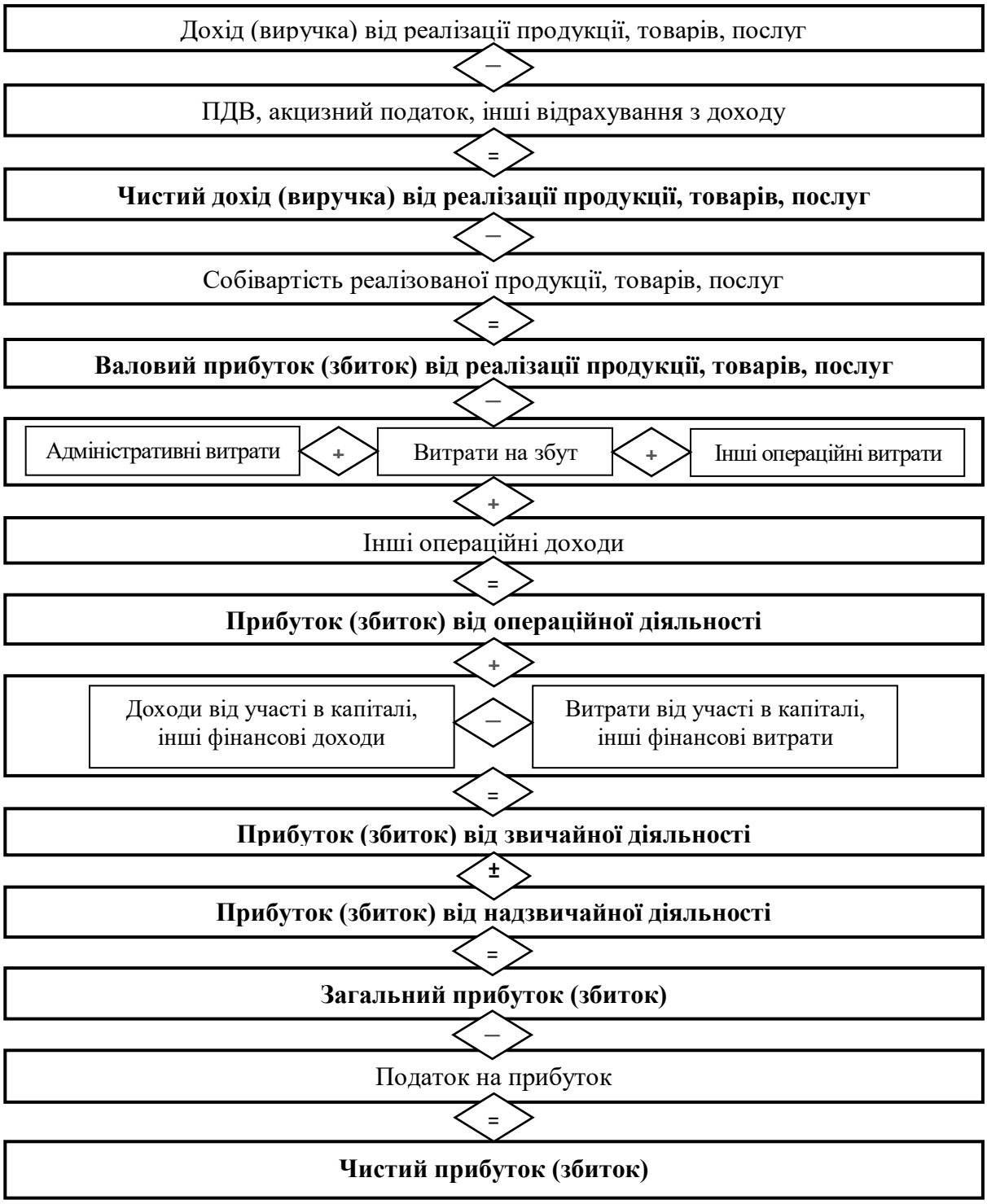

Рис. 9.2. **Структурно-логічна схема формування загального та чистого прибутку (збитку) підприємства**

Відповідно до Господарського кодексу України порядок використання прибутку визначає власник підприємства чи уповноважений ним орган згідно із статутом суб'єкта господарювання і чинного законодавства. Водночас пропорції розподілу прибутку між державним бюджетом і підприємством складаються із врахуванням податкової політики держави щодо господарюючих суб'єктів. Ця політика реалізується у визначенні об'єктів оподаткування, ставках оподаткування, порядку надання податкових пільг тощо. Виходячи з цього, одержаний підприємством загальний прибуток спрямовується передусім на сплату до бюджету встановлених чинним законодавством України податків і платежів – податку на прибуток, а також інших обов'язкових платежів до бюджету, які сплачуються завдяки прибутку.

Різниця між загальним прибутком і податком на прибуток, а також іншими платежами, що сплачуються з прибутку, являє собою ***чистий прибуток*** підприємства. Розрахований чистий прибуток залишається у власності підприємства та підлягає розподілу на його розсуд відповідно до порядку, зафіксованому у статуті. Чистий прибуток підприємства може спрямовуватись на поповнення статутного капіталу, на формування та поповнення резервного капіталу, на виплату дивідендів тощо. Частина прибутку може залишатися нерозподіленою. ***Нерозподілений прибуток*** являє собою частину прибутку підприємства, отриману внаслідок діяльності у попередні періоди, яка не була використана на виплату дивідендів власникам підприємства або поповнення елементів власного капіталу підприємства.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Яка економічна сутність та призначення фінансів підприємств?
2. Які особливості мають фінанси підприємства порівняно з державними фінансами?
3. Якими є загальні і специфічні ознаки фінансів підприємств?
4. Які групи фінансових відносин належать до фінансів підприємств?
5. Чому матеріальною основою фінансово-економічних відносин є гроші?
6. Якими є функції фінансів підприємств? Охарактеризуйте їх.
7. Які передумови є обов'язковими для ефективного функціонування фінансів підприємств?
8. Що розуміють під організацією фінансів підприємств?
9. У чому полягають зміст комерційного розрахунку та принципи, на яких він базується?
10. Які чинники впливають на організацію фінансів підприємств?
11. Які є види підприємств залежно від форми власності та способу утворення статутного капіталу?

12. Які види господарських товариств, відповідно до чинного законодавства, створюються в Україні?

13. Які особливості організації і функціонування фінансів у різних видів господарських товариств?

14. Яким чином галузеві особливості діяльності підприємств впливають на організацію їх фінансів?

15. Які типи об'єднань підприємств можуть створюватись в Україні?

16. Якими можуть бути види об'єднання підприємств залежно від порядку їх заснування?

17. Що таке фінансові ресурси підприємства?

18. Охарактеризуйте власні, залучені та позикові кошти підприємства.

19. Що являють собою грошові фонди та їх основні складові?

20. У чому полягають зміст і значення статутного капіталу підприємства?

21. Які грошові кошти підприємства використовують у нефондовій формі?

22. З яких джерел підприємство може формувати фінансові ресурси?

23. Як склад і структура фінансових ресурсів впливають на фінансову діяльність підприємства?

24. У чому полягає економічна сутність прибутку підприємства?

25. Які чинники впливають на розмір прибутку?

26. Чому прибуткова діяльність суб'єктів господарювання є основою економічного розвитку держави?

27. Які є види прибутку підприємства?

28. Який порядок визначення валового прибутку підприємства?

29. Що таке загальний прибуток підприємства, як його обчислюють і розподіляють?

30. Як обчислюють чистий прибуток підприємства та якими є напрями його використання?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Підприємство, яке утворюється двома або більше засновниками за їх спільним рішенням.

2. Товариство, всі учасники якого здійснюють спільну підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями солідарну відповідальність усім своїм майном.

3. Фінансування діяльності підприємства за рахунок власних фінансових ресурсів.

4. Товариство, що має статутний капітал, поділений на відповідну кількість акцій, і відповідає за своїми зобов'язаннями лише майном товариства, а акціонери несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства тільки в межах вартості належних їм акцій.

5. Частина прибутку підприємства, одержана внаслідок діяльності в попередні періоди, що не була використана на виплату дивідендів його власникам або на поповнення складових власного капіталу підприємства.

6. Грошові кошти, які знаходяться у розпорядженні господарюючого суб'єкта та беруть участь у процесі відтворення.

7. Товариство, яке має статутний капітал, розділений на частки, величина яких встановлюється установчими документами, а його учасники несуть відповідальність у межах їх внесків.

8. Об'єднання підприємств, яке створене на базі повної фінансової залежності членів об'єднання від одного чи групи його учасників.

9. Методи, форми і способи формування та використання фондів грошових коштів, а також контроль за їхнім кругообігом для досягнення намічених підприємством цілей.

10. Товариство, статутний капітал якого поділений на певні частки відповідно до установчих документів, а його учасники несуть відповідальність за зобов'язаннями у розмірі власних внесків, а якщо їх недостатньо, то додаткову солідарну відповідальність у розмірі, кратному до внеску кожного учасника.

11. Фінансування витрат на просте відтворення виробництва завдяки одержаним доходам.

12. Фонд, який формується за допомогою чистого прибутку з метою забезпечення покриття можливих втрат (збитків) від фінансово-господарської діяльності.

13. Об'єднання юридичних осіб, що діють на принципах господарської самостійності і рівноправності з метою постійної координації господарської діяльності.

14. Частина загального прибутку підприємства після сплати із нього належних податків і обов'язкових платежів до бюджету.

15. Товариство, до якого входять поряд з одним чи більшістю учасників, які відповідають за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, також один чи більше учасників, відповідальність яких обмежується внеском у майно товариства.

1.	*Фінансові ресурси*	*9.*	*Самоокупність*
2.	*Асоціація*	*10.*	*Чистий прибуток*
3.	*Товариство з додатковою відповідальністю*	*11.*	*Товариство з обмеженою відповідальністю*
4.	*Корпоративне підприємство*	*12.*	*Самофінансування*
5.	*Концерн*	*13.*	*Нерозподілений прибуток*
6.	*Резервний фонд*	*14.*	*Організація фінансів підприємств*
7.	*Командитне товариство*	*15.*	*Повне товариство*
8.	*Акціонерне товариство*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. В умовах ринкових відносин підприємства недержавної форми власності не мають права самостійно визначати напрями використання прибутку після сплати обов'язкових платежів і відрахувань.

2. Склад фінансових ресурсів та їх обсяги залежать від виду та величини підприємства, роду його діяльності та обсягів його виробництва.

3. Асоціація має право втручатися у господарську діяльність будь-якого з її учасників.

4. В нашій державі можуть створюватись і діяти два типи об'єднань підприємств: унітарні та корпоративні.

5. Головною метою господарської діяльності переважної більшості підприємств є одержання прибутку.

6. Учасники товариства з додатковою відповідальністю несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями підприємства всім своїм майном.

7. Резервний фонд підприємства акумулює кошти, які використовуються для розвитку виробництва.

8. Основна діяльність – це операції з приводу виробництва чи реалізації продукції (товарів, робіт і послуг), що є ключовою метою створення підприємства і забезпечують основну частину його доходу.

9. Суб'єктом фінансів підприємств є економічні відносини з приводу руху грошових коштів, формування і витрачання коштів грошових фондів.

10. Чистий дохід (виручка) від реалізації визначається як сума грошових коштів, що надійшли підприємству від реалізації продукції за цінами її реалізації.

11. Значна частина оборотних коштів торговельних підприємств вкладена у товарні запаси.

12. Самофінансування передбачає повну окупність витрат на виробництво продукції, інвестування та розвиток виробництва за рахунок власних коштів.

13. Від стану фінансів суб'єктів господарської діяльності залежить можливість забезпечення потреб суспільства і фінансова стійкість держави.

14. Грошові кошти підприємства використовуються лише у фондовій формі.

15. Залежно від виду діяльності фінанси підприємств поділяються на фінанси комерційних і некомерційних підприємств.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Фінанси підприємств – це:

а) комплекс заходів, спрямованих на досягнення мети підприємств;

б) сукупність грошових коштів, що обертаються в процесі діяльності підприємств;

в) грошові відносини з приводу утворення, розподілу і використання фінансових ресурсів підприємств;

г) комплексне і взаємопов'язане дослідження процесів та явищ господарської діяльності підприємств і їх структурних підрозділів та визначення на цій основі тенденцій розвитку.

2. Господарські об'єднання, члени яких зберігають юридичну і фінансову самостійність, – це:

а) асоціації та холдинги;

б) асоціації та консорціуми;

в) корпорації і концерни;

г) консорціуми й корпорації.

3. Принцип господарської самостійності підприємств обмежується:

а) одноманітністю форм власності;

б) сплатою податків за встановленими ставками;

в) встановленням цін на продукцію власного виробництва;

г) нарахуванням відсотків за користування банківським кредитом.

4. Характерними ознаками одноособового господарства є:

а) повна самостійність;

б) обмежена відповідальність;

в) солідарна відповідальність;

г) одержання додаткового доходу від спеціалізації.

5. Учасники товариства з обмеженою відповідальністю несуть відповідальність за його борг:

а) у межах належних їм внесків;

б) у формі солідарної відповідальності усім майном;

в) у формі субсидіарної відповідальності усім майном;

г) у межах належних їм внесків і майном у розмірі, кратному до внеску кожного учасника.

6. Вартісний облік витрат, формування та використання фінансових ресурсів підприємства є об'єктивною основою:

а) контрольної функції;

б) розподільної функції;

в) функції формування фінансових ресурсів;

г) немає правильної відповіді.

7. Порівняння витрат і фінансових результатів діяльності підприємства у вартісній (грошовій) формі – це:

а) саморегулювання;

б) цільове фінансування;

в) господарська самостійність;

г) комерційний розрахунок.

8. Фінансування господарської діяльності підприємства за допомогою власних фінансових ресурсів – це:

а) самоокупність;

б) самофінансування;

в) саморегулювання;

г) кошторисне фінансування.

9. За характером утворення та формування статутного капіталу в Україні діють такі підприємства:

а) приватні й колективні;

б) державні і комунальні;

в) корпоративні та унітарні;

г) добровільні й інституціональні.

10. Учасники якого об'єднання підприємств втрачають власну юридичну та господарську самостійність:

а) концерну;

б) корпорації;

в) асоціації;

г) консорціуму?

11. Прибуток підприємства – це:

а) джерело покриття витрат підприємства;

б) грошові кошти на рахунку підприємства;

в) сума, на яку отримані доходи перевищують пов'язані з ними витрати підприємства;

г) збільшення економічних вигод у вигляді збільшення активів або зменшення зобов'язань.

12. Капітал підприємства поділяється на основний і оборотний за:

а) економічним змістом;

б) сферою функціонування;

в) вартістю його структурних елементів;

г) формою участі під час виробництва і особливостями перенесення власної вартості на вироблену продукцію.

13. Чистий прибуток підприємства спрямовується на:

а) поповнення статутного капіталу;

б) сплату ПДВ та акцизного податку;

в) формування фонду оплати праці;

г) поповнення амортизаційного фонду.

14. Власні фінансові ресурси підприємства – це:

а) позика, прибуток, амортизаційний фонд;

б) амортизаційний фонд, резервний фонд, прибуток;

в) резервний фонд, кредиторська заборгованість, прибуток;

г) прибуток, амортизаційний фонд, дебіторська заборгованість.

15. Кошти підприємства, які воно використовує у нефондовій формі, – це:

а) страхові платежі;

б) виплата дивідендів;

в) виплата заробітної плати;

г) внески засновників у статутний капітал.

16. Фінансові ресурси підприємства – це:

а) власний капітал підприємства;

б) грошові кошти на поточному рахунку підприємства;

в) грошові кошти підприємства, що використовуються у процесі його поточної діяльності;

г) частина грошових коштів підприємства, що акумулюються у різних фондах і мають цільове спрямування.

17. Валовий прибуток від продажу продукції – це:

а) дохід від продажу продукції без ПДВ;

б) грошове вираження вартості реалізованої продукції без ПДВ, акцизів і знижок;

в) різниця між чистим доходом від реалізації продукції та амортизаційними відрахуваннями;

г) різниця між чистим доходом від реалізації продукції та її собівартістю.

18. Частка прибутку підприємства, отримана в результаті діяльності у попередні роки, яка не була спрямована на виплату дивідендів і розширення виробництва, – це:

а) чистий прибуток;

б) валовий прибуток;

в) нерозподілений прибуток;

г) прибуток до оподаткування.

19. Фонд, що створюється за рахунок чистого прибутку для покриття можливих збитків підприємства, – це:

а) фонд розвитку;

б) фонд виплати дивідендів;

в) резервний фонд;

г) амортизаційний фонд.

20. Будь-яка основна діяльність підприємства і операції, що її забезпечують чи виникають у результаті її проведення, – це:

а) звичайна діяльність;

б) фінансова діяльність;

в) надзвичайна діяльність;

г) інвестиційна діяльність.

РОЗДІЛ 10. ФІНАНСИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ

10.1. Сутність, функції і призначення домогосподарств

Фінанси домашніх господарств є самостійною сферою фінансової системи держави. Доцільність їх виокремлення у складі фінансової системи визначається особливістю фінансових відносин, яка притаманна фінансам домогосподарств. Особливість фінансів домашніх господарств виявляється в тому, що ця сфера фінансових відносин меншою мірою регламентована державою. Домогосподарства самостійно приймають рішення про джерела доходу, про необхідність і спосіб формування грошових коштів, їх розмір і цільове призначення, період їх використання. Інакше кажучи, у сучасних умовах держава майже не має важелів прямого (адміністративного) впливу на фінансові рішення домашніх господарств.

Разом з тим держава здатна опосередковано впливати на ці відносини, застосовуючи різноманітні інструменти податково-бюджетної політики. Доходи домашнього господарства формуються внаслідок багаторазового розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту в процесі реалізації фінансових відносин домогосподарства і держави. Підвищення розміру ставок за податками, що сплачуються фізичними особами, призводить до скорочення доходів домогосподарства. Водночас, грошові кошти, акумульовані у такий спосіб через бюджет у сферу охорони здоров’я, освіти, науки, соціального забезпечення, сприяють зростанню рівня доходів домогосподарств.

У ринковій економіці фінанси домашніх господарств посідають центральне місце у фінансовій системі держави, адже без них неможливе існування і розвиток інших сфер фінансової системи. Це пояснюється такими обставинами:

- розвиток і функціонування фінансів суб'єктів підприємництва неможливий без фінансів домашніх господарств, оскільки для формування статутного капіталу будь-якого підприємства необхідні фінансові ресурси домашніх господарств. У подальшому підприємство для власної діяльності повинно виявити та залучити трудові ресурси, постачальниками яких є домогосподарства;

- без домашніх господарств неможливе існування та розвиток сучасної держави. Формування державного і місцевих бюджетів, різних цільових фондів економічного та соціального призначення залежить від податків, зборів та інших обов'язкових платежів, що безпосередньо сплачують домашні господарства;

- функціонування і розвиток фінансового ринку головним чином залежить від фінансових ресурсів домашніх господарств. У країнах, де обсяги заощаджень домашніх господарств є незначними, немає і розвинутого фінансового ринку. Це пояснюється тим, що інститути фінансового ринку функціонують завдяки акумулюванню вільних коштів домашніх господарств, їх активної участі в русі фінансових ресурсів і фінансових активів на цьому ринку.

Ринкові засади функціонування економіки дають можливість домашнім господарствам бути повноцінними учасниками економічних відносин. Згідно із системою національних рахунків, домогосподарства виділяються у окремий сектор економіки та досліджуються на макро- та мікроекономічному рівнях як одна із первинних економічних одиниць.

Фінанси домашніх господарств є засобом вартісного розподілу, метою якого є акумулювання і використання грошових коштів. Суспільне призначення фінансів виражається у забезпеченні кожного суб'єкта економіки фінансовими ресурсами під час розподілу вартості валового внутрішнього продукту і виручки від реалізації продукції. Фінанси домашніх господарств беруть участь як у первинному, так і вторинному розподілі вартості сукупного суспільного продукту. Виплата заробітної плати є первинним розподілом, а одержання соціальних трансфертів, наприклад пенсій, стипендій, субсидій населенню, – вторинним розподілом створеного продукту. Відтак, призначенням фінансів домашніх господарств є подальше забезпечення процесу розподілу вартості ВВП і визначення пропорцій кінцевого споживання і заощадження.

В ринкових умовах домашнє господарство постійно вступає у фінансові відносини, що складаються як усередині домогосподарства, так і із зовнішніми по відношенню до нього суб'єктами ринку.

До внутрішніх фінансів домашнього господарства належать відносини, що виникають між його учасниками із приводу формування двох основних фондів, що мають різне цільове призначення: фонду споживання, основне призначення якого полягає у забезпеченні особистих потреб членів домогосподарства (придбання продуктів харчування, купівля товарів промислового виробництва, оплата різноманітних послуг та ін.) і фонду заощадження, кошти якого використовуються у майбутньому для придбання дороговартісних товарів (нерухомість, транспортні засоби, побутова техніка тощо) або як джерело інвестиційних вкладень.

Зовнішні фінансові відносини виникають у домогосподарства при взаємодії з:

- державою з приводу утворення й витрачання коштів бюджетних і позабюджетних фондів, а також одержання грошових виплат у частині оплати праці і соціальних виплат;

- суб’єктами господарювання, які виступають як роботодавці і здійснюють розподіл частини виробленого внутрішнього валового продукту між найманими працівниками. Разом з тим, домогосподарства повертають частину грошових коштів шляхом придбання товарів, робіт і послуг, а також можуть бути інвестором, спрямовуючи власні заощадження на ведення підприємницької діяльності;

- комерційними банками з приводу розміщення тимчасово вільних коштів на банківські рахунки, отримання споживчих кредитів та ін.;

- страховими компаніями з приводу формування та використання різного роду страхових фондів;

- іншими домашніми господарствами з приводу акумулювання і використання спільних грошових фондів, за винятком відносин взаємного обміну.

Фінанси домашніх господарств, як економічну категорію, необхідно розглядати з позицій форми, явища і змісту. За формою фінанси домогосподарств – це доходи і витрати як матеріальне вираження фінансових відносин, в які вступають домашні господарства під час фінансово-господарської діяльності. Як явище фінанси домогосподарств відображають внутрішні та зовнішні грошові потоки цих господарств. Матеріальним змістом фінансів домашніх господарств є фонди грошових коштів (в основному – це фонди споживання і заощадження), які домогосподарства формують, розподіляють і використовують у процесі економічної діяльності. Саме такі фонди є тією характерною ознакою, яка відрізняє фінанси від інших економічних категорій, а зв’язок і взаємодія між фондами забезпечуються завдяки руху грошових потоків.

Таким чином, **фінанси домашніх господарств** – це грошові відносини з формування, розподілу і використання фондів грошових коштів для забезпечення матеріальних і соціальних умов життя членів домогосподарств та їх відтворення.

У складі фінансів домашніх господарств з урахуванням особливостей формування й специфіки управління їх бюджетами виокремлюють такі ланки:

1. Особисті фінанси: домогосподарство складається з однієї людини, яка має особисте джерело доходу і самостійно формує власні витрати.

2. Сімейні фінанси: домогосподарство складається з однією сім’ї, яка формує єдиний спільний бюджет.

3. Родинні фінанси: розширене домогосподарство, до складу якого входять декілька сімей, кожна з яких має відокремлений бюджет чи один спільний і кілька відокремлених бюджетів.

В основу організації фінансів домашніх господарств покладено такі принципи: повна самостійність; фінансова самодостатність у процесі відтворення; матеріальна зацікавленість; поділ фінансових ресурсів на власні і залучені; фінансове планування бюджету домогосподарств; внутрішня фінансова дисципліна; розмежування основної та інвестиційної діяльності; формування резервних фондів.

Соціально-економічна сутність фінансів домогосподарств проявляється через їх функції: розподільну, регулюючу та контрольну.

Розподільна функція фінансів домогосподарств проявляється у тому, що та частина національного доходу, що припадає на частку окремого домогосподарства в тій або іншій пропорції розподіляється між усіма його учасниками і забезпечує кожного члена домогосподарства достатніми фінансовими ресурсами у вигляді грошових коштів спеціального цільового призначення. При цьому суб'єктами розподілу є всі члени домогосподарства, а об'єктом – наявний дохід домогосподарства – частина сукупного доходу, що залишається у розпорядженні домогосподарства після сплати податків та інших обов'язкових платежів. У практичній площині розподільна функція фінансів

домогосподарств реалізується у відносинах між окремим домогосподарством та іншими сферами чи ланками фінансової системи (зокрема бюджетами, позабюджетними фондами, фінансами суб'єктів господарювання), формуючи первинні і вторинні доходи; а також у межах одного домогосподарства під час розподілу сукупного доходу домогосподарства між його членами, утворюючи у такий спосіб відокремлені грошові фонди.

Регулююча функція фінансів домогосподарств виражається у саморегулюванні процесу розподілу сукупного доходу між всіма його членами, в прийнятті сумісних фінансових рішень щодо його використання. Такий процес є складним комплексом взаємовідносин між усіма членами домогосподарств, які обумовлені відмінностями у віці, рисами характеру, способом життя та звичками, різним рівнем потреб та розміру доходу. Водночас нормальний розвиток домогосподарства можливий тільки у тому разі, коли його учасники знаходять взаєморозуміння у процесі ухвалення фінансових рішень. Узгодження економічних інтересів усіх членів домашнього господарства забезпечується їх регулюванням, яке полягає у можливій зміні частини доходу, що знаходиться в розпорядженні і припадає на одного члена домогосподарства. Досягається це завдяки перерозподілу фінансових ресурсів. На рівні домашнього господарства регулювання процесу розподілу сукупного доходу між всіма його членами здійснюється, в основному, шляхом саморегулювання. Свобода членів домогосподарства у цьому процесі не може бути обмежена державою.

Контрольна функція фінансів домашніх господарств полягає в тому, що контроль за рухом грошових коштів здійснюється у всіх сферах фінансових відносин домогосподарств. Засобом контролю за фінансами домогосподарств є його бюджет, який дає змогу контролювати доходи і витрати домогосподарства, аналізувати результати господарської та інвестиційної діяльності. У ринковій економіці домогосподарство є самостійним суб'єктом господарювання, тобто рівень життя учасників домашнього господарства у повній мірі залежить від величини доходу і ним визначається. Відтак, домашнє господарство, маючи на меті підтримання певного рівня споживання, не може обійтися без контролю за розподілом одержаного доходу за різними фондами, а також за цільовим використанням грошових коштів цих фондів.

Деякі вчені стверджують, що фінансам домашніх господарств властиві й інші функції: ресурсоформуюча, відтворювальна, інвестиційна, консолідуюча, забезпечення життєвих потреб та ін. Вказані функції, на наш погляд, є лише похідними від загальних функцій фінансів домогосподарств.

Розглянуті функції фінансів домогосподарств свідчать про їх провідну роль у системі суспільного виробництва. Ця роль визначається тим, що фінанси домогосподарств, забезпечуючи постійність відтворення робочої сили, виступають джерелом фінансових ресурсів і створюють підґрунтя для поступального розвитку економіки держави. Домогосподарства є первинною сферою фінансової системи, визначають особисте споживання та інвестування у суспільний і корпоративний сектори, створюючи тим самим належні умови для їх розвитку.

10.2. Формування та використання фінансових ресурсів домогосподарств

Основу фінансів домашніх господарств складають їх фінансові ресурси, які вони утворюють і використовують виходячи з власних можливостей та інтересів. Фінансові ресурси домогосподарств, виступаючи матеріальним втіленням фінансових відносин, є важливою складовою сукупних фінансових ресурсів держави.

Специфічний зміст фінансових ресурсів домашніх господарств характеризується такими ознаками:

1) це кінцеві доходи, тобто грошові кошти домогосподарств, які призначені до обміну на товари та послуги;

2) виступаючи кінцевим фінансовим результатом процесу відтворення, вони використовуються і можуть бути використані не лише на кінцеве споживання, але і на накопичення, що припускає можливість їх подальшого інвестування;

3) конкретними носіями доходів можуть виступати різноманітні фінансові інструменти, що засвідчують право їх власника на відповідну частину суспільного продукту (акції, облігації, векселі, депозитні сертифікати);

4) до складу фінансових ресурсів включаються кошти, одержані у кредит.

Фінансові ресурси домогосподарств – це сукупність коштів у грошовій формі, які надходять за рахунок розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, а також за рахунок інших джерел і використовуються для забезпечення потреб домогосподарств, виконання фінансових зобов'язань і накопичення заощаджень.

Сукупні ресурси домогосподарств включають:

- грошові доходи;
- вартість спожитої продукції, одержаної з власного підсобного господарства (без матеріальних витрат на її виробництво) та у порядку самозаготівель;
- суми пільг і безготівкових субсидій, які спрямовуються на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива;
- суму безготівкових пільг на проїзд у транспорті, на оплату за користування телефоном, на купівлю путівок у санаторно-курортні заклади, на придбання ліків, лікування, зубопротезування тощо;
- вартість подарованих родичами й іншими особами продуктів харчування;
- суму використаних заощаджень;
- приросту в обстежуваному періоді позик, кредитів, боргів, узятих домогосподарством;
- суму повернених домогосподарству боргів.

Цей показник відображає потенційні ресурси домогосподарств, одержані у конкретному періоді, незалежно від джерел їх надходження.

Найбільшу частку у фінансових ресурсах займають грошові доходи, які включають всі грошові та натуральні (встановлені в грошовому еквіваленті) надходження, що отримують члени домогосподарства у звітному періоді.

Грошові доходи домогосподарств складаються з:

- суми грошових та натуральних надходжень, одержаних членами домогосподарства у формі оплати праці (за винятком податку на доходи фізичних осіб та обов'язкових відрахувань);
- доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості;
- доходів від власності у формі відсотків, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів;
- надходжень від реалізації нерухомості, особистого та домашнього майна, домашньої худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, одержаних у порядку самозаготівель;
- соціальних допомог, пенсій, субсидій, стипендій;
- грошових допомог від родичів та інших осіб;
- інших грошових доходів.

Фінансові ресурси домашніх господарств класифікують за різними ознаками: за джерелом надходження, за стадіями розподілу, за рівномірністю надходження, за надійністю надходження, за критерієм суспільного визнання (табл. 10.1).

На формування та використання фінансових ресурсів домогосподарств впливають внутрішні та зовнішні чинники. Внутрішнім чинником, що впливає на формування ресурсів домогосподарств, є господарська діяльність домогосподарства, яка охоплює виконання домашньої роботи, працю в особистому підсобному господарстві, роботу за межами домогосподарства і діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку благ (ринку товарів і послуг). Внутрішній вплив на використання ресурсів домогосподарств здійснюють пріоритети членів домогосподарства у певний період часу. Зовнішній вплив на формування ресурсів домогосподарств здійснюють держава та окремі юридичні особи через систему пенсійного забезпечення, виплату стипендій, пільгове чи безоплатне навчання, медичне обслуговування, надання путівок тощо. Зовнішній вплив на використання ресурсів домогосподарств здійснює політика держави і органів місцевої влади щодо сплати податків та інших обов'язкових платежів, надання пільг і виплати допомог тощо.

Для можливості оцінки динаміки доходів домогосподарств використовують показники «номінальні доходи домогосподарств», «наявні доходи домогосподарств» та «реальні наявні доходи домогосподарств». Номінальні доходи – це сума грошових доходів, які отримують домогосподарства у поточному періоді. Наявні доходи – це сума грошових доходів, яка використовується домогосподарством на придбання споживчих товарів та оплату послуг. Розмір наявних доходів є меншим за суму номінальних доходів на величину податків та інших обов'язкових платежів. Реальні наявні доходи визначаються як сума наявних доходів домогосподарств з урахуванням індексу інфляції. Відтак, реальні наявні доходи домогосподарств прямо пропорційно

залежать від величини наявних доходів домогосподарств і обернено пропорційно – від рівня цін на споживчі блага.

Таблиця 10.1

Класифікація фінансових ресурсів домогосподарств за основними ознаками

Ознака	Вид доходу	Форма
1	2	3
За джерелом надходження	Родинні доходи, які мають трудове походження	Заробітна плата, доходи від індивідуально-трудової та підприємницької діяльності, доходи від особистого підсобного господарства
	Доходи від власності	Рента (орендна плата), проценти на вклади та облігації, дивіденди
	Доходи від суспільних фондів споживання (страхові, пенсійні фонди) у формі грошових виплат і безкоштовних послуг	Соціальні пенсії, допомоги, виплати з безробіття, стипендії, дотації, путівки на відпочинок, виплати багатодітним сім'ям, безкоштовне або пільгове лікування
За стадіями розподілу	Доходи, отримані на стадії первинного розподілу	Доходи, отримані від виробничої діяльності: заробітна плата, реалізація продукції власного виробництва, споживання продукції особистого підсобного господарства. Доходи, отримані від власності: від фінансових активів (цінних паперів, депозитів) та від виробничих активів (землі)
	Доходи, отримані на стадії вторинного розподілу	Поточні трансферти: пенсії, стипендії, соціальні допомоги, страхові відшкодування, матеріальна та гуманітарна допомога, спадщина тощо
За рівномірністю надходження	Регулярні доходи	Заробітна плата, пенсії, орендна плата та ін.
	Періодичні доходи	Авторські гонорари, доходи з цінних паперів тощо
	Випадкові або разові доходи	Доходи, отримані з порушенням закону (доходи, отримані в результаті ухилення від податків, незаконних фінансових операцій)
За надійністю надходження	Гарантовані доходи	Державні пенсії, доходи від державних позик
	Умовно-гарантовані доходи	Оплата праці
	Негарантовані доходи	Гонорари, комісійні винагороди
За критерієм суспільного визнання	Легальні доходи	Доходи, отримані від діяльності в легальному секторі економіки
	Тіньові доходи	Неоподатковувані доходи, джерелом яких є законодавчо дозволені в державі види діяльності
	Кримінальні доходи	Доходи, джерелом яких є кримінальна діяльність, законодавчо заборонена в країні: наркобізнес, торгівля людьми, зброєю тощо

Використання фінансових ресурсів домашніх господарств здійснюється за напрямами їх функціональної діяльності:

1) сплати податків, платежів та відрахувань до державного бюджету та

державних цільових фондів. Ці виплати забезпечують фінансування завдань держави та державних програм, спрямованих на здійснення регулювання економічних і соціальних процесів;

2) фінансування витрат, пов'язаних із забезпеченням особистого споживання, включаючи одержання освіти, культурний розвиток тощо;

3) формування фондів заощадження, які створюються для забезпечення витрат у наступні періоди, коли з'являється потреба у здійсненні додаткових виплат (хвороба, нещасні випадки, безробіття та ін.), купівля товарів довгострокового користування та здійснення інвестиційної діяльності.

Витрати домашнього господарства не тільки задовольняють потреби домогосподарства в матеріальних і духовних благах, але й відіграють значну роль в економіці держави. Їх значення полягає в тому, що вони забезпечують формування і розвиток ринку товарів і послуг, впливають на попит ринкових інструментів, забезпечують відтворення робочої сили.

Витрати домогосподарства – це сукупність платежів, що проводяться домогосподарством у звітному періоді для забезпечення своєї життєдіяльності.

Сукупні витрати домогосподарств включають:

- грошові витрати;
- вартість спожитих домогосподарством і подарованих ним родичам та іншим особам продуктів харчування, отриманих з особистого підсобного господарства та на умовах самозаготівель;
- суми пільг і безготівкових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива;
- суми безготівкових пільг на проїзд у транспорті, на оплату за телефон, путівок в санаторно-курортні заклади, на купівлю ліків, лікування, зубопротезування тощо.

Вартість подарованих домогосподарством родичам та іншим особам продуктів харчування, отриманих з особистого підсобного господарства, включається до складу сукупних витрат через постійний характер цієї допомоги.

Грошові витрати домогосподарств складаються з:

- витрат на купівлю продуктів харчування, непродовольчих товарів, алкогольних і тютюнових виробів, на оплату послуг;
- витрат, пов'язаних з веденням особистого підсобного господарства;
- витрат на придбання нерухомості, на будівництво, на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, приріст вкладів до комерційних банків;
- аліментів;
- грошової допомоги родичам та іншим особам;
- податків (крім податку на доходи фізичних осіб), зборів, внесків тощо.

Витрати домашніх господарств можна класифікувати за різними ознаками: за цільовим призначенням, за ступенем необхідності, за ступенем регулярності, за періодичністю (табл. 10.2).

Таблиця 10.2

Класифікація витрат домогосподарств за основними ознаками

Ознака	Вид витрат	Форма
1	2	3
За цільовим призначенням	Сплата податків, обов'язкових платежів	Податки, внески на соціальне страхування, аліменти
	Споживчі витрати	Витрати на придбання продовольчих товарів, оплату житлово-комунальних послуг, лікувальних та інших послуг
	Інвестиційні витрати	Витрати на купівлю цінних паперів і нерухомості, вклади, розміщені на рахунках у банках
	Інші витрати	Грошова допомога родичам, витрати на особисте підсобне господарство, сплата добровільних внесків до громадських організацій тощо
За ступенем необхідності	Першочергові або необхідні витрати	Витрати на харчування, одяг, лікування, житло тощо
	Другорядні або бажані витрати	Витрати на освіту, товари розкоші, страхові внески тощо
За ступенем регулярності	Постійні витрати	Витрати на харчування, комунальні послуги тощо
	Регулярні витрати	Витрати на одяг, транспорт тощо
	Разові витрати	Витрати на лікування, товари тривалого користування тощо
За періодичністю	Короткострокові витрати	Витрати на продовольчі та деякі непродовольчі товари, більшу частину послуг
	Середньострокові витрати	Витрати на товари, які купуються періодично (сезонно)
	Довгострокові витрати	Витрати , які здійснюються раз на декілька років

На загальний розмір витрат домашніх господарств впливають внутрішні та зовнішні чинники. Внутрішніми чинниками є: розмір сукупних грошових доходів домогосподарства; рівень забезпечення його потреб завдяки веденню натурального господарства; рівень організації ведення бюджету домогосподарства; рівень матеріальних і духовних потреб учасників домогосподарства тощо. До зовнішніх чинників належать: суми сплачених домогосподарством податків та інших обов'язкових платежів; рівень роздрібних цін на товари і послуги, які споживають члени домогосподарства; обсяги державних дотацій, що спрямовуються на фінансування охорони здоров'я, освіти, житлово-комунального господарства, транспорту та зв'язку; стан соціально-політичної ситуації в державі; рівень розвитку споживчого кредитування в економіці країни тощо. Водночас у різних державах світу на розмір, структуру і динаміку витрат домашніх господарств істотно впливають історичні, кліматичні умови, а також умови проживання та стереотипи поведінки населення.

У фінансових відносинах зазвичай дотримується правило, згідно з яким розмір доходів визначає розмір видатків. У загальному вигляді це можна віднести й до фінансів домогосподарств. Разом з тим необхідно враховувати,

що в межах цих фінансів формується рівень життя громадян, а окремі видатки обов'язково повинні забезпечуватися за рахунок держави та державних фінансів: забезпечення прожиткового мінімуму, надання безкоштовної середньої освіти, медичного обслуговування та інших соціальних виплат, гарантованих державою. *Прожитковий мінімум* – це вартісна величина необхідного для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров`я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, достатніх для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи. Такий показник є базовим державним соціальним стандартом, на основі якого встановлюються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів громадян, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров`я та освіти.

Рівень доходів і структура витрат домогосподарств тісно взаємопов'язані. Залежність частки споживання продуктів харчування від рівня доходів сім'ї вперше встановив німецький статистик Ернст Енгель. Відповідно до закону, який носить його ім'я, із зростанням доходів сім'ї частка витрат на харчування знижується, питома вага витрат на одяг і житло залишається відносно стабільною, а витрати на задоволення культурних та інших нематеріальних потреб істотно зростають. На основі цієї закономірності визначається один із критеріїв бідності – домашнє господарство вважається бідним, якщо воно витрачає більшу частину свого доходу на харчування.

Основним видом витрат домашніх господарств є витрати на придбання товарів та послуг, які включають вартість продукції, придбаної населенням за рахунок власних коштів, отриманої в натуральній формі у результаті підприємницької діяльності чи одержаної у вигляді соціальних трансфертів від органів державного управління. У наш час найбільшу частку у витратах вітчизняних домогосподарств на купівлю товарів і послуг займають витрати на харчування. Згідно з класифікацією ООН, якщо 60 % витрат сімейного бюджету витрачається на харчування, то це свідчить про рівень злиденності.

Грошові доходи, що залишаються після покриття потреби у споживчих благах, є джерелом грошових заощаджень. Залежно від розміру доходів та рівня багатства домогосподарств накопичення мають різну цільову спрямованість. В окремих домогосподарствах заощадження відкладаються на «чорний день» або на придбання дороговартісного товару. Домогосподарства, що мають високі доходи, використовують накопичення для одержання додаткового доходу та захисту заощаджень від інфляційного знецінення.

В умовах ринкової економіки особливого значення набуває об'єктивна оцінка економічного становища домогосподарства, що визначається наявністю і використанням його сукупних ресурсів. Фінансовий стан домогосподарства залежить від результатів господарювання, аналізу його бюджету, обліку доходів і витрат, руху грошових коштів.

Формування і використання фінансових ресурсів домашнього господарства відображається в його бюджеті. Дохідна частина бюджету домогосподарства формується за рахунок доходів та одержаних позик. Витратна частина

бюджету пов'язана з фінансуванням діяльності членів домогосподарства. Відтак, **бюджет домашнього господарства** – це форма формування і використання фонду грошових коштів домогосподарства, який об'єднує сукупні доходи та витрати учасників домогосподарства, що забезпечують їх персональні потреби.

Типовий бюджет домогосподарства має такий вигляд (табл.10.3).

Таблиця 10.3

Типовий бюджет домашнього господарства

Доходи	Витрати
Оплата праці	Придбання продовольчих товарів (харчування)
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	Придбання непродовольчих товарів
Доходи від продажу продукції та майна	Оплата житлово-комунальних послуг
Доходи від власності	Оплата послуг культурно-побутового призначення
Соціальні допомоги, пенсії, субсидії, стипендії	Сплата податків та інших обов’язкових платежів
Грошова допомога від родичів та інших осіб	Грошова допомога родичам та іншим особам
Пільги та субсидії безготівкові	Транспортні витрати
Вартість спожитої продукції від самозаготівель	Витрати на освіту, охорону здоров'я
Вартість подарованого майна	Витрати, пов'язані з веденням особистого підсобного господарства
Заощадження, позики, кредити, повернені борги	Інвестиційні витрати
Інші	Інші

Розмір бюджету домогосподарства залежить від двох основних чинників: зовнішніх і внутрішніх. Зовнішній вплив на формування бюджету домогосподарств здійснюється державою та окремими юридичними особами за допомогою через систему пенсійного забезпечення, медичне обслуговування, виплату стипендій, безоплатне або пільгове навчання, надання путівок тощо. Внутрішнім чинником є господарська діяльність домогосподарства, яка поєднує виконання домашньої роботи, працю в особистому підсобному господарстві, роботу за межами домогосподарства і діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку благ (ринку товарів і послуг).

Домашні господарства, як і суб’єкти господарювання, повністю залежать від результатів своєї фінансово-господарської діяльності. Домашні господарства здійснюють такі види господарської діяльності: трудова (робота за наймом); підприємництво; ведення особистого підсобного господарства; управління власністю; тіньова діяльність.

Фінансові результати діяльності домашніх господарств можуть бути позитивні, тобто домашні господарства одержують прибуток; негативні результати діяльності – утворюється збиток; а також діяльність, яка призвела до нульових фінансових результатів. Виходячи з результатів фінансово-господар-

ської діяльності, що здійснюють домашні господарства, можливо їх класифікувати як: а) прибуткові; б) неприбуткові; в) збиткові.

Прибуток домашнього господарства – це позитивний фінансовий результат від фінансово-господарської діяльності, який визначається як різниця між доходами від даного виду діяльності і витратами, пов'язаними із проведенням даної діяльності, податками та іншими обов'язковими платежами. Прибуток домогосподарства формується як сукупність прибутків від різних видів його фінансово-господарської діяльності.

Одержаний прибуток може бути спрямований на поточне споживання домогосподарства, сплату обов'язкових платежів, а також штрафів і пені. Завдяки частині прибутку домогосподарства мають можливість придбати фінансові активи, які дають змогу отримувати додаткові доходи. Теоретично можна допустити, що частина прибутку домогосподарства залишається нерозподіленою. Однак даний прибуток, швидше за все, є складовою заощаджень домогосподарств, але без участі інститутів та активів фінансового ринку.

У тому разі, коли фінансово-господарська діяльність домашнього господарства призводить до нульових чи негативних результатів, воно звертається до зовнішніх джерел фінансування: пільги, дотації, субсидії з боку держави; кредитні ресурси від фінансово-кредитних установ і (або) інших домашніх господарств.

Важливу роль у сучасних дослідженнях фінансового стану домогосподарств, з огляду на специфіку домогосподарств як учасників фінансових відносин, відіграють процеси формування та забезпечення фінансової стійкості домогосподарств з урахуванням значимості залучення фінансових ресурсів домогосподарств до інвестиційної діяльності без погіршення стану фінансування потреб поточної життєдіяльності.

10.3. Заощадження та інвестиційна діяльність домогосподарств

Заощадження домашніх господарств відіграють важливу роль у розвитку економіки, оскільки вони через механізм фінансового ринку сприяють задоволенню потреб суб'єктів господарювання у позикових коштах і формуванні власного капіталу, а також дозволяють державі фінансувати капітальні та поточні видатки, покривати дефіцит державного та місцевих бюджетів. Поряд з цим, перетворення заощаджень на інвестиції дозволяє отримувати домогосподарствам додаткові доходи, які призводять до зростання споживчого попиту та підвищення якості життя членів домогосподарств.

На формування заощаджень домогосподарств впливають як економічні, так і неекономічні чинники. До економічних чинників належать рівень доходів домогосподарств, наявність у них товарів тривалого користування та мотиви заощаджень. До психологічних і соціальних чинників – схильність учасників домогосподарства до заощадження та до ризику, рівень довіри до держави та фінансово-кредитних інституцій, аналіз поточної економічної ситуації в

державі та її перспектив, знання основних фінансових активів і поінформованість про варіанти інвестування грошових коштів, досвід фінансової поведінки у минулому та його суб'єктивна оцінка, інформаційні джерела, що використовуються для прийняття рішень. Приймаючи рішення щодо заощаджень, домогосподарства повинні визначитись з їх необхідністю та нормою заощаджень, обрати інвестиційний інструмент, враховуючи його дохідність та ризикованість, а також встановити строк вкладення коштів.

Заощадження домогосподарств є досить неоднорідними за своїм складом, тому виникає необхідність їх класифікації за різними ознаками: за функціональною спрямованістю і за характером мобілізації заощаджень.

За функціональною спрямованістю розрізняють:

- мотивовані (або добровільні) заощадження, утворення яких визначається намаганням підвищити чи хоча б зберегти рівень задоволення потреб членів домогосподарств у майбутніх періодах. Мотивовані заощадження, зазвичай, є добровільними, оскільки приватні особи свідомо та добровільно відмовляються від деякої частки поточного споживання задля забезпечення майбутніх потреб. Основними мотивами для заощадження домогосподарств можуть бути: придбання дорогих товарів; витрати майбутніх періодів; непередбачувані витрати; звичка заощаджувати кошти; заощадження з метою одержання прибутку;
- немотивовані (або вимушені) заощадження, які виникають у домогосподарств у результаті перевищення платоспроможності над рівнем потреб. Це може відбуватися за таких обставин: рівень доходів досить великий, тобто домогосподарство може забезпечити задоволення наявних потреб; рівень пропозиції та якості товарів, що пропонуються, не може задовольнити попит споживачів; у державі проводиться результативна політика, спрямована на підвищення рівня заощаджень домогосподарств.

За характером мобілізації заощадження домашніх господарств поділяють на:

- організовані заощадження – вільні грошові кошти домогосподарств, які вкладаються у фінансові-кредитні установи або спрямовуються на придбання цінних паперів;
- неорганізовані заощадження – вільні грошові кошти домогосподарств, що залишаються після здійснення необхідних витрат і не застосовуються в інвестиційній діяльності. Вони накопичуються і заморожуються для забезпечення необхідних резервів для здійснення платежів у майбутніх періодах. Ці кошти вилучаються з обігу і витрачаються нераціонально з погляду фінансового розвитку держави загалом і окремого домогосподарства зокрема. Неорганізовані грошові заощадження зберігаються безпосередньо у домогосподарствах готівкою у національній та іноземній валютах. До неорганізованих заощаджень належать також зберігання грошових коштів у вигляді коштовностей, дорогоцінних металів, дорогих товарів тривалого користування тощо.

За останні роки організовані заощадження українських громадян досягають майже 30 %, а неорганізовані – 70 %. Водночас вклади у комерційні банки і фінансові установи становлять близько 10 %, а на купівлю цінних паперів використовується менше 20 %. Разом з тим, на придбання іноземної

валюти витрачається понад 50 %. Це свідчить про значний інвестиційний потенціал вітчизняних домашніх господарств.

Не всі домашні господарства належать до категорії тих, що заощаджують. Наприклад, молоді сім'ї завдяки позикам витрачають набагато більше, ніж заробляють, щоб придбати дороговартісні товари і оплатити послуги (наприклад, як житло і освіта). Пенсіонери так само схильні витрачати більше грошових коштів, але за рахунок вилучення засобів, закумульованих у результаті заощаджень. Проте від'ємне значення заощаджень вказаних домашніх господарств перекривається додатним значенням заощаджень, що утворюються у осіб з високими доходами і стабільною кар'єрою.

Заощадження домашніх господарств доречно розглянути з позицій форми, явища та змісту. Заощадження домашніх господарств за формою – це частина не спожитого у поточному періоді сукупного грошового доходу домогосподарства, яка при неорганізованій формі заощаджень виводиться на певний час з обігу (тобто залишається у домогосподарстві), а при організованій формі – трансформується в інвестиційні витрати. Заощадження домашніх господарств як явище характеризують внутрішні (неорганізовані заощадження) і зовнішні (організовані заощадження) грошові потоки, спрямовані на підвищення добробуту домогосподарства у майбутніх періодах. За матеріальним змістом заощадження домашніх господарств – це фонди грошових коштів, які вони формують для задоволення своїх майбутніх потреб або забезпечення майбутніх доходів.

Отже, **заощадження домашніх господарств** – це частина грошових доходів громадян, яка акумулюється за допомогою вільних грошових коштів, що утворюються в результаті скорочення поточного особистого споживання, і призначена для забезпечення потреб і доходів у майбутньому.

Враховуючи важливість заощаджень домогосподарств для економіки держави досить актуальним стоїть завдання щодо максимального їх залучення у економічний оборот. Держава заохочує інвестиційні операції домогосподарств, оскільки вони збільшують можливості розвитку економіки, сприяють зростанню обсягів операцій на фінансовому ринку, надають додаткові кошти для фінансування державного і місцевих бюджетів, державних цільових фондів та ін.

Трансформація заощаджень домашніх господарств в інвестиції – це механізм перетворення їх грошових коштів на фінансові та не фінансові інструменти для одержання доходу у майбутньому.

Безпосередньо для домогосподарств метою інвестування є забезпечення прибутковості і приросту вартості грошових коштів, які вкладаються у відповідні інвестиційні об'єкти. Інвестиції надають можливість отримувати поточний дохід, виплата якого може здійснюватися у майбутні періоди. Також важливим аспектом використання інвестицій є їх перепродаж з метою одержання грошових потоків у періоди, коли це потрібно домогосподарству. Помітну роль в інвестиційній діяльності відіграє участь у контролі над діяльністю суб'єктів господарської діяльності (завдяки придбанню і використанню корпоративних прав), страхування фінансових ризиків, оптимізація оподаткування доходів, захист від інфляції тощо.

Основними напрямами інвестування вільних грошових коштів населення є:

- внесення коштів на депозит у комерційному банку;
- купівля цінних паперів (акцій, корпоративних облігацій, облігацій внутрішньої державної позики тощо);
- внесення грошових коштів до статутного капіталу суб'єктів господарювання;
- вкладення грошових коштів у кредитні спілки;
- внесення грошових коштів до інститутів спільного інвестування тощо.

Також вільні грошові кошти можуть використовуватись для придбання валюти з метою хеджування ризиків від девальвації національної грошової одиниці; купівлі цінних металів; купівлі антикваріату, картин, дорогоцінного каміння; купівлі нерухомості; в участі у фондах фінансування будівництва та фондах операцій з нерухомістю тощо.

Найпопулярнішими напрямами інвестування коштів серед домогосподарств України є їх розміщення на депозитах у комерційних банках, а також переведення у вільноконвертовані іноземні валюти. Також за умови наявності значного розміру заощаджень фізичні особи вкладають грошові кошти у нерухоме майно завдяки купівлі його на вторинному ринку чи первинному ринку, у тому числі як учасники фондів фінансування будівництва та фондів операцій з нерухомістю.

У процесі формування інвестиційного портфеля домогосподарства мають враховувати такі критерії: дохідність; ризик внесків капіталу; строк, на який здійснюються інвестиції; доступність об'єктів інвестицій; правовий захист вкладень; наявність державних гарантій тощо. Визначення найефективнішої форми інвестування є досить складним завданням, але від правильності його реалізації залежить можливість одержання доходу та збереження основної суми інвестиції.

Важливе значення у здійсненні інвестиційної діяльності належить управлінню інвестиційним портфелем, який має відповідати певним вимогам. Для забезпечення стійкості вкладень він має бути диверсифікованим, тобто домогосподарство повинно вкладати свої грошові кошти одразу в декілька активів. У такому випадку знецінення одних активів може перекриватися зростанням інших. Кваліфіковане управління інвестиційним портфелем потребує не тільки проведення постійної оцінки вартості його активів, а й здійснення активних операцій зі зміни його структури. Таке управління можуть проводити самі приватні особи, але операції з формування і зміни структури інвестиційного портфеля набагато кваліфікованіше здійснюють фахівці комерційних банків, інвестиційних компаній та інших фінансових посередників.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає економічна сутність фінансів домогосподарств та їх роль у національній економіці.

2. Яке місце займають фінанси домогосподарств у фінансовій системі країни?

3. У який спосіб пов’язані фінанси домашніх господарств з іншими сферами та ланками фінансової системи?

4. Дайте характеристику функцій фінансів домогосподарств.

5. Які ознаки характеризують специфічний зміст фінансових ресурсів домашніх господарств?

6. Що включають в себе сукупні ресурси та грошові доходи домогосподарств?

7. Якою є класифікація фінансових ресурсів домогосподарств?

8. Які чинники впливають на формування та використання фінансових ресурсів домогосподарств?

9. Які показники використовують для оцінки динаміки доходів домогосподарств?

10. Що відноситься до сукупних і грошових витрат домогосподарств?

11. Які чинники впливають на загальний розмір витрат домашніх господарств?

12. Яким чином взаємопов’язані рівень доходів і структура витрат домогосподарств?

13. Який склад і призначення бюджету домогосподарств?

14. Охарактеризуйте фінансові результати домогосподарств від фінансово-господарської діяльності.

15. Яку роль відіграють заощадження у розвитку економіки домашніх господарств і які чинники впливають на їх формування?

16. За якими ознаками класифікують заощадження домогосподарств?

17. Дайте визначення заощаджень домогосподарств з позицій форми, явища та змісту.

18. Якими є основні напрями інвестування вільних грошових коштів населення?

19. Які критерії мають врахувати домогосподарства у процесі формування інвестиційного портфеля?

20. Яким вимогам має відповідати інвестиційний портфель домогосподарства?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень добрати відповідний термін або поняття:

1. Діяльність домогосподарства, що базується на формуванні і використанні фондів фінансових ресурсів для задоволення власних потреб.

2. Доходи, які складаються із суми грошових і натуральних (визначених у грошовому еквіваленті) надходжень, що отримують члени домогосподарства у звітному періоді.

3. Заощадження, які виникають у домогосподарства у результаті перевищення платоспроможності над рівнем потреб.

4. Вартість необхідного соціального набору споживчих благ (товарів та послуг), підрахована за нормами і нормативами споживання і задоволення громадян першочерговими життєвими засобами.

5. Грошові кошти, що знаходяться у розпорядженні домогосподарства і призначені для виконання фінансових зобов'язань, здійснення різного роду витрат і формування заощаджень.

6. Вільні грошові кошти домашнього господарства, які вкладаються у фінансові-кредитні установи або спрямовуються на придбання різноманітних цінних паперів.

7. Сукупність грошових платежів, що здійснюються домашнім господарством у звітному періоді для забезпечення власної життєдіяльності.

8. Сукупність осіб, які разом мешкають в одному житловому приміщенні (його частині), забезпечують себе усім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю (частково) утворюють і використовують грошові кошти.

9. Сума грошового доходу домогосподарства, яка не витрачається на поточне споживання і використовується для задоволення потреб у майбутньому.

10. Грошові відносини, пов'язані з утворенням і використанням фондів грошових коштів для забезпечення матеріальних і соціальних умов життя членів домашнього господарства та їх відтворення.

11. Вільні грошові кошти домогосподарства, що залишаються після здійснення ним необхідних витрат і не спрямовуються на проведення інвестиційної діяльності.

12. Сума грошових коштів та матеріальних благ, що одержані або вироблені домогосподарством за певний проміжок часу (годину, місяць, рік тощо).

13. Форма акумулювання і використання фонду грошових коштів домогосподарства, який об'єднує сукупні доходи та витрати учасників домогосподарства, що забезпечують їх особисті потреби.

14. Заощадження, створення яких характеризується спробою підвищити або хоча б зберегти досягнутий рівень задоволення потреб членів домашнього господарства у майбутньому.

15. Стан життєдіяльності домашнього господарства, за якого забезпечується правовий та економічний захист його життєвих інтересів, забезпечується якісний і достойний рівень життя незалежно від впливу зовнішніх загроз і ризиків.

1.	*Фінанси домогосподарства*	*9.*	*Фінансові ресурси домогосподарства*
2.	*Бюджет домогосподарства*	*10.*	*Мотивовані заощадження*
3.	*Немотивовані заощадження*	*11.*	*Витрати домогосподарства*
4.	*Заощадження домогосподарства*	*12.*	*Домашнє господарство*
5.	*Фінансова політика домогосподарства*	*13.*	*Фінансова безпека домогосподарства*
6.	*Доходи домогосподарства*	*14.*	*Грошові доходи домогосподарства*
7.	*Організовані заощадження*	*15.*	*Неорганізовані заощадження*
8.	*Прожитковий мінімум*		

2. Визначити, правильні (+) чи неправильні (-) твердження:

1. Фінансові ресурси домашніх господарств використовуються і можуть бути використані не лише на кінцеве споживання, але і на формування заощаджень.

2. Домашні господарства здійснюють вимушені заощадження у разі, коли рівень пропозиції та якості товарів, що пропонуються, не може задовольнити попит споживачів.

3. Витрати домашнього господарства за періодичністю поділяються на постійні, регулярні та разові витрати.

4. Грошові доходи домогосподарств займають найбільшу частку у їх фінансових ресурсах.

5. Отримання пенсій, стипендій, субсидій населенню є первинним розподілом створеного суспільного продукту.

6. Домашнє господарство вважається заможнім, якщо воно витрачає меншу частину свого доходу на харчування.

7. До грошових доходів домогосподарств належать суми пільг та безготівкових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива.

8. Фінанси домашніх господарств є самостійною ланкою фінансової системи держави.

9. Очікування зростання цін і дефіциту товарів призводить до зниження заощаджень населення.

10. Реальні наявні доходи домогосподарств прямо пропорційно залежать від величини їх наявних доходів і від рівня цін на споживчі блага.

11. Особливістю фінансів домогосподарств є те, що вони у найменшій мірі регламентовані державою.

12. Заощадження домашніх господарств являють собою частину грошових доходів населення, яка витрачається на поточне споживання і призначена для забезпечення потреб у майбутньому.

13. Якщо домашнє господарство не має певного стандартного набору товарів тривалого користування (житло, автомобіль, комп'ютер, тощо) за інших рівних умов рівень його заощаджень буде вищим.

14. Розвинутий фінансовий ринок функціонує у державах, де обсяги заощаджень домашніх господарств є значними.

15. В умовах зниження рівня цін домогосподарства схильні збільшувати споживання та скорочувати заощадження.

3. Оберіть правильну відповідь:

1.Фінанси домашнього господарства – це:

а) грошові відносини з приводу формування та використання централізованих та децентралізованих фондів фінансових ресурсів;

б) грошові відносини з приводу формування та використання фондів фінансових ресурсів громадян для задоволення їх особистих потреб;

в) грошові відносини, пов'язані з утворенням та використанням доходів та видатків централізованих і місцевих фінансів;

г) грошові відносини з приводу руху грошових потоків, акумулюванням, розподілом і використанням доходів і грошових фондів господарюючих суб'єктів у процесі відтворення.

2. До первинних грошових надходжень домогосподарств належать:

а) соціальні допомоги;

б) отримання спадщини;

в) страхові відшкодування;

г) доходи від реалізації продукції власного виробництва.

3. Основною причиною формування немотивованих заощаджень домогосподарств є:

а) звичка заощаджувати кошти;

б) перевищення платоспроможності над рівнем потреб;

в) необхідності формування резервів на непередбачувані випадки;

г) необхідність накопичення грошових коштів на придбання дорогих товарів.

4. Витрати домогосподарства за ступенем необхідності поділяються на:

а) споживчі та інвестиційні витрати;

б) постійні, регулярні та разові витрати;

в) першочергові та другорядні витрати;

г) короткострокові, середньострокові та довгострокові витрати.

5. Фінанси домашніх господарств з урахуванням особливостей утворення і специфіки управління бюджетом поділяють на:

а) особисті фінанси, сімейні фінанси, родинні фінанси;

б) особисті фінанси, сімейні фінанси, общинні фінанси;

в) персональні фінанси, сімейні фінанси, общинні фінанси;

г) сімейні фінанси, родинні фінанси, общинні фінанси.

6. В умовах інфляції домогосподарство схильне до:

а) зменшення споживання та заощаджень;

б) збільшення споживання та заощаджень;

в) збільшення споживання та скорочення заощаджень;

г) зменшення споживання та збільшення заощаджень.

7. Який вплив на фінансовий стан домогосподарств здійснює держава:

а) прямий;

б) жорсткий;

в) опосередкований;

г) адміністративний?

8. Фінансові ресурси домогосподарства за надійністю надходження поділяються на:

а) власні та залучені доходи;

б) регулярні, періодичні та випадкові доходи;

в) легальні, тіньові та кримінальні доходи;

г) гарантовані, умовно-гарантовані та негарантовані доходи.

9. Яка частка витрат сімейного бюджету на харчування згідно з класифікацією ООН свідчить про рівень злиденності:

а) 60 %;
б) 70 %;
в) 65 %;
г) 50 %?

10. До грошових доходів домогосподарств належать:

а) вартість продуктів харчування, подарованих родичами й іншими особами;

б) надходження від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, одержаних у порядку самозаготівель;

в) суми безготівкових пільг на проїзд у громадському транспорті, на оплату рахунків за користування телефоном, путівок у санаторно-курортні установи, на придбання ліків тощо;

г) суми використаних заощаджень, суми пільг та безготівкових субсидій на оплату рахунків за житлово-комунальні послуги, електроенергію та паливо.

11. Домашнє господарство – це:

а) спільнота, яка збудована на тісних внутрішніх зв'язках, часто об'єднана за територіальною або родинною ознаками;

б) сукупність осіб, які проживають спільно, поєднані родинними зв'язками і спільним бюджетом;

в) спільність людей, що базується на подружньому союзі та зв’язках спорідненості, поєднана спільною діяльністю та проводить відтворення населення та ін.;

г) економічна одиниця, яка складається з однієї чи більше осіб, спрямовує в економіку ресурси і використовує одержані грошові кошти з метою придбання товарів і послуг, які задовольняють матеріальні людські потреби.

12. Матеріальним втіленням фінансових відносин на рівні домогосподарств є:

а) заощадження домогосподарств;
б) фінансова безпека домогосподарств;
в) фінансові ресурси домогосподарств;
г) фінансова політика домогосподарств.

13. До вторинних грошових надходжень домогосподарств належать:

а) заробітна плата;
б) пенсії та стипендії;
в) відсотки за банківським вкладом;
г) доходи від продажу цінних паперів.

14. Розподільна функція фінансів домогосподарств реалізується у процесі:

а) здійснення витрат;
б) надходження доходів;
в) узгодження інтересів усіх членів домогосподарства;
г) формування заощаджень.

15. Наявні доходи домогосподарства є меншими за його номінальні доходи на величину:

а) отриманого кредиту;

б) використаних заощаджень;

в) повернених домогосподарству боргів;

г) податків та інших обов’язкових платежів.

16. Залежність частки витрат сім’ї на споживання продуктів харчування від рівня її доходів вперше встановив:

а) Ернст Енгель;

б) Фрідріх Енгельс;

в) Адам Сміт;

г) Вільфредо Парето.

17. Джерелом формування доходів домогосподарства є:

а) сума використаних заощаджень;

б) грошова допомога родичам та іншим особам;

в) сплата податків та обов’язкових платежів;

г) вартість спожитих домогосподарством продуктів харчування, одержаних з особистого підсобного господарства.

18. До організованих заощаджень домогосподарств відносяться:

а) готівка, яка зберігається в іноземній валюті;

б) готівка, яка зберігається у національній валюті;

в) кошти у вигляді дорогих товарів тривалого користування;

г) кошти, які спрямовуються на придбання цінних паперів.

19. Доходи, які отримують домогосподарства від надання фінансових активів у користування економічним суб’єктам, – це:

а) доходи від власності;

б) доходи від самозайнятості;

в) доходи від продажу майна;

г) доходи від підприємницької діяльності.

20. Очікування зниження цін спонукатиме домогосподарства до:

а) зменшення поточних видатків і заощаджень;

б) збільшення поточних видатків і заощаджень;

в) зменшення поточних видатків і збільшення заощаджень;

г) збільшення поточних видатків і зменшення заощаджень.

РОЗДІЛ 11. СТРАХУВАННЯ. СТРАХОВИЙ РИНОК

11.1. Сутність, принципи, функції та роль страхування

Страхування є важливою складовою категорії сучасних фінансів. Необхідність страхового захисту зумовлена прагненням нейтралізувати наслідки певних ризиків. У результаті стихійного лиха або непередбачених обставин юридичним і фізичним особам може бути завданий збиток. У такому разі виникає необхідність попереджувати і відшкодовувати заподіяні збитки. Не забезпечивши цю потребу, неможливо організувати постійний процес виробництва матеріальних благ і підтримувати достатній життєвий рівень суспільства. Відносини, які виникають у суспільстві щодо цього, мають об'єктивний характер і в цілому формують сутність економічної категорії – страхування.

Сам термін «страхування» походить від латинського «securus» і «sine cura», що означає «безтурботний». Поняття «страхування» доволі часто пов'язують зі словом «страх», а тому вживають у значеннях «захист», «підтримка», «гарантія успіху».

Страхові відносини виникли у суспільстві у процесі його історичного розвитку. Необхідність у страховому захисті з'явилася з появою людини і зростала під час її діяльності. Людство завжди намагалося захистити себе від різноманітних ризиків та було змушене застосовувати упереджувальні заходи для забезпечення належних умов життєдіяльності та виробничого процесу. Деякі елементи страхування були відомі ще за тисячі років до нашої ери. Наприклад, у шумерів торгівцям видавалися певні суми грошей у вигляді позики або вони мали формувати «спільну касу» на випадок утрати вантажу у процесі перевезення. Закони вавилонського царя Хаммураппі (1750–1792 рр. до н.е.) потребували укладення між учасниками торговельного каравану договору про спільне відшкодування збитків у випадку настання непередбаченої події.

Найдавнішою формою страхового захисту було взаємне страхування, яке у XIII ст. поступово поширювалося в Італії, Англії, Німеччині, де суттєвого розвитку набули торгівля, грошові розрахунки, морське судноплавство. У XVII ст. у Західній Європі, а у XVIII ст. і на території сучасної України передусім активно розвивається класичне страхування за всіма видами ризиків: морське та вогневе страхування, страхування життя та від нещасних випадків. Страхові платежі та внески стають постійними, акумулюються у відповідному страховому фонді для організації страхового захисту, з'являються страхові товариства, що здійснюють свою діяльність для одержання прибутку.

Усі форми і види страхування особливо швидко розвиваються у XX ст., а в сучасному світі воно стало невід'ємною складовою ринкової економіки. Нині страхування перетворилось в універсальний інструмент страхового захисту всіх форм власності, доходів господарюючих суб'єктів і громадян. Розвиток ринкових відносин, удосконалення засобів виробництва і предметів праці призводять до зростання кількості ризиків і збитків від їх настання. Поряд із потребою страхування класичних ризиків виникає необхідність у страхуванні

підприємницьких, сільськогосподарських, фінансово-кредитних ризиків. У ринкових умовах страхування стає не лише засобом захисту страхувальників від руйнівних стихійних лих, а й способом захисту від несприятливих змін ринкової кон'юнктури, які можуть негативно вплинути на життєдіяльність усіх суб'єктів ринкових відносин.

З економічного погляду **страхування** є системою економічних відносин, які виникають між двома (або трьома) суб'єктами – страховиком, страхувальником та третіми особами (у разі страхування відповідальності) – з приводу забезпечення захисту майнових інтересів страхувальника завдяки сплаті ним страхових внесків до спеціально утворених для цього грошових фондів, звідки проводиться відшкодування збитків у разі настання зумовлених страхових випадків.

Будь-яка економічна категорія виражає свою сутність через функції, які вона виконує. Суть і зміст страхування розкривається через такі функції:

1. ***Ризикова,*** яка спрямована на передачу страховику за окрему плату матеріальної відповідальності за наслідки ризику у випадку настання страхових подій, визначених чинним законодавством чи угодою страхування. Інакше кажучи, в межах цієї функції передбачається матеріальна відповідальність страхової компанії за наслідки ризику.

2. ***Превентивна (запобіжна),*** яка полягає у запобіганні можливих збитків і зменшенні їх наслідків від несприятливих страхових подій. Страховик об'єктивно зацікавлений у тривалішому використанні грошових коштів страхового фонду, тому прагне зменшити ймовірність виплат шляхом зменшення ймовірності настання страхового випадку. За таких обставин страховик може застосовувати фінансову і правову превенцію. *Фінансова превенція* полягає в тому, що страховик частину власних доходів може виділити на фінансування превентивних заходів (фінансування заходів щодо попередження дорожньо-транспортних пригод, фінансування протипожежних заходів тощо), а *правова превенція* – в тому, що страховик не приймає на страхування окремі ризики.

3. ***Заощаджувальна (накопичувальна),*** яка дозволяє страхувальнику за рахунок страхових внесків накопичити відповідну страхову суму за умови відсутності страхового випадку у період дії угоди страхування. Ця функція характерна для певних видів особистого страхування, за якими укладаються договори довгострокового страхування (страхування життя, пенсій, ренти).

4. ***Контрольна,*** яка виявляється у проведенні фінансового контролю за правильним здійсненням страхових та інвестиційних операцій, оптимальним формуванням і цільовим застосуванням страхових капіталів (державний нагляд і внутрішній аудит).

До того ж, науковці виділяють також інші функції страхування, а саме: ***формування і використання страхових фондів, компенсаційна, інвестиційна, ціноутворення (тарифікація)*** та інші.

Основними принципами страхування є:

1) *конкурентність* – вільний вибір страхувальником страхової компанії, а страховою компанією – виду страхування;

2) *страховий ризик* – потенційна можливість збитку чи втрати доходу у разі настання визначених подій. Конкретним проявом здійснення страхового ризику є страховий випадок, тобто фактичне настання непередбачуваної події;

3) *страховий інтерес* страхувальника і страховика як законна вимога компенсувати майновий збиток, що пов'язаний із правом власності, володіння, розпорядження і використання об'єкта страхування та права вимоги від страховика дотримання умов договору;

4) *максимальна сумлінність* – надання повної інформації щодо предмета укладеної угоди страхування як на етапі її укладання, так і на етапі виконання, тобто це цілковита довіра між страховиком і страхувальником;

5) *страхове відшкодування* на рівні збитку, яке не повинно приносити страхувальнику прибуток, а повинно тільки відновити його майнове становище до того рівня, який був безпосередньо перед страховим випадком, що відбувся;

6) *застереження* – включення до договору страхування особливих клаузул. Наприклад, франшиза – визначена в договорі страхування незначна частини збитків, що не підлягають компенсації страховиком, тобто є інструментом розподілу ризиків і рівня страхової відповідальності;

7) *суброгація (зустрічний регресний позов)* – перехід до страховика, який виплатив страхове відшкодування, права вимоги до особи, відповідальної за завданий збиток;

8) *диверсифікація* – законодавча можливість розширення ділової активності страховиків за рамками основної діяльності;

9) *контрибуція* – право страховика звернутися до інших страховиків, які за проданими полісами несуть відповідальність перед одним і тим самим конкретним страхувальником з пропозицією розділити витрати з відшкодування збитків у разі страхового випадку;

10) *співстрахування* – страхування об'єкта за однією спільною угодою декількома страховиками та *перестрахування* – передача одним страховиком іншому частини своїх зобов'язань згідно з укладеними договорами.

Роль страхування полягає у:

- забезпеченні стабілізації відтворювального процесу та економічної стійкості в суспільстві;

- гарантуванні компенсації збитків, заподіяних майновим інтересам держави і суб'єктів господарювання, а також майновим та особистим інтересам громадян у разі настання страхових подій;

- звільненні бюджету від тягаря витрат на компенсацію збитків, що мають місце в результаті руйнівних природних катаклізмів, техногенних аварій, епідемій та інших нещасних випадків;

- реалізації соціальної політики держави завдяки здійсненню матеріального захисту громадян за рахунок виплати пенсій і грошової допомоги через систему загальнодержавного соціального страхування;

- створенні додаткових джерел для інвестування в національну економіку шляхом вкладення коштів страхових резервів (переважно за договорами інвестиційного страхування життя) у пріоритетні галузі та сфери національної економіки.

Таким чином, страхування є однією з вагомих сфер фінансової системи, виконує активну перерозподільну функцію в економіці, оскільки одночасно є інструментом залучення грошових ресурсів і засобом відшкодування збитків.

11.2. Класифікація страхування

Різноманітність і розгалуженість об'єктів страхування, широкий спектр страхових відносин передбачають потребу у класифікації страхування. Класифікація видів страхування з урахуванням вітчизняної практики може розглядатися за такими ознаками:

1. ***Історичною,*** яка передбачає виокремлення етапів поступового розвитку потреб у страхуванні та пропозиції страхових продуктів згідно з вітчизняним законодавством щодо страхової діяльності:

а) 1991-1992 рр. – формування системи Укрдержстраху;

б) 1993-1996 рр. – початок формування національної системи страхування незалежної України в умовах різних організаційних форм страхування (від ухвалення Декрету Кабінету Міністрів України «Про страхування» у 1993 р.);

в) 1996-2001 рр. – зміцнення фінансових засад діяльності страхових компаній (після прийняття Закону України «Про страхування»);

г) 2002-2021 рр. – удосконалення страхового законодавства та перехід до нових стандартів у регулюванні та розвитку страхового ринку. Впродовж цього періоду було зміцнено систему контролю з боку уповноваженого контролюючого органу, підвищено вимоги до забезпечення платоспроможності й рівня капіталізації вітчизняних страховиків, розширено діяльність із залучення коштів фізичних і юридичних осіб, а також налагоджено механізм взаємодії страхових компаній з реальним сектором економіки (прийняття 07 листопада 2001 р. нової редакції Закону «Про страхування»).

г) з 2022 р. по теперішній час – запровадження сучасної моделі регулювання страхової діяльності, спрямованої на формування платоспроможного, стійкого, конкурентного страхового ринку в Україні з достатнім захистом прав споживачів послуг страхування (прийняття 18 листопада 2021 р. нової редакції Закону «Про страхування»).

Класифікація за історичною ознакою має передусім теоретичне, а не практичне значення. Водночас теоретичні знання генезису та еволюції страхової справи дають змогу практикам краще розуміти те, що відбуваються на страховому ринку і прогнозувати тенденції його розвитку з урахуванням набутого досвіду.

2. ***Економічною:***

1) за класами страхування, які зазначені у ст. 4 Закону України «Про страхування»:

а) до класів страхування іншого, ніж страхування життя, належать:

- клас 1 – страхування від нещасного випадку (у тому числі на випадок виробничої травми та професійного захворювання);

- клас 2 – страхування на випадок хвороби (у тому числі медичне страхування);

- клас 3 – страхування наземних транспортних засобів (крім залізничного рухомого складу);

- клас 4 – страхування залізничного рухомого складу;

- клас 5 – страхування повітряних суден;

- клас 6 – страхування водних суден (морських суден, суден внутрішнього плавання та інших самохідних чи несамохідних плавучих споруд);

- клас 7 – страхування майна, що перевозиться (включаючи вантаж, багаж (вантажобагаж);

- клас 8 – страхування майна від вогню та небезпечного впливу природних явищ;

- клас 9 – страхування майна від шкоди, заподіяної градом, морозом, іншими подіями (включаючи крадіжку, розбій, грабіж, умисне пошкодження/знищення майна), крім подій, визначених у класі 8;

- клас 10 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання наземного транспортного засобу (у тому числі відповідальності перевізника);

- клас 11 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання повітряного судна (у тому числі відповідальності перевізника);

- клас 12 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання водного судна (у тому числі відповідальності перевізника);

- клас 13 – страхування іншої відповідальності (крім визначеної у класах 10, 11, 12);

- клас 14 – страхування кредитів;

- клас 15 – страхування поруки (гарантії);

- клас 16 – страхування інших фінансових ризиків (крім визначених класами 14, 15);

- клас 17 – страхування судових витрат;

- клас 18 – страхування витрат, пов’язаних з наданням допомоги (асистанс) особам, які потрапили у скрутне становище під час здійснення подорожі.

У разі страхування від нещасних випадків (клас 1) застраховані особи мають можливість одержати кошти не тільки в розмірі фіксованої суми, а й залежно від величини витрат, використаних на лікування.

У разі страхування відповідальності (класи 10-13) об’єктом страхування є відповідальність перед третіми особами, які можуть зазнати збитків унаслідок діяльності чи бездіяльності страхувальника. Поряд з відповідальністю, яка виникає внаслідок використання наземного транспортного засобу, повітряного і водного суден, виділяють професійну та адміністративну відповідальність. Страховими випадками у страхуванні відповідальності є недбалість, неуважність, некваліфіковане виконання обов’язків, навмисні дії, що встановлюються тільки судом. За класом страхування відповідальності застосовуються критерії, які дозволяють страховим компаніям використовувати спрощений підхід для визначення капіталу платоспроможності та мінімального капіталу.

Страховий асистанс (клас 18) дає змогу покривати у ході подорожі інші витрати не медичного характеру, наприклад, ремонт транспортного засобу в

разі його несправності тощо.

б) до класів страхування життя належать:

- клас 19 – страхування життя (інше, ніж передбачено класами 20, 21, 22, 23);
- клас 20 – страхування життя до шлюбу та до народження дитини;
- клас 21 – інвестиційне страхування життя;
- клас 22 – безперервне страхування здоров'я;
- клас 23 – пенсійне страхування.

Для страхових компаній зі страхування життя розширено асортимент страхових продуктів. Страховики можуть пропонувати своїм клієнтам «універсальні» страхові продукти, які дають змогу клієнтам самостійно обирати умови оплати та страхового захисту.

2) за статусом страховика, що застосовується для забезпечення державного регулювання страхової діяльності. При цьому розрізняють:

- комерційне страхування (послуги надають страховики, створені у формі акціонерних товариств і товариств з додатковою відповідальністю);
- взаємне страхування (послуги надають товариства взаємного страхування);
- державне страхування (послуги надають державні страхові організації);

3) за статусом страхувальника і поділяється на такі, що надаються юридичним особам, а також такі, які обслуговують інтереси фізичних осіб;

4) залежно від спеціалізації страховика, що передбачає його поділ на страхування життя та загальне (ризикове) страхування.

3. ***Юридичною,*** *яка передбачає здійснення страхової діяльності за ліцензованими видами страхування*.

Укладання та виконання договорів страхування, згідно із Законом України «Про страхування» від 18.11.2021 р. №1909-IX та нормативними актами, які реалізують його положення, здійснюється за групами відповідних класів страхування з покриттям певних ризиків:

1) страхування життя та/або здоров'я. Такі договори страхування покривають ризики, обумовлені шкодою, яка може бути нанесена життю та здоров'ю застрахованої особи в результаті нещасного випадку чи іншого розладу здоров'я, а також ризиків у разі накопичувального страхування життя та накопичувального пенсійного забезпечення;

2) страхування від збитків. Такі договори страхування покривають майнові ризики, які зумовлені знищенням, пошкодженням чи втратою застрахованого майна, а також ризики, які пов'язані з утворенням фінансових витрат;

3) страхування відповідальності. У межах таких договорів страхування покриваються ризики, зумовлені шкодою, яка може бути заподіяна потерпілій третій особі в результаті користування транспортним засобом, майном, виконання професійної діяльності тощо.

Чинним законодавством передбачено специфіку укладання та виконання комплексних договорів страхування, які включають умови страхування від ризиків, що властиві декільком класам страхування, а також специфіку дострокового закінчення строку дії договорів страхування за різними класами

страхування.

11.3. Страховий ринок та його структура

Страховий ринок являє собою особливе соціально-економічне середовище, частину фінансового ринку, де об'єктом купівлі-продажу є страховий захист. Об'єктивною необхідністю виникнення і розвитку страхового ринку є суспільні потреби у страхових послугах і наявність страховиків, здатних їх забезпечити.

Основною функцією страхового ринку є формування та розподіл страхового фонду для страхового захисту громадян і суб'єктів господарювання, тому важливий вплив на ефективне формування ресурсів страхового фонду та раціональне їх використання мають внутрішня система та зовнішнє середовище страхового ринку.

До внутрішньої системи страхового ринку належать:

- страхові продукти (послуги за конкретними видами договорів страхування);
- порядок організації продажів страхових полісів і формування попиту на страхові послуги;
- гнучка система тарифів (ціни, пільги, штрафи, пеня);
- власна інфраструктура страховика (агентства, контори);
- матеріальні та фінансові ресурси, що визначають фінансове становище страховика;
- ліквідність страхового фонду.

Усі складові внутрішньої структури страхового ринку взаємопов'язані, тому управлінському складу страхової компанії необхідно враховувати взаємодію цих складових і узгоджувати їх із зовнішнім середовищем.

Зовнішнє середовище страхового ринку – це сукупність взаємодії факторів, що оточують внутрішню систему та впливають на неї. До зовнішнього середовища страхового ринку входять складові, якими страховик може управляти (ринковий попит, конкуренція, ноу-хау страхових продуктів, інфраструктура страхового ринку), і ті, на які він впливати не може (чисельність населення, його вікова та статева структура, сезонні міграції, купівельна спроможність населення тощо), але повинна враховувати у своїй діяльності.

Страховий ринок можна розглядати як:

• форму організації грошових відносин з утворення і розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту суб'єктів національної економіки;

• сукупність страхових компаній (страховиків), що здійснюють процес страхування.

Отже, **страховий ринок** – це сфера економічних відносин, під час яких формуються попит і пропозиція на страхові продукти та здійснюється процес їх купівлі-продажу.

Функціонування страхового ринку ґрунтується на таких принципах:

- демонополізація страхової справи;

- конкуренція страхових організацій з надання страхових послуг і залучення страхувальників;

- свобода вибору для страхувальників умов отримання страхових послуг, форм і об'єктів страхового захисту;

- забезпечення гарантії та надійності страхового захисту.

Страховий ринок є складною, інтегрованою системою, до якої входять різні складові. *Структуру страхового ринку* можна розглядати у трьох аспектах: інституційному, територіальному та галузевому.

Інституційна структура (за формою власності) базується на розмежуванні приватної, публічної та комбінованої форм власності. За такою структурою розрізняють акціонерні, корпоративні, взаємні та державні страхові компанії, діяльність яких регламентується Господарським кодексом України, Законами України «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства», «Про страхування» та ін.

У територіальному аспекті залежно від масштабу розрізняють місцевий (регіональний), національний (внутрішній) та міжнародний (зовнішній) страхові ринки. *Місцевий* ринок забезпечує страхові інтереси регіону; *національний* – інтереси, що переросли границі регіону і розширились до рівня нації (держави), *світовий* – задовольняє попит на страхові продукти в масштабі світового господарства.

Об'єктом страхового ринку є страхові продукти – своєрідні страхові послуги, що надаються страхувальнику під час виконання угоди страхування (пропонуються на страховому ринку). Перелік же видів страхування, які може використовувати страхувальник, відображає асортимент ринку страхування. ***Суб'єктами страхового ринку*** є страховики, страхувальники, треті особи (вигодонабувачі), страхові посередники прямі та непрямі.

Загальну структуру страхового ринку подано на рис. 11.1.

Головну роль на страховому ринку відіграють страховики, які здійснюють укладання угод страхування та їх обслуговування. ***Страховик*** – це фінансова установа, яка відповідно до отриманої ліцензії бере на себе за окрему плату зобов'язання у випадку настання страхового випадку відшкодувати страхувальникові заподіяний збиток чи виплатити страхову суму.

Залежно від форми власності страховики можуть бути державними і приватними. Залежно від характеру операцій, які здійснюють страховики, їх поділяють на: спеціалізовані, що спеціалізуються винятково на окремих видах страхування; універсальні, що здійснюють різні види страхування; перестрахувальні, які виконують страхування великих і небезпечних ризиків.

Страховик являє собою юридично оформлену одиницю підприємницької діяльності у формі акціонерного товариства чи товариства з додатковою відповідальністю (крім філій страховиків-нерезидентів). Страховик має право займатися тільки тими видами страхування, які зазначені в ліцензії. Найпоширенішою в Україні є акціонерна форма організації страховика. Такі страхові товариства створюються за рахунок акумуляції грошових коштів шляхом випуску і розміщення акцій. Бувають акціонерні страхові компанії публічного і приватного типу. Товариств з додатковою відповідальністю на

вітчизняному страховому ринку менше, ніж акціонерних. Вони створюються за допомогою внесків учасників, які солідарно несуть додаткову відповідальність за зобов'язаннями товариства власним майном у розмірі, який визначається його статутом і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу.

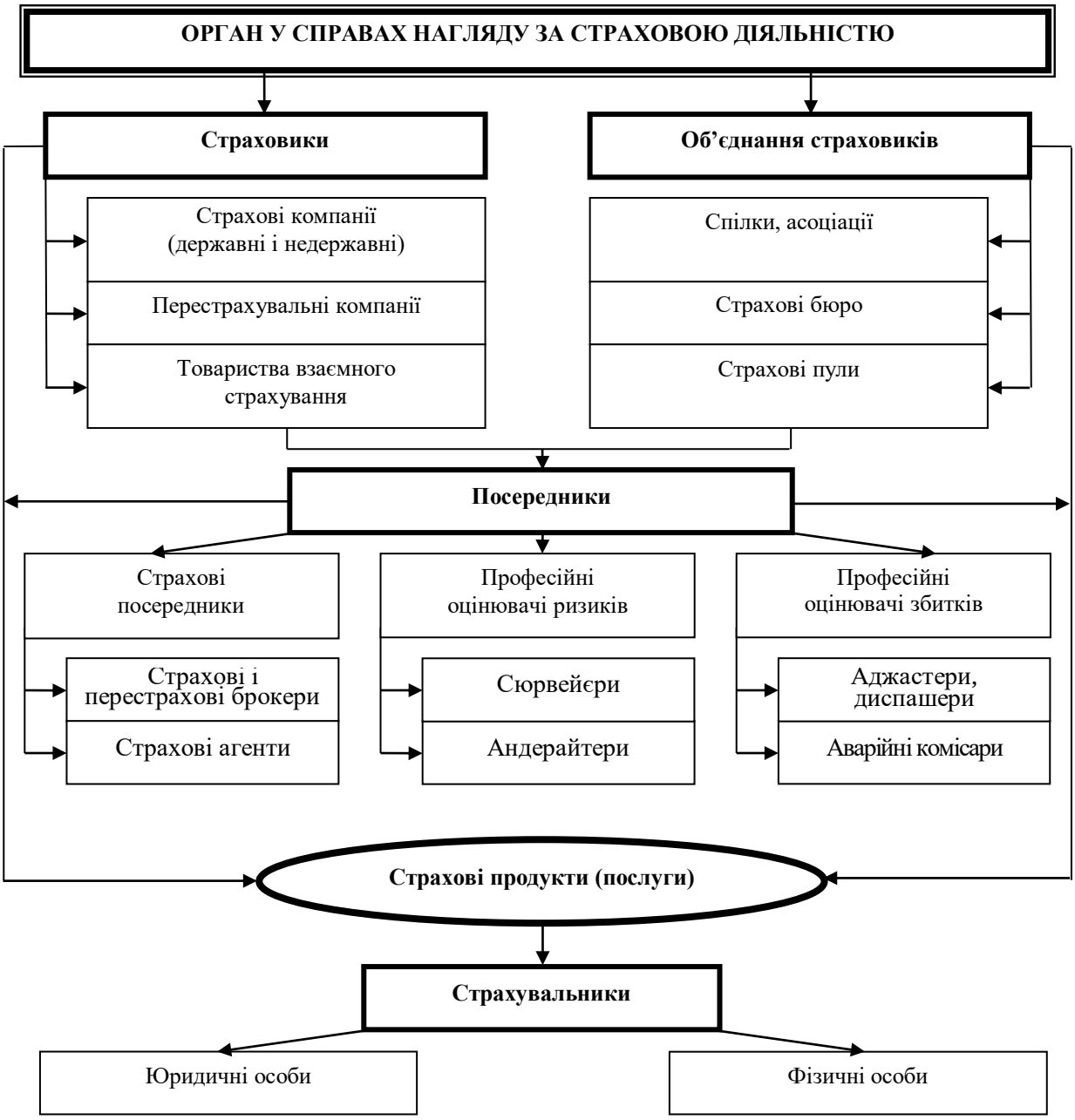

Рис. 11.1. **Загальна структура страхового ринку**

Водночас можуть створюватись ***державні страхові компанії***, які є формою організації страхового фонду державою. Утворюються шляхом заснування державою чи націоналізації акціонерних страхових компаній. Переважно діють у конкретному сегменті ринку (страхування експортних кредитів, медичне страхування іноземних громадян та ін.).

Крім вищевказаних основних суб'єктів, виділяють й інших учасників страхових відносин: товариства взаємного страхування, перестрахувальні

компанії, об'єднання страховиків, уповноважений орган у справах нагляду за страховою діяльністю.

З метою страхового захисту особистих майнових інтересів на підставі добровільної угоди між об'єднаннями юридичних чи фізичних осіб можуть створюватись ***товариства взаємного страхування***. Особливість взаємного страхування полягає в тому, що при формуванні страхового фонду забезпечується безприбуткова основа. Предметом основної діяльності таких товариств є забезпечення страхового захисту, проте обсяг ризиків, що можуть бути прийняті на страхування, обмежений. Товариства взаємного страхування, крім проведення страхової діяльності, надають фінансову допомогу його учасникам за рахунок інвестування коштів, видачу позик на потреби членів товариства тощо.

Важливе місце на страховому ринку посідає інститут перестрахування та співстрахування. ***Перестрахування*** – це страхування одним страховиком (цедентом, перестрахувальником) на встановлених угодою умовах ризику виконання всіх чи частини власних обов'язків перед страхувальником в іншого страховика (перестраховика). *Цедент* продовжує нести перед своїм страхувальником відповідальність у повному обсязі угоди страхування. Чинне законодавство допускає послідовне укладання двох чи кількох договорів перестрахування: взявши на себе ризик першого страховика – перестрахувальника, перестраховик, зі свого боку, може передати його іншому перестраховику і надалі по ланцюжку. Водночас кожний перестрахувальник може передавати ризик повністю чи частково, залишаючи собі частину ризику – так зване власне утримання. Наступна передача ризику називається *ретроцесією.* Згідно з цим перестраховика, який бере ризик у перестрахуванні і передає його в подальше перестрахування, іменують *ретроцедентом*, а приймаючого – *ретроцесіонером.*

Співстрахування є специфічним видом спільної діяльності страховиків, де одночасно два або декілька страховиків за договором про співстрахування беруть на страхування великі страхові ризики одного страхувальника з дотриманням принципу пропорційної відповідальності. Кожен із цих страховиків несе відповідальність за свою частину страхових зобов'язань безпосередньо перед страхувальником. За наявності відповідного договору між страховиками і страхувальниками один зі страховиків може представляти всіх інших у взаємовідносинах зі страхувальником, залишаючись відповідальним перед ним у розмірі своєї частки.

З початком створення і становлення страхового ринку в Україні постала необхідність координувати дії страховиків з багатьох питань, що представляють взаємний інтерес. Страховики можуть створювати ***спілки, асоціації, страхові бюро, страхові пули та інші об'єднання*** для координації власної діяльності, захисту інтересів своїх членів і реалізації спільних програм, якщо їх утворення не суперечить національному законодавству. На страховому ринку України функціонують такі об'єднання страховиків, як Ліга страхових організацій України, Моторне (транспортне) страхове бюро України, Авіаційне

страхове бюро України, Морське страхове бюро України, Українське медичне страхове бюро та ін.

Наступним суб'єктом страхового ринку є страхувальники чи клієнти страхових компаній. ***Страхувальниками*** в нашій державі визнаються юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали із страховиками угоди страхування або є страхувальниками відповідно до чинного законодавства. Страхувальники можуть укладати зі страховиками угоди про страхування третіх осіб (застрахованих осіб). Зобов'язання страхувальника не обмежуються тільки сплатою страхових платежів.

Особливу роль на страховому ринку відіграють ***страхові посередники***, які є з'єднувальною ланкою між страховиками та страхувальниками. Згідно із Законом України «Про страхування», страховими посередниками можуть бути страховий брокер, перестраховий брокер, страховий агент, субагент, додатковий страховий агент. Чинне законодавство передбачає обов'язкову реєстрацію посередників у єдиному реєстрі, визначає вимоги до їх навчання та рівня компетентності, врегулювання конфлікту інтересів, розширення переліку інформації, яка оприлюднюється для споживачів тощо. Посередницька діяльність у страхуванні та перестрахуванні проводиться як винятковий вид діяльності (окрім діяльності додаткового страхового агенту) і може включати консультування, експертно-інформаційні послуги, роботу, пов'язану з підготовкою, укладанням і виконанням угод страхування або перестрахування.

У Законі України «Про страхування» наведені такі визначення страхових посередників:

- *страховий брокер* – це фізична особа-підприємець, юридична особа або постійне представництво страхового брокера-нерезидента, включені до Реєстру посередників, що діють від свого імені та в інтересах клієнта і за винагороду за реалізацію здійснюють діяльність з надання посередницьких послуг у страхуванні на підставі договору;

- *перестраховий брокер* – це юридична особа або представництво перестрахового брокера-нерезидента, включені до Реєстру посередників, що діють від свого імені та в інтересах клієнта і за винагороду за реалізацію здійснюють діяльність з надання посередницьких послуг з перестрахування на підставі договору;

- *страховий агент* – це фізична особа, фізична особа-підприємець або юридична особа, яка включена до Реєстру посередників, не є додатковим страховим агентом та здійснює діяльність з реалізації страхових продуктів від імені та в інтересах страховика за винагороду за реалізацію страхових продуктів на підставі договору із страховиком;

- *субагент* – це фізична особа, фізична особа-підприємець, юридична особа, яка включена до Реєстру посередників та здійснює діяльність з реалізації страхових продуктів від імені, в інтересах страховика та за дорученням страхового агента за винагороду за реалізацію на підставі договору із страховим агентом;

- *додатковий страховий агент* – це фізична особа-підприємець або юридична особа, яка включена до Реєстру посередників та здійснює діяльність

від імені та в інтересах страховика за винагороду за реалізацію страхових продуктів на підставі договору із страховиком, якщо одночасно виконуються всі такі умови:

а) основним видом діяльності такої особи є здійснення іншої господарської діяльності, ніж реалізація страхових продуктів;

б) така особа реалізує страхові продукти як доповнення до товару (послуги), що реалізується (надається) нею в межах здійснення основного виду її господарської діяльності;

в) страхові продукти, що реалізуються такою особою, не передбачають страхування за класами страхування 10-13, 19-23, крім випадків, якщо такі страхові продукти є доповненням до товарів або послуг, що реалізуються такою особою в межах здійснення основного виду її господарської діяльності.

Учасниками страхового ринку є також ***професійні оцінювачі ризиків і збитків,*** які здебільшого виступають уповноваженими особами страховика та виконують встановлені функції. До них належать:

- *андерайтер,* який має право від імені страховика брати на страхування запропоновані ризики, встановлювати тарифні ставки та умови угоди страхування цих ризиків на підставі норм страхового права й економічної доцільності;

- *сюрвейєр***,** який проводить огляд майна, що береться на страхування, його оцінювання та встановлює ймовірний ступінь виникнення страхового випадку. За висновком сюрвейєра страховик приймає рішення про прийняття ризику на страхування;

- *аджастер,* який проводить оцінку ризику після страхового випадку і прагне досягти угоди зі страхувальником щодо суми страхової компенсації;

- *аварійний комісар*, який визначає причини, характер і розмір збитку в результаті страхового випадку, зазвичай, ДТП;

- *диспашер*, який є спеціалістом у галузі морського права і виконує розрахунки у випадку загальної аварії, розподіляючи збитки між судном, вантажем і фрахтом. Функції диспашера може здійснювати аджастер.

Завершальною ланкою в організації і регулюванні страхового ринку у кожній державі є державний орган, який проводить контроль і нагляд за діяльністю страховиків. Державний контроль і нагляд за страховою діяльністю має забезпечувати становлення і розвиток у державі ефективно функціонуючого ринку страхових продуктів і послуг, створення сприятливих умов для діяльності страхових організацій і захист інтересів страхувальників. Державне регулювання ринку страхових послуг в нашій державі здійснюється на засадах, визначених Законами України «Про страхування», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про Національний банк України», іншими законодавчими актами України та нормативно-правовими актами державного органу, що здійснює таке регулювання.

11.4. Державне регулювання страхової діяльності в Україні

Держава як учасник страхового ринку створює правові основи регулювання страхової діяльності, а в особі державного органу проводить нагляд щодо дотримання вимог суб'єктами страхового ринку вітчизняного законодавства про страхування, ефективного розвитку страхових продуктів і послуг, запобігання неплатоспроможності страховиків і захисту інтересів страхувальників.

Страховий нагляд – це контроль за діяльністю страхових організацій різноманітних організаційно-правових форм, що виконується спеціально уповноваженим державним органом. Уповноважений орган страхового нагляду проводить перевірку страхових установ за їх платоспроможністю, дає рекомендації щодо використання вільних грошових коштів і страхових резервів, видає ліцензії на виконання окремих видів страхування тощо. Потреба державного регулювання страхової діяльності в умовах ринкової економіки обумовлена тим, що грошові кошти за страховий поліс сплачуються сьогодні, а послуга страхування одержується у майбутньому, тому виникає ризик скористатися такими грошовими внесками; страхування є доволі прибутковим видом діяльності, що має підлягати оподаткуванню; страхування має великий інвестиційний потенціал, в якому зацікавлена держава.

Регуляторне регулювання страхової діяльності у багатьох державах світу переважно покладається на спеціальну структуру – орган державного нагляду за страховою діяльністю. Ці органи функціонують в усіх державах світу і різняться не лише організаційною структурою, але й рівнем «суворості» контролю. Наприклад, у Великій Британії функції страхового нагляду з 1998 р. здійснює Державне казначейство (тривалий період функції нагляду здійснював Департамент торгівлі та промисловості), в Австрії – Міністерство фінансів, у Франції – комісія з контролю за страхуванням; в Італії – Державний інститут контролю за діяльністю страхових компаній; у Нідерландах – Палата страхових справ; у Китаї – Китайський комітет з нагляду за страховою діяльністю, у Латвії – Державна страхова інспекція. Найжорсткіший контроль виконується в Німеччині, на користь якого свідчить той факт, що з 1949 року там не збанкрутіла ні одна страхова установа.

Регулятором та наглядовим органом на ринку вітчизняного страхування є Національний банк України, який з 01.07.2020 р. перебрав на себе функції регулятора ринку небанківських фінансових послуг: страхових, лізингових, факторингових компаній, кредитних спілок, ломбардів та інших фінансових установ. Стратегічною метою НБУ у сфері страхування є розвиток та підтримка платоспроможного, фінансово стійкого, конкурентного та стабільного страхового ринку, який забезпечуватиме достатній захист прав споживачів і надаватиме страхові продукти і послуги, що задовольнятимуть потреби суб'єктів економіки.

Основними функціями Національного банку України щодо регулювання діяльності та нагляду за учасниками страхового ринку є:

- нагляд за учасниками ринку страхування в нашій державі та філіями

іноземних страхових організацій в Україні з метою підтримання функціонування ефективного, безпечного і надійного страхового ринку;

- дієвий безвиїзний страховий нагляд на індивідуальній та консолідованій основі з метою захисту споживачів страхових послуг;

- своєчасне реагування на факти недотримання учасниками страхового ринку вимог чинного законодавства та нормативно-правових актів Національного банку України, вживання адекватних заходів впливу;

- оцінка стану, тенденцій та діяльності страхового ринку на підставі статистичних даних;

- дослідження практики використання чинного законодавства з питань регулювання діяльності й нагляду за учасниками ринку страхування;

- участь у підготовці пропозицій до законодавчих актів нашої держави та нормативно-правових і розпорядчих актів Національного банку з питань регулювання діяльності та нагляду за учасниками ринку страхування.

Національний банк України розробляє і запроваджує інноваційну модель регулювання ринку страхових послуг, яка враховуватиме положення директив Європейського Союзу, принципи Міжнародної асоціації органів нагляду за страхуванням, міжнародні стандарти і практики, і буде реалізовуватися поступово протягом перехідного періоду. Першим і вагомим кроком у цьому напрямі стало ухвалення Верховною Радою Закону України «Про страхування» від 18.11.2021 р. № 1909-IX, яким удосконалено вимоги до ліцензування страховиків, аналізу їх платоспроможності та ліквідності, корпоративного управління та системи управління ризиками, використання ризик-орієнтованого пруденційного нагляду, виведення страхових компаній з ринку та передачі страхового портфеля, а також встановлено нові вимоги до страхових посередників. Відтак, Національний банк закладає законодавчий фундамент для формування платоспроможного і конкурентного страхового ринку в Україні з необхідним захистом прав споживачів послуг страхування.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Чому виникає потреба у страховому захисті?
2. Що означає термін «страхування»?
3. Які історичні аспекти страхування?
4. Чому зростає потреба у страховому захисті в ринкових умовах господарювання?
5. У чому сутність страхування і які функції воно виконує?
6. Охарактеризуйте сучасні принципи страхування.
7. Що розуміють під класифікацією страхування і які ознаки покладено в її основу?
8. Якими були етапи еволюції розвитку страхової діяльності в Україні?
9. Охарактеризуйте економічну класифікацію страхування.
10. Яким чином страхування поділяється на класи?

11. Що є об’єктом страхування відповідальності?

12. Охарактеризуйте класи страхування життя.

13. За якими групами класів страхування здійснюється укладання та виконання договорів страхування?

14. Що включає в себе поняття «страховий ринок»?

15. Які умови необхідні для існування страхового ринку?

16. Якими є складові внутрішньої і зовнішньої структури страхового ринку?

17. Розкрийте об’єкти і суб’єкти страхового ринку.

18. Які види страхових компаній представлені на страховому ринку України?

19. У чому полягає зміст перестрахування?

20. Що таке співстрахування?

21. Які існують посередники на страховому ринку?

22. Хто належить до професійних оцінювачів ризиків і збитків?

23. Що слід розуміти під поняттям «страховий нагляд»?

24. Розкрийте зарубіжний досвід державного нагляду за страховою діяльністю.

25. Який орган здійснює регулювання страхового ринку в Україні і які функції він виконує?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Можливий позов до третьої (винної) особи у збитку для компенсації матеріальних витрат страховика в розмірі виплаченого ним страхового відшкодування.

2. Операція між двома страховиками, за якої один з них передає від свого імені за окрему плату частину ризику за угодою, укладеною зі страхувальником, іншому страховику.

3. Сукупність натуральних і фінансових резервів, які призначені для запобігання і компенсації збитків, завданих стихійними лихами, техногенними аваріями чи іншими надзвичайними подіями.

4. Страховик, який передає за плату частину взятого за угодою зі страхувальником ризику на перестрахування іншому страховикові чи професійному перестраховикові.

5. Спеціалізована організація, яка проводить страхування і приймає на себе зобов’язання компенсувати збиток чи сплатити страхову суму.

6. Інспектор страхової компанії, що проводить оцінку ризику після страхового випадку і докладає зусилля для досягнення угоди зі страхувальником щодо вартості страхового відшкодування.

7. Фінансування за рахунок частини доходів страховика заходів для зменшення наслідків страхових подій.

8. Особлива форма перерозподільних відносин щодо утворення і використання цільових фондів грошових коштів для захисту майнових

інтересів юридичних і фізичних осіб і компенсації їм матеріального збитку в разі непередбачених і несприятливих подій.

9. Інспектор страхової компанії, що проводить обстеження майна, яке приймається на страхування.

10. Сфера грошових відносин, де об'єктом купівлі або продажу є страхова послуга, формуються пропозиція та попит на неї.

11. Вказана в угоді невелика частина збитку, яка за настання страхової події не компенсується страховиком.

12. Юридична або фізична особа, якій належить отримати страхове відшкодування у разі настання страхового випадку.

13. Специфічний вид спільної діяльності страховиків, коли одночасно два чи декілька страховиків за певною угодою приймають на страхування великі страхові ризики одного страхувальника за умови дотриманням принципу пропорційної відповідальності.

14. Фізична чи юридична особа, що зареєстрована у визначеному порядку як суб'єкт підприємницької діяльності та проводить за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від власного імені на основі відповідної угоди з особою, яка має потребу у страхуванні як страхувальник.

15. Юридична чи дієздатна фізична особа, що уклала угоду про страхування, сплатила певні внески і має право в разі настання страхового випадку одержати компенсацію в межах застрахованої відповідальності або страхової суми, передбаченої в полісі.

1.	*Страховий ринок*	*9.*	*Цедент*
2.	*Співстрахування*	*10.*	*Франшиза*
3.	*Страховик*	*11.*	*Страховий брокер*
4.	*Суброгація*	*12.*	*Аджастер*
5.	*Страхувальник*	*13.*	*Перестрахування*
6.	*Страхування*	*14.*	*Застрахований*
7.	*Сюрвейєр*	*15.*	*Фінансова превенція*
8.	*Страховий фонд*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. В умовах ринку ступінь ризиковості підвищується і є невіддільною складовою підприємницької діяльності, а також платою за ринкову свободу.

2. Сюрвейєр проводить оцінку ризику після страхового випадку і докладає зусилля для досягнення угоди зі страхувальником щодо вартості страхової компенсації.

3. Страховик намагається знизити ймовірність виплат за рахунок зменшення ймовірності настання страхового випадку.

4. Страховик здійснює не тільки страхову, а ще й інвестиційну та господарську діяльність.

5. Асистанс у страхуванні дозволяє покривати під час здійснення подорожі інші витрати, які не пов'язані з медичними послугами.

6. Страхові агенти одержують за роботу комісійну винагороду.

7. Страхування можна вважати не лише фінансовою, але, певною мірою, й кредитною категорією.

8. Страхові компанії у формі товариств з обмеженою відповідальністю представлені на страховому ринку України менше, ніж акціонерні.

9. Ліцензування страхової діяльності має відкритий характер адміністративного втручання та є особливим режимом дозволу.

10. Страхові виплати повинні приносити страхувальнику прибуток.

11. Перестрахувальник – це страховик, який бере договір страхування і приймає на себе зобов'язання за ним.

12. Внаслідок страхового випадку настає відповідальність страхувальника щодо компенсації збитку страховика.

13. Конкретні умови здійснення добровільного страхування регулюються угодою страхування.

14. Перерозподільні відносини у сфері страхування не виходять за межі календарного року.

15. Співстрахування є особливим видом страхових відносин, що дає змогу підвищити гарантію виконання страхових зобов'язань перед страхувальником.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Потенційна ймовірність збитку або втрати доходу у разі настання визначених подій – це:

а) страхова оцінка;

б) страховий ризик;

в) страховий інтерес;

г) страховий випадок.

2. Фінансування заходів щодо зменшення наслідків страхових подій – це:

а) ризикова функція;

б) превентивна функція;

в) функція ціноутворення;

г) заощаджувальна функція.

3. Залежно від спеціалізації страховика страхування класифікується за такими ознаками:

а) добровільне й обов'язкове страхування;

б) державне, взаємне та комерційне страхування;

в) страхування життя і ризикове страхування;

г) усі відповіді правильні.

4. Страховими випадками у страхуванні відповідальності є:

а) загибель застрахованої особи;

б) порушення здоров'я страхувальника;

в) травма, якої зазнала застрахована особа;

г) некваліфіковане виконання страхувальником своїх обов'язків.

5. Система економічних відносин, у процесі яких формуються попит і пропозиція на страхові послуги і здійснюється акт купівлі-продажу, – це:

а) страхове поле;

б) страховий фонд;

в) страховий ринок;

г) страховий портфель.

6. Операція між двома страховиками, за якої один з них передає від власного імені за відповідну плату частину ризику за угодою, укладеною зі страхувальником, іншому страховику, – це:

а) конверсія;

б) перестрахування;

в) співстрахування;

г) самострахування.

7. Юридична чи фізична особа, яка на прохання страхової компанії виясняє причини настання страхового випадку та суму збитків, – це:

а) цедент;

б) сюрвейєр;

в) андерайтер;

г) аварійний комісар.

8. Органом державного нагляду за діяльністю страховиків в Україні є:

а) Національний банк України;

б) Міністерство фінансів України;

в) Державна служба фінансового моніторингу України;

г) Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України.

9. Страховиками в Україні можуть бути:

а) акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю;

б) акціонерні товариства, товариства з повною відповідальністю;

в) товариства з повною відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю;

г) акціонерні товариства, товариства з додатковою відповідальністю.

10. Інспектор чи агент страховика, що проводить обстеження майна, яке береться на страхування, – це:

а) сюрвейєр;

б) актуарій;

в) реципієнт;

г) аварійний комісар.

11. Страховий агент – це:

а) штатний працівник страхової компанії;

б) фізична особа, яка за дорученням страховика укладає договір страховика;

в) юридична особа, яка від власного імені та за дорученням страхової компанії виконує частину його страхової діяльності;

г) фізична чи юридична особа, яка від імені і в межах наданих страховою компанією повноважень проводить страхові операції.

12. Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів дозволяє забезпечити захист інтересів:

а) держави;

б) страхової компанії;

в) власника транспортного засобу;

г) потерпілого у дорожньо-транспортній пригоді.

13. Передбачена угодою частина збитків, яка в разі настання страхової

події не компенсується страховою компанією, – це:

а) франшиза;

б) суброгація;

в) контрибуція;

г) страхове відшкодування.

14. Обов'язками страхувальника є:

а) припиняти дію договору страхування;

б) змінювати умови та порядок сплати страхових платежів;

в) вимагати від страхової компанії компенсувати збитки в разі незгоди у виплаті страхових сум;

г) своєчасно перераховувати страхові платежі та повідомляти страхову компанію про настання страхового випадку.

15. Укладання та виконання договорів страхування здійснюється за такими групами певних класів страхування:

а) обов'язковими і добровільними видами страхування;

б) ліцензованими видами страхування;

в) страхування життя, від збитків і відповідальності;

г) усі відповіді правильні.

16. Юридичні чи фізичні особи, зареєстровані у визначеному порядку як підприємці, які проводять самостійну посередницьку діяльність зі страхування від власного імені, є:

а) страховиками;

б) страховими агентами;

в) страхувальниками;

г) страховими брокерами.

17. Межа грошових зобов'язань страхової компанії щодо відшкодування завданих страховою подією збитків страхувальнику – це:

а) страховий збиток;

б) страхова сума;

в) страхове забезпечення;

г) страхове відшкодування.

18. Передача страхувальником страховикові права на стягнення заподіяного збитку з третіх (винних) осіб у межах виплаченої суми – це:

а) перестрахування;

б) контрибуція;

в) суброгація;

г) диверсифікація.

19. Фізичні чи юридичні особи, які діють від імені і за дорученням страхової компанії згідно з наданими їм повноваженнями, є:

а) страховими брокерами;

б) страховими агентами;

в) страхувальниками;

г) страховими товариствами.

20. Страховий тариф – це:

а) ставка страхового відшкодування;

б) ставка страхового внеску з одиниці страхової суми за відповідний період страхування;

в) сума, що її страхувальник перераховує страховикові за зобов’язання компенсувати збитки, завдані застрахованому майну;

г) межа грошових зобов’язань страхової компанії щодо відшкодування завданих страховою подією збитків страхувальнику.

РОЗДІЛ 12. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

12.1. Сутність, функції та призначення фінансового ринку

Фінансовий ринок є важливою складовою фінансових відносин, що забезпечує ефективне функціонування інших сфер і ланок фінансової системи держави. Для оптимального розвитку економіки необхідні мобілізація тимчасово вільних грошових коштів різних суб'єктів ринку, їх наступний розподіл і перерозподіл на комерційній основі між різними галузями економіки. Ці процеси відбуваються на фінансовому ринку, на якому встановлюються попит і пропозиція на різноманітні фінансові ресурси. Це ринок, де є продавці й покупці, є товар, що купується та продається. Але цей товар своєрідний – фінансові активи, що складаються з фінансових вимог, які виставляються боржнику і дають право кредитору на отримання від нього платежу.

Фінансовий ринок як невід'ємна складова світової ринкової економіки з'явився давно, але розвивався повільно і функціонував переважно як грошовий ринок. Остаточно він сформувався тільки на початку 60–х років минулого століття, а до цього часу його розвиток стримувався низкою негативних чинників, серед яких можна виділити події Першої та Другої світових воєн, світову економічну кризу 1929-1933 рр., повоєнні валютні обмеження тощо. Як показує світовий досвід, фінансовий ринок може успішно розвиватися і функціонувати тільки в умовах становлення ринкової економіки, де більшість фінансових ресурсів і послуг акумулюється суб'єктами господарської діяльності на основі їх вільної купівлі-продажу.

У колишньому СРСР, у складі якого перебувала Україна, фінансового ринку як такого не було, оскільки не існувало поняття ринку взагалі, приватної, індивідуальної та інших форм власності (окрім загальнодержавної), фінансової інфраструктури та інших необхідних складових ринкової економіки. Створення фінансового ринку в Україні розпочалося в умовах незалежності та переходу до ринкових відносин. Основними передумовами його становлення в Україні стали: ліквідація державної монополії на формування фінансових ресурсів та їх перерозподіл, економічна самостійність господарюючих суб'єктів, розвиток відповідної інфраструктури фінансового ринку тощо.

Ключовою передумовою існування фінансового ринку є незбіг потреб у фінансових ресурсах того або іншого економічного суб'єкта із наявністю джерел задоволення таких потреб. Тому головною метою функціонування фінансового ринку є мобілізація та ефективне розміщення тимчасово вільних коштів від економічних суб'єктів, які їх заощадили, до економічних суб'єктів, які відчувають потребу в таких грошових коштах. Зазвичай грошові кошти спрямовуються від тих, хто не спроможний ними дієво розпорядитися, до тих, хто використовує їх ефективно.

Основна відмінність фінансового ринку від інших ринків (ринку товарів і послуг, ринку сировини та виробничих ресурсів) полягає у тому, що товаром на цьому ринку виступають фінансові активи. Останні визначаються як ресурси, що мають вартість, перебувають у власності суб'єктів господарської діяльності

і передбачають майбутнє отримання доходу. Так, володіння акціями приносить їхнім власникам дивіденди, комерційні банки виплачують відсотки за користування вкладами населення тощо.

За економічною сутністю фінансовий ринок – це система економічних відносин, які пов'язані з розподілом і перерозподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів, цінних паперів та інших фінансових активів. До об'єктів відносин на фінансовому ринку належать грошово-кредитні ресурси, цінні папери, фінансові послуги тощо. Суб'єктами відносин є домашні господарства, господарюючі суб'єкти, держава і різноманітні фінансові інститути – фінансові посередники.

З організаційного погляду, фінансовий ринок – це сукупність фінансово-кредитних інститутів, що супроводжують потік грошових коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників, і навпаки. До таких інститутів належать комерційні банки, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії тощо.

Відтак, **фінансовий ринок** – це сфера фінансової системи, де відбувається перерозподіл тимчасово вільних фінансових ресурсів між домашніми господарствами, суб'єктами підприємництва та державою через механізм фінансово-кредитних інститутів на базі взаємодії попиту і пропозиції.

Сутність фінансового ринку як економічної категорії і його роль в економіці держави розкривається у таких функціях:

1. ***Функція ціноутворення.*** Фінансовий ринок визначає ціни на фінансові активи, що врівноважують попит і пропозицію на них. Ціною фінансових активів виступає дохід, який сплачує покупець (емітент) продавцю (інвестору чи власнику фінансових ресурсів) – банківський відсоток, купонна ставка за облігаціями, дивіденди за акціями.

2. ***Функція забезпечення ліквідності.*** Чим результативніше функціонує фінансовий ринок, тим вищий рівень ліквідності він забезпечує фінансовим активам, що знаходяться в обігу на ньому, адже кожен інвестор може оперативно і практично без втрат у будь-який момент трансформувати фінансові активи у готівку. Водночас фінансові посередники завжди готові не лише викупити фінансові активи, а у разі потреби продати їх інвесторам.

3. ***Функція економії на витратах.*** Фінансовий ринок скорочує витрати на проведення операцій та інформаційні витрати. Фінансові посередники, проводячи великі обсяги операцій з інвестування та залучення грошових коштів, зменшують для учасників ринку витрати й певні ризики від виконання операцій із фінансовими активами. Фінансові посередники скорочують витрати за рахунок економії на масштабах операцій і вдосконалення способів оцінювання фінансових активів, запропонованих для реалізації.

З метою ефективного функціонування фінансового ринку потрібно дотримуватися таких основних принципів: вільний доступ до ринкової інформації і ринкових інструментів для всіх учасників фінансового ринку; прозорість ринку і реальний захист інвесторів; ліквідність фінансових активів ринку; конкурентність і ефективність; відповідність міжнародним стандартам.

Призначення фінансового ринку полягає у його здатності:

1) мобілізувати грошові заощадження громадян, підприємств, держави і перетворювати їх у позичковий та інвестиційний капітал;

2) встановлювати ринкові ціни на певні види фінансових активів з урахуванням зовнішніх і внутрішніх факторів впливу;

3) перерозподіляти на взаємовигідних умовах фінансові ресурси суб'єктів господарської діяльності для їх ефективнішого використання;

4) здійснювати вплив на грошовий обіг і прискорювати обіг капіталу, що забезпечує активізацію економічних процесів;

5) підтримувати на належному рівні ліквідність фінансових активів;

6) забезпечувати кредитування уряду й органів місцевого влади шляхом випуску та розміщення урядових і муніципальних цінних паперів.

Таким чином, фінансовий ринок посідає важливе місце в системі ринкових відносин, завдяки якому регулюються процеси концентрації та централізації виробництва і капіталу, забезпечується рух фінансових потоків і переливання вільних фінансових ресурсів в інвестиції.

12.2. Суб'єкти фінансового ринку, їх класифікація та функції

На фінансовому ринку діють різні суб'єкти, функції яких зумовлені метою їх діяльності та участю у виконанні угод. Суб'єкти фінансового ринку класифікуються за економічною, юридичною та функціональною ознаками.

1. ***За економічною ознакою*** до основних суб'єктів на фінансовому ринку належать:

- домашні господарства (населення), які є важливими суб'єктами фінансового ринку, оскільки частина доходу, що не використовується ними протягом поточного періоду, трансформується на заощадження і за наявності належного фінансового механізму може бути важливим джерелом економічного зростання держави;

- суб'єкти господарської діяльності – це юридичні особи, резиденти певної держави, що займаються виробництвом товарів, виконанням робіт і наданням послуг. Вони є інвесторами або випускають і розміщують на фінансовому ринку свої фінансові активи;

- держава, яка пов'язана з фінансовим ринком завдяки економічним відносинам, що виникають між нею та іншими суб'єктами ринку. Держава на фінансовому ринку є зазвичай позичальником, постійно розміщуючи на зовнішньому і внутрішньому ринках власні боргові зобов'язання для фінансування дефіциту державного бюджету. Вона також виконує особливу і дуже важливу функцію – регулювання фінансового ринку. Завдяки законам і нормативним актам держава має вплив на поведінку учасників фінансового ринку і певною мірою спрямовує розвиток ринку у заданому напрямі. Інколи держава може бути на фінансовому ринку інвестором, надаючи фінансову допомогу окремим суб'єктам господарювання. Це відбувається у тому разі, коли в держави виникає надлишок фінансових ресурсів і вона стає постачальником грошових коштів на фінансовий ринок;

- фінансові посередники, завдяки яким на фінансовому ринку заощадження населення і нагромадження господарюючих суб'єктів перетворюються на кредити та інвестиції для інших суб'єктів підприємництва, що дозволяє їм задовольнити потребу в додаткових грошових коштах для розширення власної діяльності.

2. ***За правовою ознакою*** у статусі суб'єктів фінансового ринку виступають:

- індивідуальні учасники – це фізичні особи, які мають певні права та зобов'язання на фінансовому ринку відповідно до чинного законодавства. До них належать громадяни певної держави, іноземці та особи без громадянства;

- інституційні учасники – це юридичні особи, що не є органами державного регулювання. До них належать підприємства, товариства, компанії, організації, фонди тощо. Ці учасники мають відокремлене майно, характеризуються організаційною єдністю, мають можливість виступати від власного імені, наділені відповідними правами та обов'язками, мають поточні рахунки у комерційному банку та ін.;

- органи державного регулювання, у ролі яких виступають органи законодавчої, виконавчої та судової влади, а також інші державні органи.

3. ***За функціональною ознакою*** суб'єкти фінансового ринку поділяються на такі групи:

- основні, або прямі учасники фінансового ринку – це продавці та покупці фінансових активів, які виконують основні функції щодо проведення фінансових операцій на фінансовому ринку;

- фінансові інститути (фінансові посередники) – це суб'єкти, які забезпечують процес взаємодії між основними суб'єктами фінансового ринку;

- інститути інфраструктури – це суб'єкти, які виконують функції з обслуговування основних учасників чи деяких операцій на фінансовому ринку та ін. Вони належать до інфраструктури фінансового ринку, але виконують допоміжні, обслуговувальні функції, на противагу фінансовим інститутам.

Суб'єкти фінансового ринку, які належать до першої групи – ***основних або прямих учасників ринку***, мають певні особливості та відмінності залежно від того сегмента фінансового ринку, де вони виконують свої функції. Їх класифікацію наведено у табл. 12.1.

Таблиця 12.1

Класифікація прямих учасників фінансового ринку залежно від сегмента ринку, де вони виконують свої функції

№ з/п	Види фінансових ринків	Суб'єкти фінансового ринку	Характеристика суб'єктів фінансового ринку
1	Ринок позичкових капіталів	Кредитори	Суб'єкти фінансового ринку, які видають позики у тимчасове користування під певні відсотки. Кредиторами на фінансовому ринку виступають держава, комерційні банки, небанківські фінансово-кредитні установи
		Позичальники	Суб'єкти фінансового ринку, які одержують позики від кредиторів під відповідні гарантії їх повернення і за окрему плату у формі відсотка. Основними

			позичальниками на фінансовому ринку є держава, комерційні банки, суб'єкти господарювання, населення
2	Ринок цінних паперів	Емітенти	Суб'єкти фінансового ринку, що залучають необхідні фінансові ресурси за рахунок випуску та розміщення цінних паперів. Емітентами цінних паперів є держава, органи місцевого самоврядування, юридичні особи, створені, як правило, у формі акціонерних товариств, міжнародні фінансові організації, а також нерезиденти
		Інвестори	Суб'єкти фінансового ринку, що вкладають свої грошові кошти у різноманітні види цінних паперів з метою отримання доходу. Інвестори можуть бути: індивідуальними (окремі підприємства, фізичні особи) й інституційними (різні фінансово-інвестиційні інститути); кваліфікованими (юридичні і фізичні особи, наділені специфічними правами та обов'язками в рамках їх участі на ринку цінних паперів) і некваліфікованими (юридичні і фізичні особи, які не є чи не були визнані кваліфікованими); стратегічними (купують контрольний пакет акцій для здійснення стратегічного управління підприємством) і портфельними (купують окремі види цінних паперів суто з метою отримання доходу); вітчизняними та іноземними
3	Валютний ринок	Продавці валюти	Основними продавцями валюти є держава (продає на ринку через уповноважені державні органи частину валютних резервів); комерційні банки (які мають ліцензію на проведення валютних операцій); підприємства, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність (продають на ринку власну валютну виручку за експортовану продукцію); фізичні особи (які реалізують наявну у них валюту за рахунок мережі обмінних валютних пунктів)
		Покупці валюти	Основними покупцями валюти виступають ті самі суб'єкти, що і її продавці
4	Ринок фінансових послуг	Продавці фінансових послуг	Суб'єкти фінансового ринку, що реалізують різні види фінансових послуг на ринках банківських послуг, страхових послуг, інвестиційних послуг, операцій з цінними паперами та інших видах ринків, які забезпечують обіг фінансових активів. Основними продавцями фінансових послуг є власники фінансових ресурсів, комерційні банки, небанківські фінансово-кредитні установи, фондові та валютні біржі тощо
		Покупці фінансових послуг	Суб'єкти фінансового ринку, що виступають споживачами фінансових послуг, залучаючи кредитні ресурси або вкладаючи грошові кошти в різноманітні фінансові активи. Основними користувачами фінансових послуг є підприємницькі структури, держава, населення

Отже, дані табл. 12.1 засвідчують, що основні учасники фінансового ринку мають певні відмінності і особливості залежно від того сегмента фінансового ринку, на якому вони виконують свої функції.

До другої функціональної групи суб'єктів фінансового ринку належать ***фінансові інститути (фінансові посередники)***, які забезпечують зустріч позичальника та кредитора, емітента й інвестора, тобто прямих учасників фінансового ринку. Фінансові інститути забезпечують трансформацію тимчасово вільних грошових коштів у позичковий та інвестиційний капітал, беруть на себе фінансові ризики, зменшують витрати обігу для покупців і продавців фінансових активів, підвищують ефективність фінансових операцій. Класифікацію фінансових посередників на фінансовому ринку наведено на рис. 12.1.

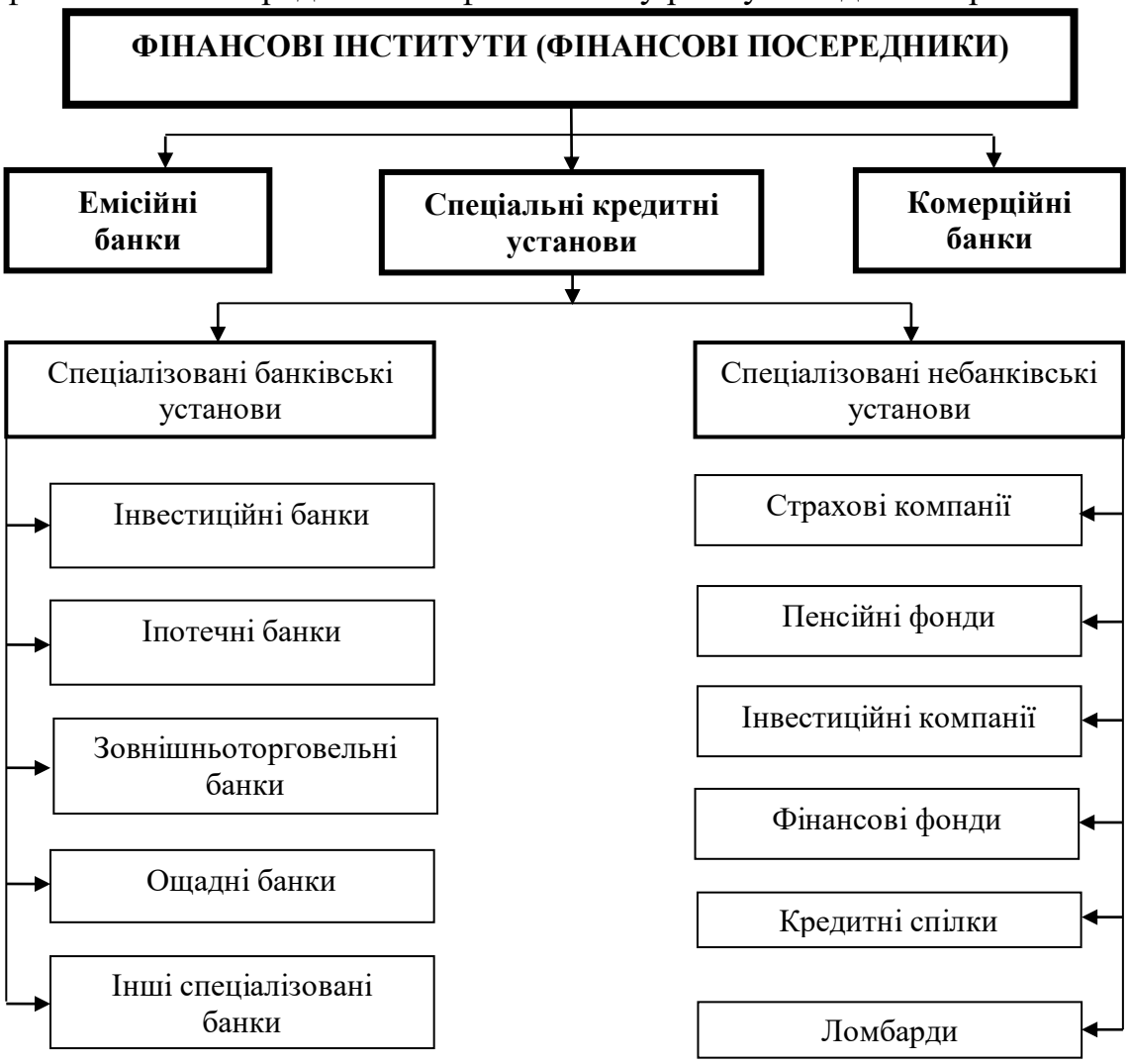

Рис. 12.1. **Класифікація фінансових посередників на фінансовому ринку**

Емісійні банки (центральні банки) – це банки, які володіють монопольним правом емісії банкнот, накопичують тимчасово вільні чи обов'язкові резерви комерційних банків, кредитують як державу, так і комерційні банки, проводять нагляд над усією банківською системою і є інструментом кредитно-грошової політики держави.

Комерційні банки (універсальні банки) на фінансовому ринку виконують широке коло операцій і надають різноманітні види послуг, зокрема, розрахунково-касове обслуговування клієнтів, залучення грошових коштів юридичних і фізичних осіб, кредитування банківських клієнтів, купівля-продаж і збереження цінних паперів, інвестування вільних банківських коштів в інвестиційні проекти тощо.

Спеціалізовані комерційні банки виконують вузький спектр банківських операцій. За галузевою спеціалізацією обслуговують здебільшого юридичних і фізичних осіб у межах окремої галузі, наприклад, ощадні, зовнішньоторговельні, а за функціональною спеціалізацією виконують окремі операції, наприклад, іпотечні, інвестиційні та ін.

Небанківські фінансово-кредитні установи, які поділяються на депозитні (кредитні спілки та асоціації), контрактно-ощадні (страхові компанії, пенсійні фонди), інвестиційні (інвестиційні фонди, трастові та фінансові компанії), мобілізують заощадження передусім громадян, видають іпотечні та споживчі кредити, виконують операції з цінними паперами та інші операції, а також надають споживачам різноманітний асортимент фінансових послуг.

Третю групу суб'єктів фінансового ринку становлять ***інститути інфраструктури,*** що виконують функції обслуговування основних учасників чи окремих операцій на фінансовому ринку. До таких суб'єктів належать:

1) *фондові та валютні біржі* – це організаційно оформлені, постійно діючі ринки, де здійснюється торгівля цінними паперами і валютою. Вони створюють такі умови для торгівлі фінансовими активами, які дають змогу одержати прибутки учасникам біржової торгівлі;

2) *брокери* – фінансові посередники, що купують і продають фінансові інструменти за рахунок і за дорученням клієнта на основі договору комісії чи доручення;

3) *дилери* – учасники фінансового ринку, що займаються комерційною діяльністю з фінансовими активами за власний рахунок і на власний ризик;

4) *андерайтери* – фінансові посередники, які надають послуги емітенту щодо первинного розміщення цінних паперів;

5) *депозитарії* – суб'єкти фінансового ринку, які спеціалізуються з надання послуг стосовно зберігання цінних паперів, обліку прав власності на них та їх обігу. У нашій державі функції депозитарію можуть виконувати лише юридичні особи, зокрема комерційні банки, торговці цінними паперами (брокери та дилери);

6) *зберігачі* – суб'єкти (юридичні особи), що мають дозвіл на зберігання та обслуговування обігу цінних паперів і операцій емітента з цінними паперами;

7) *реєстратори* – суб'єкти фінансового ринку, які на підставі одержаного у встановленому порядку дозволу здійснюють ведення реєстрів власників іменних цінних паперів. Реєстр власників – це список власників та номінальних утримувачів іменних цінних паперів, складений на конкретну дату. Ведення цього реєстру передбачає облік і зберігання впродовж певного строку інформації про власників іменних цінних паперів, а також про операції, в результаті яких виникає потреба у внесенні змін до реєстру. Зміни до реєстру

вносяться на основі документів, відповідно до яких право власності переходить на відповідні іменні цінні папери;

8) *розрахунково-клірингові установи* – інститути, які спеціалізуються на виконанні таких функцій: проведення розрахунків, включаючи здійснення взаємозаліку за договорами купівлі-продажу цінних паперів; проведення перевірки наявності на рахунках учасників грошових коштів та цінних паперів; надання виписок з грошових рахунків клієнтів установи; повідомлення інформації установам, що ведуть книги реєстрації іменних цінних паперів. Найчастіше такою діяльністю займаються спеціальні клірингові підрозділи фондових бірж, а на позабіржовому ринку – спеціалізовані клірингово-розрахункові установи;

9) *інформаційно-аналітичні інститути, інформаційно-консультаційні центри* – установи, які спеціалізуються з надання послуг своїм клієнтам з приводу опрацювання та поширення ринкової інформації про суб'єктів та інструменти фінансового ринку, поточні валютні курси, фондові індекси, а також на підготовці аналітичних оглядів подій і тенденцій на ринку фінансових послуг;

10) *саморегулівні організації фінансового ринку* – це добровільні об'єднання професійних учасників фондового ринку, які не мають на меті одержання прибутку, створені для захисту інтересів своїх членів, інтересів власників цінних паперів та інших учасників фондового ринку та зареєстровані Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Водночас фінансові інститути (друга функціональна група) та інститути інфраструктури (третя функціональна група) є складовими **інфраструктури фінансового ринку**, яка являє собою сукупність установ та організацій, що забезпечують належні організаційно-економічні умови для діяльності усіх учасників фінансового ринку з метою координації їх дій, підвищення результативності фінансових операцій та усього ринкового механізму.

12.3. Інструменти фінансового ринку, їх класифікація та характеристика

Об'єктами фінансового ринку є різноманітні інструменти ринку (фінансові активи – грошові кошти, цінні папери, позичкові угоди, валютні цінності), в які можуть вкладатись тимчасово вільні грошові кошти суб'єктів ринку фінансових послуг. Учасники фінансовому ринку, здійснюючи операції на ньому, обирають певні фінансові інструменти їх виконання.

Фінансові інструменти – це різні фінансові документи, які засвідчують грошові зобов'язання чи вкладення у капітал емітента, мають грошову вартість і можуть обертатися на фінансовому ринку. До основних інструментів на фінансовому ринку належать грошові кошти, цінні папери, позичкові угоди, валютні цінності.

Фінансові інструменти, що обертаються на окремих сегментах фінансового ринку, відзначаються неабиякою різноманітністю, тому їх можна згрупувати за

багатьма ознаками:

1. ***За видами фінансових ринків***:

- інструменти грошового ринку та ринку позичкових капіталів (гроші, розрахункові документи, цінні папери, які обертаються на цьому ринку);

- інструменти ринку цінних паперів (різні цінні папери, що обертаються на цьому ринку);

- інструменти валютного ринку (іноземна валюта, розрахункові валютні документи, а також окремі види цінних паперів, що обслуговують цей ринок);

- інструменти ринку фінансових послуг – фінансові послуги, що надаються фінансовими інститутами (банками і небанківськими кредитними установами, факторинговими і лізинговими компаніями, фондовими і валютними біржами, страховими організаціями тощо) учасникам економічних відносин – суб'єктам господарювання, домашнім господарствам і державі.

2. ***За періодом обертання***:

- короткострокові фінансові інструменти (зі строком обігу до одного року), що обслуговують операції на ринку грошей;

- довгострокові фінансові інструменти (зі строком обігу понад один рік), що обслуговують операції на ринку капіталів;

- безстрокові фінансові інструменти (кінцевий строк погашення яких не визначено, наприклад, акції), що обслуговують операції на ринку капіталів.

3. ***За характером фінансових зобов'язань***:

- інструменти, майбутні фінансові зобов'язання за якими не виникають, тобто це інструменти без наступних фінансових зобов'язань (валютні цінності, золото та ін.);

- боргові фінансові інструменти, які відображають кредитні відносини між їх покупцем і продавцем, а також зобов'язують боржника погасити у визначені строки їх номінальну вартість і сплатити винагороду у вигляді відсотка (облігації, векселі тощо).

Облігація являє собою боргове зобов'язання позичальника перед кредитором, що оформлюється не кредитним договором, а продажем-купівлею спеціального цінного паперу. Відтак, *облігація* – це цінний папір, який посвідчує внесення його власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання компенсувати йому номінальну вартість цього цінного паперу у визначений строк зі сплатою фіксованого відсотка. Є різні види облігацій, які класифікуються за емітентом, способом виплати доходу, строків, на які вони випускаються, умовами обігу та надійності тощо.

Вексель є цінним папером, що підтверджує безумовне грошове зобов'язання векселедавця виплатити після настання строку певну суму грошових коштів власнику векселя (векселедержателю);

- пайові фінансові інструменти, які засвідчують право їх власника на частку у статутному капіталі їх емітента і на одержання певного доходу у вигляді дивіденду або відсотка (акції, інвестиційні сертифікати тощо).

Акція являє собою цінний папір без визначеного строку обігу, що є титулом власності на майно товариства, яке здійснило її випуск. Відтак власник акції стає співвласником товариства-емітента акцій, що виражається в правах

такої особи на участь в управлінні товариством, на частку в його акціонерному капіталі, а також на одержання частини прибутку та залишку активів у випадку його ліквідації. Існують різні види акцій, які встановлюють різні права їх власників: прості й привілейовані; іменні та на пред'явника; паперові та електронні; номінальні й без номіналу; платні та преміальні; з вільним і обмеженим обігом. Використання різних видів акцій зумовлене різними цілями, якими послуговуються засновники акціонерних товариств.

Інвестиційний сертифікат являє собою цінний папір, що підтверджує право власності інвестора на частку в інвестиційному фонді. Вони можуть бути іменними та на пред'явника.

4. ***За пріоритетністю***:

- первинні фінансові інструменти (фінансові інструменти першого порядку), що характеризуються їх випуском в обіг первинним емітентом і засвідчують прямі майнові права або відносини кредиту (акції, облігації, чеки, векселі та ін.);

- вторинні фінансові інструменти, чи похідні цінні папери, чи деривативи (фінансові інструменти другого порядку), що характеризують винятково цінні папери, які засвідчують право або зобов'язання їх власника купити чи продати первинні цінні папери, що обертаються на ринку, валюту, товари чи нематеріальні активи за попередньо встановленими умовами у майбутньому періоді. Ці фінансові інструменти застосовують для виконання спекулятивних фінансових операцій і страхування цінового ризику (хеджування). До основних видів деривативів відносяться: форварди, ф'ючерси, опціони, свопи, варанти тощо. Залежно від складу первинних фінансових інструментів чи активів, відповідно до яких деривативи випущені в обіг, вони бувають фондові, валютні, страхові, товарні та ін.

5. ***За гарантованістю рівня дохідності***:

- фінансові інструменти з фіксованим доходом, які характеризують фінансові інструменти з гарантованим рівнем дохідності у момент їх погашення чи впродовж періоду їх обертання незалежно від кон'юнктурних коливань позичкової відсоткової ставки на фінансовому ринку;

- фінансові інструменти з невстановленим доходом, рівень дохідності яких може коливатися залежно від фінансового стану емітента (прості акції, інвестиційні сертифікати) чи кон'юнктури фінансового ринку (боргові фінансові інструменти з плаваючою відсотковою ставкою).

6. ***За рівнем ризику***:

- безризикові фінансові інструменти, до яких відносяться державні короткострокові цінні папери, короткострокові депозитні сертифікати найнадійніших банків, «тверда» іноземна валюта, золото та інші цінні метали, придбані на нетривалий період. Термін «безризикові» є певною мірою умовним, адже потенційний фінансовий ризик несе в собі кожен із перерахованих видів фінансових інструментів;

- фінансові інструменти з низьким рівнем ризику: група короткострокових фінансових інструментів, що обслуговують ринок грошей і виконання зобов'язань, за якими забезпечується стабільний фінансовий стан і надійна репутація

позичальника (характеризується терміном «першокласний позичальник»);

- фінансові інструменти з помірним рівнем ризику, що характеризують групу фінансових інструментів, рівень ризику за якими майже відповідає середньоринковому;

- фінансові інструменти з високим рівнем ризику, за якими рівень ризику суттєво перевищує середньоринковий;

- фінансові інструменти з дуже високим рівнем ризику, які використовують для проведення найризикованіших спекулятивних операцій на фінансових ринках (наприклад, акції венчурних (ризикових) компаній; облігації з високою відсотковою ставкою, емітовані підприємствами, що знаходяться у кризовому фінансовому стані; ф'ючерсні та опціонні контракти тощо).

Слід зазначити, що наведена класифікація відображає розмежування фінансових інструментів лише за найістотнішими загальними ознаками. Кожна з вказаних груп фінансових інструментів зі свого боку класифікується за певними особливими ознаками, що відображають специфіку їх випуску, обігу і погашення.

12.4. Структура фінансового ринку

Структура фінансового ринку характеризується двома основними ознаками: часовою та інституційною (рис. 12.2).

Залежно від часової ознаки, тобто за строком використання фінансових активів, фінансовий ринок включає грошовий ринок і ринок капіталів.

Грошовий ринок – це ринок короткострокових депозитно-кредитних операцій і фінансових інструментів зі строком дії до одного року, які обслуговують здебільшого рух оборотного капіталу підприємств, установ і організацій, короткострокових ресурсів комерційних банків, небанківських фінансово-кредитних установ, держави та громадян.

Грошовий ринок також поділяється на:

1) *обліковий ринок*, на якому короткострокові грошові кошти перерозподіляються між прямими суб'єктами ринку, фінансово-кредитними інститутами шляхом купівлі-продажу високоліквідних активів (векселів, чеків та інших цінних паперів) зі строками погашення до одного року. Основними операціями на обліковому ринку виступають облікові та переоблікові операції комерційних банків, центрального банку із застосуванням комерційних і казначейських векселів, інших видів короткострокових зобов'язань;

2) *міжбанківський ринок*, на якому тимчасово вільні грошові кошти комерційних банків акумулюються та розміщуються ними між собою у вигляді міжбанківських кредитів і депозитів на короткі строки. Міжбанківські кредити є вагомим джерелом формування банківських ресурсів, які спрямовуються комерційними банками для виконання своїх зобов'язань перед клієнтами, регулювання ліквідності балансів, дотримання вимог центрального банку щодо обов'язкового резервування тощо;

3) *валютний ринок*, де відбувається обмін однієї валюти на іншу через купівлю-продаж для обслуговування зовнішньоекономічних відносин,

міжнародних платежів і розрахунків, а також інших цілей учасників валютного ринку і де урівноважуються попит і пропозиція на такий своєрідний товар, як валюта.

Ринок капіталів – це ринок, на якому формуються попит і пропозиція на середньо- та довгостроковий капітал, проводиться купівля-продаж фінансових активів на довгочасний період (понад один рік). Основними операціями на ринку капіталів є фондові інструменти – акції, середньо- та довгострокові облігації; операції з середньо- та довгостроковими кредитами комерційних банків. Фінансові активи, які обертаються на такому ринку зазвичай є менш ліквідними, для них характерним є як вищий рівень фінансового ризику, так і вищий рівень дохідності.

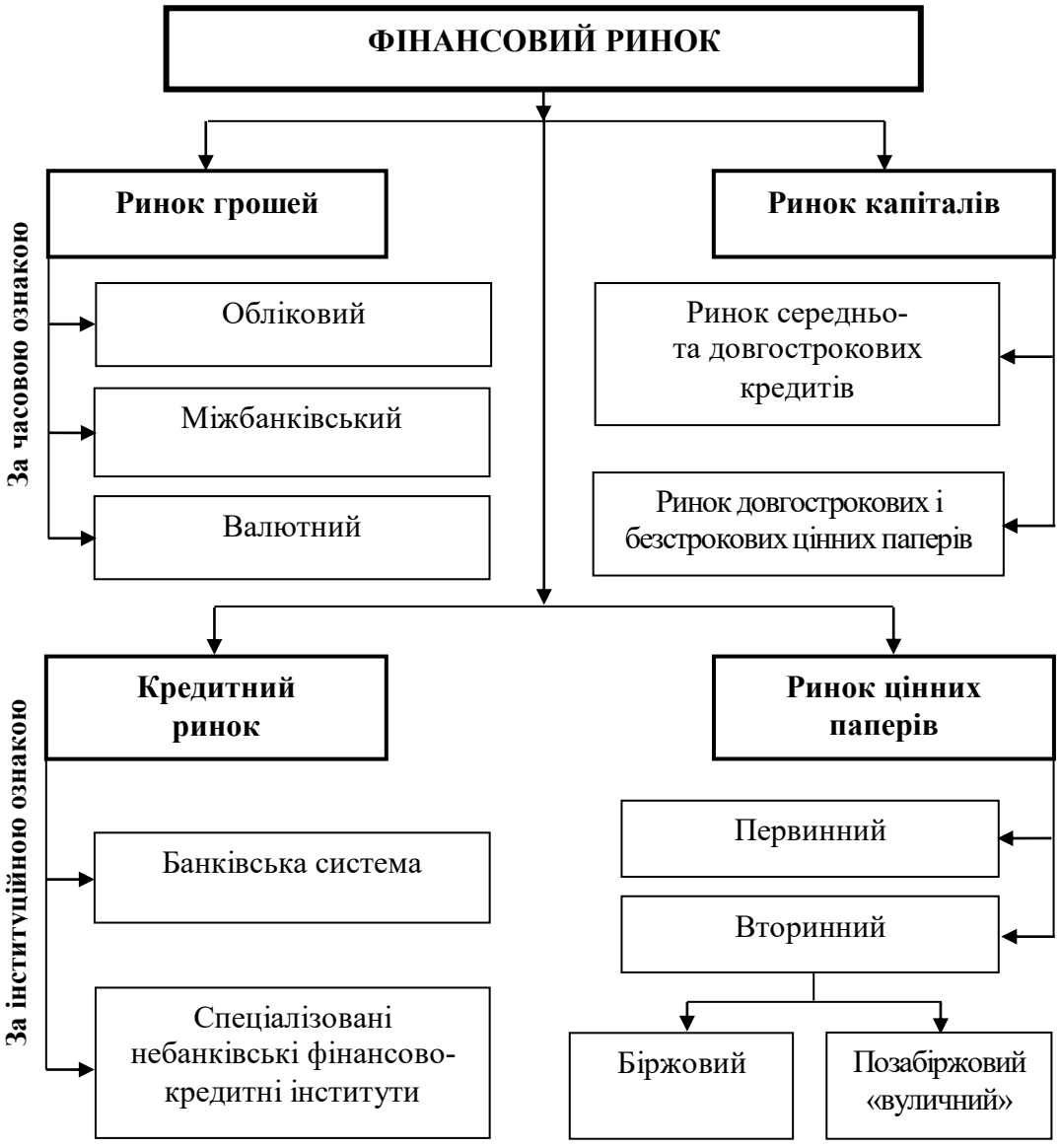

Рис. 12.2. **Структура фінансового ринку за часовою та інституційною ознаками**

Ринок капіталів, зі свого боку, поділяється на:

1) *ринок середньо- та довгострокових банківських кредитів (кредитний ринок)*, на якому продаються і купуються грошові кошти на тривалий строк

(понад один рік) на відповідних умовах у вигляді надання кредитів під зобов'язання позичальників погасити основну суму боргу та сплатити відсотки у встановлені строки;

2) *ринок довгострокових і безстрокових цінних паперів*, на якому об'єктом фінансових операцій є цінні папери зі строком обігу понад один рік. На ньому проводиться випуск, купівля-продаж цінних паперів, формується ціна на них, урівноважуються попит і пропозиція. За допомогою ринку цінних паперів утворюються грошові нагромадження підприємницьких структур, держави, комерційних банків, небанківських фінансово-кредитних інститутів, заощадження домашніх господарств і спрямовуються на виробниче та невиробниче інвестування капіталів. Ринок довгострокових і безстрокових цінних паперів поєднує ринок боргових зобов'язань (державних і корпоративних облігацій, депозитних сертифікатів), ринок інструментів власності (усі види акцій), ринок похідних фінансових інструментів (деривативів – форвардів, ф'ючерсів, опціонів, свопів тощо).

Відтак грошовий ринок передусім підтримує ліквідність на фінансовому ринку, а ринок капіталів є найвагомішим джерелом середньо- і довгострокових фінансових ресурсів для різних учасників фінансового ринку.

Залежно від інституційної ознаки фінансовий ринок поділяється на кредитний ринок і ринок цінних паперів.

Кредитний ринок – це частина фінансового ринку, що належить до каналів непрямого переміщення грошових коштів від власників заощаджень до позичальників завдяки фінансово-кредитним посередникам.

До складу фінансово-кредитних посередників згідно із вітчизняною класифікацією входять:

- комерційні банки (універсальні та спеціалізовані: інвестиційні, інноваційні, іпотечні, ощадні, зовнішньоторговельні);
- небанківські фінансово-кредитні установи (страхові компанії, пенсійні фонди, фінансові компанії, інвестиційні фонди, кредитні спілки, ломбарди, лізингові й факторингові компанії тощо).

Кредитний ринок є провідною складовою фінансового ринку. Це пояснюється тим, що кредитний ринок, по-перше, надає найоперативніший доступ до фінансових ресурсів, а по-друге, переваги цього ринку випливають із функціонального потенціалу його головних суб'єктів – комерційних банків, які не тільки опосередковують рух фінансових ресурсів, а й у встановленому порядку продукують їх. Кредитний ринок забезпечує акумулювання, рух, розподіл і перерозподіл позичкового капіталу між галузями економіки та учасниками фінансового ринку.

Ринок цінних паперів – це частина фінансового ринку, яка належить до каналів прямого переміщення грошових коштів безпосередньо від власників заощаджень (інвесторів) до позичальників (емітентів) і опосередковується емісією та обігом цінних паперів.

Цінні папери, згідно із Законом України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», розрізняють за певними ознаками:

1) за порядком їх розміщення або видачі:

- емісійні цінні папери, які посвідчують однакові права їх власників у межах однієї емісії цінних паперів щодо особи, яка бере на себе певні зобов'язання (емітента). До них відносяться: акції, акції корпоративних інвестиційних фондів, корпоративні облігації, облігації місцевих позик, державні облігації України, облігації міжнародних фінансових організацій, депозитні сертифікати банків, іпотечні облігації, сертифікати фондів операцій з нерухомістю, інвестиційні сертифікати, казначейські зобов'язання України, державні деривативи, опціонні сертифікати, фондові варанти, кредитні ноти, депозитарні розписки;

- неемісійні цінні папери;

2) за формою існування:

- електронні цінні папери, що знаходять вираження у формі облікового запису на рахунках в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів;

- паперові цінні папери, що оформлюються на матеріальному носії як документи, які включають найменування виду цінного папера, а також встановлені чинним законодавством реквізити;

3) за формою випуску (видачі):

- цінні папери на пред'явника;

- іменні цінні папери;

- ордерні цінні папери;

4) за характером фінансових зобов'язань:

- пайові цінні папери, які посвідчують участь власника цих цінних паперів (інвестора) у статутному капіталі та/або активах емітента (зокрема активах, що перебувають в управлінні емітента) та надають їх власнику (інвестору) право на одержання частини прибутку (доходу), зокрема у формі дивідендів, та інші права, визначені чинним законодавством, а також проспектом чи рішенням про емісію, а для цінних паперів інститутів спільного інвестування - проспектом (рішенням про емісію) інституту спільного інвестування. Пайовими цінними паперами є: акції, інвестиційні сертифікати, сертифікати фондів операцій з нерухомістю, акції корпоративних інвестиційних фондів;

- боргові цінні папери, які посвідчують відносини позики і передбачають обов'язок емітента чи особи, що видала неемісійний цінний папір, сплатити у встановлений строк грошові кошти, передати товари чи надати послуги, а також інші права власника та обов'язки емітента і осіб, які надають забезпечення за облігаціями. Борговими цінними паперами є: корпоративні облігації, державні облігації України, облігації місцевих позик, казначейські зобов'язання України, ощадні сертифікати банків, депозитні сертифікати банків, векселі, облігації міжнародних фінансових організацій;

- іпотечні цінні папери, емісія яких забезпечена іпотечним покриттям та які підтверджують право власників на одержання від емітента належних їм грошових коштів. До іпотечних цінних паперів відносяться: іпотечні облігації, заставні;

- деривативні цінні папери, які підтверджують право власника у встановлених проспектом (рішенням про випуск цінних паперів) випадках та

порядку вимагати від емітента купівлі чи продажу базового активу та/або реалізації визначених проспектом (рішенням про випуск цінних паперів) прав щодо базового активу, та/або виконання платежу (платежів) залежно від значення базового показника. Деривативними цінними паперами є: опціонні сертифікати, фондові варанти, кредитні ноти, депозитарні розписки, державні деривативи;

- товаророзпорядчі цінні папери, які надають їх держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Ринок цінних паперів структурно характеризується двома основними ознаками:

1) *за стадіями торгівлі*:

- первинний ринок – це первинний випуск цінних паперів в обіг, що проводиться на підставі оголошення про емісію; торгівля здійснюється між емітентами, з одного боку, й інвесторами і фінансовими посередниками – з іншого. Первинне розміщення відбувається прямим зверненням емітента до покупця або передачею всієї емісії чи її частки посереднику (інституційному інвестору), що бере на себе зобов'язання щодо розміщення цінних паперів;

- вторинний ринок – це ринок, на якому відбувається торгівля раніше випущеними цінними паперами, що здійснюється між окремими інвесторами, інвесторами і фінансовими посередниками та між фінансовими посередниками. Без розвиненого вторинного ринку цінних паперів, який підтримує постійну ліквідність і забезпечує розподіл фінансових ризиків, не може ефективно функціонувати первинний фондовий ринок. Однією з головних функцій вторинного фондового ринку є визначення реальної ринкової ціни або курсу певних цінних паперів, що відображає повну інформацію про реальний фінансовий стан їх емітентів і умови емісії цінних паперів;

2) *за місцем торгівлі*:

- біржовий ринок, що охоплює угоди, які укладаються на фондовій біржі, й передусім вторинний ринок, хоча в деяких випадках і первинне розміщення цінних паперів може проводитися через фондову біржу. *Фондова біржа* – це організаційно оформлений, постійно функціонуючий ринок, де купівля-продаж цінних паперів здійснюється чітко за встановленими правилами біржі і лише між біржовими посередниками, яких старанно відбирають серед усіх суб'єктів фондового ринку.

Фондова біржа виконує три основні функції – посередницьку, індикативну та регулятивну. Посередницька функція означає, що фондова біржа забезпечує належні і всебічні умови для торгівлі цінними паперами емітентам, інвесторам і фінансовим посередникам. Індикативна функція виражається в оцінці вартості й привабливості цінних паперів. Саме на фондовій біржі виконується котирування цінних паперів, яке надає інформацію інвесторам про вартісну та якісну їх оцінку, а також динаміку розвитку. Сутність регулятивної функції полягає в організації торгівлі цінними паперами. За рахунок цього визначаються вимоги до емітентів, що виставляють власні цінні папери на біржові торги, правила укладення і реалізації угод, механізм контролю за діяльністю учасників біржової торгівлі.

На фондову біржу можуть потрапити не всі випущені цінні папери, а тільки гарантовані, що відповідають вимогам лістингу. *Лістинг* являє собою допуск цінних паперів до обігу та котирування на фондовій біржі на підставі їх економічної експертизи;

- позабіржовий ринок, який охоплює угоди щодо купівлі-продажу цінних паперів, що укладаються і виконуються поза біржею. Цей ринок утворюють брокерські контори, комерційні банки, інвестиційні компанії, інвестиційні фонди. Такий розподіл вторинного ринку пов'язаний з тим, що не всі цінні папери можуть обертатися на фондовій біржі. Характерними ознаками позабіржового ринку є високий рівень фінансового ризику, низький рівень юридичної захищеності покупців, низький рівень їх поточної інформованості тощо. Водночас цей ринок забезпечує обіг ширшої номенклатури цінних паперів, більшою мірою гарантує таємницю виконання окремих угод, задовольняє потребу деяких інвесторів у фінансових активах з високим рівнем ризику і, відтак, приносить вищий дохід.

12.5. Державне регулювання фінансового ринку в Україні

Держава на фінансовому ринку може як виступати у ролі споживача фінансових послуг, так і виконувати своєрідну і дуже важливу функцію – регулювання фінансового ринку, яка полягає у проведенні державою сукупності дій з приводу упорядкування, контролю, нагляду за діяльністю фінансових посередників і попередження зловживань та порушень у цій сфері.

Потреба в регулюванні фінансового ринку визначається такими чинниками:

- на фінансовому ринку працює чимала кількість його учасників, тих, у кого є надлишкові фінансові активи, і тих, у кого виникає в них потреба. Інтереси цих учасників, передусім професіоналів, тобто тих, хто має професійні фінансові знання, часто є діаметрально протилежними, антагоністичними, тому держава має впроваджувати відповідну систему регулювання;

- найчисленнішою категорією інвесторів на фінансовому ринку є приватні особи, які мають надлишкові грошові кошти, готові надати їх на комерційних засадах у користування, але фаховими фінансовими знаннями не володіють. Без запровадження ефективної системи захисту прав та інтересів таких інвесторів фінансовий ринок загалом не зможе працювати;

- на фінансовому ринку втілюються державні інтереси щодо реалізації макроекономічної політики, яка забезпечує сукупність економічних і політичних пріоритетів, і держава повинна бути впевнена, що фінансовий ринок з його інструментами працюватиме в контексті цих пріоритетів.

Функції регулювання і контролю за фондовим ринком виконуються державою через формування спеціальних структур, необхідність в яких обумовлена специфікою важелів регулювання, пов'язаних з контролем за розкриттям значних масивів інформації, видачею великої кількості ліцензій та спеціальних дозволів, організацією реєстрації емісії цінних паперів і професійних учасників фінансового ринку, необхідністю постійної адаптації

законодавства та підзаконних норм у сфері фінансових послуг, яка динамічно розвивається і змінюється, а також низкою інших обставин.

Зарубіжний досвід не дає однозначної організації механізму регулювання і контролю на ринку фінансових послуг. Різноманітність підходів у цій сфері визначається насамперед ступенем розвитку фінансового ринку; особливостями законодавства, яке в різних державах вирізняється рівнем жорсткості; соціальною та правовою культурою членів суспільства; рівнем організації професійних об'єднань учасників ринку цінних паперів, здатних взяти на себе чималу частину роботи з регулювання діяльності на ньому, та ін.

Згідно з вказаними чинниками розрізняють форми, прийоми і методи діяльності з регулювання і контролю виконання законодавства та правил цивілізованої поведінки на фінансовому ринку, а також відповідальності за їх порушення.

У країнах з розвиненою ринковою економікою регулювання фінансового ринку є зазвичай дворівневим. На верхньому рівні регулювання здійснюється відповідним державним органом, що функціонує у визначеному правовому полі. Нижчий рівень регулювання забезпечується саморегулівними організаціями, що створюються професійними учасниками фінансового ринку (різного роду біржі, асоціації, союзи, ліги тощо).

Державне регулювання є загальнообов'язковим, субординаційним і проводиться на умовах використання примусу, якщо це потрібно, до учасників фінансового ринку. Основним завданням такого регулювання є узгодження інтересів учасників фінансового ринку за рахунок певних правових обмежень і заборон, а також непрямого втручання держави у діяльність цього ринку. Заходами цього втручання є: податкова політика, що впливає на потребу у фінансових активах; грошово-кредитна політика, що регулює пропозицію фінансових активів; зовнішньоекономічна політика, котра регулює операції з іноземною валютою; боргова політика, що робить вплив на внутрішній ринок позичкових капіталів, тощо.

Стосовно регулювання, що забезпечується саморегулівними організаціями, то воно проводиться не методами жорстких нормативних приписів, а через переговорний процес, індивідуальні погодження з окремими учасниками фінансового ринку тощо. У різних державах співвідношення між впливом верхнього і нижнього рівнів регулювання є різним. Наприклад, у США і Франції переважає державне регулювання фінансового ринку, а у Великій Британії домінує регулювання фінансового ринку через саморегулівні організації.

В Україні державне регулювання фінансового ринку здійснюється за допомогою таких державних структур:

1. ***Національного банку України (НБУ)*** у частині регулювання ринку банківських і небанківських фінансових послуг.

Національний банк здійснює нагляд і регулювання комерційних банків для сприяння безпеці та фінансовій стабільності вітчизняного банківського сектору. Банківський нагляд і регулювання надають клієнтам, вкладникам, кредиторам і позичальникам упевненість у тому, що комерційні банки стабільно працюють, своєчасно та повністю виконують свої зобов'язання. Національний банк

проводить нагляд і регулювання усіх комерційних банків України та їхніх підрозділів за кордоном, іноземних комерційних банків в Україні та інших організацій і громадян у частині дотримання Закону України «Про банки і банківську діяльність».

Для наближення банківського законодавства України до законодавства Європейського Союзу Верховною Радою України у 2021 р. було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення питань організації корпоративного управління в банках та інших питань функціонування банківської системи» № 1587-IX, що дало змогу посилити вимоги до корпоративного управління в банках, оновити вимоги щодо достатності капіталу та ліквідності, розширити повноваження Національного банку у сфері нагляду. Важливим кроком для удосконалення національного платіжного ринку і формування правової основи для інтеграції національної платіжної системи з платіжною системою ЄС стало ухвалення Верховною Радою України у 2021 р. Закону України «Про платіжні послуги» № 1591-IX.

З 01 липня 2020 р. Національний банк України перейняв на себе функції регулятора ринку небанківських фінансових послуг: страхових, лізингових, факторингових компаній, кредитних спілок, ломбардів та інших фінансових компаній. Регулювання ринку небанківських фінансових послуг проводиться для дотримання суб'єктами ринку фінансових послуг вимог чинного законодавства, гарантування рівного доступу до фінансових послуг, захисту прав та інтересів клієнтів, контролю за прозорістю та відкритістю цього ринку.

Національний банк України активно займається реформуванням ринку небанківських фінансових послуг відповідно до європейських стандартів і норм. Так, у 2021 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про страхування» № 1909-IX, Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» № 1953-IX, підготовлено проєкт Закону України «Про кредитні спілки» № 5125, які розроблено із залученням європейських експертів і врахуванням положень директив і регламентів ЄС у цій сфері. Водночас були затверджені нормативно-правові акти в частині удосконалення регулювання та нагляду за небанківськими фінансовими установами, нагляду на консолідованій основі за небанківськими фінансовими групами, захисту прав та інтересів споживачів фінансових послуг, кіберзахисту й інформаційної безпеки.

2. ***Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР)*** щодо регулювання ринків капіталу.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку проводить державне регулювання ринків капіталу та нагляд за його учасниками, сприяє підвищенню надійності, конкурентоспроможності та розвитку ринків капіталу, забезпечує належні умови для ефективної діяльності вітчизняних інвесторів та створює дієвий механізм захисту прав інвесторів, а також вживає заходи щодо протидії зловживанням та правопорушенням на ринках капіталу.

Наразі державне регулювання ринків капіталу в Україні потребує адаптації до вимог міжнародних стандартів, зокрема, вимог європейських актів та стандартів Міжнародної організації комісій з цінних паперів (IOSCO),

внаслідок чого посилиться інституційна та фінансова незалежність регулятора національного ринку капіталів. Це стане запорукою для подальшого зміцнення національних ринків капіталу, що включатиме реформування їх інфраструктури, удосконалення корпоративного управління, впровадження нових та розвиток діючих фінансових інструментів, а також використання механізмів сек'юритизації фінансових та інших активів.

Національний банк України і Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку зобов'язані співпрацювати, тобто своєчасно повідомляти один одного про кожні спостереження та висновки, що є необхідними для здійснення покладених на них функцій та обов'язків. Вони так само мають право на доступ до інформаційних баз даних одне одного, що ведуться для державного регулювання ринків фінансових послуг.

З метою співпраці та координації своєї діяльності НБУ і НКЦПФР проводять оперативні спільні наради на вимогу одного з керівників цих органів, за результатами яких складаються відповідні протоколи та/чи укладаються міжвідомчі договори. Рішення, які містяться у вказаних протоколах і договорах, обов'язкові для розгляду і впровадження кожним з органів, що проводять державне регулювання та нагляд за діяльністю з надання фінансових послуг.

Національний банк України і Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України співпрацюють з Антимонопольним комітетом України з метою створення оптимального конкурентного середовища на ринку фінансових послуг і запобігання монополізації цього ринку.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. За яких умов виникає потреба у формуванні фінансового ринку?
2. Якою є основна відмінність фінансового ринку від інших ринків?
3. Охарактеризуйте фінансовий ринок за економічною сутністю та за організаційною ознаками.
4. Охарактеризуйте основні функції фінансового ринку.
5. У чому полягає призначення фінансового ринку?
6. Охарактеризуйте суб'єкти фінансового ринку за економічною ознакою.
7. Хто виступає у ролі суб'єктів фінансового ринку за правовою ознакою?
8. На які групи поділяються суб'єкти фінансового ринку за функціональною ознакою?
9. Якою є класифікація прямих учасників фінансового ринку залежно від сегмента ринку, де вони виконують свої функції?
10. У чому полягає значення фінансових посередників на фінансовому ринку та яка їх класифікація?
11. Якими є суб'єкти фінансового ринку, що виконують функції обслуговування основних учасників чи окремих операцій на фінансовому ринку?
12. Що є об'єктами фінансового ринку?

13. За якими критеріями класифікують інструменти, що обслуговують фінансовий ринок?

14. Як поділяються фінансові інструменти за видами фінансових ринків?

15. Охарактеризуйте фінансові інструменти за характером фінансових зобов'язань.

16. Що таке первинні і вторинні фінансові інструменти?

17. Якою є класифікація цінних паперів, що перебувають в обігу в Україні?

18. На які види поділяються фінансові інструменти за рівнем ризику?

19. Якою є структура фінансового ринку за часовою та інституційною ознаками?

20. Що таке грошовий ринок та які його складові?

21. Що таке ринок капіталів та які його складові?

22. Що таке суб'єкти і інструменти кредитного ринку?

23. Охарактеризуйте суб'єкти й інструменти ринку цінних паперів.

24. Як ринок цінних паперів класифікують за стадіями торгівлі?

25. Що таке фондова біржа і які функції вона виконує?

26. Охарактеризуйте позабіржовий ринок цінних паперів.

27. У чому полягають зміст і необхідність регулювання фінансового ринку?

28. Охарактеризуйте зарубіжний досвід в організації системи регулювання і контролю на ринку фінансових послуг.

29. Які завдання Національного банку України щодо регулювання ринку банківських послуг?

30. Які завдання вирішує Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України щодо регулювання ринку цінних паперів?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Фінансові документи, які обертаються на фінансовому ринку, мають грошову вартість і завдяки яким проводяться операції на цьому ринку.

2. Ринок, який забезпечує продаж і купівлю грошових коштів у вигляді короткотермінових позик і фінансових активів (боргові зобов'язання строком до одного року).

3. Посередники, які діють на фінансовому ринку за дорученням і за рахунок клієнтів, одержуючи за це комісійну винагороду.

4. Суб'єкти фінансового ринку, які придбавають певні види цінних паперів з метою формування диверсифікованого портфелю цінних паперів, оптимального за критеріями дохідності, ліквідності та ризику.

5. Суб'єкти, які спеціалізуються на зберіганні цінних паперів, обліку прав власності на них та обліку їх руху.

6. Допуск цінних паперів до торгів на фондовій біржі після перевірки фінансового стану їх емітентів.

7. Фінансові активи, які, характеризуючи кредитні відносини між їх покупцем і продавцем, зобов'язують боржника повернути у визначені строки їх

номінальну вартість і сплатити додаткову винагороду у вигляді відсотка (якщо він не включається до складу номінальної вартості боргового фінансового активу, який погашається).

8. Цінний папір, який підтверджує внесення його власником певних грошових коштів і засвідчує зобов'язання емітента компенсувати власникові номінальну вартість такого цінного папера у визначений строк з виплатою фіксованого відсотка.

9. Фізична чи юридична особа, яка надає гарантію емітенту цінних паперів щодо розміщення їх на фондовому ринку на узгоджених умовах за окрему винагороду.

10. Сектор грошового ринку, де у процесі укладання угод в обігу знаходяться високоліквідні активи зі строками погашення до одного року.

11. Фінансові інструменти, які засвідчують право їх власника на відповідну частку у статутному капіталі їх емітента і на одержання певного доходу у вигляді дивідендів, відсотків тощо.

12. Ринок, на якому купуються і продаються середньо- і довгострокові кредити і фінансові активи строком понад один рік.

13. Цінний папір, який підтверджує право на відповідну частину власності у статутному капіталі акціонерного товариства і надає право на одержання доходу від неї у вигляді дивідендів.

14. Юридичні особи, які залучають необхідні фінансові ресурси за рахунок емісії цінних паперів, грошових знаків, платіжно-розрахункових документів.

15. Організація, винятковим предметом діяльності якої є створення належних умов щодо нормального обігу цінних паперів, встановлення їх ринкових цін і розповсюдження інформації про них, підтримка високого рівня професіоналізму учасників ринку цінних паперів.

1.	*Обліковий ринок*	*9.*	*Боргові фінансові інструменти*
2.	*Емітенти*	*10.*	*Грошовий ринок*
3.	*Депозитарії*	*11.*	*Ринок капіталів*
4.	*Фінансові інструменти*	*12.*	*Облігація*
5.	*Андерайтер*	*13.*	*Пайові фінансові інструменти*
6.	*Портфельні інвестори*	*14.*	*Брокери*
7.	*Акція*	*15.*	*Лістинг*
8.	*Фондова біржа*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Економічна роль фінансового ринку знаходить вираження у його здатності поєднати дрібні, розрізнені грошові кошти для відтворення суспільних благ.

2. Фінансові інститути не входять до складу інфраструктури фінансового ринку, але здійснюють функції з обслуговування основних учасників чи певних операцій на цьому ринку.

3. Роль фінансового ринку полягає в акумуляції грошових заощаджень населення, підприємств, держави і спрямування їх у сферу споживання.

4. Завдяки системі фінансових посередників на фінансовому ринку заощадження населення та нагромадження суб'єктів господарювання перетворюються

на кредити та інвестиції для інших суб'єктів господарської діяльності, що дозволяє забезпечити потребу в додаткових грошових коштах для розширення власної діяльності.

5. Позабіржовий ринок більшою мірою гарантує таємницю здійснення окремих угод і зазвичай приносить інвесторам вищий дохід.

6. На фінансовому ринку держава може бути лише кредитором, здійснюючи цільове кредитування суб'єктів господарювання за допомогою коштів державного та місцевих бюджетів, а також державних цільових позабюджетних фондів.

7. Похідні фінансові інструменти використовують для здійснення спекулятивних фінансових операцій і страхування цінового ризику.

8. Зміст регулятивної функції фондової біржі полягає в тому, що вона створює достатні і всесторонні умови для торгівлі цінними паперами для усіх учасників фінансового ринку.

9. Стратегічні інвестори купують контрольний пакет акцій з метою отримання доходу.

10. Фінансові посередники функціонують на ринку від свого імені і за свій рахунок, формуючи власні зобов'язання і власні вимоги.

11. Ринок капіталів насамперед підтримує ліквідність на фінансовому ринку.

12. Головними суб'єктами фінансового ринку є домашні господарства, видатки яких здебільшого перевищують доходи на величину заощаджень.

13. Цінні папери являють собою основний товар фінансового ринку, характерний предмет купівлі-продажу такого ринку.

14. Акціонерне товариство може емітувати акції для відшкодування збитків, пов'язаних з його фінансово-господарською діяльністю.

15. Ринок цінних паперів є сектором фінансового ринку, що належить до каналів непрямого переміщення коштів від інвесторів до емітентів і опосередковується випуском та обігом цінних паперів.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Фінансовий ринок – це:

а) особлива сфера грошових відносин, що функціонує за умов існування в економіці реальних власників;

б) ринок, де проводиться випуск цінних паперів і торгівля ними, формується ціна на цінні папери, урівноважуються попит і пропозиція на них;

в) ринок середньо- та довгострокових капіталів або грошових коштів з терміном понад один рік, що становлять інвестиційний фактор у розвитку економіки;

г) сукупність економічних відносин з приводу розподілу фінансових ресурсів, купівлі-продажу тимчасово вільних грошових коштів і цінних паперів.

2. До складу вторинних фінансових активів входять:

а) акції, облігації, чеки, векселі, депозитні сертифікати;

б) ф'ючерси, форварди, опціони, свопи, варанти;

в) акції, інвестиційні сертифікати, опціони, свопи, облігації;

г) чеки, деривативи, державні та корпоративні облігації, казначейські та комерційні векселі.

3. Суб'єкти фінансового ринку, які купують контрольний пакет акцій з метою управління відповідним товариством, – це:

а) емітенти;

б) стратегічні інвестори;

в) портфельні інвестори;

г) індивідуальні інвестори.

4. До боргових фінансових інструментів належать:

а) первинні фінансові інструменти та деривативи;

б) акції, облігації, чеки, векселі, депозитні сертифікати;

в) акції, інвестиційні сертифікати, опціони, свопи, облігації;

г) державні та корпоративні облігації, казначейські й комерційні векселі, чеки.

5. Державне регулювання фінансового ринку в Україні здійснюють:

а) Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України, Міністерство фінансів України;

б) Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України, Кабінет міністрів України;

в) Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України;

г) Міністерство фінансів України, Національний банк України.

6. Передумовою існування фінансового ринку є:

а) суспільний поділ праці;

б) розвиток товарно-грошових відносин;

в) наявність незалежних суб'єктів господарювання, які здійснюють підприємницьку діяльність;

г) коливання потреби у фінансових ресурсах суб'єктів ринкових відносин та джерелах їх задоволення.

7. Посередниками в торговельних угодах на фінансовому ринку є:

а) брокери й дилери;

б) емітенти та інвестори;

в) кредитори і позичальники;

г) зберігачі та реєстратори цінних паперів.

8. Які суб'єкти фінансового ринку здійснюють розрахунково-касове обслуговування своїх клієнтів:

а) пенсійні фонди;

б) кредитні спілки;

в) комерційні банки;

г) фінансові компанії?

9. Суб'єктами фінансового ринку з правового погляду є:

а) емітенти й інвестори;

б) кредитори та позичальники;

в) основні, інфраструктурні і професійні учасники;

г) індивідуальні учасники, інституційні учасники та органи державного

регулювання.

10. Емітенти є суб'єкти, які:

а) залучають фінансові ресурси;

б) перерозподіляють фінансові ресурси;

в) реалізують різні види страхових послуг;

г) вкладають грошові кошти у фінансові інструменти.

11. До ринку капіталів належить:

а) фондовий і валютний ринок;

б) обліковий, міжбанківський та валютний ринок;

в) ринок грошей та довгострокових банківських кредитів і депозитів;

г) ринок довгострокових і безстрокових цінних паперів, середньо- і довгострокових банківських кредитів.

12. Діяльність фінансових посередників полягає у:

а) наповненні державного бюджету;

б) забезпеченні прибутковості комерційних банків;

в) переміщенні позичкових капіталів в економіці;

г) забезпеченні функціонування комерційних банків.

13. Фінансові інститути на фінансовому ринку – це:

а) емітенти;

б) зберігачі;

в) інвестори;

г) посередники.

14. До пайових фінансових інструментів належать:

а) акції, паї, інвестиційні сертифікати;

б) форварди, ф'ючерси, опціони, свопи, варанти;

в) облігації, чеки, векселі, депозитні сертифікати;

г) чеки, державні та корпоративні облігації, казначейські й комерційні векселі.

15. До спеціалізованих небанківських установ належать:

а) центральний банк, спеціалізовані комерційні банки, пенсійні фонди;

б) ощадні банки, інвестиційні банки, іпотечні банки, кредитні спілки;

в) пенсійні фонди, страхові компанії, кредитні спілки, іпотечні та ощадні банки;

г) кредитні спілки, пенсійні і фінансові фонди, інвестиційні і страхові компанії.

16. До безстрокових фінансових інструментів належать:

а) акції;

б) облігації;

в) деривативи;

г) депозитні сертифікати.

17. Фінансовий ринок за часовою ознакою поділяється на:

а) обліковий і міжбанківський ринок;

б) ринок грошей і ринок капіталів;

в) кредитний ринок і фондовий ринок;

г) ринок позичкових зобов'язань і валютний ринок.

18. Цінні папери, які використовуються для здійснення спекулятивних фінансових операцій і хеджування цінового ризику, – це:

а) акції, інвестиційні сертифікати;

б) казначейські та комерційні векселі, чеки;

в) форварди, ф'ючерси, опціони, свопи;

г) облігації, векселі, депозитні сертифікати.

19. Інструментами грошового ринку є:

а) акції;

б) ф'ючерси й опціони;

в) державні облігації зовнішньої державної позики;

г) казначейські векселі та короткострокові комерційні векселі.

20. Суб'єкти, які займаються зберіганням цінних паперів, обліком прав власності на них та обліком їх руху, – це:

а) зберігачі;

б) реєстратори;

в) депозитарії;

г) брокери й дилери.

РОЗДІЛ 13. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

13.1. Сутність, мета і завдання фінансового менеджменту

Ефективне управління діяльністю господарюючого суб'єкта більшою мірою визначається рівнем розвитку та забезпечення фінансового менеджменту. Таке питання є надзвичайно актуальним, коли відбуваються докорінні зміни у сфері фінансових і податкових відносин, ускладнення економічної ситуації, повсякчасна зміна внутрішніх і зовнішніх факторів.

Фінансовий менеджмент як наука і вид управлінської діяльності виник на межі XIX і XX ст. у міру формування та розвитку грошових і товарних ринків, трансформації власності з приватної у корпоративну та з виникненням невідкладної потреби у детальнішому обґрунтуванні фінансових операцій економічними розрахунками.

Значення фінансового менеджменту як сукупності знань і вмінь щодо вибору управлінських рішень, скерованих на підвищення вартості бізнесу, весь час зростало. Нині фінансовий менеджмент не тільки використовується для прийняття та реалізації управлінських рішень у частині фінансово-господарської діяльності корпорацій, а й адаптований до суб'єктів господарювання у різних сферах малого, середнього та великого бізнесу – від приватних фірм до суб'єктів господарської діяльності, заснованих на корпоративній, державно-корпоративній та комунально-корпоративній власності.

Знання фінансового менеджменту зараз потрібні не тільки фінансистам, але й керівникам служб маркетингу, виробничих підрозділів підприємств тощо. Основну увагу менеджери повинні приділяти пошуку напрямів ефективного використання обмежених фінансових ресурсів та інвестуванню грошових коштів у найменш ризиковані високодохідні інвестиційні проекти.

Основний зміст фінансового менеджменту полягає в управлінні накопиченням, розподілом, перерозподілом і використанням фінансових ресурсів суб'єктів підприємництва та оптимізації обороту їх грошових коштів.

Об'єктом фінансового менеджменту є фінансово-господарська діяльність підприємств, а його ***матеріальною основою*** – грошовий оборот підприємств, що призводить до зміни форм вартості і супроводжується потоками розрахунків і платежів.

Враховуючи, що управління фінансами будь-якого суб'єкта господарювання здійснюється в інтересах його власників, ***головну мету фінансового менеджменту*** логічно розглядати крізь призму максимізації фінансового благополуччя власників капіталу господарюючого суб'єкта в поточному та перспективному періодах, що забезпечується шляхом постійного підвищення ринкової вартості суб'єкта господарювання і його акцій.

З метою досягнення головної мети фінансового менеджменту потрібно вирішувати такі основні завдання:

1. Забезпечувати фінансову стійкість суб'єкта господарювання у процесі його розвитку. Це завдання реалізується завдяки формуванню ефективної політики фінансування господарської та інвестиційної діяльності господарюю-

чого суб'єкта, оптимізації структури його фінансових ресурсів і активів, достатньому рівню самофінансування інвестиційних потреб.

2. Оптимізувати грошовий обіг і підтримувати постійну платоспроможність суб'єкта господарювання. Це завдання вирішується за допомогою ефективного управління грошовими потоками підприємства під час кругообігу його грошових коштів, збалансування обсягів надходження та витрачання грошових коштів, підтримки їх ліквідності на рівні, який забезпечує постійну платоспроможність.

3. Забезпечувати максимізацію чистого прибутку за рахунок ефективного управління активами підприємства, оптимізації їх складу і обсягу, залучення в господарський обіг достатнього обсягу позичкових коштів, вибору результативної податкової, амортизаційної та дивідендної політики.

4. Забезпечувати мінімізацію фінансових ризиків шляхом зниження рівня їх концентрації, диверсифікації видів операційної та фінансової діяльності, використання засобів уникнення та нейтралізації негативних наслідків господарювання, проведення ефективного внутрішнього та зовнішнього страхування.

Проте не завжди вдається вирішити вказані завдання у повному обсязі. Наприклад, максимізація прибутку будь-якою ціною суперечить таким завданням фінансового менеджменту, як мінімізація ризику та забезпечення фінансової стійкості суб'єкта господарювання. Компромісне рішення досягається при збалансуванні всього комплексу завдань, погодженні пріоритетної на відповідний момент мети з головними стратегічними і тактичними завданнями суб'єкта господарської діяльності.

13.2. Принципи і функції фінансового менеджменту

Фінансовий менеджмент базується на певних принципах, які тісно пов'язані з головною метою та завданнями діяльності суб'єкта господарювання.

Основними принципами фінансового менеджменту є:

1. *Інтегрованість із загальною системою управління підприємством.* Згідно з цим принципом, управління фінансами є частиною загальної системи управління підприємством і має тісно взаємодіяти з іншими системами управління – виробничим менеджментом, інвестиційним менеджментом, інноваційним менеджментом, менеджментом персоналу й іншими видами функціонального менеджменту.

2. *Комплексний характер формування управлінських рішень.* Фінансовий менеджмент потрібно розглядати як комплексну систему управління, яка забезпечує розробку взаємозалежних управлінських рішень, кожне з яких робить свій вклад у загальну ефективність діяльності господарюючого суб'єкта.

3. *Високий динамізм управління.* Усі рішення в управлінні фінансами мають бути високодинамічними, враховувати зміну чинників зовнішнього середовища, ресурсного потенціалу, форм організації виробничої та фінансової діяльності, фінансового стану й інших параметрів діяльності суб'єкта господарювання.

4. *Плановість і системність у розробленні управлінських рішень,* що означає планування матеріальних і фінансових ресурсів для забезпечення їх збалансованості, системність у формуванні стратегії і тактики фінансового менеджменту.

5. *Багатоваріантність підходів до розробки окремих управлінських рішень,* що передбачає прогнозування варіантів фінансового розвитку підприємства, пошук та обґрунтування альтернативних фінансових рішень. Для цього повинні розроблятись відповідні критерії, що визначають фінансову стратегію і конкретну фінансову політику підприємства.

6. *Орієнтованість на стратегічні цілі розвитку підприємства.* Цей принцип полягає в тому, що всі рішення у галузі фінансів, якими б ефективними вони не були, повинні бути відхилені, якщо вони суперечать головній меті діяльності підприємства і стратегічним напрямам його розвитку.

Реалізація головної мети та завдань фінансового менеджменту відбувається шляхом здійснення ним певних ***функцій:***

1. *Розподільної,* виконання якої сконцентроване на забезпеченні раціональної структури капіталу підприємства та утворенні фондів фінансових ресурсів. Фінансовий менеджмент, будучи пріоритетною системою в загальній структурі управління, покликаний організувати фінансові потоки таким чином, щоб забезпечити безперебійний та ефективний відтворювальний процес на підприємстві. Відтак забезпечення достатності грошових коштів для нормальної діяльності підприємства, збалансованість матеріальних і фінансових ресурсів на всіх стадіях кругообігу досягаються за допомогою розподільної функції фінансового менеджменту.

2. *Організаційної,* реалізація якої забезпечує системний підхід до управління грошовими потоками і фондами, взаємодії функціональних структур суб'єкта господарювання для досягнення наміченого фінансового результату. Організаційна функція передбачає взаємозв'язок ресурсів у просторі та часі, створення органів управління, побудову структури апарату управління, підрозділів фінансової служби, встановлення взаємозв'язків між ними, розмежування обов'язків і повноважень.

3. *Фінансового планування,* що визначає кількісну оцінку передбачуваних процесів і заходів. Фінансове планування, з одного боку, є комплексом заходів зі складання планових завдань та їх практичного втілення, з іншого – діяльність з розробки і затвердження фінансових планів за ключовими напрямами фінансової діяльності підприємства. Фінансове планування здійснюється на основі розробленої фінансової стратегії підприємства, що конкретизується на кожному етапі його розвитку.

4. *Прогнозування,* що полягає у розробці можливих напрямів фінансової діяльності підприємства на тривалу перспективу, прогнозуванні змін його фінансового стану. Довгостроковий прогноз показників фінансової діяльності господарюючого суб'єкта і кінцевих результатів заходів, що здійснюються, дає змогу виявити певні тенденції, що складаються на ринку. Якщо для планування характерним є втілення у життя запланованих заходів, то для прогнозування – передбачення відповідних змін розвитку фінансів господарюючого суб'єкта.

5. *Стимулюючої,* яка полягає у забезпеченні необхідної мотивації як власників, так і колективу підприємства взагалі. Зацікавленість у високій результативності власної роботи забезпечується належною організацією системи оплати праці на підприємстві. Використання фінансових ресурсів стає ефективним, якщо власний внесок працівника в нарощування капіталу підприємства забезпечується помітним його заохоченням.

6. *Контрольної,* яка відображає стан кругообігу фінансових ресурсів, ефективність господарювання, забезпечує контроль за управлінськими рішеннями у сфері фінансів, передбачаючи оцінку чинників, які стали причиною відхилення від запланованих показників. Контроль і аналіз дають змогу визначити закономірності й тенденції у динаміці натуральних і вартісних показників, розкрити наявні внутрішні резерви. Отже, контрольна функція є зв'язуючою складовою всіх сторін фінансового менеджменту, забезпечує їх взаємодію на підприємстві: регулювання відтворювального процесу, організацію виробництва з дійсною структурою управління, планування і прогнозування, зацікавленість у результатах ефективного господарювання. Формами відповідальності за результатами фінансового контролю можуть бути штрафи, пені, неустойки, які стягуються у разі порушення договірних зобов'язань, несвоєчасного повернення кредитів тощо. Крайнім заходом щодо неефективно працюючого суб'єкта господарювання може стати процедура оголошення його банкрутом.

13.3. Механізм фінансового менеджменту

Управління фінансами базується на відповідному механізмі. ***Механізм фінансового менеджменту*** – це сукупність рівнів, систем забезпечення, методів і важелів розроблення, прийняття та виконання управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності підприємницьких структур. Водночас механізм фінансового менеджменту є не тільки сумою його складових, а й цілісною системою, адекватною відповідному рівню, де всі складові взаємопов'язані, взаємодіють і перебувають у процесі розвитку та вдосконалення.

Механізм фінансового менеджменту функціонує на таких ***рівнях:***

- *міжнародному*, який стосується механізму фінансового менеджменту транснаціональних корпорацій;
- *національному*, де механізм фінансового менеджменту суб'єктів господарювання діє у межах фінансової системи національної держави, специфіка якого зумовлена національною законодавчо-нормативною базою;
- *ринковому*, за якого особливості механізму фінансового менеджменту, зумовлені впливом ринкових регуляторів і механізмів, зміною кон'юнктури товарних і фінансових ринків;
- *галузевому*, де на механізм фінансового менеджменту впливає чинна законодавчо-нормативна база, що регламентує діяльність господарюючих суб'єктів певної галузі;

- *відомчому*, де механізм фінансового менеджменту суб'єктів господарювання діє в межах окремого відомства з урахуванням відомчої нормативно-методичної бази;

- *внутрішньому*, на якому особливість механізму фінансового менеджменту визначена в статуті та внутрішніх положеннях суб'єкта господарювання.

Складовими механізму фінансового менеджменту є:

- ***фінансові методи,*** до яких належать: фінансове планування, оперативне управління, фінансове прогнозування, фінансове регулювання, фінансовий аналіз, бюджетування, самофінансування, оцінювання ризиків, диверсифікація та ін.

- ***фінансові важелі,*** такі як: фінансові нормативи, фінансові стимули, фінансові санкції, дохід, прибуток, ціна, податки, відсотки, дисконти, дивіденди, курси валют і цінних паперів тощо.

Ефективному функціонуванню фінансового менеджменту сприяють ***системи забезпечення,*** до яких входять:

- *система організаційного забезпечення*, яка являє собою взаємопов'язану систему внутрішніх підрозділів, служб, керівників господарюючого суб'єкта, які уповноважені проводити підготовку та ухвалення фінансових рішень, несуть відповідальність за їх виконання і результати фінансово-господарської діяльності, досягнення визначеної мети та реалізації поставлених завдань фінансового менеджменту;

- *система інформаційного забезпечення*, яка є процесом постійного цілеспрямованого підбору певних інформативних показників, необхідних для проведення аналізу, планування і підготовки результативних управлінських рішень за усіма аспектами фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання. Інформаційна система менеджменту не тільки покликана забезпечувати необхідною інформацією управлінський апарат і власників самого підприємства, але і задовольняти потреби й інтереси широкого кола зовнішніх її користувачів;

- *система кадрового забезпечення*, яка є системою підбору, навчання й атестації працівників фінансової служби підприємства. При цьому належна увага має приділятись роботі з персоналом, до якої входить комплекс робіт з підбору, анкетування, стажування майбутніх працівників і встановлення вимог до їх кваліфікаційного рівня, досвіду практичної роботи, вміння вдало працювати в команді, особистісних якостей, культурного рівня та морально-етичних якостей;

- *система технічного забезпечення*, яка передбачає застосування сучасних засобів обчислювальної техніки, оргтехніки й оперативної поліграфії для вирішення завдань фінансового менеджменту з мінімальними трудовими та вартісними витратами, з потрібною точністю й достовірністю. Використання сучасних технічних засобів дає змогу підвищити продуктивність праці керівників і співпрацівників служби персоналу, прискорити оброблення інформації, пов'язаної з кадровими питаннями, підвищити якість і оперативність рішень у сфері менеджменту персоналу, а також культуру управлінської праці;

- *програмне забезпечення*, яке дає змогу використовувати сучасні пакети прикладних комп'ютерних програм і комплексних автоматизованих систем управління фінансово-господарською діяльністю підприємства для отримання всебічної, точної та неупередженої інформації для своєчасного прийняття обґрунтованих управлінських рішень;

- *фінансове забезпечення*, яке полягає у встановленні обсягу фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення формування та функціонування всіх складових механізму фінансового менеджменту підприємства, їх раціональному використанні, вчасному реагуванні на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища, аналізі якості та результативності фінансово-господарської діяльності.

13.4. Стратегія і тактика фінансового менеджменту

Фінансова стратегія підприємства – це розробка комплексу довгострокових цілей фінансової діяльності підприємства і вибір найефективніших напрямів їх досягнення. Формування стратегічних цілей підприємства орієнтовано на нагромадження капіталу, достатнього для фінансування розширеного відтворення підприємства.

Фінансова стратегія є складовою загальної стратегії підприємства, узгоджується з нею і є важливим чинником забезпечення ефективного функціонування і фінансового розвитку підприємства в майбутньому.

Процес формування стратегії фінансового менеджменту включає такі етапи (рис. 13.1):

1. ***Визначення загального періоду розробки стратегії фінансового менеджменту***. У процесі формування фінансової стратегії визначається тривалість періоду, який встановлюється для розробки загальної стратегії підприємства. При цьому стратегія фінансового управління як частина загальної стратегії не може виходити за часову межу цього періоду. Також встановлення тривалості періоду формування фінансової стратегії підприємства залежить від передбачення розвитку економіки в цілому, можливості прогнозування кон'юнктури фінансового ринку, галузевих особливостей та масштабів діяльності підприємства тощо.

2. ***Дослідження факторів зовнішнього фінансового середовища та кон'юнктури фінансового ринку***. На цьому етапі формування фінансової стратегії вивчаються економічні та правові умови фінансової діяльності підприємства, можливі їх зміни в наступному періоді. Також аналізуються кон'юнктура фінансового ринку та чинники, які її визначають, розробляється прогноз кон'юнктури за окремими сегментами цього ринку, пов'язаних з наступною фінансовою діяльністю підприємства.

3. ***Формування стратегічних цілей і завдань фінансового менеджменту***. Головна мета фінансового менеджменту полягає у підвищенні рівня добробуту власників підприємства і максимізації його ринкової вартості. Поряд з цим головна мета потребує конкретизації у контексті завдань наступного фінансового розвитку підприємства. Розробка стратегічних цілей підприємства має

забезпечити достатній обсяг капіталу та активів, їх оптимальну структуру, ефективне і раціональне використання; припустимий рівень фінансових ризиків у процесі здійснення наступної господарської діяльності.

Рис. 13.1. **Процес розроблення стратегії фінансового менеджменту**

4. ***Конкретизація розробленої стратегії за періодами її реалізації***. Сформована фінансова стратегія знаходить конкретне відображення у системі цільових стратегічних нормативів фінансової діяльності підприємства. Такими цільовими стратегічними нормативами за окремими напрямами фінансової діяльності підприємства можуть бути: середньорічний темп приросту власного капіталу підприємства; мінімальна частка власного капіталу в загальному обсязі використаного капіталу підприємства; рентабельність власного капіталу підприємства; мінімальний рівень ліквідності активів підприємства; граничний рівень фінансових ризиків в розрізі основних напрямів господарської діяльності підприємства та ін.

На цьому етапі забезпечується динамічність представлення системи цільових стратегічних нормативів фінансової діяльності, а також їх зовнішня і внутрішня синхронізація у часовому вимірі. Зовнішня синхронізація передбачає узгодження за часом реалізації сформованих показників стратегічного фінансування з показниками загальної стратегії розвитку підприємства, а також з передбачуваними змінами кон'юнктури фінансового ринку. Внутрішня синхронізація пов'язана з погодженням у часовому вимірі всіх цільових стратегічних нормативів фінансової діяльності підприємства між собою.

5. ***Розробка фінансової політики за окремими напрямами фінансової діяльності***. Фінансова політика є засобом реалізації фінансової стратегії підприємства в розрізі найважливіших аспектів фінансової діяльності на окремих етапах її здійснення. На противагу фінансовій стратегії загалом, фінансова політика розробляється тільки за конкретними напрямами фінансової діяльності підприємства, що потребують забезпечення найефективнішого управління для досягнення головної стратегічної мети такої діяльності.

Система розробки фінансової політики підприємства щодо напрямів його фінансової діяльності у контексті загальної фінансової стратегії підприємства має такі елементи:

- *управління капіталом* (обрахунок вартості капіталу; оптимізація структури капіталу; позикова політика; інвестиційна політика);
- *управління активами* (розробка стратегії фінансування оборотних і необоротних активів; фінансове управління товарно-матеріальними цінностями, грошовими активами, дебіторською заборгованістю; управління необоротними активами в частині основних засобів, нематеріальних активів);
- *управління грошовими потоками* (управління грошовими потоками від фінансової діяльності; визначення вартості грошей у часі та її використання у фінансових розрахунках);
- *управління інвестиціями* (управління реальними інвестиціями; управління фінансовими інвестиціями; управління інвестиційним портфелем);
- *управління прибутком підприємства* (управління формуванням і розподілом прибутку; управління використанням чистого прибутку; дивідендна політика);
- *управління фінансовими ризиками* (виявлення фінансових ризиків; визначення основних факторів впливу на рівень фінансових ризиків; аналіз фінансових ризиків; формування механізму нейтралізації фінансових ризиків).

6. ***Оцінка розробленої фінансової стратегії***. Цей заключний етап формування стратегії фінансового менеджменту проводиться за такими напрямами:

- *погодження фінансової стратегії підприємства із загальною стратегією його розвитку*. Під час такої оцінки виявляється ступінь узгодження цілей та завдань, етапів і часових меж у реалізації стратегії фінансового менеджменту;

- *узгодження фінансової стратегії підприємства зі змінами зовнішнього фінансового середовища.* За таким критерієм встановлюється відповідність розробленої фінансової стратегії прогнозному економічному розвитку держави та змінам кон'юнктури фінансового ринку за окремими його сегментами;

- *внутрішнє збалансування фінансової стратегії*, згідно з якою узгоджуються між собою стратегічні цілі та цільові стратегічні нормативи як за певними напрямами фінансової діяльності підприємства, так і в часових межах;

- *ресурсне забезпечення фінансової стратегії*, яке характеризує наявні фінансові ресурси підприємства у контексті досягнення стратегічної мети та вирішення ключових завдань його фінансового розвитку;

- *оптимізація рівня ризиків щодо виконання розробленої фінансової стратегії*. Відповідно до цього параметра визначають допустимий рівень ризиків, що забезпечують фінансову рівновагу підприємства під час його діяльності і розвитку;

- *ефективність реалізації стратегії фінансового менеджменту*, встановлення якої ґрунтується на прогнозних і фактичних розрахунках результатів фінансово-господарської діяльності підприємства.

Розробка фінансової стратегії і фінансової політики за найважливішими напрямами фінансової діяльності підприємства дає йому змогу приймати ефективні управлінські рішення, пов'язані з його фінансовим розвитком.

Фінансова тактика підприємства полягає у застосуванні ним конкретних фінансових засобів і методів для вирішення стратегічних завдань. Завданнями фінансової тактики є вибір найбільш оптимального рішення і найбільш привабливих у конкретній господарській ситуації інструментів фінансового управління.

Тактичний фінансовий менеджмент орієнтується на внутрішні джерела фінансування для забезпечення самоокупності діяльності підприємства. За таких обставин вирішальна роль відводиться ефективності витрачання наявних грошових коштів у конкретний період часу, значна увага приділяється стимулюванню комерційної ініціативи, зростанню продуктивності праці, оптимізації витрат, тоді як стратегічний фінансовий менеджмент абстрагується від способів стимулювання, витрати розглядаються тільки у зв'язку із чинником окупності, а капітальні вкладення – з позицій майбутнього прибутку.

Водночас, незважаючи на відмінність термінів, цілей та рівня деталізації, стратегія і тактика фінансового менеджменту надзвичайно взаємопов'язані і мають схожий алгоритм розробки. І тактичні, і стратегічні цілі фінансового менеджменту є однаково пріоритетними, незважаючи на те, що відповідно до принципу стратегічної орієнтованості тактика фінансового менеджменту є

формою деталізації стратегії і розробляється згідно з визначеними раніше стратегічними орієнтирами діяльності підприємства.

З урахуванням сказаного вище, у широкому розумінні **фінансовий менеджмент** – це стратегія і тактика фінансового забезпечення підприємницької діяльності, що сприяє ефективному управлінню рухом грошових коштів і знаходженню оптимальних фінансових рішень.

У практичній діяльності можуть виникати ситуації, коли фінансові менеджери у зв'язку з необхідністю поліпшити поточні фінансові показники вимушені з часом (чи навіть зовсім) відмовитися від окремих стратегічних цілей. Зокрема, тактичні завдання можуть стати для підприємства першорядними у разі:

- значного погіршення фінансового стану підприємства і виникнення реальної загрози його банкрутства;
- якщо вилучення ресурсів для реалізації стратегічних цілей може призвести до погіршення фінансового стану підприємства впродовж поточного періоду;
- коли запропоновані стратегічні дії є доволі ризикованими і можуть справити неочікуваний вплив на фінансовий стан підприємства та його платоспроможність.

13.5. Управління державними фінансами

Об'єктивність функціонування державних фінансів в економічній системі зумовлює об'єктивність фінансового менеджменту, який базується на знаннях економічних законів розвитку суспільства, закономірності розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту між державою та суб'єктами підприємництва, державою і громадянами, між галузями економіки, регіонами і територіями. Все це здійснюється завдяки фінансовому механізму, котрий є системою взаємопов'язаних складових, за допомогою яких держава справляє цілеспрямований вплив загалом на господарську або, зокрема, на фінансову діяльність на різних рівнях економічної системи.

Управління фінансами здійснюється через існуючу систему відносин, що зумовлені історичними, економічними та політичними умовами державного розвитку і підпорядковані фінансовій політиці. Відповідно до цієї політики визначається обсяг розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту через окремі сфери і ланки фінансової системи. Рівень перерозподілу залежить від ролі держави під час фінансування соціальних витрат, стимулювання заощаджень і нагромаджень економічних суб'єктів як джерел виробничого інвестування та науково-технічного прогресу. Економічний устрій встановлює коло фінансових відносин, що формують сферу управлінських функцій і завдань безпосередньо держави та її органів. В економічно розвинених країнах більша частина фінансових відносин перебуває поза управлінням державою, оскільки фінансові ресурси економічних суб'єктів формуються і використовується переважно їх власниками на свій розсуд.

В умовах розвинених товарно-грошових відносин кругообіг фондів суб'єктів господарювання матеріалізується у вигляді грошового капіталу в різних грошових фондах. Держава справляє вплив на діяльність цих суб'єктів лише за допомогою реалізації податкової політики, регулювання фінансового ринку, регламентації кредитних відносин, формування амортизаційної політики та системи державної підтримки. Отже, здійснюється не управління фінансами з боку державних органів, а вплив через фінанси – реалізація планомірної фінансової політики. Залежно від концептуальних передумов держава то посилює, то послаблює своє втручання в регулювання тих чи інших сторін соціально-економічних процесів у суспільстві.

Сфера безпосереднього державного управління включає тільки державні фінанси. Це відносини, пов'язані з формуванням лише тієї частини фінансових ресурсів, що акумулюються державою в державному та місцевих бюджетах, спеціальних урядових фондах, а також в державних і муніципальних підприємствах.

Управління державними фінансами у розвинених країнах світу здійснюється вищими законодавчими органами через затвердження фінансового законодавства, прийняття державного бюджету і звіту про його виконання, запровадження чи ліквідації окремих видів податків та інших фінансових важелів. Залежно від державного ладу та політичної системи такими законодавчими органами є, наприклад, Конгрес в США, Парламент у Великій Британії, Бундестаг у Німеччині, Національні збори у Франції, Верховна Рада в Україні.

Організація оперативного управління фінансами проводиться через державний фінансовий апарат, склад і структура якого також встановлюються відповідно до державного устрою країни. Створені підрозділи фінансового апарату мають власні функції та сферу впливу на фінансові відносини в державі.

Оперативне управління фінансами в економічно розвинених державах проводиться декількома державними органами. Так, у США це Міністерство фінансів та Адміністративно-бюджетне управління при президентові держави. Міністерство фінансів США є представником уряду, формує фінансову та податкову політику, проводить емісію грошей, опікується питаннями внутрішніх позик та управлінням державного боргу, наглядає за дотриманням фінансового законодавства, оподаткуванням внутрішніх доходів, грошовим обігом. Адміністративно-бюджетне управління при Президентові є основним органом виконавчої влади, визначає витратну частину федерального бюджету та розробляє фінансові програми

У Великій Британії органом державного управління фінансами є Казначейство, яке керує розробленням, складанням та виконанням державного бюджету, визначенням податкової політики, фінансово-економічним прогнозуванням, міжнародними фінансовими відносинами, проводить контроль за використанням грошових коштів державними підприємствами.

У Німеччині державне управління фінансами покладено на Міністерство фінансів, яке розробляє засади фінансової, податкової, валютної та кредитної політики, готує проект бюджету та середньострокового фінансового плану,

виконує касове обслуговування бюджету, здійснює контроль за виконанням бюджету й встановлює основи розподілу фінансових ресурсів між сферами і ланками бюджетної системи. В управлінні фінансами беруть участь Федеральне відомство з фінансів і Федеральне управління державним боргом, яке підпорядковане Федеральному міністерству фінансів. Федеральне відомство проводить податкову перевірку підприємств, займається оподаткуванням іноземних капіталовкладень, проблемами усунення подвійного оподаткування. Федеральне управління державним боргом виконує операції з випуску і погашення позик і фінансуванням бюджетного дефіциту.

У Франції оперативне управління фінансами покладено на Міністерство економіки, фінансів та бюджету, яке складає державний бюджет і контролює його виконання, здійснює касове обслуговування бюджету, виконує фінансові операції, забезпечує зв'язок держави з підприємствами як акціонер чи гарант.

В Україні оперативне управління фінансами проводить Міністерство фінансів України, Державна податкова служба України, Державна митна служба України, Державна казначейська служба України, Державна аудиторська служба України, Державна служба фінансового моніторингу України, чиї функції та повноваження були висвітлені у попередніх темах підручника.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. Чим зумовлена необхідність фінансового менеджменту?
2. Яка сутність фінансового менеджменту?
3. Яке значення має фінансовий менеджмент для прийняття управлінських рішень?
4. Яка головна мета і завдання фінансового менеджменту?
5. Що є об'єктом і матеріальною основою фінансового менеджменту?
6. Якими є принципи фінансового менеджменту?
7. Охарактеризуйте функції, які виконує фінансовий менеджмент?
8. Чому контрольна функція є зв'язуючою складовою всіх сторін фінансового менеджменту?
9. Що становить механізм фінансового менеджменту і в чому він виявляється?
10. На яких рівнях функціонує механізм фінансового менеджменту?
11. Які системи забезпечення сприяють ефективному функціонуванню фінансового менеджменту?
12. Які є методи фінансового менеджменту?
13. Що належить до важелів фінансового менеджменту?
14. Що таке фінансова стратегія підприємства і як вона узгоджується з його загальною стратегією?
15. Які етапи включає процес формування стратегії фінансового менеджменту?

16. Що таке фінансова політика і чим вона відрізняється від фінансової стратегії підприємства?

17. Які є складові системи формування фінансової політики?

18. За якими параметрами здійснюється заключний етап формування стратегії фінансового менеджменту підприємства?

19. У чому полягає зміст тактики фінансового менеджменту?

20. У чому полягає управління державними фінансами?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Засоби дії фінансових методів.

2. Процес розроблення імовірних напрямів фінансової діяльності суб'єкта підприємництва на довгострокову перспективу, передбачення змін його фінансового стану.

3. Фінансування розвитку суб'єкта підприємництва за допомогою власних фінансових ресурсів.

4. Процес постійного цілеспрямованого підбору певних інформативних показників, потрібних для проведення оцінки, планування і підготовки результативних управлінських рішень за усіма напрямами фінансово-господарської діяльності підприємства.

5. Поточна політика, яка реалізується через розв'язання конкретних проблем певного періоду, що випливають із розробленої фінансової стратегії.

6. Процес розроблення системи фінансових планів і планових (нормативних) показників з метою забезпечення поточної діяльності і потреб розвитку підприємства необхідними фінансовими ресурсами та підвищення ефективності його фінансової діяльності в майбутніх періодах.

7. Засоби впливу фінансових відносин на господарську діяльність підприємства.

8. Сукупність методів фінансового менеджменту, що здійснюється у короткостроковому періоді і враховує чинники, що діють у цей час.

9. Процес підрахунку співвідношення власного та позикового капіталу, за якого дотримуються оптимальні пропорції між рівнем рентабельності власного капіталу та рівнем фінансової стійкості, інакше кажучи, максимізується ринкова вартість підприємства.

10. Система основних складових, які регулюють процес управління фінансовою діяльністю суб'єкта підприємництва.

11. Цілеспрямована система заходів щодо забезпечення залучення необхідного обсягу капіталу із зовнішніх джерел, вчасне й повне виконання зобов'язань з його обслуговування та погашення.

12. Сформована система довгострокових цілей фінансової діяльності підприємства та найефективніших шляхів їх досягнення, які визначаються фінансовою ідеологією.

13. Процес вивчення фінансового стану й основних результатів фінансової діяльності суб'єкта підприємництва для пошуку резервів подальшого зростання

його ринкової вартості й забезпечення сталого розвитку.

14. Система принципів і способів розробки та реалізації управлінських рішень з приводу формування, розподілу і витрачання фінансових ресурсів суб'єкта підприємництва та оптимізації обороту його грошових коштів.

15. Напрями, форми, методи та періоди використання фінансових ресурсів для забезпечення економічного зростання і підвищення ринкової вартості підприємства.

1.	*Фінансова стратегія*	*9.*	*Самофінансування*
2.	*Фінансове планування*	*10.*	*Фінансовий менеджмент*
3.	*Фінансування*	*11.*	*Фінансові методи*
4.	*Фінансове прогнозування*	*12.*	*Фінансові важелі*
5.	*Оптимізація структури капіталу*	*13.*	*Фінансова політика*
6.	*Фінансова тактика*	*14.*	*Фінансова діяльність*
7.	*Фінансовий аналіз*	*15.*	*Механізм фінансового менеджменту*
8.	*Інформаційна система фінансового менеджменту*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Матеріальною основою фінансового менеджменту є фінансово-господарська діяльність суб'єктів підприємницької діяльності.

2. Поняття «фінансовий менеджмент» можна одночасно розглядати з трьох позицій: як систему ефективного управління суб'єкта господарювання; як орган управління фінансами суб'єкта господарювання; як форму підприємницької діяльності.

3. Інформаційна система менеджменту повинна не тільки забезпечувати необхідною інформацією управлінський штат і власників самого підприємства, але і задовольняти потреби досить широкого кола зовнішніх її користувачів.

4. Матеріальною базою фінансового менеджменту є грошовий оборот підприємства, який впливає на зміну форм вартості і супроводжується потоками грошових розрахунків.

5. Комплексний характер формування управлінських рішень означає системність у розробці стратегії і тактики фінансового менеджменту.

6. Фінансова політика, на противагу від фінансової стратегії, розробляється тільки за конкретними напрямами фінансової діяльності підприємства.

7. Максимізація фінансового благополуччя власників капіталу підприємства забезпечується за рахунок безперервного зростання ринкової вартості підприємства і його акцій.

8. Система організаційного забезпечення передбачає застосування сучасних засобів обчислювальної техніки, оргтехніки й оперативної поліграфії для вирішення завдань фінансового менеджменту.

9. Результативність фінансового менеджменту передусім залежить від узгодженої взаємодії власників, керівників і фінансових менеджерів підприємства.

10. До фінансових методів як засобів впливу фінансових відносин на господарську діяльність підприємства належать собівартість, ціна, відсоткові ставки, дивіденди, валютні курси, фінансові санкції, ставки податків тощо.

11. Максимізація прибутку будь-якою ціною суперечить таким завданням фінансового менеджменту, як мінімізація ризику та забезпечення фінансової стійкості підприємства.

12. Тактичні завдання можуть стати для підприємства важливішими за стратегічні цілі, якщо значно погіршується фінансовий стан підприємства і виникає реальна загроза його банкрутства.

13. Фінансовий менеджмент використовують лише для прийняття та виконання управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності корпоративних підприємств.

14. Механізм фінансового менеджменту суб'єктів господарювання на галузевому рівні діє в межах окремого відомства з урахуванням відомчої нормативно-методичної бази.

15. Фінансове планування здійснюють на основі розробленої фінансової стратегії підприємства, що уточнюється на кожному етапі його розвитку.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Процес визначення мети управління фінансами суб'єкта підприємництва та її досягнення за рахунок методів і важелів фінансового механізму – це:

а) фінансова стратегія;

б) фінансова політика;

в) фінансовий механізм;

г) фінансовий менеджмент.

2. Оперативне управління фінансами в Україні здійснює:

а) державний фінансовий апарат;

б) Президент України;

в) Верховна Рада України;

г) Кабінет Міністрів України.

3. Механізм фінансового менеджменту транснаціональних корпорацій є:

а) національним;

б) міжнародним;

в) ринковим;

г) внутрішнім.

4. Оптимізацію руху грошових потоків і забезпечення платоспроможності підприємства забезпечує:

а) фінансовий метод;

б) фінансовий інструмент;

в) тактика фінансового менеджменту;

г) стратегія фінансового менеджменту.

5. Принципом фінансового менеджменту підприємства є:

а) антикризове фінансове управління;

б) управління фінансовими ризиками;

в) плановість у розробленні управлінських рішень;

г) контроль за формуванням фінансових ресурсів.

6. Сферою застосування фінансового менеджменту як форми підприєм-

ництва є:

а) фінансовий ринок;

б) фінансовий механізм;

в) фінансовий важіль;

г) фінансовий контроль.

7. Задоволення потреб фінансового відтворювального процесу завдяки власним чи залученим грошовим коштам – це:

а) фінансовий механізм;

б) фінансове забезпечення;

в) фінансове планування;

г) фінансове вирівнювання.

8. Передбачення відповідних змін розвитку фінансів господарюючого суб'єкта є характерним для:

а) планування;

б) прогнозування;

в) регулювання;

г) координації.

9. Яка функція фінансового менеджменту полягає у забезпеченні необхідної мотивації як власників, так і колективу підприємства загалом:

а) стимулююча;

б) прогнозування;

в) регулювання;

г) організаційна?

10. Фінансовий менеджмент підприємства спрямований на управління:

а) усіма ресурсами підприємства;

б) фінансовими ресурсами;

в) фінансовими відносинами;

г) фінансовими ресурсами і відносинами.

11. На якому етапі розроблення фінансової стратегії забезпечується динамічність репрезентації системи цільових стратегічних нормативів фінансової діяльності:

а) оцінка ефективності розробленої фінансової стратегії;

б) конкретизація розробленої стратегії за періодами її реалізації;

в) визначення загального періоду розробки стратегії фінансового менеджменту;

г) дослідження чинників зовнішнього фінансового середовища та кон'юнктури фінансового ринку?

12. Матеріальною основою фінансового менеджменту підприємства є:

а) грошовий обіг;

б) суспільний поділ праці;

в) матеріальне виробництво;

г) внутрішній валовий продукт.

13. Фінансова стратегія підприємства реалізується через:

а) фінансові важелі;

б) фінансові методи;

в) фінансова політика;

г) фінансові інструменти.

14. Яка функція фінансового менеджменту забезпечує системний підхід до управління грошовими потоками і фондами, узгодженості функціональних структур підприємства для досягнення запланованого фінансового результату:

а) прогнозування;

б) контрольна;

в) організаційна;

г) планування?

15. Система складових, які регулюють процес підготовки та реалізації управлінських рішень у сфері фінансової діяльності підприємств, – це:

а) фінансова тактика;

б) фінансова політика;

в) фінансова стратегія;

г) механізм фінансового менеджменту.

16. Внутрішній механізм регулювання окремих аспектів діяльності підприємства включає:

а) фінансові інструменти;

б) законодавчі і нормативні акти держави;

в) статут і власні нормативи підприємства;

г) зовнішні та внутрішні джерела інформації.

17. До принципів фінансового менеджменту не належить:

а) високий динамізм управління;

б) орієнтованість на тактичні цілі розвитку підприємства;

в) комплексний характер формування управлінських рішень;

г) багатоваріантність підходів щодо розробки окремих управлінських рішень.

18. Яке завдання фінансового менеджменту суперечить забезпеченню мінімізації ризику та фінансової стійкості підприємства:

а) високий динамізм управління;

б) максимізація прибутку будь-якою ціною;

в) максимізація прибутку за розумного ризику;

г) інтегрованість із загальною системою управління підприємством?

19. До складу фінансових важелів входять:

а) фінансовий контроль і його інструменти;

б) фінансове планування та прогнозування;

в) фінансові стимули і санкції;

г) фінансове та оперативне регулювання.

20. Заключним етапом формування стратегії фінансового менеджменту є:

а) конкретизація розробленої стратегії за періодами її реалізації;

б) формування стратегічних цілей і завдань фінансового менеджменту;

в) розробка фінансової політики за окремими напрямами фінансової діяльності;

г) оцінка ефективності розробленої фінансової стратегії.

РОЗДІЛ 14. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

14.1. Сутність і функції міжнародних фінансів

Міжнародні фінанси є елементом міжнародних економічних відносин, у частині тих із них, які пов'язані з міжнародним рухом фінансових активів. Специфіка міжнародних фінансів як економічних відносин полягає у їх відносному відриві від відносин розвитку виробництва та руху капіталу. Відбувається відгалуження частини коштів у національній валюті на внутрішньому ринку інших держав і міжнародних господарських ринках. Такі кошти втрачають взаємозв'язок із національною економікою та підпорядковуються нормам і правилам міжнародних фінансів.

Міжнародні фінанси є історичною категорією, що постійно розвивається. Вони почали формуватися ще в період, коли складалися перші ознаки міжнародних товарообмінних відносин; виникали зобов'язання сплатити данину та почала використовуватись сплата контрибуцій, репарацій, різних дарів та ін.; почала розвиватися торгівля між купцями не лише в межах певних держав, а й з іншими державами; розвивалися монетна, міняльна та вексельна справи; стали надаватися перші грошові позики (поява банківського капіталу).

У сучасних умовах міжнародні фінанси набули форми достатньо складної системи міжнародних потоків грошових коштів і пов'язаних з ними відносин. Основними чинниками становлення та розвитку міжнародних фінансів є виникнення світових ринків, особливо товарних, міжнародний поділ праці, інтернаціоналізація і глобалізація економічних зв'язків, посилення об'єднуючих процесів у політичній та соціальній сферах.

Об'єктивною передумовою існування міжнародних фінансів є закономірності міжнародного кругообігу капіталу, на одному полюсі якого з'являються тимчасово вільні грошові кошти, на іншому – постійно виникає попит на них.

Міжнародні фінансові відносини є доволі складною і розгалуженою системою руху валютно-фінансових потоків, які можна об'єднати за такими напрямами:

- взаємовідносини між суб'єктами підприємницької діяльності різних держав;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших держав;
- взаємовідносини держави з урядами інших держав і міжнародними фінансовими інституціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів підприємництва з міжнародними фінансовими організаціями.

У сфері міжнародних фінансів, за винятком національних суб'єктів – держави, підприємств і громадян, виокремлюються наднаціональні суб'єкти – міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. Фінанси міжнародних організацій, фінанси міжнародних фінансових інституцій і міжнародний фінансовий ринок є складовими міжнародних фінансів.

Об'єктом міжнародних фінансів є потоки грошових коштів і капіталу, а також пов'язані з ними фінансові відносини на міжнародному ринку.

Суб'єктами міжнародних фінансів є фізичні та юридичні особи, уряди, міжнародні організації й фінансові інституції, а також комерційні банки й інші кредитно-фінансові установи – посередники на світовому фінансовому ринку. Суб'єкти міжнародних фінансів з позиції окремої держави поділяються на резидентів і нерезидентів.

Отже, **міжнародні фінанси** – це сукупність міжнародних фінансових відносин між юридичними і фізичними особами, державами та міжнародними організаціями і фінансовими інституціями, що виникають у сфері обміну, розподілу та перерозподілу, щодо утворення і використання на світовому та регіональному рівнях централізованих фондів грошових коштів.

Сутність міжнародних фінансів як економічної категорії розкривається у їх функціях. Саме у функціях міжнародних фінансів відображається головне їх призначення – дієво обслуговувати міждержавний рух товарів і послуг і перерозподіл грошового капіталу між конкуруючими суб'єктами міжнародного ринку, а також своєчасно сигналізувати про стан світової фінансової кон'юнктури.

Міжнародним фінансам притаманні такі основні ***функції:***

1. *Розподільна,* сутність якої полягає у тому, що завдяки механізму міжнародних фінансів відбувається грошовий розподіл і перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу між різними учасниками міжнародних економічних відносин. За таких обставин перерозподіл світового продукту в системі міжнародних фінансів характеризується як об'єктивними закономірностями (капітал орієнтується на високу норму прибутковості, низький рівень ризиковості фінансових операцій, дію закону пропорційного розвитку), так і політичними інтересами суб'єктів міжнародних відносин.

У процесі міжнародних фінансових операцій в одних суб'єктів виникає потреба у додаткових коштах, а у інших – накопичуються тимчасово вільні кошти. Джерела фінансових ресурсів зосереджені в державах-донорах, до яких належать економічно розвинені держави. Саме в них акумулюється найбільший обсяг фінансових ресурсів світу, їм належать найвагоміші розміри квот у фондах міжнародних організацій, які призначені для надання фінансової допомоги. Також найбільша частка світових золотовалютних резервів є власністю приватних осіб, компаній, організацій та урядів розвинених країн світу. Тому вказані суб'єкти міжнародних відносин постійно шукають вигідні сфери вкладення заощаджень і намагаються максимально диверсифікувати їх. Водночас країни, що розвиваються, постійно відчувають гостру нестачу довгострокових інвестицій. Отже, завдяки розподільній функції (розподілу і перерозподілу світового продукту) задовольняються певною мірою об'єктивні потреби та економічні інтереси як розвинених країн, так і тих, що розвиваються.

2. *Контрольна,* яка полягає у відображенні міжнародними фінансами світового суспільного продукту в грошовій, тобто у зіставлюваній, формі. Це дає змогу здійснювати облік і аналіз руху світового продукту в грошовій формі у будь-який час і на будь-якому етапі його розподілу і перерозподілу. Одержана

під час такого аналізу інформація є основою для прийняття подальших рішень щодо міжнародних фінансів, формування поточної та стратегічної міжнародної фінансової політики.

Останнім часом дедалі більшого значення у державах світу набуває політика у сфері міжнародних фінансових відносин, в основі якої лежить управління валютно-фінансовими і кредитними відносинами. Міжнародна фінансова політика пов'язана з міжнародним поділом праці, утворенням і погашенням державного зовнішнього боргу, з участю держави у діяльності міжнародних організацій та фінансових інституцій.

Міжнародна фінансова політика – це система заходів і рекомендацій держави у сфері міжнародних фінансових відносин. Головне завдання міжнародної фінансової політики полягає у забезпеченні належними фінансовими ресурсами реалізації тієї або іншої міждержавної програми соціально-економічного розвитку. Юридично ця політика регламентується нормами і принципами міжнародного фінансового права.

Міжнародна фінансова політика є складовою економічної політики. При цьому вони мають узгоджуватись і доповнювати одна одну. Так, ефективна міжнародна фінансова політика держави сприяє загальному розвитку її національної економіки, і навпаки, прорахунки у міжнародних фінансах призводять до уповільнення розвитку національної економіки.

До чинників ефективної міжнародної фінансової політики належать: дієвий механізм її розробки, прийняття і виконання; відповідний професійний рівень осіб, які приймають рішення з міжнародних фінансів і втілюють їх у життя; сталий і сприятливий характер міжнародних економічних відносин; стабільний та прогнозований стан національної фінансово-економічної політики.

До форм реалізації міжнародної фінансової політики відносяться: планування, укладання міжнародних угод, видання нормативних актів, оперативне керівництво та контроль з боку компетентних органів держави. У періоди загострення кризових явищ спостерігається посилення державного регулювання у сфері міжнародних фінансів.

Міжнародну фінансову політику залежно від характеру заходів і рекомендацій, а також їх наслідків поділяють на:

1) ***довгострокову***, яка передбачає структурні зміни міжнародного фінансового механізму. Це насамперед стосується змін у системі міжнародних розрахунків, значенні золота в міжнародних відносинах, наборі резервних (ринкових) валют, режимі валютних паритетів і курсів, міжнародних розрахункових і платіжних засобах, завданнях міжнародних і фінансових організацій, методах вирівнювання платіжних балансів тощо.

2) ***поточну***, яка полягає у щоденному оперативному регулюванні кон'юнктури валютних ринків і ринків капіталу, податків і кредитів, міжнародної інвестиційної діяльності та ін. Таке регулювання проводиться для підтримання рівноваги платіжного балансу та забезпечення стабільного функціонування національної, світової та регіональних валютних систем. Основними елементами поточної міжнародної фінансової політики є валютна, кредитна та податкова політика.

14.2. Міжнародний фінансовий ринок і його характеристика

У системі міжнародного розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу за масштабністю операцій і багатоканальністю руху фінансових потоків найпотужнішою складовою є світовий фінансовий ринок. Завдяки цьому механізму забезпечується переливання грошово-кредитних ресурсів між державами, регіонами, галузями та окремими суб'єктами підприємництва, урівноважуються світовий попит і пропозиція на грошові кошти та капітал.

Світовий фінансовий ринок за рівнем організації і функціонування об'єднує національні фінансові ринки окремих держав і міжнародний фінансовий ринок, які відрізняються як умовами випуску, так і механізмом обігу фінансових активів. Міжнародний фінансовий ринок як частина світового фінансового ринку являє собою досить розгалужену систему акумуляції вільних фінансових ресурсів і надання їх позичальникам із різних країн на засадах ринкової конкуренції.

Міжнародний фінансовий ринок – це механізм купівлі-продажу фінансових активів і необхідного задоволення попиту та пропозиції суб'єктів міжнародних економічних відносин на грошові кошти і капітал. Основним призначенням цього ринку є забезпечення перерозподілу між державами тимчасово вільних фінансових ресурсів і одержання від цих операцій відповідного доходу, а також забезпечення міжнародної ліквідності.

Міжнародний фінансовий ринок залежно від здійснюваних на ньому операцій поділяється на такі сегменти:

1) валютний ринок, де об'єктом купівлі-продажу є валюта, період реалізації майнових прав на яку не перевищує одного року;

2) кредитний ринок, який є ринком індивідуалізованих боргових зобов'язань;

3) ринок цінних паперів, що являє собою сукупність суспільних відносин із приводу емісії й обігу цінних паперів, які мають похідні інструменти.

Водночас кредити та інвестиції залежно від строків реалізації майнових прав поділяють на короткі (до одного року) і довгі (понад один рік). Відтак виникають сегменти:

- ринок грошей, який поєднує валютний ринок і короткострокові боргові зобов'язання;

- ринок капіталів, який об'єднує ринок зобов'язань з терміном понад один рік і ринок довгострокових цінних паперів.

Будь-який із сегментів міжнародного фінансового ринку пов'язаний з окремим видом фінансових активів, що відображає умови торгівлі тимчасово вільними грошовими коштами. Кожен сегмент міжнародного фінансового ринку є по суті окремим фінансовим ринком з особливостями функціонування, правилами укладання договорів із фінансовими активами тощо. Проте фінансовий актив одного ринку у той же час може бути об'єктом купівлі-продажу для іншого ринку. Тому, розглядаючи окремі сегменти міжнародного фінансового ринку, необхідно враховувати, що вони тісно пов'язані між собою.

1. ***Міжнародний валютний ринок*** є найбільшим за розміром і найліквіднішим сегментом міжнародного фінансового ринку. Щоб уявити масштаби валютного ринку, варто зазначити, що річний обсяг світової торгівлі фізичними товарами дорівнює обороту валютного ринку протягом декількох днів. Іншими словами, валютний ринок є набагато більшим за обсягом за всі інші ринки разом узяті.

Міжнародний валютний ринок є системою економічних та організаційних взаємовідносин щодо купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів, що виражені в іноземній валюті. Валютний ринок охоплює ту особливу сферу фінансової діяльності, де об'єктом купівлі-продажу і засобом виконання цих операцій є кожна фінансова вимога, номінована в іноземній валюті. Ціною на валютному ринку виступає або валютний курс, або відсотковий дохід.

До функцій валютних ринків відносять: забезпечення своєчасності виконання міжнародних розрахунків; регулювання курсів валют; диверсифікація валютних резервів комерційних банків і держав; страхування валютних і кредитних ризиків; взаємозалежність міжнародних валютних, кредитних і фінансових ринків; одержання спекулятивного прибутку суб'єктами ринку у вигляді різниці валютних курсів; здійснення валютної політики, скерованої на державне регулювання національної економіки, і погодженої політики в межах світового господарства.

Сучасні валютні ринки мають такі основні характеристики:

1) посилення інтернаціоналізації валютних ринків на базі інтернаціоналізації господарських зв'язків, широкого застосування електронних засобів зв'язку і виконання операцій і розрахунків їх каналами;

2) проведення операцій безперервно впродовж доби послідовно у всіх частинах світу;

3) техніка валютних операцій однотипна і базується на записах на кореспондентських рахунках комерційних банків;

4) широкий розвиток валютних операцій для страхування валютних і кредитних ризиків;

5) істотне переважання спекулятивних і арбітражних операцій над комерційними валютними операціями;

6) нестійкість валют, курс яких, подібно до особливого біржового товару, має нерідко свої тенденції, які не залежать від фундаментальних економічних факторів.

Валютний ринок охоплює багато національних валютних ринків, які об'єднуються у міжнародну систему. Разом з міжнародними і національними центрами валютної торгівлі існують регіональні валютні ринки, наприклад, Європейська валютна система, яка з'явилась на базі регіональної економічної інтеграції держав Західної Європи.

Учасниками валютних ринків є банки, валютні біржі, брокерські фірми, зовнішньоторговельні і виробничі компанії, міжнародні валютно-кредитні і фінансові інституції. Залежно від характеру виконуваних операцій і рівнем їх ризику всі учасники валютного ринку можна поділити на такі групи: інвестори,

позичальники, спекулянти, посередники, хеджери, підприємці. Обов'язковими учасниками валютного ринку є спекулянти, ризик яких наперед розрахований і виправданий прагненням отримати максимальний прибуток. Професійними спекулянтами валютного ринку є валютні дилери – як юридичні, так і фізичні особи.

2. ***Міжнародний кредитний ринок*** являє собою сферу ринкових відносин, де відбувається рух позикового капіталу між державами на засадах повернення та платності, формуються ринкові попит і пропозиція кредитних ресурсів і позикового капіталу.

Роль і місце міжнародного кредитного ринку у світовій економіці визначаються функціями міжнародного кредиту, що відображають специфіку руху міжнародного позикового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Міжнародний кредит виконує наступні функції:

- забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів між державами для забезпечення потреб розширеного виробництва;
- пришвидшує процеси концентрації і централізації капіталу, його нагромадження у межах світового господарства;
- забезпечує економію витрат обігу у механізмі міжнародних розрахунків, прискорює процес продажу товарів, виконаних робіт і наданих послуг, що зрештою сприяє збільшенню обсягів міжнародної торгівлі;
- сприяє урядам в отриманні іноземної валюти для стабілізації економіки чи рефінансування зовнішньої заборгованості.

За сутнісною ознакою та багатьма характеристиками міжнародний кредит подібний до кредитів, що надаються усередині держави, але водночас кредитор і позичальник є резидентами різних держав.

Залежно від особи, яка видає позички, міжнародний кредит поділяють на:

1) *урядовий кредит*, що виникає у разі надання кредиту урядом однієї держави уряду іншої держави на підставі укладеної між ними угоди, а також під час розміщення урядом власних цінних паперів на міжнародних фінансових ринках;

2) *фірмовий кредит*, який являє собою комерційний кредит на міжнародному ринку, коли розрахунки між експортером та імпортером виконуються з відстроченням платежу. Існують три різновиди фірмового кредиту:

- вексельний кредит, за якого експортер після укладення договору виставляє тратту на імпортера, який акцептує її у встановлений термін, проти товарних документів;
- кредит за відкритим рахунком, який застосовується у разі регулярних поставок товарів з періодичним погашенням заборгованості. Згідно з договором експортер записує на рахунок імпортера як заборгованість вартість проданих і відвантажених товарів, а імпортер зобов'язується повернути кредит у визначений термін;
- купівельний аванс, який виступає формою кредитування експорту й одночасно інструментом забезпечення зобов'язань імпортера, адже імпортер зобов'язаний прийняти замовлений товар. Імпортер переказує аванс експортеру

у розмірі 10-30 % від вартості замовленої поставки;

3) *банківський кредит*, коли однією зі сторін кредитних відносин є комерційний банк. Саме банківські кредити становлять найбільшу частку міжнародного кредитного ринку. Теперішній міжнародний ринок банківських кредитів з'явився у 50-ті роки XX ст. Зараз міжнародний ринок банківських кредитів має наступні особливості: відбувається безперервна зміна структури; спостерігається вдосконалення механізму функціонування ринку; на ринку переважають представники розвинених держав; простежується тенденція до сек'юритизації – перевищення на ринку позичкових капіталів випуску цінних паперів над банківськими кредитами, адже останні є менш привабливими для представників промислово розвинених держав. Основними складовими міжнародного ринку банківських кредитів є:

- ринки традиційних коротко-, середньо- і довгострокових іноземних кредитів;
- ринок середньо- і довгострокових (від 1 до 16 років і більше) єврокредитів (синдикованих кредитів, що використовуються у міжнародній практиці з 1968 р.).

На міжнародному ринку у процесі банківського кредитування нерідко кредити видають у євровалюті, тобто у валюті, що не є офіційною на території розташування комерційного банку. Кредити комерційних банків у євровалютах, ставки за якими встановлюються на єврринках, називають єврокредитами. Найбільші банківські єврокредити здебільшого видаються у межах банківських синдикатів. Синдикований кредит є кредитом, який фінансується групою комерційних банків. За такого кредитування комерційні банки мають змогу, незалежно від їхнього розміру, брати участь у кредитуванні та рівномірніше розподіляти власні ризики, а позичальники – отримати значну суму грошових коштів, яку за інших умов одержати неможливо;

4) *кредити міжнародних фінансових інститутів*, що надаються передусім через МВФ, СБ, ЄБРР, регіональні комерційні банки розвитку тощо. Кредитування суб'єктів міжнародних фінансів цими інституціями відбувається за допомогою певного механізму і певними способами. Кредитування держав – членів МВФ здійснюється шляхом звичайного, спеціального та пільгового механізмів кредитування. Звичайний механізм кредитування передбачає застосування загальних ресурсів МВФ, до яких відносяться внески держав до цього фонду та запозичені грошові кошти. Спеціальний режим кредитування проводиться за рахунок надання фінансових ресурсів членам МВФ на засадах компенсаційного і надзвичайного фінансування та фінансування платіжного балансу. Пільговий режим кредитування полягає у наданні пільгових позик членам фонду для фінансування структурної перебудови економіки у державі.

3. ***Міжнародний ринок цінних паперів*** є ринком, де відбувається переміщення фінансових зобов'язань та інструментів у формі цінних паперів за межі держави шляхом купівлі-продажу з метою одержання прибутку. До цінних паперів належать облігації, акції, похідні цінні папери (деривативи), векселі та ін. Найчастіше на міжнародному ринку капіталів, крім кредитних ресурсів, обертаються єврооблігації та євроакції.

Єврооблігаціями є боргові цінні папери на пред'явника, які емітуються позичальником для отримання довгострокової позики на євроринку і можуть котируватись у той же час на фінансових ринках декількох держав. Дохід за єврооблігацією виплачується раз на рік, а погашення відбувається по закінченні встановленого терміну її обігу разовим платежем або протягом певного терміну з фонду погашення.

Єврооблігації реалізуються найчастіше в іноземній для кредитора валюті, хоча для деяких кредиторів валюта може бути й національною. Єврооблігації можуть бути із фіксованою відсотковою ставкою за весь період позики і з плаваючою (використовуються у періоди різких коливань відсоткових ставок).

Переважна кількість єврооблігацій емітується міжнародними корпораціями (близько 2/3 усіх єврооблігаційних позик), решта – майже рівними частинами державою та міжнародними організаціями. Транснаціональні корпорації використовують єврооблігації з метою фінансування середньо- і довгострокових інвестицій, а державні органи – з метою покриття бюджетного дефіциту і рефінансування старих позик.

Водночас з єврооблігаціями на міжнародному ринку боргових цінних паперів знаходяться в обігу й інші інструменти. Наразі єврооблігаційні позики істотно перевищують випуск інших боргових цінних паперів, що зумовлено їхньою особливістю не прив'язуватися до окремої території, наприклад, як іноземні облігації. Ринок єврооблігацій сприяє також відносно більшій міжнародній мобільності капіталу, оскільки забезпечує залучення широкого кола позичальників та інвесторів. Єврооблігації, прискорюючи диверсифікацію фінансових активів, допомагають інвесторам оперативно формувати портфелі з мінімальним ризиком.

Євроакціями є акції, які випускаються міжнародними кредитно-фінансовими інститутами і продаються на фінансових ринках інших держав. Євроакції також можуть котируватися на власному національному ринку й одночасно – на різних інших ринках, на яких можуть обертатися. Вони можуть обертатися на євроринку і оцінюватись у світовому фінансовому центрі (наприклад, у Лондоні) чи в офшорній зоні. Ціна купівлі-продажу акцій визначається здебільшого в євровалютах.

Останнім часом окремі багатонаціональні корпорації активно випускають свої акції спеціально для продажу в інших державах. Задля цього вони вносять такі акції в курсові бюлетені на біржах різних держав, що вимагає суттєвих витрат. Тому багатонаціональні корпорації для випуску й одночасного розміщення акцій на іноземних ринках об'єднуються в синдикат. Нерідко євроакції реалізуються міжнародними банківськими синдикатами.

Національні ринки значно впливають на світовий ринок цінних паперів; ступінь впливу залежить від розміру та розвиненості кожного з національних ринків. Одним із найвагоміших індикаторів ринку є його капіталізація, що відображає ринкову вартість усіх компаній, які беруть участь в операціях на ринку цінних паперів. Ринкова вартість компаній обчислюється як добуток курсової вартості їх акцій на кількість акцій, що знаходяться в обігу. Найвищий рівень капіталізації має ринок акцій США, друге місце посідає ринок Японії, а

три найбільші ринки акцій світу (США, Японії і Великої Британії) мають загальний рівень капіталізації, що складає близько 77 % світового ринку акцій.

14.3. Міжнародні фінансові інституції, їх завдання і сфери діяльності

Процес становлення і розвитку міжнародних валютно-кредитних відносин історично характеризувався формуванням розгалуженої інституційної структури, до складу якої включаються як міжнародні, так і регіональні валютно-фінансові установи, створені на підставі багатосторонніх договорів між державами. Найістотнішу роль серед них на сучасному етапі відіграють так звані Бреттон-Вудські інститути – Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк. Свою назву вони отримали від назви американського містечка Бреттон-Вудс, в якому в липні 1944 р. пройшла міжнародна валютно-фінансова конференція, де і було ухвалено рішення щодо заснування цих двох установ.

Зі створенням Міжнародного валютного фонду та Світового банку міжнародна валютна система почала діяти, спираючись на офіційні договори. Розмежування обов'язків між ними передбачає, що МВФ має бути інститутом співробітництва і здійснювати регулювальні, консультативні й фінансові функції у сфері валютно-фінансових відносин, а Світовий банк – бути здебільшого інститутом розвитку.

СРСР та Україна хоча і брали участь у зазначеній конференції, але не увійшли до складу цих організацій. Наслідком стала багаторічна ізоляція СРСР та його союзників від світової економічної та валютно-фінансової системи, що більшою мірою було обумовлено політичними та ідеологічними мотивами. У 1992 р. членами МВФ стали держави, що перебували у складі колишнього СРСР, зокрема й Україна. В результаті цього по суті завершився процес глобалізації економічного простору валютного регулювання, що виконується цією авторитетною міжнародною організацією.

Вагому роль у сфері регулювання міжнародних розрахунків і підготовки нормативних документів з банківського нагляду відіграє також Банк міжнародних розрахунків. Окрему групу серед міжнародних банківських організацій становлять регіональні банки розвитку. Найвідомішими серед регіональних міжнародних кредитно-фінансових установ насамперед є Міжамериканський банк розвитку (МаБР), Африканський банк розвитку (АфБР) та Азіатський банк розвитку (АзБР). У межах Європейської економічної співпраці функціонують декілька регіональних міжнародних валютно-кредитних організацій – Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ). Окремими державами Чорноморського басейну (куди входить і Україна) створено Чорноморський банк торгівлі і розвитку (ЧБТР).

Міжнародний валютний фонд (МВФ) – це валютно-фінансова організація міжурядової співпраці, призначенням якої є регулювання валютно-кредитних відносин між державами-членами і надання їм фінансової підтримки за валютних ускладнень, що зумовлюються дефіцитом платіжного балансу,

шляхом надання коротко- і середньострокових кредитів в іноземній валюті.

Міжнародний валютний фонд є спеціалізованою установою ООН із досить широкою автономією. Цей фонд було засновано у 1945 році, зараз до нього входить близько 190 держав. Особливість Фонду на відміну від інших міжурядових організацій полягає в тому, що у своїй діяльності він об'єднує функції регулювання, фінансування, нагляду та консультування держав-членів у валютно-фінансовій сфері.

МВФ створений для того, щоб за рахунок часткової інтернаціоналізації золотих і валютних резервів держав-членів створити пул міжнародних ліквідних ресурсів, який має слугувати джерелом тимчасового покриття пасивного сальдо платіжних балансів держав, що не мають у своєму розпорядженні необхідних для цього власних ліквідних ресурсів і не мають можливості отримати звичайний банківський кредит за кордоном.

Формування ресурсів МВФ відбувається шляхом внесення кожною державою-учасницею коштів до статутного капіталу Фонду згідно з її квотою і за рахунок позичених коштів.

Вступний внесок (квота):

- розраховується на основі оцінки економічного потенціалу окремих держав у світовому господарстві;
- переглядається кожні п'ять років через те, що змінюється місце держави у світовій економіці;
- 25 % квоти держава вносить у СПЗ чи в іншій валюті, яку встановлює МВФ, а 75 % - у національній валюті;
- кожна держава отримує 250 голосів незалежно від величини її квоти плюс один голос на кожні 100 тис СПЗ її квоти;
- рішення ухвалюється більшістю голосів, а з окремих питань – більшістю у 70 % або 85 %;
- визначає можливості держави у використанні ресурсів МВФ та впливати на політику МВФ.

Найбільша сума квот припадає на США, Німеччину, Японію, Велику Британію та Францію. Частка 25 найрозвинутіших держав світу становить близько 63 %.

Водночас МВФ послуговується кредитом групи десяти в межах 17 млрд СПЗ, а також отримує позики центрального банку і скарбниці Саудівської Аравії та деяких інших держав. Загальна сума позик не повинна перевищувати 60 % загального обсягу квот.

Під час надання кредитів Фонд ставить перед державами-боржниками певні політичні й економічні умови, які реалізуються у програмах перебудови економіки. Такий порядок називається *принципом обумовленості.* Зазвичай вказані програми містять заходи, що належать до сфери кредитно-грошової та бюджетно-податкової політики, цінового механізму, зовнішньої торгівлі, міжнародних кредитних і валютно-розрахункових відносин. Ці заходи пов'язані зі скороченням державних витрат, підвищенням податків і ставки позичкового відсотка, зміною валютного курсу тощо.

МВФ виконує кредитні операції лише з офіційними органами – цент-

ральними банками, казначействами, стабілізаційними фондами. Виокремлюють кредити на фінансування дефіциту платіжного балансу і на сприяння структурній перебудові економіки держав-членів.

Відносини МВФ з державами бувшого СРСР, зокрема з Україною, складаються згідно з трьома типами програм. Програму першого типу розроблено спеціально для таких держав і держав Східної Європи. Вона слугує своєрідною підготовчою програмою, порівняно простою за своїми вимогами. Реалізація такої програми не вимагає складного інвестиційного апарату в державі. Це первісна програма – ***програма системної трансформації економіки*** (Systemic Transformation Fasility – STF), виконання якої дає можливість державі і Фонду співпрацювати.

Наступний крок – це стандартна програма, що має назву ***«стенд-бай»*** (Stand-by). Ця програма пов'язана з короткостроковим фінансуванням. Зазвичай вона триває від 12 до 13 місяців і націлена на виконання першочергових заходів, необхідних для забезпечення макроекономічної стабілізації.

Після виконання цієї програми держава може укласти з МВФ договір про ***програму розширеного фінансування*** (Extanded Fund Facility – EFF). Така програма розрахована на три роки і скерована на закріплення досягнень початкової стабілізації за програмою «стенд-бай». У той же час значно більше уваги звертається на структурні зміни в економіці, на ті складові, що становлять підґрунтя для подальшого економічного зростання.

Співробітництво України з МВФ можна поділити на декілька етапів (табл. 14.1).

Розпорядником фінансових ресурсів, наданих Міжнародним валютним фондом, є Національний банк України. Одержання цих ресурсів зумовлено виконанням українською стороною погоджених з МВФ критеріїв ефективності, таких як рівень чистих міжнародних резервів НБУ, монетарні показники, дефіцит консолідованого бюджету та ін. Фінансові ресурси Фонду надаються Україні на досить пільгових умовах: період сплати 3-5 років, початок оплати – через три роки, відсоткові ставки за кредит – від 5,75 % до 6,29 % річних.

Таблиця 14.1.

Основні етапи співробітництва України з МВФ

Етапи	Результати співробітництва
Перший етап (1994–1995 рр.)	На цьому етапі Україні було надано фінансову підтримку у вигляді системної трансформаційної позики (STF-Systemic Transformation Facility) на суму 763,1 млн. дол. США для задоволення потреб платіжного балансу. Однак через невиконання Україною низки умов програму було припинено завчасно
Другий етап (1995–1998 рр.)	Україна одержала від МВФ позики на загальну суму 1935 млн. дол. США. за трьома річними програмами «стенд-бай» (Stand-By). Ключовою метою таких кредитів була підтримка курсу національної валюти і покриття дефіциту платіжного балансу України
Третій етап (1998–2002 рр.)	З вересня 1998 р. почала діяти трирічна Програма розширеного фінансування (EFF-Extended Fund Facility), що передбачала надання кредиту на загальну суму 2,6 млрд. доларів США. У грудні 2000 р. строк дії Програми EFF було пролонговано до вересня 2002 р., але зрештою Фонд так

	і не виділив Україні залишкової суми позик, визнавши негативними підсумки останнього перегляду перебігу виконання програми. Відтак Україна одержала у межах Програми EFF 1591,0 млн. дол. США, які були використані на поповнення валютних резервів НБУ
Четвертий етап (2004–2005 рр.)	На цьому етапі була прийнята програма «попереджувальний стенд-бай», згідно з якою для України був зарезервована позика у сумі близько 600 млн. дол. США у разі погіршення ситуації з платіжним балансом чи валютними резервами держави (за період дії програми потреба у залученні кредитних коштів не виникла). Цю програму було складено на основі підходів, що передбачали поступове спрямування центру ваги у співпраці з МВФ у площину безкредитних відносин
П'ятий етап (2006–2007 рр.)	Цей етап характеризувався тільки моніторингом економіки України для встановлення потреби у подальшому кредитуванні. Впродовж 2005–2006 рр. технічні місії МВФ декілька разів відвідували Україну для надання урядові підтримки у різних сферах, а у 2006-2007 рр. експерт МВФ на постійних засадах був залучений до діяльності МФУ щодо фінансової оцінки й прогнозування, стратегії планування державного бюджету і контролю над фінансовою стабільністю
Шостий етап (2008–2010 рр.)	У 2008 р. в умовах несприятливої обстановки на світових фінансових ринках Україна звернулася до МВФ за фінансовою допомогою. Результатом стало ухвалення програми за дворічним договором «стенд-бай» з обсягом фінансування 16,43 млрд. дол. США (800 % квоти України). Впродовж дії програми «стенд-бай» було одержано три транші на загальну суму 10,6 млрд. дол. США, з яких 4,5 млрд. дол. США було скеровано безпосередньо до державного бюджету на покриття фіскального дефіциту, зокрема на сплату зовнішніх боргових зобов'язань КМУ. Черговий транш у сумі близько 3,9 млрд. дол. США передбачалося одержати у листопаді 2009 р., проте перегляд програми завершено не було, а фінансування по суті було припинено
Сьомий етап (2010 – 2013 рр.)	28.07.2010 р. МВФ затвердив для України нову програму «Стенд-бай» на загальну суму 10 млрд. СПЗ (15,1 млрд. дол. США), строком на 2,5 роки, скасувавши Угоду «Стенд-бай», ухвалену в листопаді 2008 р. (у тому числі усі транші, що ще залишилися згідно з тією Угодою). В межах цієї програми Україна одержала два транші підтримки, перший обсягом 1250 млрд. СПЗ (1,89 млрд. дол. США, з яких до державного бюджету було спрямовано 1,022 млрд. дол. США); другий обсягом 1 млрд. СПЗ (близько 1,5 млрд. дол. США), з яких 1 млрд. дол. США надійшов на підтримку державного бюджету. Надання наступних траншів не відбулося, бо Урядом України не були виконані умови програми співпрвці з МВФ
Восьмий етап (2014 – 2015 рр.)	30.04.2014 р. після завершення Революції гідності та приходу до влади в Україні нового Уряду та виконання попередніх умов, МВФ затвердив надання Україні нового кредиту Stand by обсягом 16,5 млрд. дол. США (10,976 млрд. СПЗ). В межах цієї програми Україна одержала два транші обсягом 3 млрд. дол. США (2,058 млрд. СПЗ) та 1,3 млрд. дол. США (914,7 млн. СПЗ), але влітку 2014 р. макроекономічні показники, зафіксовані у програмі, було суттєво відкориговано з огляду на розгортання в Україні масштабної фінансово-економічної кризи на тлі російської агресії на сході держави.
Дев'ятий етап (2015 – 2019 рр.)	На запит українського Уряду 11.03.2015 р. МВФ затвердив заміну програми Stand by на нову, 4-ну програму «Механізм Розширеного Фінансування» (Extended Fund Facility) загальним обсягом 17,5 млрд дол. США. Перший транш у розмірі 5 млрд. дол. США за новою програмою було одержано

	одразу після її прийняття. Виділення другого траншу на суму 1,7 млрд. дол. США було ухвалено Радою директорів МВФ 31.07.2015 р., а надання третього траншу обсягом 1,0 млрд. дол. США відповідно 3 вересня 2016 р. Рада директорів МВФ 3.04.2017 р. завершила третій перегляд програми розширеного фінансування EFF для України і затвердила надання нашій країні чергового кредитного траншу обсягом 1,0 млрд дол. Отримання четвертого траншу кредиту МВФ є безпрецедентною подією для України, оскільки за всю історію співпраці з фондом наша країна припиняла виконання чергової кредитної програми, а фонд – її фінансування після першого, другого і один раз третього траншу.
Десятий етап (2018 – 2020 рр.)	5.12.2018 р. Україна звернулась до МВФ з клопотанням започаткувати нову Програму. 18.12.2018 р. Рада директорів МВФ затвердила Програму EFF з періодом дії 14 місяців (до 17.02.2020 р.) та у розмірі 3,9 млрд дол. США та вирішила надати Україні перший транш за Програмою на суму 1 млрд. SDR (1,38 млрд дол. США).
Одинадцятий етап (2020 – 2021 рр.)	У червні 2020 р. МВФ затвердив нову 18-ти місячну програму Stand-By Arrangement у розмірі близько 5 млрд дол. США, що націлена на підтримку державного бюджету, а саме на усунення негативних наслідків COVID-19. Перший транш обсягом 2,1 млрд дол. США Україна одержала 11.06.2020 р. Другий транш на суму 500 млн SDR (близько 700 млн дол. США) Україна одержала 24.11.2021 р.
Дванадцятий етап (2022 р.)	У зв'язку зі збройним нападом російської федерації на прохання України Виконавча рада МВФ 9.03.2022 р. виділила нашій державі екстрену фінансову підтримку на суму 1,4 мільярда доларів США через Інструмент прискореного фінансування (Rapid Financing Instrument, RFI). 7.10.2022 р. у межах інструменту (RFI) Виконавча рада МВФ ухвалила рішення про виділення допомоги Україні в розмірі 1,3 мільярда доларів США. Для додаткової підтримки України та на звернення окремих держав-членів МВФ 8.04.2022 р. МВФ затвердив відкриття адміністрованого МВФ рахунку для зарахування коштів на підтримку України.
Тринадцятий етап (2023 р. по т. ч.)	31.03.2023 р. Виконавча рада МВФ затвердила програму Механізму розширеного фінансування, яка розрахована на чотири роки та спрямована на вирішення проблем з платіжним балансом та відновлення середньострокової зовнішньої стійкості, відновлення фіскальної і боргової стійкості та ін. Обсяг програми Механізму розширеного фінансування становить близько 15,6 млрд дол. США (11,6 млрд СПЗ). Перший транш за програмою в розмірі 2,7 млрд дол. США (2,011.83 млн СПЗ) отримано на рахунок України в СПЗ 31.03.2023 р. та спрямовано на поповнення загального фонду Державного бюджету України.

Кредити, які надходять від МВФ, спрямовуються для підтримки курсу національної валюти та для покриття дефіциту платіжного балансу України і призначені для пом'якшення економічних труднощів у процесі проведення економічних реформ. Без здійснення програми економічних перетворень фінансова підтримка із зовнішніх джерел не має сенсу, бо в цьому випадку позичкові кошти використовуватимуться на покриття лише поточних проблем платіжного балансу, які без перебудови економіки знову накопичуватимуться і перетворюватимуться у додатковий тягар. Завдяки постійному співробітництву

з МВФ наша держава спромоглася залучити значні кредитні ресурси Світового банку.

Світовий банк – це багатостороння організація, яка складається з п'яти тісно взаємопов'язаних установ, тому їх зазвичай називають Групою Світового банку. До її складу входять: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародна асоціація розвитку (МАР), Міжнародна фінансова корпорація (МФК), Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ) та Міжнародний центр врегулювання інвестиційних суперечок (МЦВІС).

Головним завданням Групи Світового банку є зниження рівня бідності і підвищення життєвих стандартів держав-членів за рахунок сприяння економічному розвитку останніх і залучення фінансових ресурсів з розвинених держав до держав, які розвиваються. Основною відмінністю між Світовим банком і МВФ є те, що останній більше концентрує власну увагу на питаннях короткострокової фінансової стабільності в державах, тоді як Світовий банк концентрується передусім на середньо- та довгострокових (за строком реалізації) проектах структурних і галузевих трансформацій в економіках держав.

Усі установи Групи Світового банку є спеціалізованими агентствами ООН і мають свої статути та самостійне членство. Усі структури Групи практично підпорядковані єдиному керівникові – Президенту Світового банку та мають спільну адміністративну систему. Разом з тим за функціями інститути Світового банку мають певні особливості.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку є основною кредитною установою Групи. МБРР надає довгострокові позички державам-членам і гарантує кредити, які надані цим державам приватними комерційними банками та іншими кредиторами на двосторонніх засадах. Право брати участь у діяльності цього банку мають лише члени МВФ. Право голосу в органах МБРР встановлюється величиною внеску до його капіталу. Кредити виділяються лише урядам, відповідно, їх центральним банкам з метою фінансування великих інвестиційних проектів, але неодмінно під гарантію урядів.

Діяльність банку зосереджена у двох галузях – макроекономічна стабілізація та інституційні зміни. МБРР активніше функціонує в інституційній галузі: надає допомогу в проведенні приватизації, зміні форм власності, здійсненні антимонопольних заходів тощо. Певна частина кредитів банку надається на розвиток виробничої інфраструктури та сільськогосподарського виробництва, тобто у малорентабельні галузі з високим терміном окупності витрат, куди приватний капітал не інвестується. Однак без розвитку таких галузей неможливий розвиток економіки у цих державах.

Позики зазвичай надаються на 15-20 років на пільгових умовах впродовж усього періоду. Ці кредити надаються державам, які продемонстрували певне економічне зростання та соціальний прогрес. Поточна кредитна ставка у середньому становить 7,6 %. Для держав, що розвиваються, ставка дещо нижча. Найбіднішим країнам МБРР може надати безвідсотковий кредит.

Надання позик Світовим банком розглядається як демонстраційний ефект, адже його авторитет спонукає приватних інвесторів та інші банки спрямувати капітали в держави, які отримували кредити від МБРР.

Вступ України до МВФ забезпечив їй членство у МБРР, що дає можливість залучати іноземні інвестиції для розв'язання таких актуальних проблем, як економічна стабілізація, структурна перебудова економіки, інтеграція нашої держави у світове господарство. Фінансові умови, на яких МБРР видає кредити Україні, є вигіднішими, ніж більшість інших зовнішніх джерел кредитування, доступних нині для України.

Міжнародна асоціація розвитку була заснована у 1960 р. як філія МБРР для надання фінансової допомоги найменш розвиненим державам на привабливіших умовах, ніж ті, що установлює Світовий банк. МАР надає безвідсоткові кредити на строк до 50 років (з 1986 р. – тривалість надання позик скорочено до 40 років для найменш розвинених держав і до 35 років – для інших держав «третього світу»). Погашення кредитів відбувається з 11-го року після початку користування ними. МАР видає кредити урядам і приватним організаціям найбідніших держав, що розвиваються. Право на одержання таких кредитів мають держави з річним доходом на душу населення, який не перевищує 835 дол. США.

Міжнародна фінансова корпорація була організована у 1956 р. з ініціативи США з метою стимулювання розвитку приватних підприємств у державах, що розвиваються. МФК видає позики високорентабельним приватним компаніям без гарантії уряду на строк від 5 до 15 років за умови, що частину акцій компанії-позичальники продають МФК. Рівень відсоткових ставок відповідає відсотковим ставкам, що існують на міжнародних фінансових ринках.

Статутний капітал МФК утворено із внесків держав-членів, їх розмір пропорційний частці їхніх внесків до Світового банку. У МФК беруть участь лише члени МБРР.

У 1993 р. до МФК приєдналась Україна, що дало змогу нашій державі отримувати прямі інвестиції у приватний сектор економіки, кошти на фінансування проектів приватних фірм тощо. З 1994 р. ця організація втілює в Україні проект підтримки приватного підприємництва, що передбачає, з одного боку, консультування центральних органів влади з проблем формування політики розвитку малого і середнього бізнеса, з іншого – створення спеціальних бізнес-центрів для конкретної допомоги підприємцям-початківцям.

Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій було створено у 1988 р. для надання допомоги державам, що розвиваються, у залученні іноземних інвестицій завдяки наданню інвесторам гарантій від політичних ризиків. До таких ризиків належать експропріація, воєнні дії, цивільні безлади, порушення умов контракту і перевезення валют. Типовий страховий поліс БАГІ гарантує інвестиції впродовж 15 років і може бути продовжений до 20 років, водночас максимальний ліміт покриття становить 50 млн. дол. США за один проект. БАГІ також консультує держави, що розвиваються, з питань, пов'язаних зі способами залучення іноземних інвестицій.

Україна стала членом БАГІ 19 липня 1994 р. В Україні БАГІ співробітничає з Державною кредитно-інвестиційною компанією, опікуючись фондом передекспортних гарантій для стимулювання інвестицій в АПК.

Міжнародний центр врегулювання інвестиційних суперечок, створений у 1966 р., для стимулювання потоку інвестицій завдяки створенню умов для проведення примирних і арбітражних переговорів між урядами та іноземними інвесторами. Примирення досягається у тому разі, якщо вдається переконати обидві сторони у можливості розв'язати конфлікт узгоджено шляхом взаємних поступок. Якщо ж згода неможлива, то МЦВІС виносить обґрунтоване рішення на користь однієї зі сторін, ця процедура має назву арбітражу. МЦВІС також видає рекомендації і публікує матеріали за законодавством про іноземні інвестиції.

Банк міжнародних розрахунків є найстарішою міжнародною валютно-кредитною установою, яку засновано у 1930 р. в Базелі на підставі Гаазької угоди. Ця міжнародна інституція є корпорацією і діє на комерційних засадах як акціонерне товариство. Акціонерами БМР виступають в основному всі європейські центральні банки, а також центральні банки США, Канади, Японії, Австралії та Південної Африки, які беруть участь чи тісно пов'язані з всебічною діяльністю цієї організації. БМР є місцем зустрічі представників центральних банків; виступає банком центральних банків – зберігає їх депозити, що складають значну частку світових валютних резервів, виконує розрахунки між ними на клірингових умовах; є агентом або довіреною особою з різних міжнародних фінансових домовленостей.

БМР спочатку займався здійсненням урегулювання різноманітних фінансових претензій між державами-кредиторами з приводу виплати репарацій після Першої світової війни. Тепер Банк координує валютно-фінансову політику держав-учасниць. Ключовою діяльністю БМР є операції з розміщення валютних резервів, проведення кредитних угод як агента довіреної особи, виконання великих наукових досліджень і розробок, керування резервами центральних банків, здійснення традиційних варіантів інвестування, розміщення на міжнародних фінансових ринках інструментів, не затребуваних для кредитування інших центральних банків.

Основними видами інвестицій є депозити у комерційних банках і придбання короткострокових банківських паперів, що конвертуються, зокрема казначейські векселі США. БМР також кредитує центральні банки за допомогою засобів, одержаних як депозити з інших центральних банків. Однак БМР не має права видавати позички урядам і відкривати їм встановлені види рахунків. Також не дозволяється виконувати операції з нерухомістю. За статутом у разі виконання банківських операцій БМР повинен гарантувати, що його дії не суперечать грошовій політиці центрального банку-клієнта.

Європейський банк реконструкції та розвитку є регіональним міжнародним банком, що започаткував свою діяльність у 1991 р. і засновниками якого стали 40 держав світу. Банк було створено спеціально для сприяння структурним перетворенням для формування ринкової економіки у державах Центральної і Східної Європи та державах-колишніх республіках

СРСР. Згідно з Угодою про створення ЄБРР, він діє тільки у тих державах, які дотримуються принципів багатопартійної демократії, плюралізму і ринкової економіки і втілюють їх у життя. Дотримання таких принципів чітко контролюється Банком.

Нині членами ЄБРР є понад 70 держав світу. Згідно із Статутом Банку, його членами можуть бути європейські держави, неєвропейські держави, які є членами МВФ, а також Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) і Європейського союзу (ЄС). Статутний капітал цього банку становить 20 млрд. євро. Кожна держава-член представлена у Раді керуючих і Раді директорів Банку.

Основною особливістю ЄБРР на відміну від інших банків розвитку є те, що він підтримує безпосередньо приватну підприємницьку діяльність. Саме у цьому виявляється зміст діяльності ЄБРР і полягає в тому, що не менше 60 % загального обсягу фінансування ЄБРР повинно спрямовуватися на розвиток приватного сектора.

Україна стала членом ЄБРР 13 серпня 1992 р. В Україні ЄБРР має дипломатичний статус і статус привілейованого кредитора, інакше кажучи позики ЄБРР виключаються із суми державного боргу у разі його реструктуризації. Пріоритетними напрямами діяльності ЄБРР в Україні є фінансова підтримка розвитку приватного сектора; підтримка приватизації; підтримка зміцнення фінансового сектора, насамперед через фінансування мікро-, малих та середніх підприємств; сприяння приватним інвестиціям у харчову промисловість і розвиток сільського господарства; раціоналізація енергетичної галузі; розвиток малих і середніх підприємств; модернізація і реформа основних галузей інфраструктури.

Стратегія ЄБРР щодо України з перебігом часу змінюється. У перші роки діяльності представництва Банку в Україні більше уваги приділялося проектам у державному секторі, а також співпраці зі спільними підприємствами, які створені великими іноземними компаніями. Зараз дедалі більшого значення набуває співробітництво з приватним бізнесом.

Отже, в Україні створюються сприятливі умови для розвитку партнерства з міжнародною спільнотою у галузі приватного бізнесу, що є гарантією подальшого ефективного розвитку національної економіки.

ПРАКТИКУМ

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає специфіка міжнародних фінансів?
2. Які основні чинники становлення і розвитку міжнародних фінансів?
3. Що є об’єктом і суб’єктами міжнародних фінансів?
4. У чому полягає сутність міжнародних фінансів?
5. За якими напрямами відбувається рух грошових потоків у світовому господарстві?
6. Які функції виконують міжнародні фінанси?

7. Що таке міжнародна фінансова політика?

8. Яким чином міжнародна фінансова політика класифікується залежно від характеру заходів і рекомендацій?

9. Охарактеризуйте міжнародний фінансовий ринок і його основні складові.

10. Чому міжнародний валютний ринок є найбільшою за обсягом і найліквіднішою складовою міжнародного фінансового ринку?

11. Яким є призначення міжнародного валютного ринку?

12. Які функції виконує міжнародний валютний ринок?

13. Які особливості мають сучасні валютні ринки?

14. У чому полягають поняття та специфіка міжнародного кредитного ринку?

15. Які функції виконує міжнародний кредит?

16. Як класифікується міжнародний кредит залежно від особи, що видає позики?

17. На які сегменти поділяється сучасний міжнародний ринок банківських кредитів?

18. Охарактеризуйте зміст і призначення міжнародного ринку цінних паперів?

19. Охарактеризуйте єврооблігації та євроакції.

20. Що являють собою міжнародні та регіональні валютно-кредитні організації?

21. Які регіональні міжнародні кредитно-фінансові установи є найвідомішими?

22. У чому специфіка та призначення Міжнародного валютного фонду?

23. Як будуються відносини МВФ з державами колишнього СРСР, зокрема з Україною?

24. Перелічіть основні етапи співробітництва України з МВФ.

25. Які інституції входять до Групи Світового банку?

26. Якими є завдання і сфери діяльності Світового банку?

27. Яке призначення Міжнародної асоціації розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Багатостороннього агентства з гарантування інвестицій?

28. Чому найстарішою міжнародною валютно-кредитною установою вважається Банк міжнародних розрахунків і які напрями його діяльності?

29. Які завдання і сфери діяльності Європейського банку реконструкції та розвитку?

30. Якими є пріоритетні напрями діяльності ЄБРР в Україні?

Практичні завдання

1. До кожного з перелічених визначень підберіть відповідний термін (поняття):

1. Система певних відносин і особливий механізм мобілізації та перерозподілу на конкурентних засадах фінансових ресурсів між державами, регіонами, галузями тощо.

2. Перший міждержавний банк, призначенням якого є сприяння співпраці

між центральними банками та забезпечення зручних умов для здійснення міжнародних фінансових операцій.

3. Сукупність перерозподільних відносин, пов'язаних з акумулюванням і використанням на світовому чи міжнародному рівнях фондів фінансових ресурсів.

4. Сфера міжнародних економічних відносин, які проявляються у проведенні операцій з торгівлі іноземної валютою та розміщенні тимчасово вільних валютних коштів, а також операцій з приводу інвестування валютного капіталу.

5. Позичка, надана експортером однієї держави імпортеру іншої держави у формі відстрочення платежу за реалізовані товари.

6. Міжнародна валютно-фінансова організація, призначена для сприяння переходу до відкритої ринково-орієнтованої економіки, а також для сприяння розвитку підприємницької ініціативи в країнах Центральної та Східної Європи, країнах СНД, які сповідують і реалізують принципи багатопартійної демократії, плюралізму та ринкової економіки.

7. Сфера міжнародних економічних відносин, де здійснюється рух позичкового капіталу між країнами на умовах повернення та платності, формуються попит і пропозиція.

8. Кредит, наданий урядовими установами від імені держави.

9. Сукупність заходів і рекомендацій держави у сфері міжнародних фінансів.

10. Сфера міжнародних економічних відносин, де здійснюється переміщення фінансових зобов'язань та активів у вигляді цінних паперів за межі держави шляхом їх купівлі-продажу з метою одержання прибутку.

11. Кредит, який дозволяє позичальникові залучити достатньо великі суми на тривалий строк, тому що кредитором є не один банк, а декілька банків.

12. Міжнародна валютно-фінансова організація, що має статус спеціалізованої установи ООН і призначена для регулювання валютно-кредитних відносин між державами-членами та для фінансової підтримки їх через надання коротко- і середньострокових кредитів в іноземній валюті.

13. Форма руху позикового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин, за якої кредиторами і позичальниками виступають суб'єкти різних держав.

14. Боргові цінні папери на пред'явника, що емітуються позичальником (переважно в іноземній валюті) для одержання довгострокової позики на євроринку.

15. Економічні організації, створені на підставі міждержавних угод для регулювання міжнародних валютних і фінансово-кредитних відносин з метою набування стійкості світової економіки.

1.	*Міжнародні фінанси*	*9.*	*Міжнародний валютний фонд*
2.	*Синдикований кредит*	*10.*	*Міжнародний валютний ринок*
3.	*Міжнародний кредит*	*11.*	*Європейський банк реконструкції і розвитку*
4.	*Міжнародний фінансовий ринок*	*12.*	*Урядовий кредит*

5.	*Єврооблігації*	*13.*	*Фірмовий комерційний кредит*
6.	*Міжнародна фінансова політика*	*14.*	*Міжнародний ринок цінних паперів*
7.	*Банк міжнародних розрахунків*	*15.*	*Міжнародний кредитний ринок*
8.	*Міжнародні фінансові організації*		

2. Визначте, правильними (+) чи неправильними (-) є твердження:

1. Міжнародні фінанси як логічне продовження і розвиток більш загальної категорії «фінанси» мають функції, властиві фінансам у цілому, але водночас мають свою специфіку.

2. Переважна частина єврооблігацій емітується державними органами (приблизно 2/3 всіх єврооблігаційних позик), решта приблизно однаковими частинами – міжнародними корпораціями та міжнародними організаціями.

3. Міжнародні фінансові організації можуть мати взаємодію як з урядами, так і з суб'єктами підприємництва окремих держав.

4. Світовий фінансовий ринок виник на базі інтеграційних процесів між національними фінансовими ринками.

5. Суб'єктами міжнародних фінансів виступають потоки грошових коштів і капіталу, а також пов'язані з ними фінансові відносини на світовому ринку.

6. При наданні кредитів Міжнародний валютний фонд ставить перед державами-боржниками деякі політичні й економічні умови, які втілюються у програмах перебудови економіки.

7. Джерела фінансових ресурсів сконцентровані в державах-донорах, до яких належать держави, що розвиваються.

8. Міжнародна фінансова політика є частиною економічної політики, і вони взаємопов'язані.

9. У міжнародних розрахунках комерційний кредит виступає як різновид розрахунків із відстроченням платежів.

10. Міжнародні фінанси є історичною категорією, яка постійно розвивається за об'єктивними соціально-економічними законами та закономірностями.

11. В умовах світової фінансової кризи спостерігається послаблення державного регулювання.

12. Світовий валютний ринок є могутнім, ліквідним і нечутливим до економічних і політичних змін.

13. Функціональним призначенням міжнародного фінансового ринку є сприяння у забезпеченні міжнародної ліквідності, тобто здатності оперативно мобілізувати необхідну кількість фінансових ресурсів у різних формах на сприятливих умовах на наднаціональному рівні.

14. Річний оборот світового валютного ринку дорівнює обсягу світової торгівлі фізичними товарами протягом кількох днів.

15. Із вступом до МВФ країн, що входили до колишнього СРСР, фактично завершився процес глобалізації економічного простору валютного регулювання, що здійснюється цією важливою міжнародною організацією.

3. Оберіть правильну відповідь:

1. Міжнародні фінанси виконують такі функції:

а) розподільну та фіскальну;
б) регулюючу й контрольну;
в) розподільну і контрольну;
г) нагромаджувальну та контрольну.

2. Кредит, наданий декількома кредиторами одному позичальникові, є:

а) фірмовим;
б) синдикованим;
в) акцептним;
г) облігаційною позикою.

3. Міжнародна фінансова організацій, яка надає грошові кошти приватному сектору на рівні не меншому ніж 60 % загального обсягу свого фінансування, – це:

а) Банк міжнародних розрахунків;
б) Міжнародний валютний фонд;
в) Європейський банк реконструкції та розвитку;
г) Міжнародний банк реконструкції та розвитку.

4. Міжнародний комерційний кредит здебільшого оформляється:

а) векселем;
б) чеком;
в) акредитивом;
г) банківським переказом.

5. Міжнародна фінансова організація, яка надає фінансову допомогу найменш розвиненим країнам на вигідніших умовах, ніж інші фінансові організації, – це:

а) Банк міжнародних розрахунків;
б) Міжнародна асоціація розвитку;
в) Міжнародна фінансова корпорація;
г) Міжнародний банк реконструкції та розвитку.

6. До чинників становлення й розвитку міжнародних фінансів не належить:

а) міжнародний поділ праці;
б) виникнення світових ринків;
в) інтернаціоналізація і глобалізація культурних зв’язків;
г) посилення інтеграційних процесів у політичній та соціальних сферах.

7. Міжнародна фінансово-кредитна установа, яка виступає банком центральних банків, – це:

а) Банк міжнародних розрахунків;
б) Міжнародний валютний фонд;
в) Міжнародна фінансова корпорація;
г) Міжнародний банк реконструкції та розвитку?

8. Характерною особливістю сучасного валютного ринку є:

а) низький ступінь довіри;
б) стабільність валют;
в) централізований характер проведення валютних операцій;
г) проведення комерційних валютних операцій у набагато менших обсягах порівняно із спекулятивними і арбітражними операціями.

9. До одного з найвагоміших показників міжнародного фондового ринку належить:

а) суброгація;

б) сегментація;

в) капіталізація;

г) сек'юритизація.

10. Надання кредитів якою міжнародною фінансово-кредитною організацією має демонстраційний ефект:

а) МФК;

б) ЄБРР;

в) МБРР;

г) БМР?

11. Транснаціональні корпорації використовують єврооблігації з метою:

а) рефінансування старих позик;

б) фінансування короткострокових інвестицій;

в) фінансування дефіциту державного бюджету;

г) фінансування середньо- і довгострокових інвестицій.

12. На підставі якого принципу МВФ надає позики державам-боржникам:

а) обумовленості;

б) плюралізму;

в) багатопартійної демократії;

г) демократичного централізму?

13. Міжнародна фінансова політика залежно від характеру заходів та їх наслідків поділяється на:

а) перманентну та гарантійну;

б) довгострокову і поточну;

в) централізовану й децентралізовану;

г) двосторонню та багатосторонню.

14. Урядові кредити являють собою:

а) кредити, що фінансуються групою комерційних банків;

б) кредити, за якими однією зі сторін кредитних відносин є комерційний банк;

в) кредити, які видаються урядовими структурами від імені держави;

г) кредити, за якими платежі між імпортером та експортером проводяться в борг.

15. Міжурядова організація, яка призначена для регулювання валютно-кредитних відносин між державами-членами і виділення їм фінансової підтримки за валютних ускладнень, обумовлених дефіцитом платіжного балансу, – це:

а) Світовий банк;

б) Міжнародний валютний фонд;

в) Банк міжнародних розрахунків;

г) Європейський банк реконструкції та розвитку.

16. Ринок грошей поєднує:

а) валютний ринок і короткострокові боргові зобов'язання;

б) валютний ринок і ринок зобов'язань зі строком понад один рік;

в) валютний ринок і ринок довгострокових цінних паперів;

г) ринок зобов'язань зі строком понад один рік і ринок довгострокових цінних паперів.

17. Яка міжнародна фінансово-кредитна інституція має в Україні дипломатичний статус і статус привілейованого кредитора:

а) Європейський інвестиційний банк;

б) Банк міжнародних розрахунків;

в) Міжнародний банк реконструкції і розвитку;

г) Європейський банк реконструкції і розвитку?

18. Найбільшим за розміром і найліквіднішим сегментом міжнародного фінансового ринку є:

а) міжнародний кредитний ринок;

б) міжнародний ринок цінних паперів;

в) міжнародний валютний ринок;

г) міжнародний ринок похідних фінансових інструментів.

19. Заміщення традиційних форм банківського кредиту емісією цінних паперів – це:

а) диверсифікація;

б) дисконтування;

в) капіталізація;

г) сек'юритизація.

20. Кредитування держав-членів МВФ проводиться за допомогою:

а) звичайного, спеціального та пільгового механізмів кредитування;

б) звичайного, спеціального та антидемпінгового механізмів кредитування;

в) звичайного, комбінованого та пільгового механізмів кредитування;

г) звичайного, спеціального та адвалерного механізмів кредитування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аранчій В. І., Томілін О. О., Дорогань-Писаренко Л. О. Фінансовий менеджмент : навч. посіб. РВВ ПДАУ. 2021. 300 с.
2. Арутюнян С. С., Добриніна С. С. Фінансовий ринок : навч. посіб. Київ : Гуляєва В. М., 2018. 484 с.
3. Арутюнян С. С., Іоргачова М. І. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. Харків: «Діса плюс», 2020. 312 с.
4. Банківський нагляд // Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/supervision/about.
5. Бедринець М. Д., Довгань Л. П. Фінанси підприємств : навч. посіб. Держ. фіскальна служба України, Ун-т держ. фіскальної служби України. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 292 с.
6. Береславська О. І. Міжнародні розрахунки та валютні операції : навч. посіб. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 368 с.
7. Богдан Т. Управління державним боргом у січні-вересні 2019 року. Аналітичний огляд. Growford Institute. Київ, 2019. 28 с. URL: https://growford.org.ua/files/Pub_debt_2019_III_final-7.pdf.
8. Боргова стійкість державних фінансів / за ред. Т. І. Єфименко, С. А. Єрохіна, Т. П. Богдан. Київ : ДННУ «Акад. фін. управління», 2014. 712 с.
9. Бражник Л. В. Фінансове управління державним боргом : навч. посіб. Полтава : РВВ ПДАА, 2018. 217 с.
10. Булавинець В. М., Горин В. П., Сидор І. П. Фінанси у схемах і таблицях : навч. посіб. для студ. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / за заг. ред. В. П. Горина. Тернопіль : Вектор, 2017. 181 с.
11. Бурковська А. В. Міжнародні кредитно-розрахункові та валютні операції в сучасних умовах : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2014. 208 с.
12. Бюджетна система в таблицях і схемах : навч. посіб. / Ситник Н. С., Західна О. Р., Стасишин А. В., Шушкова Ю. В. Львів : Видавництво : Апріорі, 2017. 180 с.
13. Бюджетна система : навч. посіб. / Н. І. Климаш та ін. ; за заг. ред. Т. А. Говорушко. Львів «Магнолія 2006», 2014. 296 с.
14. Бюджетна система : підручник / В. Г. Дем'янишин та ін. ; за ред. В. Г. Дем'янишина, О. П. Кириленко, З. М. Лободіної. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 624 с.
15. Бюджетна система України : навч. посіб. в схемах і таблицях / С. В. Качула та ін. Дніпро : Монолит, 2021. 332 с.
16. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51. Ст. 572.
17. Варналій З. С., Бугай Т. В., Онищенко С. В. Бюджетний процес в Україні : стан та проблеми інституційного забезпечення : монографія. Полтава : ПолтНТУ, 2014. 271 с.
18. Варналій З. С., Романюк М. В. Податкова система : підручник. Київ : Знання України, 2019. 567 с.

19. Васьківська К. В., Сич О. А. Фінансовий менеджмент : навч. посіб. Львів : «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2017. 236 с.

20. Верланов Ю. Ю. Фінансовий менеджмент : навч. посіб. 2-ге вид. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 336 с.

21. Вінницька О. А. Теорія фінансів : навч. посіб. Умань : Візаві, 2018. 309 с.

22. Волохова І. С., Шикіна Н. А., Волкова О. Г. Фінанси : навч. посіб. Одеса. 2018. 263 с.

23. Воробйов Ю. М., Ворошило В. В. Фінанси домашніх господарств у фінансовій системі держави : монографія. Сімферополь : ВД «АРІАЛ», 2013. 232 с.

24. Глущенко А. С. Фінанси : навч. посіб. Львів : «Магнолія 2006», 2014. 440 с.

25. Говорушко Т. А, Стецюк В. М. Страхування : навч. посіб. / за ред. Т. А. Говорушко. Київ : Львів : «Магнолія 2006», 2014. 328 с.

26. Горбач Л. М., Плотніков О. В. Міжнародні фінанси : підручник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. 528 с.

27. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст.144.

28. Грінько І. М. Міжнародні фінанси : навч. посіб. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 109 с.

29. Грушко В. І., Наконечна О. С., Чумаченко О. Г. Фінанси : підручник / за ред. В. І. Грушка. Київ. : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2019. 667 с.

30. Гурова К. Д., Шелест О. Л., Колупаєва І. В. Фінанси, гроші та кредит : навч. посіб. Харків : Світ книг, 2015. 672 с.

31. Дема Д. І., Абрамова І. В, Недільська Л. В. Фінансовий ринок : навч. посіб. ; за заг. ред. Д. І. Деми. Житомир : ЖНАЕУ, 2017. 448 с.

32. Дема Д. І., Абрамова І. В., Шубенко І. А. Ринок фінансових послуг. навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Кондор, 2013. 376 с.

33. Дема Д. І., Віленчук О. М., Дем'янюк І. В. Страхові послуги : навч. посіб. ; за заг. ред. Д. І. Деми. 2-ге вид. перероб. та доп. Київ. : Алерта 2013. 526 с.

34. Дема Д. І., Шубенко І. А., Фещенко Н. М. Бюджетна система : підручник ; за заг. ред. Д. І. Деми. Житомир : ЖНАЕУ, 2019. 396 с.

35. Журавка О. С., Бухтіарова А. Г., Пахненко О. М. Страхування : навч. посіб. Суми : Сумський держ. ун-т, 2020. 350 с.

36. Зайцева І. Ю. Міжнародні фінанси : навч. посіб. Харків : УкрДАЗТ, 2015. 311 с.

37. Івашко О. А. Теорія фінансів : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 404 с.

38. Інструкція про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : затв. наказом Міністерства фінансів України від 20.04.2015 р. № 449 (у редакції наказу Міністерства фінансів України від 21.12.2020 р. № 790). URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1296-20#Text.

39. Інформація про стан затвердження місцевих бюджетів на 2021 рік // Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/approval-materials-of-local-budgets.

40. Історія фінансової науки : навч. посіб. / Жаворонок А. В., Федишин М. П., Ковальчук Н. О., Полагнин Д. Д. Чернігів : ЧНТУ, 2019. 210 с.

41. Кнейслер О. В., Квасовський О. Р., Ніпіаліді О. Ю. Фінансовий менеджмент : підручник ; за ред. д-ра екон. наук, проф. О. В. Кнейслер. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 477 с.

42. Коваленко Ю. М., Онишко С. В., Кужелєв М. О. Фінансовий ринок : підручник. Ірпінь : Університет ДФС України, 2018. 442 с.

43. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.

44. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.

45. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text.

46. Костирко Л. А., Велентейчик Н. Ю. Механізм регулювання міжбюджетних відносин в Україні : пріоритети, інструменти, перспективи : монографія. Сєвєродонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 280 с.

47. Крамаренко Г. О. Фінансовий менеджмент : підручник. Київ, 2019. 520 с.

48. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

49. Луніна І. О., Бондарук Т. Г. Публічні фінанси та міжбюджетні відносини : навч. посіб. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2019. 304 с.

50. Миськів Г. Бюджетна система : теоретичні та практичні аспекти (у схемах і таблицях) : навч. посіб. Львів : Растр-7, 2020. 272 с.

51. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст.552.

52. Міжнародний валютний фонд // Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/mvf.

53. Міжнародні кредитно-розрахункові та валютні операції : навч. посіб. / Л. Л. Носач та ін. Харків : Форт, 2016. 240 с.

54. Міжнародні фінанси : підручник / О. М. Мозговий та ін. ; за наук. ред. д.е.н., проф. О. М. Мозгового. Київ : КНЕУ, 2015. 515 с.

55. Місцеві бюджети // Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/local-budgets/.

56. Місцеві фінанси : підручник / за ред. д.е.н., проф. О. П. Кириленко. 2-ге вид., доп. і перероб. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2015. 448 с.

57. Небрат В. В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія. Київ : НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2013. 584 с.

58. Негода Ю. В., Олійник Л. А. Місцеві фінанси : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ : ЦП «КОМПРИНТ», 2021. 425 с.

59. Непочатенко О. О. Фінанси підприємств : підручник. Київ : ЦУЛ, 2013. 504 с.

60. Островська Г. Й. Фінансовий менеджмент : підручник. Тернопіль : Підручники і посібники, 2017. 507 с.

61. Пазинич В. І. Фінансовий менеджмент : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 408 с.

62. Партин Г. О., Селюченко Н. Є. Фінансовий менеджмент : підручник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. 388 с.

63. Пасічний М. Д. Фінансова політика держави : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 440 с.

64. Першко Л. О., Ріппа М. Б. Фінанси : навч. посіб. Київ. : ПВНЗ «ІЕЕП», 2019. 388 с.

65. Податкова система : навч. посіб. / за заг. ред. С. М. Еш. Київ : Ліра-К, 2014. 698 с.

66. Податкова система : навч. посіб. / С. В. Косторной та ін. ; за ред. С. В. Косторного ; ТДАТУ. Мелітополь, 2018. 196 с.

67. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст.112.

68. Порядок безспірного вилучення коштів з місцевих бюджетів, витрачених на здійснення видатків, кредитування місцевого бюджету, які мають проводитися з іншого бюджету : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.03.2003 р. № 386. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2003-%D0%BF#Text.

69. Порядок застосування податковими органами заходів впливу у вигляді штрафних санкцій до юридичних осіб (крім уповноважених установ) за порушення вимог валютного законодавства : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.05.2021 р. № 524. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-2021-%D0%BF#Text.

70. Порядок казначейського обслуговування місцевих бюджетів : затв. наказом Міністерства фінансів України від 23.08.2012 р. № 938. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1569-12#Text.

71. Пріоритети розвитку фінансової системи України в умовах євроінтеграційних процесів : монографія / Л. Л. Гриценко та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук Л. Л. Гриценко. Суми : Сумський державний університет, 2021. 379 с.

72. Про акціонерні товариства : Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1985.

73. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 21.12.2017 р. № 2258–VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text.

74. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text.

75. Про Бюро економічної безпеки України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 06.10.2021 р. № 1068. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-2021-%D0%BF#Text.

76. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо національних комісій, що здійснюють державне регулювання природних монополій, у сфері зв'язку та інформатизації, ринків цінних паперів і фінансових послуг : Закон України від 07.07.2011 р. № 3610-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3610-17.

77. Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 21.09.2022 р. № 2620-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2620-20#Text.

78. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text.

79. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків : Закон України від 30.10.1996 р. № 448/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80#Text.

80. Про державні лотереї в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. № 5204-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5204-17/ed20120906#Text.

81. Про Державну аудиторську службу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 03.02.2016 р. № 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF#Text.

82. Про Державну казначейську службу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.2015 р. № 215. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015-%D0%BF#Text.

83. Про Державну митну службу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#n209.

84. Про Державну податкову службу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#n15.

85. Про Державну службу фінансового моніторингу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.07.2015 р. № 537. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-2015-%D0%BF#Text.

86. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text.

87. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text.

88. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 р. № 1533-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text.

89. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#n617.

90. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text.

91. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11.09.2003 р. № 1160-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text.

92. Про затвердження пропорцій розподілу єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 р. № 675. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-2014-%D0%BF#Text.

93. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України від 08.07.2011 р. № 3668-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-17#Text.

94. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text.

95. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text.

96. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18.09.1991 р. № 1560-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text.

97. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text.

98. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text.

99. Про ліцензування та реєстрацію надавачів фінансових послуг та умови провадження ними діяльності з надання фінансових послуг : положення, затв. Постановою Правління Національного банку України від 24.12.2021 р. № 153. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0153500-21#Text.

100. Про Міністерство фінансів України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 375. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2014-%D0%BF#Text.

101. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.

102. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text.

103. Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку : положення, затв. Указом Президента України від 23.11.2011 р. № 1063/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063/2011#Text.

104. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 09.07.2003 р. № 1057-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15#Text.

105. Про обіг векселів в Україні : Закон України від 05.04.2001 р. № 2374-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2374-14#Text.

106. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05.11.1991 р. № 1788-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text.

107. Про Пенсійний фонд : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 р. № 280. URL: https://www.pfu.gov.ua/2148251-polozhennya-pro-pensijnyj-fond-ukrayiny/.

108. Про Раду з фінансової стабільності : положення, затв. Указом Президента України від 24.03.2015 р. № 170/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/170/2015#Text.

109. Про Рахункову палату Верховної Ради України : Закон України від 02.07.2015 р. № 576-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text.

110. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text.

111. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15.

112. Про страхування : Закон України від 18.11.2021 р. № 1909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20/ed20211118#Text.

113. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#n386.

114. Про утворення Агентства з управління державним боргом України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.02.2020 р. № 127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127-2020-%D0%BF#Text.

115. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 р. № 1953-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text.

116. Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15#Text.

117. Рамський А. Ю. Інвестиційний потенціал домогосподарств : монографія. Київ. : КНУТД, 2014. 352 с.

118. Регулювання ринку небанківських фінансових послуг // Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/supervision/regulation-nonbank-fs-market.

119. Регулювання фінансового сектору України значно наблизилося до європейських стандартів // Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/regulyuvannya-finansovogo-sektoru-ukrayini-znachno-nablizilosya-do-yevropeyskih-standartiv.

120. Резнікова Т. О., Мельник А. О. Міжнародні фінанси : навч. посіб. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2018. 248 с.

121. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

122. Сенченко В. Б. Податкова система : практикум. Київ : ЦУЛ, 2014. 160 с.

123. Ситник Н. С., Смолінська С. Д., Ясіновська І. Ф. Фінанси підприємств : навч. посіб. / за заг. ред. Н. С. Ситник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 402 с.

124. Сідельникова Л. П., Костіна Н. М. Податкова система : навч. посіб. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Ліра-К, 2013. 604 с.

125. Слав'юк Н. Р., Глущенко С. В. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. Київ : НаУКМА, 2022. 206 с.

126. Сосновська О. О. Страхування : навч. посіб. Київ. : Київ. ун-т ім.

Б. Грінченка, 2021. 328 с.

127. Співпраця з міжнародними фінансовими організаціями // Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/about/international/financial-institutions#1.

128. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : навч. посіб. / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2014. 432 с.

129. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

130. Стойко О. Я. Становлення та розвиток фінтех-бізнесу в Україні. *Бізнес Інформ*. 2020. № 2. С. 384–392. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2020-2_0-pages-384_392.pdf.

131. Стойко О. Я., Шубенко І. А. Оцінка стану державного боргу України та напрями його оптимізації. *Проблеми економіки.* 2021. № 1 (47). С. 123-133. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2021-1_0-pages-123_133.pdf.

132. Стойко О. Я., Шубенко І. А. Оцінка фінансових показників діяльності територіальних громад України. *Проблеми економіки.* 2022. № 2 (52). С. 163-174. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2022-2_0-pages-163_174.pdf.

133. Страхування // Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/supervision/regulation-nonbank-fs-market/insurance.

134. Теорія фінансів : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр навчальної літератури, 2010. 576 с.

135. Терещенко Т. Є., Заволока Л. О., Пономарьова О. Б. Страхування (у схемах, таблицях, коментарях) : навч. посіб. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2020. 221 с.

136. Ткаченко Н. М., Ільєнко Н. О. Становлення податкової системи України : теорія, методологія, практика, проблеми та перспективи : монографія. Київ : Алерта, 2015. 664 с.

137. Ткачук І. Г. Державні фінанси : підручник. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2015. 510 с.

138. Трусова Н. В., Терновський В. О., Терещенко М. А. Фінансова санація та банкрутство підприємств : навч. посіб. / за заг. ред. Трусової Н. В. Мелітополь : Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2018. 482 с.

139. Фінанси : навч. посіб. / А. С. Крутова та ін. Харків : Видавництво «Лідер», 2013. 560 с.

140. Фінанси : навч. посіб. / за заг. ред. А. В. Базилюк. К. : Кондор-Видавництво, 2014. 348 с.

141. Фінанси : навч. посіб. / І. В. Журавльова та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, професора І. В. Журавльової. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 330 с.

142. Фінанси : навч. посіб. : експрес курс / І. С. Волохова та ін. ; за заг. ред. Волохової І. С. Харків : Видавництво «ПромАрт», 2018. 262 с.

143. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 1. 344 с.

144. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 2. 309 с.

145. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

146. Фінанси : підручник / І. О. Лютий та ін. ; за ред. І. О. Лютого. Київ : Вид-во Ліра-К, 2017. 728 с.

147. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

148. Фінанси для фінансистів : підручник / О. А. Шеремет та ін. ; за заг. ред. Т. А. Говорушко. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. 612 с.

149. Фінанси підприємств : підручник / Курило О. Б., Вівчар О. Й., Бондаренко Л. П., Чубка О. М. Київ : Видавничий дім «Кондор». 2020. 340 с.

150. Фінанси підприємств : підручник / Н. О. Власова та ін. Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». Харків : Світ книг, 2018. 437 с.

151. Фінанси підприємств : підручник / Сокуренко В. В., Швець Д. В., Бортник С. М., Ткаченко С. О. ; за заг. ред. В. В. Сокуренка. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : ХНУВС, 2022. 292 с.

152. Фінанси територіальних громад : навч. посіб. / Гаватюк Л. С., Корбутяк А. Г., Сокровольська Н. Я., Юрій Е. О. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 181 с.

153. Фінансове право : підручник / О. М. Бандурка та ін. ; за заг. ред. О. П. Гетманець. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. Справ. Харків, 2017. 392 с.

154. Фінансове право : підручник / Ю. М. Жорнокуй та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки та О. П. Гетманець. 2-ге вид. доп. та перероб. Харків : Екограф, 2015. 500 с.

155. Фінансове право України : навч. посіб. / М. В. Ковалів та ін. Львів : СПОЛОМ, 2022. 394 с.

156. Фінансовий менеджмент : навч. посіб. / І. О. Школьник та ін. ; за заг. ред. І. О. Школьник та В. М. Кремень. Суми, 2014. 427 с.

157. Фінансовий менеджмент : підручник / Д. І. Дема та ін. Житомир : ЖНАЕУ, 2018. 320 с.

158. Фінансовий менеджмент : підручник / Петро Бечко та ін. Київ : центр навчальної літератури, 2019. 496 с.

159. Фінансовий ринок : навч. посіб. / Н. В. Трусова та ін. Мелітополь : Видавничий будинок ММД, 2021. 236 с.

160. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40-44. Ст. 356.

161. Шелудько В. М. Фінансовий менеджмент : підручник. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2013. 375 с.

162. Шелудько В. М. Фінансовий ринок : підручник. 3-те вид., стер. Київ : Знання, 2015. 535 с.

163. Шкварчук Л. О. Вступ до фаху «Фінанси, банківська справа та страхування» : навч. посіб. Львів : Простір-М, 2019. 230 с.

164. Шкварчук Л. О. Фінансовий ринок : навч. посіб. Київ : Знання, 2013. 382 с.

165. Шклярук С. Г. Ринки фінансових послуг : теорія, методи, інструменти та практика : навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. 528 с.

166. Шушкова Ю. В. Фінансова системи України : особливості функціонування, сучасний стан та перспективи розбудови : монографія. Львів : Ліга-Прес, 2014. 174 с.

167. Юрій Е. О., Ковальчук Н. О. Корпоративні фінанси : навч. посіб. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2017. 438 с.

168. Юхименко П. І., Бойко С. В. Актуальні проблеми фінансової думки України : навч.-метод. посіб. Біла Церква, 2012. 119 с.

169. Ярошевич Н. Б. Фінанси підприємств : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 341 с.

170. Ярошевич Н. Б., Кондрат І. Ю., Ливдар М. В. Фінанси : навч. посіб. Львів : Видавництво «Простір-М», 2018. 298 с.

171. Ярошевич Н. Б., Кондрат І. Ю., Якимів А. І. Бюджетна система : практикум : навч. посіб. Львів : «Новий Світ-2000», 2019. 400 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА…….. 3

РОЗДІЛ 1
ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ
ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

1.1. Економічна сутність та особливості фінансів……..... 5
1.2. Функції фінансів та їх суспільне призначення……..….. 7
1.3. Фінансові ресурси держави, методи їх формування, розподілу та використання……. 10
1.4. Фінансова система та її складові…….. 13
Практикум…….. 19

РОЗДІЛ 2
ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ

2.1. Генезис категорії фінансів……..... 25
2.2. Еволюція фінансів……... 27
2.3. Етапи становлення і розвитку фінансів України……. 31
Практикум……..... 34

РОЗДІЛ 3
ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВЕ ПРАВО

3.1. Фінансова політика держави, її сутність і складові……..... 40
3.2. Фінансовий механізм та його структура……..…… 44
3.3. Державне управління фінансами в Україні……..……... 48
3.4. Зміст та організація фінансового контролю в державі……..…… 53
3.5. Поняття, метод і система фінансового права……..…… 58
Практикум……..…… 62

РОЗДІЛ 4
ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

4.1. Економічна сутність і функції податків……..…... 68
4.2. Характеристика елементів податку……..…… 70
4.3. Поняття та основи побудови податкової системи України……..……. 73
4.4. Податкова політика та принципи оподаткування……... 75
4.5. Класифікація податків……..... 77
4.6. Характеристика основних податків податкової системи України…..... 79
Практикум……..…… 86

РОЗДІЛ 5
БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

5.1. Економічна сутність, функції та призначення бюджету……..……..... 92
5.2. Поняття, джерела формування та склад доходів бюджету……..... 94
5.3. Сутність, склад і класифікація видатків бюджету……..…..... 97

5.4. Бюджетна система та її складові……..…… 101
5.5. Бюджетний процес в Україні……..... 105
5.6. Сутність, класифікація та методи фінансування бюджетного дефіциту... 108
Практикум……..…… 113

РОЗДІЛ 6
МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

6.1. Сутність, функції та принципи організації місцевих фінансів……... 119
6.2. Місцеві фінансові інститути та їх характеристика……..…..…… 121
6.3. Місцеві бюджети як фінансова основа органів місцевого самоврядування…… 125
6.4. Міжбюджетні відносини та їх регулювання……..…….. 129
Практикум……..……. 135

РОЗДІЛ 7
ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І ДЕРЖАВНИЙ БОРГ

7.1. Економічна сутність і роль державного кредиту……..... 141
7.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик…..……. 143
7.3. Передумови залучення та джерела погашення державних позик…..... 148
7.4. Державний борг і механізм його формування……..……. 149
7.5. Управління державним боргом……..... 152
Практикум…….. 157

РОЗДІЛ 8
СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ

8.1. Поняття, класифікація та роль соціальних позабюджетних фондів…….. 162
8.2. Загальні аспекти функціонування соціальних позабюджетних фондів в Україні……..... 163
8.3. Характеристика загальнодержавних позабюджетних фондів, створених в Україні…….. 167
Практикум……..…… 172

РОЗДІЛ 9
ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

9.1. Сутність, функції та призначення фінансів суб'єктів господарювання… 178
9.2. Основи організації фінансів суб'єктів господарювання……..…..... 180
9.3. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання……...…… 186
9.4. Економічний зміст і роль прибутку в умовах розвитку підприємництва. 189
Практикум…….. 192

РОЗДІЛ 10
ФІНАНСИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ

10.1. Сутність, функції і призначення домогосподарств……..…… 199
10.2. Формування та використання фінансових ресурсів домогосподарств… 203
10.3. Заощадження та інвестиційна діяльність домогосподарств……..... 210

Практикум…….…… 213

РОЗДІЛ 11
СТРАХУВАННЯ. СТРАХОВИЙ РИНОК
11.1. Сутність, принципи, функції та роль страхування…… 220
11.2. Класифікація страхування…… 223
11.3. Страховий ринок та його структура…… 226
11.4. Державне регулювання страхової діяльності в Україні…… 232
Практикум……..…… 233

РОЗДІЛ 12
ФІНАНСОВИЙ РИНОК
12.1. Сутність, функції та призначення фінансового ринку…….. 240
12.2. Суб'єкти фінансового ринку, їх класифікація та функції……..…… 242
12.3. Інструменти фінансового ринку, їх класифікація та характеристика….. 247
12.4. Структура фінансового ринку…….…..... 250
12.5. Державне регулювання фінансового ринку в Україні……...…... 255
Практикум……..…… 258

РОЗДІЛ 13
ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
13.1. Сутність, мета і завдання фінансового менеджменту……..…… 265
13.2. Принципи і функції фінансового менеджменту……..... 266
13.3. Механізм фінансового менеджменту…….……. 268
13.4. Стратегія і тактика фінансового менеджменту…….……. 270
13.5. Управління державними фінансами……..…… 274
Практикум…….…….. 276

РОЗДІЛ 14
МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ
14.1. Сутність і функції міжнародних фінансів……...…….. 282
14.2. Міжнародний фінансовий ринок і його характеристика……...…….. 285
14.3. Міжнародні фінансові інституції, їх завдання і сфери діяльності……... 290
Практикум……... 298

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..……..…… 305

ДОДАТКИ

Додаток А

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ЗА РОЗДІЛАМИ ПІДРУЧНИКА

Розділ 1. Предмет фінансової науки як пізнання сутності фінансів

1. Глущенко А. С. Фінанси : навч. посіб. Львів : «Магнолія 2006», 2014. 440 с.
2. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.
3. Пріоритети розвитку фінансової системи України в умовах євроінтеграційних процесів : монографія / Л. Л. Гриценко та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук Л. Л. Гриценко. Суми : Сумський державний університет, 2021. 379 с.
4. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.
5. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.
6. Теорія фінансів : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр навчальної літератури, 2010. 576 с.
7. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 1. 344 с.
8. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.
9. Фінанси : підручник / І. О. Лютий та ін. ; за ред. І. О. Лютого. Київ : Вид-во Ліра-К, 2017. 728 с.
10. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.
11. Фінанси для фінансистів : підручник / О. А. Шеремет та ін. ; за заг. ред. Т. А. Говорушко. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. 612 с.

Розділ 2. Генезис та еволюція фінансів

1. Глущенко А. С. Фінанси : навч. посіб. Львів : «Магнолія 2006», 2014. 440 с.
2. Івашко О. А. Теорія фінансів : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 404 с.
3. Історія фінансової науки : навч. посіб. / Жаворонок А. В., Федишин М. П., Ковальчук Н. О., Полагнин Д. Д. Чернігів : ЧНТУ, 2019. 210 с.
4. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.
5. Першко Л. О., Ріппа М. Б. Фінанси : навч. посіб. Київ. : ПВНЗ «ІЕЕП», 2019. 388 с.
6. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

7. Теорія фінансів : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр навчальної літератури, 2010. 576 с.

8. Фінанси : навч. посіб. / А. С. Крутова та ін. Харків : Видавництво «Лідер», 2013. 560 с.

9. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 1. 344 с.

10. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

11. Фінанси для фінансистів : підручник / О. А. Шеремет та ін. ; за заг. ред. Т. А. Говорушко. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. 612 с.

12. Юхименко П. І., Бойко С. В. Актуальні проблеми фінансової думки України : навч.-метод. посіб. Біла Церква, 2012. 119 с.

Розділ 3. Фінансова політика і фінансове право

1. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.

2. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

3. Пасічний М. Д. Фінансова політика держави : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 440 с.

4. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 21.12.2017 р. № 2258–VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text.

5. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text.

6. Про Державну аудиторську службу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 03.02.2016 р. № 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF#Text.

7. Про Державну казначейську службу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.2015 р. № 215. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015-%D0%BF#Text.

8. Про Державну митну службу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#n209.

9. Про Державну податкову службу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#n15.

10. Про Державну службу фінансового моніторингу України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.07.2015 р. № 537. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-2015-%D0%BF#Text.

11. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text.

12. Про Міністерство фінансів України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 375. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2014-%D0%BF#Text.

13. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text.

14. Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку : положення, затв. Указом Президента України від 23.11.2011 р. № 1063/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063/2011#Text.

15. Про Рахункову палату Верховної Ради України : Закон України від 02.07.2015 р. № 576-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text.

16. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text.

17. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

18. Фінанси : навч. посіб. / А. С. Крутова та ін. Харків : Видавництво «Лідер», 2013. 560 с.

19. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

20. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

21. Фінанси для фінансистів : підручник / О. А. Шеремет та ін. ; за заг. ред. Т. А. Говорушко. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. 612 с.

22. Фінансове право України : навч. посіб. / М. В. Ковалів та ін. Львів : СПОЛОМ, 2022. 394 с.

Розділ 4. Податки. Податкова система України

1. Варналій З. С., Романюк М. В. Податкова система : підручник. Київ : Знання України, 2019. 567 с.

2. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

3. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст.552.

4. Податкова система : навч. посіб. / за заг. ред. С. М. Еш. Київ : Ліра-К, 2014. 698 с.

5. Податкова система : навч. посіб. / С. В. Косторной та ін. ; за ред. С. В. Косторного ; ТДАТУ. Мелітополь, 2018. 196 с.

6. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст.112.

7. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

8. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

9. Ткаченко Н. М., Ільєнко Н. О. Становлення податкової системи України : теорія, методологія, практика, проблеми та перспективи : монографія. Київ : Алерта, 2015. 664 с.

10. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

11. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

12. Фінанси для фінансистів : підручник / О. А. Шеремет та ін. ; за заг. ред. Т. А. Говорушко. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. 612 с.

Розділ 5. Бюджет. Бюджетна система

1. Бюджетна система України : навч. посіб. в схемах і таблицях / С. В. Качула та ін. Дніпро : Монолит, 2021. 332 с.

2. Бюджетна система : підручник / В. Г. Дем'янишин та ін. ; за ред. В. Г. Дем'янишина, О. П. Кириленко, З. М. Лободіної. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 624 с.

3. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51. Ст. 572.

4. Дема Д. І., Шубенко І. А., Фещенко Н. М. Бюджетна система : підручник ; за заг. ред. Д. І. Деми. Житомир : ЖНАЕУ, 2019. 396 с.

5. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.

6. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

7. Миськів Г. Бюджетна система : теоретичні та практичні аспекти (у схемах і таблицях) : навч. посіб. Львів : Растр-7, 2020. 272 с.

8. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст.112.

9. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

10. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

11. Фінанси : навч. посіб. / А. С. Крутова та ін. Харків : Видавництво «Лідер», 2013. 560 с.

12. Фінанси : навч. посіб. / І. В. Журавльова та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, професора І. В. Журавльової. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 330 с.

13. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 1. 344 с.

14. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

15. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

16. Фінанси для фінансистів : підручник / О. А. Шеремет та ін. ; за заг. ред. Т. А. Говорушко. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. 612 с.

Розділ 6. Місцеві фінанси

1. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51. Ст. 572.

2. Дема Д. І., Шубенко І. А., Фещенко Н. М. Бюджетна система : підручник ; за заг. ред. Д. І. Деми. Житомир : ЖНАЕУ, 2019. 396 с.

3. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.

4. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text.

5. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

6. Луніна І. О., Бондарук Т. Г. Публічні фінанси та міжбюджетні відносини : навч. посіб. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2019. 304 с.

7. Миськів Г. Бюджетна система : теоретичні та практичні аспекти (у схемах і таблицях) : навч. посіб. Львів : Растр-7, 2020. 272 с.

8. Негода Ю. В., Олійник Л. А. Місцеві фінанси : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ : ЦП «КОМПРИНТ», 2021. 425 с.

9. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст.112.

10. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text.

11. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.

12. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

13. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

14. Фінанси територіальних громад : навч. посіб. / Гаватюк Л. С., Корбутяк А. Г., Сокровольська Н. Я., Юрій Е. О. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 181 с.

Розділ 7. Державний кредит і державний борг

1. Боргова стійкість державних фінансів / за ред. Т. І. Єфименко, С. А. Єрохіна, Т. П. Богдан. Київ : ДННУ «Акад. фін. управління», 2014. 712 с.

2. Бражник Л. В. Фінансове управління державним боргом : навч. посіб. Полтава : РВВ ПДАА, 2018. 217 с.

3. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51. Ст. 572.

4. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

5. Про державні лотереї в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. № 5204-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5204-17/ed20120906#Text.

6. Про утворення Агентства з управління державним боргом України : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.02.2020 р. № 127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127-2020-%D0%BF#Text.

7. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

8. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

9. Фінанси : навч. посіб. / А. С. Крутова та ін. Харків : Видавництво «Лідер», 2013. 560 с.

10. Фінанси : навч. посіб. / І. В. Журавльова та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, професора І. В. Журавльової. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 330 с.

11. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 1. 344 с.

12. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

13. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

Розділ 8. Соціальні позабюджетні фонди

1. Інструкція про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування : затв. наказом Міністерства фінансів України від 20.04.2015 р. № 449 (у редакції наказу Міністерства фінансів України від 21.12.2020 р. № 790). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1296-20#Text.

2. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

3. Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 21.09.2022 р. № 2620-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2620-20#Text.

4. Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text.

5. Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 р. № 1533-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text.

6. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#n617.

7. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України від 08.07.2011 р. № 3668-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-17#Text.

8. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text.

9. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 09.07.2003 р. № 1057-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15#Text.

10. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05.11.1991 р. № 1788-

XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text.

11. Про Пенсійний фонд : положення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 р. № 280. URL: https://www.pfu.gov.ua/2148251-polozhennya-pro-pensijnyj-fond-ukrayiny/.

12. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

13. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

14. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 2. 309 с.

15. Фінанси : підручник / І. О. Лютий та ін. ; за ред. І. О. Лютого. Київ : Вид-во Ліра-К, 2017. 728 с.

16. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

Розділ 9. Фінанси суб'єктів господарювання

1. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст.144.

2. Грушко В. І., Наконечна О. С., Чумаченко О. Г. Фінанси : підручник / за ред. В. І. Грушка. Київ. : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2019. 667 с.

3. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

4. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст.112.

5. Про акціонерні товариства : Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1985.

6. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text.

7. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18.09.1991 р. № 1560-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text.

8. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#n386.

9. Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15#Text.

10. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

11. Ситник Н. С., Смолінська С. Д., Ясіновська І. Ф. Фінанси підприємств : навч. посіб. / за заг. ред. Н. С. Ситник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 402 с.

12. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

13. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

14. Фінанси для фінансистів : підручник / О. А. Шеремет та ін. ; за заг. ред. Т. А. Говорушко. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. 612 с.

15. Фінанси підприємств : підручник / Сокуренко В. В., Швець Д. В., Бортник С. М., Ткаченко С. О. ; за заг. ред. В. В. Сокуренка. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : ХНУВС, 2022. 292 с.

16. Юрій Е. О., Ковальчук Н. О. Корпоративні фінанси : навч. посіб. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2017. 438 с.

Розділ 10. Фінанси домашніх господарств

1. Воробйов Ю. М., Ворошило В. В. Фінанси домашніх господарств у фінансовій системі держави : монографія. Сімферополь : ВД «АРІАЛ», 2013. 232 с.

2. Грушко В. І., Наконечна О. С., Чумаченко О. Г. Фінанси : підручник / за ред. В. І. Грушка. Київ. : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2019. 667 с.

3. Гурова К. Д., Шелест О. Л., Колупаєва І. В. Фінанси, гроші та кредит : навч. посіб. Харків : Світ книг, 2015. 672 с.

4. Івашко О. А. Теорія фінансів : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 404 с.

5. Першко Л. О., Ріппа М. Б. Фінанси : навч. посіб. Київ. : ПВНЗ «ІЕЕП», 2019. 388 с.

6. Рамський А. Ю. Інвестиційний потенціал домогосподарств : монографія. Київ. : КНУТД, 2014. 352 с.

7. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

8. Фінанси : навч. посіб. / А. С. Крутова та ін. Харків : Видавництво «Лідер», 2013. 560 с.

9. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 2. 309 с.

10. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

11. Фінанси : підручник / І. О. Лютий та ін. ; за ред. І. О. Лютого. Київ : Вид-во Ліра-К, 2017. 728 с.

12. Фінанси для фінансистів : підручник / О. А. Шеремет та ін. ; за заг. ред. Т. А. Говорушко. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. 612 с.

Розділ 11. Страхування. Страховий ринок

1. Дема Д. І., Віленчук О. М., Дем’янюк І. В. Страхові послуги : навч. посіб. ; за заг. ред. Д. І. Деми. 2-ге вид. перероб. та доп. Київ. : Алерта 2013. 526 с.

2. Журавка О. С., Бухтіарова А. Г., Пахненко О. М. Страхування : навч.

посіб. Суми : Сумський держ. ун-т, 2020. 350 с.

3. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

4. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text.

5. Про ліцензування та реєстрацію надавачів фінансових послуг та умови провадження ними діяльності з надання фінансових послуг : положення, затв. Постановою Правління Національного банку України від 24.12.2021 р. № 153. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0153500-21#Text.

6. Про страхування : Закон України від 18.11.2021 р. № 1909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20/ed20211118#Text.

7. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text.

8. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

9. Сосновська О. О. Страхування : навч. посіб. Київ. : Київ. ун-т ім.Б. Грінченка, 2021. 328 с.

10. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

11. Терещенко Т. Є., Заволока Л. О., Пономарьова О. Б. Страхування (у схемах, таблицях, коментарях) : навч. посіб. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2020. 221 с.

12. Фінанси : навч. посіб. / А. С. Крутова та ін. Харків : Видавництво «Лідер», 2013. 560 с.

13. Фінанси : навч. посіб. / І. В. Журавльова та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, професора І. В. Журавльової. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 330 с.

14. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 2. 309 с.

15. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

16. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40-44. Ст. 356.

Розділ 12. Фінансовий ринок

1. Арутюнян С. С., Добриніна С. С. Фінансовий ринок : навч. посіб. Київ : Гуляєва В. М., 2018. 484 с.

2. Арутюнян С. С., Іоргачова М. І. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. Харків: «Діса плюс», 2020. 312 с.

3. Дема Д. І., Абрамова І. В, Недільська Л. В. Фінансовий ринок : навч. посіб. ; за заг. ред. Д. І. Деми. Житомир : ЖНАЕУ, 2017. 448 с.

4. Дема Д. І., Абрамова І. В., Шубенко І. А. Ринок фінансових послуг. навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Кондор, 2013. 376 с.

5. Коваленко Ю. М., Онишко С. В., Кужелєв М. О. Фінансовий ринок :

підручник. Ірпінь : Університет ДФС України, 2018. 442 с.

6. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

7. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків : Закон України від 30.10.1996 р. № 448/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80#Text.

8. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text.

9. Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку : положення, затв. Указом Президента України від 23.11.2011 р. № 1063/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063/2011#Text.

10. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15.

11. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 р. № 1953-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text.

12. Слав'юк Н. Р., Глущенко С. В. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. Київ : НаУКМА, 2022. 206 с.

13. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

14. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

15. Фінанси : навч. посіб. / І. В. Журавльова та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, професора І. В. Журавльової. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 330 с.

16. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

17. Фінанси : підручник / І. О. Лютий та ін. ; за ред. І. О. Лютого. Київ : Вид-во Ліра-К, 2017. 728 с.

18. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

19. Шелудько В. М. Фінансовий ринок : підручник. 3-те вид., стер. Київ : Знання, 2015. 535 с.

20. Шклярук С. Г. Ринки фінансових послуг : теорія, методи, інструменти та практика : навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. 528 с.

Розділ 13. Фінансовий менеджмент

1. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51. Ст. 572.

2. Верланов Ю. Ю. Фінансовий менеджмент : навч. посіб. 2-ге вид. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 336 с.

3. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст.144.

4. Кнейслер О. В., Квасовський О. Р., Ніпіаліді О. Ю. Фінансовий менеджмент : підручник ; за ред. д-ра екон. наук, проф. О. В. Кнейслер. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 477 с.

5. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.

6. Крамаренко Г. О. Фінансовий менеджмент : підручник. Київ, 2019. 520 с.

7. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

8. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст.112.

9. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 21.12.2017 р. № 2258–VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text.

10. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text.

11. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків : Закон України від 30.10.1996 р. № 448/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80#Text.

12. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text.

13. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18.09.1991 р. № 1560-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text.

14. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

15. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

16. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 2. 309 с.

17. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

18. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

19. Фінансовий менеджмент : підручник / Д. І. Дема та ін. Житомир : ЖНАЕУ, 2018. 320 с.

20. Фінансовий менеджмент : підручник / Петро Бечко та ін. Київ : центр навчальної літератури, 2019. 496 с.

Розділ 14. Міжнародні фінанси

1. Береславська О. І. Міжнародні розрахунки та валютні операції : навч. посіб. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 368 с.

2. Горбач Л. М., Плотніков О. В. Міжнародні фінанси : підручник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. 528 с.

3. Зайцева І. Ю. Міжнародні фінанси : навч. посіб. Харків : УкрДАЗТ, 2015. 311 с.

4. Кремень О. І., Кремень В. М. Фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

5. Міжнародні кредитно-розрахункові та валютні операції : навч. посіб. / Л.

Л. Носач та ін. Харків : Форт, 2016. 240 с.

6. Міжнародні фінанси : підручник / О. М. Мозговий та ін. ; за наук. ред. д.е.н., проф. О. М. Мозгового. Київ : КНЕУ, 2015. 515 с.

7. Романенко О. Р. Фінанси : підручник для ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 310 с.

8. Стойко О. Я., Дема Д. І. Фінанси : підручник / за ред. О. Я. Стойка. Київ : Алерта, 2017. 406 с.

9. Фінанси : навч. посіб. / І. В. Журавльова та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, професора І. В. Журавльової. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 330 с.

10. Фінанси : навч. посіб. в 2-х частинах / В. Г. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Г. Баранової. Одеса : Атлант, 2015. ч. 2. 309 с.

11. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 687 с.

12. Фінанси : підручник / І. О. Лютий та ін. ; за ред. І. О. Лютого. Київ : Вид-во Ліра-К, 2017. 728 с.

13. Фінанси : підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с.

Додаток Б

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Аварійний комісар – особа, що встановлює причини, характер і розмір збитку внаслідок страхового випадку, як правило, ДТП.

Аджастер – агент страховика, який здійснює оцінку ризику після страхового випадку і намагається досягти угоди із страхувальником щодо суми страхового відшкодування.

Акцизний податок – непрямий податок, який встановлюється на високорентабельні та монопольні товари і входить до ціни цих товарів.

Акціонерне товариство – господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і не відповідає за зобов'язаннями акціонерів, а акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, лише в межах номінальної вартості належних їм акцій.

Акція – цінний папір без установленого терміну обігу, що засвідчує право на певну частину власності у статутному капіталі акціонерного товариства і дає право на отримання доходу від неї у вигляді дивідендів.

Амортизаційний фонд – фонд грошових ресурсів, що формується за рахунок амортизаційних відрахувань і призначений для відтворення основних фондів.

Амортизація – систематичний розподіл вартості основних засобів протягом терміну їх експлуатації.

Андерайтер – фінансовий посередник, який надає послуги емітенту щодо первинного розміщення цінних паперів, або особа, яка від імені страховика бере на страхування запропоновані ризики, визначає тарифні ставки та умови договору страхування цих ризиків.

Анулювання державного боргу – метод управління державним боргом, що передбачає повну відмову держави від зобов'язань стосовно випущених позик (внутрішніх, зовнішніх, з усього державного боргу).

Асоціація – договірне об'єднання, створене для постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися. Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність підприємств – учасників асоціації, які зберігають юридичну і фінансову самостійність.

Асоційовані підприємства – це група суб'єктів господарювання – юридичних осіб, пов'язаних між собою відносинами економічної та/або організаційної залежності у формі участі в статутному капіталі та/або управлінні.

Аудиторський контроль – незалежний зовнішній фінансовий контроль, який здійснюється на комерційних засадах.

Б

База оподаткування – фізичний, вартісний чи інший характерний вираз

об’єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов’язання.

Банківський кредит – основний вид кредиту, за якого банк надає клієнтові у тимчасове користування частину власного або залученого капіталу на умовах повернення зі сплатою певного відсотка.

Біржовий ринок цінних паперів – частина ринку цінних паперів, на якій здійснюються угоди, що укладаються на фондовій біржі, і яка охоплює передусім вторинний ринок, хоча в окремих випадках і первинне розміщення цінних паперів може здійснюватися через фондову біржу.

Боргова політика – система дій і заходів щодо уникнення і врегулювання боргових проблем держави, забезпечення чи відновлення її платоспроможності та отримання максимального ефекту від фінансування за рахунок запозичених коштів.

Боргові фінансові інструменти – інструменти, які характеризують кредитні відносини між їх покупцем і продавцем та зобов’язують боржника погасити у встановлені терміни їх номінальну вартість і виплатити винагороду у формі відсотка (облігації, векселі тощо).

Брокер – фінансовий посередник, що займається купівлею-продажем фінансових інструментів за рахунок і за дорученням клієнта на підставі договору комісії або доручення.

Бюджет – сукупність фінансових відносин, які виникають між державою та суб’єктами господарювання й населенням з приводу формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів для задоволення суспільних потреб.

Бюджет домогосподарства – форма утворення і використання фонду грошових коштів домогосподарства, який об'єднує сукупні доходи та витрати учасників домогосподарства, що забезпечують їх персональні потреби.

Бюджетна політика – діяльність держави щодо формування, виконання та регулювання державного бюджету з метою забезпечення соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави.

Бюджетна система – сукупність державного та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права.

Бюджетне фінансування – сукупність грошових відносин, пов’язаних з розподілом і використанням коштів централізованого грошового фонду держави, що реалізуються шляхом безповоротного і безоплатного надання бюджетних коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом.

Бюджетний дефіцит – перевищення видатків над доходами бюджету.

Бюджетний кредит – надання коштів з бюджету суб’єктам господарювання на поворотній основі, що взагалі не властиве бюджетним відносинам.

Бюджетний профіцит – перевищення доходів над видатками бюджету.

Бюджетний процес – регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про

їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Бюджетний устрій – організація і принципи побудови бюджетної системи, взаємозв'язок між її ланками.

Бюджетні інвестиції – надання коштів з бюджету на фінансування капітальних вкладень і на придбання частки акцій акціонерних товариств.

В

Валовий прибуток підприємства – різниця між чистим доходом (виручкою без ПДВ, акцизного податку) від реалізації продукції та собівартістю реалізованої продукції.

Валютний ринок – частина грошового ринку, де забезпечується обмін однієї валюти на іншу у формі купівлі-продажу з метою обслуговування зовнішньоекономічних відносин, міжнародних розрахунків та інших цілей суб'єктів валютного ринку і де урівноважуються попит і пропозиція на такий специфічний товар, як валюта.

Вексель – цінний папір, що засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання терміну певну суму грошей власнику векселя (векселедержателю).

Видатки бюджету – кошти, спрямовані на здійснення програм і заходів, передбачених відповідним бюджетом.

Видатки місцевих бюджетів – грошові відносини, які виникають у зв'язку з фінансуванням власних і делегованих повноважень місцевих органів влади.

Використання прибутку підприємства – спрямування прибутку підприємства на сплату податків, створення резервного фонду, виплату дивідендів, поповнення статутного капіталу, фінансування витрат у процесі фінансово-господарської діяльності.

Виручка від реалізації – сума коштів, які надійшли на поточний рахунок у банку або в касу підприємства від продажу продукції та надання послуг.

Витрати бюджету – видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів.

Витрати домогосподарства – сукупність платежів, що здійснюються домогосподарством у звітному періоді з метою забезпечення своєї життєдіяльності.

Відстрочення погашення позики – метод управління державним боргом, що передбачає перенесення строків виплати заборгованості, при цьому на період перенесення строків погашення боргу виплата доходів також припиняється.

Власні доходи місцевих бюджетів – доходи, що мобілізуються місцевою владою самостійно на основі власних рішень і за рахунок джерел, визначених місцевим органом влади.

Власні кошти підприємства – кошти підприємства, які постійно знаходяться в обігу й кінцевий термін використання яких не встановлений.

Внески – обов'язкові збори з юридичних і фізичних осіб, яким притаманні

ознаки цільового призначення.

Внутрішній державний борг – сукупність зобов'язань держави перед внутрішніми кредиторами (резидентами).

Внутрішній державний кредит – сукупність відносин, у яких держава зазвичай виступає позичальником грошових коштів, а її кредиторами є банківські установи, підприємства, страхові компанії, населення та ін.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль – вид контролю, що здійснюється на підприємствах бухгалтеріями та фінансовими відділами.

Вторинний ринок цінних паперів – частина ринку цінних паперів, де здійснюються операції перепродажу раніше випущених цінних паперів.

Вторинні фінансові інструменти, або ***похідні цінні папери***, або ***деривативи*** (*фінансові інструменти другого порядку*) – інструменти, які характеризують виключно цінні папери, що підтверджують право чи зобов'язання їх власника купити або продати первинні цінні папери, що обертаються на ринку, валюту, товари або нематеріальні активи за попередньо визначеними умовами у майбутньому періоді.

Г

Гарантований державний борг – зобов'язання держави як гаранта повернення ресурсів кредитору в разі неплатоспроможності позичальника.

Генезис фінансів – момент зародження і подальший процес розвитку категорії фінансів.

Господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене за ініціативою підприємств, незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність.

Господарське товариство – юридична особа статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками.

Громадський фінансовий контроль – контроль з боку суспільства за фінансовою діяльністю держави, місцевих органів влади, який здійснюється представниками громадських угруповань на засадах добровільності та безоплатності.

Грошовий ринок – ринок короткострокових депозитно-кредитних операцій та фінансових інструментів з терміном дії до одного року, які обслуговують переважно рух оборотного капіталу підприємств та організацій, короткострокових ресурсів комерційних банків, небанківських фінансово-кредитних установ, держави та населення.

Грошові кошти підприємства – кошти у вигляді грошей, які знаходяться у касі підприємства, на рахунках в установах банків, в акредитивах та у підзвітних осіб.

Грошові фонди підприємства – частина грошових коштів підприємства, які мають цільове спрямування.

Грошово-кредитна (монетарна) політика – сукупність дій і заходів держави щодо регулювання грошового та кредитного ринків.

Д

Депозитарії – суб'єкти фінансового ринку, які спеціалізуються з надання послуг щодо зберігання цінних паперів, обліку прав власності на цінні папери та руху цінних паперів.

Державне споживання – видатки на утримання державного апарату (управлінського, правоохоронного, судового тощо).

Державний борг – сума заборгованості держави своїм внутрішнім і зовнішнім кредиторам.

Державний бюджет – головний централізований фонд грошових коштів держави, головний інструмент перерозподілу національного доходу, який використовується для виконання державою функцій, передбачених Конституцією.

Державний кредит – сукупність грошових відносин, що виникають між державою та юридичними або фізичними особами з питань, по-перше, вилучення тимчасово вільних коштів і використання їх на фінансування державних витрат, по-друге, надання фінансової допомоги підприємствам та організаціям на умовах поверненості, терміновості та платності.

Державний фінансовий контроль – вид контролю, який здійснюється вищими органами влади разом з функціями управління фінансовою системою.

Державні запозичення – основна форма державного кредиту, коли держава виступає як позичальник.

Державні трансферти – цільове, безповоротне і безоплатне (нееквівалентне) виділення коштів з бюджету конкретним суб'єктам у вигляді державних субсидій, субвенцій і дотацій.

Державні цільові фонди – фонди фінансових ресурсів, **які** знаходяться в розпорядженні центральних або місцевих органів влади і використовуються для фінансування певних суспільних потреб.

Деривативні цінні папери – цінні прапери, що посвідчують право власника у визначених проспектом (рішенням про емісію цінних паперів) випадках та порядку вимагати від емітента придбання або продажу базового активу та/або реалізації встановлених проспектом (рішенням про емісію цінних паперів) прав щодо базового активу, та/або здійснення платежу (платежів) залежно від значення базового показника.

Децентралізовані фінансові ресурси – фонди грошових засобів, що формуються на рівні господарюючих суб'єктів для забезпечення їх господарської діяльності та на рівні домашніх господарств для забезпечення належних умов життя членів домогосподарств та їх відтворення.

Дилер – учасник фінансового ринку, що здійснює комерційну діяльність з фінансовими активами за власний рахунок і на власний ризик

Дискреційна (активна) фіскальна політика – свідоме маніпулювання податками та державними видатками з боку держави з метою зміни реального обсягу національного виробництва та зайнятості, контролю над інфляцією, прискорення темпів економічного зростання.

Диспашер – агент страховика, **який є** спеціалістом у галузі морського права і здійснює розрахунки у разі загальної аварії, розподіляючи збитки між судном, вантажем і фрахтом.

Добровільний метод мобілізації фінансових ресурсів – метод, який передбачає відсутність імперативу (повеління) з боку держави під час здійснення платежів і реалізується шляхом проведення державних лотерей, випуску державою облігацій, інших цінних паперів, добровільних пожертвувань фізичних та юридичних осіб тощо.

Дотація – грошова допомога, що надається з державного бюджету підприємствам, установам та організаціям на покриття збитків, зумовлених незалежними від них причинами.

Дотація базова – трансферт, що надається з державного бюджету місцевим бюджетам для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій.

Дотація реверсна – кошти, що передаються до державного бюджету з місцевих бюджетів для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій.

Доходи бюджету – частка централізованих ресурсів держави, які використовуються для виконання нею відповідних функцій.

Е

Еволюція фінансів – основні етапи розвитку фінансів.

Електронні цінні папери – цінні папери, що відображаються у вигляді облікового запису на рахунках в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів;

Емісійні цінні папери – цінні папери, що посвідчують однакові права їх власників у межах одного випуску цінних паперів стосовно особи, яка бере на себе відповідні зобов'язання (емітента).

Емітенти – суб'єкти фінансового ринку, які залучають необхідні фінансові ресурси за рахунок випуску (емісії) цінних паперів.

Є

Єдиний податок – податок для суб'єктів малого підприємництва, запроваджений з метою спрощення системи їх оподаткування (один податок замість кількох, передбачених законодавством).

Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування – консолідований страховий внесок до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, який здійснюється в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення страхових виплат за поточними видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

З

Загальний прибуток підприємства – сума прибутку від звичайної діяльності підприємства, скоригована на суму надзвичайних доходів і витрат.

Загальнодержавні податки і збори – обов'язкові платежі, які встановлюються найвищими органами влади в державі та є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України.

Закріплені доходи місцевих бюджетів – доходи, що повністю або частково (у %) зараховуються у певні види бюджетів безстроково чи на довгостроковій основі і для їх включення не потрібне рішення органів влади вищого рівня.

Заощадження домогосподарств – частина грошових доходів населення, що формується за рахунок вільних грошових коштів, які утворюються внаслідок скорочення поточного особистого споживання, і призначена для забезпечення потреб і доходів у майбутньому.

Залучені кошти підприємства – кошти, які не належать підприємству, але внаслідок діючої системи розрахунків постійно перебувають в його обігу.

Зберігачі – суб'єкти (юридичні особи), які мають дозвіл на зберігання та обслуговування обігу цінних паперів і операцій емітента з цінними паперами.

Збір – обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів.

Зведений бюджет – сукупність усіх видів бюджетів бюджетної системи, що становить суму показників усіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи.

Звичайна діяльність підприємства – будь-яка основна діяльність підприємства, а також операції, що її забезпечують або виникають унаслідок її проведення.

Зовнішній державний борг – сукупність зобов'язань держави перед іноземними кредиторами (нерезидентами).

І

Інвестиційна діяльність – сукупність операцій із придбання та продажу довгострокових (необоротних) активів, а також короткострокових (поточних) фінансових інвестицій, що не є еквівалентами грошових коштів.

Інвестиційна політика – політика, пов'язана з державними та приватними інвестиціями в розвиток тих галузей та окремих підприємств, які мають найважливіше значення і визначають науково-технічний прогрес.

Інвестори – суб'єкти фінансового ринку, які вкладають свої грошові кошти в різноманітні види цінних паперів з метою отримання доходу, що формується за рахунок отримання інвесторами відсотків, дивідендів і приросту курсової вартості цінних паперів.

Індекс податкоспроможності місцевого бюджету – коефіцієнт, що визначає рівень податкоспроможності обласного або районного бюджету, зведеного бюджету міста обласного значення або бюджету об'єднаної територіальної громади порівняно з аналогічним середнім показником по всій групі відповідних бюджетів по Україні у розрахунку на одну людину.

Ініціативний фінансовий контроль – вид фінансового контролю, який проводиться за власним бажанням суб'єктів господарювання.

Інформаційно-аналітичні інститути, інформаційно-консультаційні центри – установи, які спеціалізуються з надання послуг своїм клієнтам щодо

опрацювання та поширення ринкової інформації про суб'єктів та інструменти фінансового ринку, поточні курси валют, фондові індекси, а також на складанні аналітичних оглядів подій і тенденцій на ринку фінансових послуг.

Інфраструктура фінансового ринку – сукупність установ та організацій, що забезпечують належні організаційно-економічні умови для функціонування усіх учасників фінансового ринку з метою координації їх дій, підвищення ефективності фінансових операцій та усього ринкового механізму.

Іпотечні цінні папери – це цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів.

К

Капітальний державний борг – загальна сума заборгованості держави, що підлягає виплаті у майбутньому незалежно від терміну.

Капітальні витрати бюджету – видатки бюджету на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності держави.

Командитне товариство – господарське товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства.

Комерційний банк – фінансово-кредитна установа, яка акумулює тимчасово вільні кошти юридичних і фізичних осіб і здійснює розрахунково-кредитні й інші активні операції.

Комерційний розрахунок – метод ведення господарювання, що полягає в постійному порівнюванні у вартісній формі витрат і результатів фінансово-господарської діяльності.

Комунальний кредит – сукупність грошових відносин, що виникають між органами місцевого самоврядування, з одного боку, та фізичними і юридичними особами – з другого, за яких місцеві органи влади виступають частіше у ролі позичальника, рідше – кредитора.

Конверсія державного боргу – метод управління державним боргом, що передбачає зміну дохідності позик, яка здійснюється у разі зміни ситуації на фінансовому ринку чи погіршення фінансового стану держави, коли вона не в змозі виплачувати передбачуваний дохід.

Консолідація державного боргу – метод управління державним боргом, що передбачає передання зобов'язань за раніше випущеною позикою на нову позику з метою продовження терміну позики.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети. Учасники консорціуму зберігають юридичну і фінансову самостійність.

Контрибуція – право страховика звернутися до інших страховиків, які за проданими полісами несуть відповідальність перед одним і тим самим

конкретним страхувальником з пропозицією розділити витрати з відшкодування збитків.

Контрольна функція фінансів – функція, яка полягає в тому, що фінанси є інструментом контролю за дотриманням пропорцій у розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання.

Концерн – статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності.

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Кошторис – план передбачуваних витрат і надходжень грошових ресурсів, потрібних для нормального функціонування держави (підприємства, установи).

Кошторисне фінансування – виділення коштів з бюджету на основі спеціального планового документу – кошторису.

Кредит – суспільні економічні відносини, що виникають між економічними суб'єктами у зв'язку з передачею один одному у тимчасове користування вільних коштів на основі зворотності, платності та добровільності.

Кредитний ринок – частина фінансового ринку, що належить до каналів опосередкованого переміщення коштів від власників заощаджень до позичальників через фінансово-кредитних посередників.

Кредитори – учасники кредитних відносин, які мають у своїй власності (чи розпорядженні) вільні кошти і передають їх у тимчасове користування іншим суб'єктам.

Л

Лістинг – допуск цінних паперів до обігу і котирування на фондовій біржі на основі їх економічної експертизи.

М

Методи фінансової діяльності – сукупність прийомів і способів, за допомогою яких уповноважені державою органи від свого імені формують, розпоряджаються та використовують фонди грошових коштів.

Метод кредитування – метод, який полягає у виділенні коштів на підставах цільового призначення, платності, поворотності та строковості.

Метод фінансового права – органічна система прийомів і способів безперервного впливу на поведінку учасників фінансових відносин.

Метод фінансування – метод, який означає безповоротний, безоплатний, цільовий, плановий відпуск грошових коштів з централізованого фонду, що здійснюється на підставі затверджених фінансових планів.

Механізм фінансового менеджменту – сукупність рівнів, систем забезпечення, методів і важелів розроблення, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Митна політика – система принципів і напрямів діяльності держави у сфері забезпечення своїх економічних інтересів і безпеки за допомогою митно-тарифних і нетарифних заходів регулювання зовнішньої торгівлі.

Мито – непрямий податок, який справляється з товарів (інших предметів), що переміщуються через митну територію (ввозяться, вивозяться або слідують транзитом), включається до ціни товарів і сплачується за рахунок кінцевого споживача.

Міжбанківський ринок – частина грошового ринку, де тимчасово вільні грошові кошти комерційних банків залучаються та розміщуються ними між собою у формі міжбанківських кредитів і депозитів на короткі терміни.

Міжбюджетні відносини – відносини між органами державної влади та місцевого самоврядування щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій та завдань, передбачених чинним законодавством.

Міжбюджетні відносини вертикальні – міжбюджетні відносини між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також між органами місцевого самоврядування різних рівнів.

Міжбюджетні відносини горизонтальні – міжбюджетні відносини між органами місцевого самоврядування одного рівня.

Міжбюджетні трансферти – кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого.

Міжнародний державний кредит – сукупність відносин, у яких держава виступає на світовому фінансовому ринку в ролі позичальника або кредитора.

Місцеві бюджети – фонди фінансових ресурсів, що мобілізуються і витрачаються на певній території.

Місцеві фінанси – система грошових відносин, пов'язаних з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань як власних, так і делегованих.

Місцеві податки і збори – обов'язкові платежі, які встановлюються місцевими органами влади і є обов'язковими до сплати за встановленими ставками тільки на певній території.

Н

Надзвичайна подія – подія або операція, яка відрізняється від звичайної діяльності підприємства і стосовно якої не очікується періодичне повторення.

Наступний фінансовий контроль – *вид контролю,* який проводиться на завершальній стадії виконання планового завдання і має на меті контроль за фінансовими результатами, порівняння фактичних і планових показників фінансової діяльності, оцінку ефективності проведеної роботи.

Недискреційна (автоматична) фіскальна політика – політика, що

полягає у використанні певних фінансових інструментів – «вмонтованих стабілізаторів», які автоматично регулюють ситуацію в економіці.

Некомерційне господарювання – самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети отримання прибутку.

Непрямі податки – обов'язкові платежі, які сплачуються платниками опосередковано через цінові механізми, причому сума податку не зменшує об'єкта оподаткування, а збільшує ціну товару.

Нерозподілений прибуток підприємства – частка прибутку підприємства, одержана в результаті діяльності у попередні періоди, яка не була спрямована на виплату дивідендів власникам підприємства чи поповнення складових власного капіталу підприємства.

Носій податку – фізична або юридична особа, що у кінцевому підсумку здійснює витрати зі сплати податку.

О

Об'єкт оподаткування – явище, предмет чи процес, унаслідок наявності яких сплачується податок, тобто те, що обкладається податком (дохід, майно тощо).

Облігація – цінний папір, що засвідчує внесення його власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера у встановлений термін з виплатою фіксованого відсотка.

Облікова (дисконтна) політика – політика, яка полягає у регулюванні облікової ставки центрального банку, за якою він надає кредити комерційним банкам у порядку їх рефінансування.

Обліковий ринок – частина грошового ринку, де короткострокові грошові кошти перерозподіляються між прямими суб'єктами ринку, фінансово-кредитними інститутами завдяки купівлі-продажу високоліквідних активів (векселів, чеків та інших цінних паперів) із термінами погашення до одного року.

Обов'язковий метод мобілізації фінансових ресурсів – метод, який полягає у примусовому і безвідплатному вилученні частини грошових коштів у їх власників на користь держави (податки, різні державні збори).

Обов'язковий фінансовий контроль – вид фінансового контролю, який здійснюється відповідно до вимог нормативних актів і рішень відповідних органів державного контролю.

Обслуговування державного боргу – здійснення платежів на виконання боргових зобов'язань держави щодо сплати відсотків, комісій та інших платежів, які передбачені умовами запозичення, крім сплати основної суми боргу.

Оперативне управління фінансами – поточне управління фінансами, що становить сукупність заходів, розроблених на основі оперативного аналізу фінансової ситуації, фінансового планування, контролю та регулювання, складання й виконання фінансових планів.

Операції на відкритому ринку – операції, які пов'язані з купівлею та продажем цінних паперів центральним банком на фондовому ринку.

Операційна діяльність підприємства – основна діяльність підприємства, а також інші види діяльності, які не є інвестиційною чи фінансовою діяльністю.

Організація фінансів підприємств – форми, методи, способи формування та використання ресурсів, контроль за їх кругообігом для досягнення економічних цілей відповідно до чинних законодавчих актів.

Основна діяльність підприємства – операції, які пов'язані з виробництвом або реалізацією продукції (товарів, робіт і послуг).

Основні, або ***прямі, учасники фінансового ринку*** – продавці та покупці фінансових активів (інструментів, послуг), які здійснюють основні функції у проведенні фінансових операцій на фінансовому ринку.

П

Пайові фінансові інструменти – інструменти, які підтверджують право їх власника на частку у статутному капіталі їх емітента і на отримання відповідного доходу у формі дивіденду чи відсотка (акції, інвестиційні сертифікати тощо).

Паперові цінні папери – цінні папери, що оформляються на матеріальному носії як документи, що містять найменування виду цінного папера, а також визначені законодавством реквізити.

Первинний ринок цінних паперів – частина ринку цінних паперів, де здійснюється первинний випуск цінних паперів в обіг на основі оголошення про емісію.

Первинний розподіл – розподіл доданої вартості і формування первинних доходів економічних суб'єктів, що беруть участь у створенні ВВП.

Первинні фінансові інструменти (*фінансові інструменти першого порядку*) – інструменти, які характеризуються їх випуском в обіг первинним емітентом і підтверджують прямі майнові права чи відносини кредиту (акції, облігації, чеки, векселі тощо).

Перерозподіл – вилучення у певних суб'єктів господарювання частини доходів у вигляді податків і формування централізованих фондів, їх використання та формування доходів окремих економічних суб'єктів.

Перестрахування – страхування одним страховиком (цедентом, перестрахувальником) на визначених договором умовах ризику виконання всіх або частини своїх обов'язків перед страхувальником в іншого страховика (перестраховика).

Перестраховий брокер – юридична особа або представництво перестрахового брокера-нерезидента, включені до Реєстру посередників, що діють від свого імені та в інтересах клієнта і за винагороду за реалізацію здійснюють діяльність з надання посередницьких послуг з перестрахування на підставі договору

Підприємство – самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом

систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Плата – обов'язкові збори, які стягуються з платників за умови конкретного еквівалентного обміну між державою та платником.

Платник податку (суб'єкт оподаткування) – фізична або юридична особа, на яку законом покладено обов'язок платити податок.

Погашення державного боргу – здійснення платежів на виконання боргових зобов'язань держави щодо сплати основної суми боргу.

Податки – обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами у процесі розподілу і перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються у централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Податкова звітність – документи, які відповідно до законодавства подаються платниками податків до органів податкової служби і на підставі яких здійснюються нарахування та/або сплата податку.

Податкова політика – діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Податкова система – сукупність установлених у державі податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджету і державних цільових фондів; принципів, форм і методів їх установлення, зміни або скасування; дій, що забезпечують їх сплату, контроль і відповідальність за порушення податкового законодавства.

Податковий кредит – одна з податкових пільг, що полягає у відстроченні сплати податку.

Податковий період – період часу, з урахуванням якого відбуваються обчислення та сплата окремих видів податків і зборів.

Податкові канікули – певний проміжок часу, протягом якого платникові податків надається пільга у вигляді звільнення від сплати податку.

Податкові пільги – відповідно до чинного законодавства повне або часткове звільнення фізичних і юридичних осіб від сплати податків.

Податок на додану вартість (ПДВ) – непрямий податок, що включається до ціни реалізації продукції (робіт, послуг) і встановлюється у відсотках від оподатковуваного обороту.

Податок на доходи фізичних осіб – прямий податок, що стягується у відсотках з доходів фізичних осіб (громадян-резидентів) і нерезидентів, які одержують доходи з джерел їх походження в Україні.

Податок на прибуток – прямий податок, що стягується із суб'єктів господарювання у відсотках від суми оподатковуваного прибутку.

Позабіржовий ринок цінних паперів – частина ринку цінних паперів, де здійснюються угоди купівлі-продажу цінних паперів, які укладаються і здійснюються поза біржою.

Позабюджетні фонди – фонди фінансових ресурсів, необхідних для фінансування пріоритетних напрямів соціально-економічних завдань держави

та органів місцевого самоврядування.

Позичені кошти підприємства – кошти, які одержує підприємство на визначений термін за плату й на умовах повернення.

Попередній фінансовий контроль – контроль, який проводиться на стадії розробки та прийняття управлінських рішень з фінансових питань і призначений для запобігання неправильному і нераціональному використанню коштів.

Поточний державний борг – борг, час повернення якого настає у поточному бюджетному періоді.

Поточний фінансовий контроль – контроль, який здійснюється для оперативного контролю за реалізацією фінансової діяльності, дотриманням планових показників, виконанням вимог фінансової дисципліни тощо.

Предмет фінансового права – суспільні відносини, які виникають у процесі фінансової діяльності держави, тобто в процесі мобілізації, розподілу, перерозподілу й використання державних коштів.

Предмет фінансової науки – сукупність фінансових відносин, які виникають на різних рівнях економічної системи між державою, суб'єктами господарювання та громадянами.

Прибуток підприємства – одна з основних фінансових категорій, яка виражає вартість реалізованого чистого доходу, основна форма грошових накопичень підприємства.

Прибуток від звичайної діяльності підприємства – сума прибутку від основної (операційної) діяльності, доходів від участі в капіталі, фінансових та інших доходів за мінусом витрат від участі в капіталі, фінансових та інших витрат.

Прибуток від основної (операційної) діяльності підприємства – сума валового прибутку та інших операційних доходів за мінусом адміністративних витрат, витрат на збут та інших операційних витрат.

Прожитковий мінімум – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров`я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних та культурних потреб особи.

Прямий державний борг – борг, що відображає обсяги позичених ресурсів, які надійшли в розпорядження уряду країни.

Прямі податки – обов'язкові платежі, які встановлюються безпосередньо щодо платників і сплачуються за рахунок їхніх доходів.

Р

Ревізія – спосіб документального контролю усієї фінансової і господарської діяльності підприємств та організацій стосовно її відповідності чинному законодавству.

Реєстратори – суб'єкти фінансового ринку, які на підставі одержаного у встановленому порядку дозволу ведуть реєстри власників іменних цінних паперів.

Резервний капітал підприємства – капітал, який утворюється на

підприємстві за рахунок відрахувань від прибутку і використовується для покриття збитків і подолання тимчасових фінансових ускладнень.

Результат від надзвичайних ситуацій – різниця між доходами, що надійшли у відшкодування втрат, завданих стихійним лихом, і збитками, спричиненими цим лихом.

Реструктуризація державного боргу – перегляд умов його обслуговування (відсотка, суми, строків сплати).

Рефінансування державного боргу – погашення основної заборгованості й відсотків за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик.

Ринок капіталів – ринок, де формуються попит і пропозиція на середньо- та довгостроковий капітал, на якому здійснюється купівля-продаж фінансових активів на тривалий термін (понад один рік).

Ринок цінних паперів – частина фінансового ринку, що належить до каналів прямого переміщення коштів безпосередньо від власників заощаджень (інвесторів) до позичальників (емітентів) і опосередковується випуском та обігом цінних паперів.

Розподільна функція фінансів – функція, яка полягає в тому, що за допомогою фінансового механізму здійснюється розподіл і перерозподіл вартості внутрішнього валового продукту в грошовому виразі між різними економічними суб'єктами та напрямами цільового використання.

Розрахунково-клірингові установи – інститути, які спеціалізуються на виконанні таких функцій: здійснення розрахунків, включаючи проведення взаємозаліку за угодами купівлі-продажу цінних паперів; перевірка наявності на рахунках учасників грошових коштів і цінних паперів; видача виписок з грошових рахунків клієнтів установи; повідомлення інформації інститутам, які ведуть книги реєстрації іменних цінних паперів.

С

Самоокупність – відшкодування підприємством поточних витрат за рахунок власних доходів.

Самофінансування – фінансування діяльності підприємства за рахунок власних фінансових ресурсів.

Система фінансового права – об'єктивно зумовлена внутрішня його будова, об'єднання і розміщення фінансово-правових норм у певному порядку (взаємозв'язку і послідовності).

Співстрахування – особливий вид спільної діяльності страховиків, коли одночасно два чи кілька страховиків за угодою про співстрахування беруть на страхування великі страхові ризики одного страхувальника з дотриманням принципу пропорційної відповідальності.

Ставка податку – розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування.

Статутний капітал – сукупність коштів засновників, необхідних для функціонування підприємства, вкладених в активи, а також майнові права, що мають грошову оцінку.

Стратегічне управління фінансами – загальне управління фінансами, що

поєднує дії, розраховані на довгострокову перспективу і вирішення глобальних завдань розвитку фінансової системи держави.

Страховий ризик – потенційна можливість збитку або втрати доходу при настанні визначених подій.

Страховий нагляд – контроль за діяльністю страхових компаній різних організаційно-правових форм, що здійснюється спеціально уповноваженим державним органом.

Страховий ринок – сфера економічних стосунків, у процесі яких формуються попит і пропозиція на страхові послуги та здійснюється процес їх купівлі-продажу.

Страховик – фінансова установа, яка згідно з одержаною ліцензією бере на себе за певну плату зобов'язання у разі настання страхового випадку відшкодувати страхувальникові завданий збиток або виплатити страхову суму.

Страховий агент – фізична особа, фізична особа-підприємець або юридична особа, яка включена до Реєстру посередників, не є додатковим страховим агентом та здійснює діяльність з реалізації страхових продуктів від імені та в інтересах страховика за винагороду за реалізацію страхових продуктів на підставі договору із страховиком.

Страховий брокер – фізична особа-підприємець, юридична особа або постійне представництво страхового брокера-нерезидента, включені до Реєстру посередників, що діють від свого імені та в інтересах клієнта і за винагороду за реалізацію здійснюють діяльність з надання посередницьких послуг у страхуванні на підставі договору.

Страхувальник – фізична або юридична особа, яка страхує своє майно чи укладає зі страховою організацією договір особистого страхування та сплачує страхові внески.

Страхування – система економічних відносин, які виникають між двома (або трьома) суб'єктами – страховиком, страхувальником та третіми особами (при страхуванні відповідальності) – з приводу забезпечення захисту майнових інтересів страхувальника за рахунок сплати ним страхових внесків до спеціально створених для цього грошових фондів, звідки здійснюється відшкодування збитків у разі настання обумовлених страхових випадків.

Страхування відповідальності – вид страхування, де об'єктом страхових відносин є відповідальність перед третіми юридичними і фізичними особами, що можуть зазнати збитків унаслідок буд-яких дій або бездіяльності страхувальника.

Субагент – фізична особа, фізична особа-підприємець, юридична особа, яка включена до Реєстру посередників та здійснює діяльність з реалізації страхових продуктів від імені, в інтересах страховика та за дорученням страхового агента за винагороду за реалізацію на підставі договору із страховим агентом.

Субвенція – грошова допомога, що надається з державного бюджету місцевим бюджетам, призначена на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про її надання.

Суб'єкти господарювання – учасники господарських відносин, які

здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Суб'єкт оподаткування (платник податків) – фізична або юридична особа, на яку законом покладено обов'язок платити податок.

Суброгація (зустрічний регресний позов) – передача страховику, який виплатив страхове відшкодування, права вимоги до особи, відповідальної за заподіяний збиток.

Субсидія – цільова грошова допомога, яка надається державою за рахунок коштів бюджету, а також спеціальних фондів юридичним і фізичним особам, місцевим державним органам, іншим державам.

Сюрвейєр – агент страховика, який здійснює огляд майна, що приймається на страхування, його оцінку та визначає ймовірний ступінь настання страхового випадку.

Т

Товариство з додатковою відповідальністю – господарське товариство, засноване однією або кількома особами, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких визначений статутом. Учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства з додатковою відповідальністю і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу.

Товариство з обмеженою відповідальністю – господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості своїх вкладів.

Товариство з повною відповідальністю – господарське товариство, всі учасники якого згідно з укладеним між ними договором здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Товаророзпорядчі цінні папери – цінні папери, що надають їх держателю право розпоряджатися майном, зазначеним у цих документах.

Трансферти – кошти, отримані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав чи міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

У

Уніфікація державного боргу – метод управління державним боргом, що передбачає об'єднання кількох державних позик в одну, коли облігації раніше випущених кількох позик обмінюються на облігації нової позики.

Управління державним боргом – сукупність заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення обсягів та умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

Управління фінансами – система методів і форм організації фінансових відносин, які використовує фінансовий апарат для ефективного формування, розподілу і використання фінансових ресурсів суб'єктів господарської діяльності з метою досягнення поставлених цілей та запланованих результатів.

Ф

Фінанси – сукупність грошових відносин, які виникають між державою, юридичними та фізичними особами з приводу розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту з метою формування фінансових ресурсів і створення фондів грошових коштів та їхнього використання для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Фінанси домашніх господарств – грошові відносини з формування, розподілу і використання фондів грошових коштів з метою забезпечення матеріальних і соціальних умов життя членів домогосподарств та їх відтворення.

Фінанси суб'єктів господарювання – це грошові відносини, *пов'язані з формуванням, розподілом і використанням доходів і грошових фондів суб'єктів господарювання у процесі відтворення.*

Фінансова наука – система знань про фінансові явища і процеси, які здійснюються у державі з приводу утворення, розподілу і використання фінансових ресурсів з метою задоволення суспільних потреб та інтересів.

Фінансова політика держави – сукупність державних заходів у сфері фінансової діяльності, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і використання для виконання державою її функцій.

Фінансова система – це сукупність урегульованих фінансово-правовими нормами різних сфер та ланок фінансових відносин і фінансових органів та інститутів, за допомогою яких формуються, розподіляються і використовуються централізовані й децентралізовані фонди грошових коштів.

Фінансова стратегія – довготерміновий курс фінансової політики, що розрахований на тривалу перспективу і передбачає вирішення глобальних завдань соціально-економічного розвитку держави.

Фінансова тактика – поточна політика, спрямована на вирішення конкретних завдань відповідного періоду, що випливають із розробленої фінансової стратегії.

Фінансове забезпечення – формування цільових грошових фондів господарюючих суб'єктів у достатньому розмірі та їх ефективне використання.

Фінансове законодавство – система усіх упорядкованих відповідним чином нормативно-правових актів, що регулюють фінансові відносини в державі.

Фінансове планування – діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів

господарювання, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць та держави в цілому, спрямована на досягнення поставлених цілей і вирішення певних завдань.

Фінансове право – сукупність і взаємозв'язок правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері мобілізації, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів з метою забезпечення виконання завдань і функцій держави.

Фінансове регулювання – засіб фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів.

Фінансовий контроль – специфічний вид діяльності, який здійснюється всіма ланками влади, а також недержавними структурами щодо забезпечення на базі законності відповідного рівня фінансової дисципліни, ефективного руху централізованих і децентралізованих фондів, а також пошуку шляхів удосконалення процесів розподілу та перерозподілу грошових коштів у державі.

Фінансовий менеджмент – стратегія і тактика фінансового забезпечення підприємницької діяльності, що дає змогу ефективно управляти рухом грошових коштів і знаходити оптимальні фінансові рішення.

Фінансовий механізм – сукупність форм, методів і важелів фінансового впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Фінансовий ринок – сфера фінансової системи, де здійснюється перерозподіл тимчасово вільних фінансових ресурсів між домогосподарствами, суб'єктами господарювання та державою через систему фінансових інститутів на основі взаємодії попиту та пропозиції.

Фінансові важелі – засоби дії фінансових методів, конкретні форми розподілу і перерозподілу ВВП.

Фінансові інструменти – різноманітні фінансові документи, які підтверджують грошові зобов'язання або вкладення у капітал емітента, мають грошову вартість і можуть обертатися на фінансовому ринку.

Фінансові методи – способи впливу фінансових відносин на господарський процес.

Фінансові ресурси – фонди грошових засобів, що формуються державою, суб'єктами господарювання і домашніми господарствами та перебувають у їх розпорядженні.

Фінансові ресурси держави – цілісна система суспільних відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів з метою виконання завдань і функцій держави.

Фінансові ресурси домогосподарства – сукупність коштів у грошовій формі, які надходять за рахунок розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, а також за рахунок інших джерел і використовуються для задоволення потреб домогосподарства, виконання фінансових зобов'язань і формування заощаджень.

Фінансові ресурси підприємства – загальна сума власного, позиченого й залученого капіталу, що використовується підприємством для формування своїх активів і здійснення виробничо-господарської діяльності з метою

одержання прибутку.

Фіскальна політика – сукупність заходів держави щодо регулювання її доходів і витрат.

Фондова біржа – організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому торгівля цінними паперами ведеться чітко за правилами біржі і тільки між біржовими посередниками, яких ретельно підбирають серед усіх учасників фондового ринку.

Франшиза – позначена в договорі неістотна частина збитку, яка у разі настання страхової події не відшкодовується страховиком.

Х

Холдингова компанія – акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності).

Ц

Централізовані фінансові ресурси – фонди грошових засобів, що формуються на рівні держави у процесі її фінансової діяльності.

Цінний папір – документ встановленої форми, що має відповідні реквізити, посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка його видала) і особи, яка має права на нього, та передбачає виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на нього та прав за ним іншим особам.

Ч

Чистий прибуток – різниця між загальним прибутком і податком на прибуток, а також іншими платежами, що сплачуються з прибутку.

Навчальне видання

О. Я. СТОЙКО, Д. І. ДЕМА

ФІНАНСИ

Підручник

За редакцією
кандидата економічних наук, доцента ***О. Я. Стойка***